Univerzitet Singidunum

Održivi razvoj turizma

Suzana Đorđević Milošević | Danka Milojković |Nikica Radović

Beograd, 2025.

UNIVERZITET SINGIDUNUM

Suzana Đorđević Milošević
Danka Milojković
Nikica Radović

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Prvo izdanje

Beograd, 2025.

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Autori:
dr Suzana Đorđević Milošević
dr Danka Milojković
dr Nikica Radović

Recenzenti:
dr Ivana Brdar
dr Mirjana Delić Jović

Izdavač:
UNIVERZITET SINGIDUNUM
Beograd, Danijelova 32
www.singidunum.ac.rs

Za izdavača:
dr Milovan Stanišić

Priprema za štampu:
Miloš Višnjić

Dizajn korica:
Aleksandar Mihajlović, MA

Fotografija korica:
Aleksandar Mihajlović, MA

Godina izdanja:
2025.

ISBN: 978-86-7912-844-7

Copyright:

© 2025. Univerzitet Singidunum
Izdavač zadržava sva prava.
Reprodukcija pojedinih delova ili celine ove publikacije nije dozvoljena.

Sadržaj

PREDGOVOR **1**

Prvo poglavlje
ODRŽIVI RAZVOJ. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA. AGENDA 21 ZA TURIZAM

1. Održivi razvoj **5**
1.1. Održivi razvoj – značenje i definicija 5
1.2. Hronologija razvoja koncepta održivog razvoja u svetu 12
1.3. Koncept održivog razvoj 16
1.3.1. Ciljeva održivog razvoja (SDGs) 17
1.3.2. Učesnici koncepta održivog razvoja 19
1.3.3. Koncept održivog razvoja u Evropi 26
1.3.4. Koncept održivog razvoja u Srbiji 28
2. Održivi razvoj turizma **30**
2.1. Održivi razvoj turizma u Srbiji 34
3. Agenda 21 za turizam **38**
Pitanja za utvrđivanje gradiva 40
Vežbe 41

Drugo poglavlje
INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA

1. Šta su indikatori održivog razvoja turizma i zašto su važni? **47**
1.1. Tipovi indikatora 48
1.2. UNWTO indikatori održivog razvoja turizma 49
1.3. GSTC indikatori i kriterijumi održivog turizma 52
1.4. EU sistem indikatora za održivi turizam (ETIS) 56
1.5. Primena indikatora održivog razvoja turizma u Srbiji 58
2. Dobrovoljni instrumenti zaštite životne sredine **61**
2.1. EMAS 61
2.1.1. Ključni elementi EMAS sistema 62
2.1.2. Prednosti implementacije EMAS-a 62

3. Značaj i uloga standarda u održivom razvoju turizma **63**
3.1. Standardi serije ISO 9000 64
3.2. Standard ISO 14001 – Sistemi upravljanja zaštitom životne sredine 65
3.3. Standard ISO 13810 – Turističke usluge – opšti uslovi za industrijski turizam 66
3.4. Standard ISO 20121 – Održivost događaja 67
3.5. Standard ISO 21401 – Turizam i srodne usluge – Održivi turizam kroz odgovorno upravljanje smeštajem 68
3.6. Standard ISO 22000 – Menadžment sistema bezbednosti hrane 69
3.7. HACCP standard 70
3.8. HALAL standard 73
3.9. Košer sertifikat 74
3.10. Standard ISO 50001 – Sistem upravljanja energijom 75
3.11. Standard ISO 26000 – Društvena odgovornost 77
4. Dobrovoljni eko-sertifikati u održivom razvoju turizma **79**
4.1. Green Globe 79
4.2. Blue Flag ili Plava zastavica 83
4.3. Green Key 86
4.4. Ekološka oznaka EU - Ecolabel 88
4.5. Tourism and Environment Reporting Mechanism (TOUERM) - Mehanizam za izveštavanje o turizmu i životnoj sredini 90
Pitanja za utvrđivanje gradiva 95
Vežbe 95

Treće poglavlje
ODGOVORI ZA OSTVARIVANJE ODRŽIVOG TURIZMA. GRANIČNI KAPACITET TURISTIČKOG PODRUČJA I CENTRA

1. Odgovori za ostvarivanje održivog turizma **99**
1.1. Pozitvni i negativni uticaji turizma 99
1.2. Prekomerni turizam - Overtourism 104
1.3. DPSIR model 106
1.4. Koncepti i alati za tekuće i buduće izazove održivog turizma 110
2. Granični kapacitet turističkog područja i centra **117**
2.1. Metodologija određivanja graničnog kapaciteta turističkog područja i centra 117
2.2. Softveri za upravljanje brojem posetilaca turističkog područja ili centra 120

Pitanja za utvrđivanje gradiva 124
Vežbe 124

Četvrto poglavlje

USMERAVANJE I UPRAVLJANJE RAZVOJEM, ZAKONSKI I PLANSKI OSNOV, STRATEŠKA PROCENA I PROCENA UTICAJA NA ŽIVOTNU SREDINU. EFIKASNOST UPRAVLJANJA ODRŽIVIM RAZVOJEM, MULTISEKTORSKI PRISTUP

1. Usmeravanje i upravljanje razvojem – politike 129
1.1. Turistička politika 129
1.2. Turistička politika Srbije 132
1.3. Turistička politika Evropske unije 134
2. Zakonski osnov 136
2.1. Zakon o turizmu 136
2.2. Zakon o ugostiteljstvu 137
2.3. Ostali zakoni od značaja za turizam i ugostiteljstvo 137
3. Planski osnov upravljanja održivim razvojem turizma u Srbiji 141
3.1. Strategije i master planovi 142
3.2. Programi u turizmu u Srbiji 154
3.3. Planovi u turizmu u Srbiji 146
4. Strateška procena i procena uticaja na životnu sredinu 147
5. Efikasnost upravljanja održivim razvojem – multisektorski pristup 150
5.1. Održivi razvoj 150
5.2. Održivi razvoj i turizam 150
5.3. Održivi turizam 151
5.4. Održivi razvoj u Srbiji 153
5.5. Održivi turizam u Srbiji 154
5.6. Multisektorski pristup upravljanju 156
Pitanja za utvrđivanje gradiva 157
Vežbe 158

Peto poglavlje

RIZICI KORIŠĆENJA PRIRODNIH RESURSA U INDUSTRIJI TURIZMA I PRIRODNI HAZARD

1. Rizici korišćenja prirodnih resursa u industriji turizma 163
1.1. Prirodni resursi 163
1.2. Rizici korišćenja prirodnih resursa 165
1.2.1. Turisti, priroda, menadžment 165
1.2.2. Vrsta turizma i rizici 167
1.2.3. Klimatske promene i rizici 167
1.2.4. Konflikti oko prirodnih resursa 169
1.2.5. Prevencija i upravljanje rizicima 169
2. Prirodni hazardi i turizam 171
2.1. Prirodni hazardi 171
2.2. Uticaj prirodnih hazarda na turizam 172
Pitanja za utvrđivanje gradiva 175
Vežbe 175

Šesto poglavlje

NOVI I OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE. ENERGETSKA EFIKASNOST

1. Novi i obnovljivi izvori energije 179
1.1. Hidroenergija 182
1.1.2. Hidroenergija i turizam 184
1.2. Energija vetra 185
1.2.1. Energija vetra i turizam 188
1.3. Solarna energija 190
1.3.1. Istorijski razvoj solarne tehnologije 190
1.3.2. Uloga i značaj solarne energije 191
1.3.3. Solarna tehnologija u turizmu 192
1.4. Bioenergija 195
1.4.1. Istorijski razvoj bioenergije 195
1.4.2. Izvori biomase i korišćenje bioenergije 195
1.4.3. Korišćenje bioenergije u Srbiji 197
1.4.4. Biomasa – Održivo i isplativo rešenje za hotelsku industriju 198

1.5. Geotermalna energija 200
1.5.1. Primena geotermalnih voda za razvoj turizma 201
1.6. Energija mora 202
1.6.1. Istorijski razvoj energije talasa 202
1.6.2. Morske energetske tehnologije 202
1.6.3. Energija mora kao pokretač edukativnog turizma 203
2. Energetska efikasnost 205
2.1. Uticaj energetski efikasnih zgrada na turizam 207
2.1.1. Primeri energetski efikasnih zgrada u svetu i njihov uticaj na turizam 208
Pitanja za utvrđivanje gradiva 212
Vežbe 213

Sedmo poglavlje
ODRŽIVO KORIŠĆENJE ZAŠTIĆENIH PRIRODNIH DOBARA

1. Zaštićena prirodna dobra 221
1.1. Zaštićena područja 221
1.1.1. Nacionalni park 222
1.1.2. Spomenik prirode 223
1.1.3. Zaštićeno stanište 223
1.1.4. Predeo izuzetnih odlika 223
1.1.5. Park prirode 224
1.1.6. Režimi zaštite zaštićenih područja 224
1.2. Zaštićene vrste i pokretna prirodna dokumenta 226
1.3. Ostali zaštićeni prirodni entitetia 227
2. Održivo korišćenje zaštićenih prirodnih dobara 229
2.1. Turizam i zaštićena područja u svetu i Evropi 238
2.2. Zaštićena područja u Srbiji 239
Pitanja za utvrđivanje gradiva 241
Vežbe 242

Osmo poglavlje

ODRŽIVO KORIŠĆENJE KULTURNE BAŠTINE

1. Kulturni resursi – pojam i vrste **247**
2. Osnove održivog upravljanja kulturnom baštinom **248**
3. Održivi razvoj kulturnih vrednosti i aktivnosti Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESKO) **252**
3.1. Lista svetske prirodne i kulturne baštine 252
3.2. Lista nematerijalnog kulturnog nasleđa 259
3.3. Program "Pamćenje sveta" 263
3.4. Lista globalnih geoparkova 264
3.5. Mreža kreativnih gradova 265
3.6. Atlas ugroženih jezika 266
Pitanja za utvrđivanje gradiva 268
Vežbe 268

Deveto poglavlje

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA U PLANINSKIM PODRUČJIMA

1. Planinska područja **273**
2. Turizam i planinska područja **273**
2.1. Turizam u planinskim područjima u svetu 277
2.2. Turizam u planinskim područjima u Evropi 277
2.3. Turizam u planinskim područjima u Srbiji 279
Pitanja za utvrđivanje gradiva 283
Vežbe 284

Deseto poglavlje

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA U RURALNIM PODRUČJIMA

1. Ruralna područja **289**
2. Ruralni turizam **289**
3. Održivi razvoj ruralnog turizma **292**
3.1. Ruralni turizam u svetu 299
3.2. Ruralni turizam u Evropskoj uniji 300
3.3. Ruralni turizam u Srbiji 301
Pitanja za utvrđivanje gradiva 303
Vežbe 303

Jedanaesto poglavlje

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA NA MARITIMNIM PODRUČJIMA

1. Terminologija i konceptualni okvir održivog maritimnog turizma **309**
2. Koncept Plave ekonomije **312**
3. Ekoturizam kao model za održivi razvoj maritimnog turizma **319**
3.1. Green Tourism Business Scheme (GTBS): Sredstvo za ekoturizam maritimnih područja 321
4. Ekosistem održivog maritimnog turizma **325**
5. Analiza stejkholdera maritimnog turizma **326**
6. Održivi razvoj maritimnog turizma: Savremeni trendovi, izazovi i perspective **328**
Pitanja za utvrđivanje gradiva 330
Vežbe 331

Dvanaesto poglavlje

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA URBANIH PODRUČJA

1. Urbanizacija i održivi razvoj **337**
2. Izazovi održivog upravljanje urbanim područjima **339**
3. Savremeni trendovi u urbanim područjima i džentrifikacija **343**
4. Održivi razvoj turizma u urbanim područjima **345**
5. Održivi pametni gradovi **351**
Pitanja za utvrđivanje gradiva 354
Vežbe 354

Prilog **359**
Spisak literature **385**
Biografije autorki **404**

PREDGOVOR

Turizam, kao jedna od ključnih grana globalne ekonomije, beleži konstantan rast i ima značajan uticaj na privredni, socijalni i ekološki aspekt razvoja velikog broja država u svetu. Međutim, intenzivan turistički razvoj, naročito kada nije planski i strateški usmeren, može dovesti do brojnih problema, uključujući degradaciju životne sredine, prekomernu eksploataciju prirodnih resursa, narušavanje kulturno-istorijskog nasleđa, kao i smanjenje kvaliteta života lokalnog stanovništva. S tim u vezi, održivi razvoj turizma nameće se kao neophodan koncept koji integriše ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije razvoja, u cilju očuvanja resursa i unapređenja dugoročne konkurentnosti turističkih destinacija. Održivi razvoj turizma, osim interaktivne veze sa očuvanjem prirodnog i kulturnog nasleđa, ostvaruje snažnu interaktivnu vezu sa drugim privrednim delatnostima, dajući šansu za njihovu evoluciju ka održivosti. Na ovaj način turizma daje pun doprinos teritorijalnom pristupu razvoju ljudskih zajednica, održivom lokalnom razvoju koji je suština globalnog održivog razvoja.

Prema definiciji Svetske turističke organizacije (UNWTO), sada pod novim imenom - UN Tourism, održivi turizam predstavlja oblik turizma koji uzima u obzir njegove trenutne i buduće ekonomske, društveno-kulturne i ekološke uticaje, pri čemu zadovoljava potrebe posetilaca, industrije, životne sredine i lokalnih zajednica.

Uvođenje i primena principa održivosti u turizmu podrazumevaju multidisciplinaran pristup koji zahteva saradnju različitih aktera – od državnih institucija i privatnog sektora, do akademske zajednice i lokalnog stanovništva. Samo integrisanim pristupom moguće je ostvariti balans između turističkog razvoja i očuvanja resursa, čime se omogućava dugoročno održiv i inkluzivan rast sektora turizma na globalnom nivou.

Udžbenik Održivi razvoj turizma prevashodno je namenjen studentima Fakulteta za turistički i hotelijerski menadžment Univerziteta Singidunum, ali i široj javnosti. Osnovni cilj je da se putem teorijskih razmatranja, ilustracija dobrih primera prakse i interaktivnih vežbi ukaže na značaj poznavanja i primene principa održivog razvoja turizma. Fokus je na sticanju znanja studenata u ovoj oblasti, kako bi, kada diplomiraju, bili spremni da ih implementiraju u svojim svakodnevnim poslovnim aktivnostima.

Posebnu zahvalnost autorke duguju prof. dr Milovanu Stanišiću, predsedniku Univerziteta Singidunum i prof. dr Miroslavu Kneževiću, dekanu Fakulteta za turistički i hotelijerski menadžment na dugogodišnjoj podršci u naučnom i akademskom radu. Autorke zahvalnost duguju recenzentkinjama prof. dr Ivani Brdar i prof. dr Mirjani Delić Jović, na savetima i sugestijama, kao i kolegama Milošu Višnjiću i Aleksandru Mihajloviću na izuzetnom grafičkom opremanju ovog udžbenika.

U Beogradu, 2025. godine *Autorke*

Prvo poglavlje

- ODRŽIVI RAZVOJ
- ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA
- AGENDA 21 ZA TURIZAM

1. ODRŽIVI RAZVOJ

1. 1. ODRŽIVI RAZVOJ – ZNAČENJE I DEFINICIJA

Naša planeta Zemlja je jedina poznata planeta u svemiru na kojoj postoji život. Nekada je čovek živeo u skladu sa prirodom koristeći skromno prirodne resurse. Sa razvojem zanatstva i rudarstva, ljudi su počeli da naseljavaju klimatski manje povoljna područja za život i poljoprivredu, tako da su bili prisiljeni boriti se sa prirodom. Broj ljudi se uvećavao. Progresivan razvoj civilizacije doprineo je da se kvalitet života poveća i ljudski vek produži, ali i da se naruši harmonija u prirodi prekomernom potrošnjom prirodnih resursa i tehničko-tehnološkim zagađenjem. Savremen čovek, zagađujući životnu sredinu ili biosferu[1] na planeti Zemlji, doprinosi ugrožavanju sopstvenog opstanka.

Zagađenje vazduha predstavlja veliko opterećenje za svetsko zdravlje. Domaćinstva sagorevaju drvo, ćumur, otpad od useva ili ugalj da bi zadovoljili osnovne energetske potrebe. Štetni dim i čestice koje pune domove i zagađuju okolinu stvaraju se kuvanjem i grejanjem na čvrsta goriva. Dugotrajna izloženost zagađenom vazduhu doprinosi zdravstvenim problemima kao što su respiratorne bolesti, bolesti srca i kancer pluća. Zdravstveni problemi koče razvoj zbog ogromnih ekonomskih troškova, što je posebno izraženo u zemljama sa niskim i srednjim prihodima i kod ranjivih segmenta stanovništva poput dece i starijih.

Vrstu i stepen zagađenja prate međunarodne organizacije i institucije više od sedam decenija. Prema podacima Svetske banke (World Bank Group, 2025a), emisija ugljen-dioksida (CO_2) po glavi stanovnika je iznosila 4,7 metričkih tona u 2023. godini. Prema istom izvoru zabeležen je natalitet od 2,3 deteta po ženi u 2022. godini (World Bank Group, 2025b), dok je u 2023. godini godišnja stopa rasta BDP-a iznosila 2,8% (World Bank Group, 2025v) - BDP 183,11 triliona USD (World Bank Group, 2025g) i BDP po glavi stanovnika 13.169,6 USD (World Bank Group, 2025d).[2] Imajući u vidu da emisija CO_2 predstavlja primaran izvor gasova staklene bašte koji doprinose klimatskim promenama usled globalnog zagrevanja nanoseći štetu ljudskim i prirodnim staništima, tendecija emisije CO_2 u svetu raste.

1 Biosferu čine tri biociklusa: biociklus slane vode (mora i okeani), biociklus slatke vode (izvori, potoci, reke, jezera, bare, močvare...) i biociklus kopna, odnosno sva područja u kojima je život moguć – površinski sloj litosfere, hidrosfera i niži delovi atmosfere (Dražić, 2020).

2 U Srbiji, emisija CO_2 je povećana za 1,3% u odnosu na 2021. godinu; najveća emisija je zabeležena iz sektora Snabdevanje električnom energijom, gasom i parom, zatim slede Prerađivačka industrija, Domaćinstva i ostali sektori (Republički zavod za statistiku RS, 2024). Prema podacima Svetske banke, u Srbiji je emisija CO_2 po glavi stanovnika iznosi 6,5 metričkih tona (2023.), natalitet 1,63 dece po ženi (2022.), godišnja stopa rasta BDP-a 3,8% - BDP 81,34 milijarde USD i BDP po glavi stanovnika 12.281,51 USD (2023.).

Prema podacima World Resources Institute (2024), pet privrednih sektora značajno doprinose emisiji gasova sa efektom staklene bašte (Tabela 1). Prema istom izvoru neenergetski sektori doprinose samo jednoj četvrtini globalnih emisija. Takođe, možemo pogledati koje specifične aktivnosti izazivaju najviše emisija u okviru svakog sektora. Na primer, stambene zgrade čine najveći deo emisija u energetskom sektoru i 12,5% svih emisija na globalnom nivou. Ovo uključuje emisije od proizvodnje električne energije koja se koristi u kućama, kao i od direktne upotrebe fosilnih goriva, kao što je kuvanje na gas. Drugi veliki izvor staklene bašte u energetskom sektoru je drumski transport, koji čini 12,2% globalnih emisija. Poljoprivreda je drugi sektor sa najvećim emisijama posle energetike, sa 11,7% globalnih emisija. Glavni emiteri u ovom sektoru uključuju stočarstvo i poljoprivredno zemljište, kao što je metan iz stajnjaka. Poljoprivreda takođe može da podstakne emisije kroz promenu namene zemljišta i korišćenje energije. Industrijski procesi čine 6,5% globalnih emisija. Ovo uključuje, između ostalog, emisije iz hemijske i cementne proizvodnje (ali isključuje upotrebu energije). Emisije otpada, kao što su metan i azot oksid sa deponija, čine 3,4% ukupne globalne emisije. Korišćenje zemljišta, promena namene zemljišta i šumarstvo čine još 2,7%. Ovaj neto ukupni iznos uključuje i emisije koje oslobađaju zemljište i šume — na primer kada se stabla poseku ili kada se organska materija razgrađuje u zemljištu — kao i ugljenik koji se uklanja iz atmosfere kako šume rastu. Bruto emisije iz sektora (ne uključujući uklanjanje) su stoga veće od onoga što je prikazano ovde (World Resources Institute, 2024).

Tabela 1. Učešće privrednih sektora u emisiji gasova sa efektom staklene bašte

Privredni sektor	Učešće u emisiji gasova staklene bašte (%)
Energija	*75,7*
Električna i toplotna energija	*29,7*
Saobraćaj	*13,7*
Proizvodnja i građevinarstvo	*12,7*
Zgrade	*6,6*
Fugitivne emisije[3] i emisije iz sagorevanja drugih goriva	*13,0*
Poljoprivreda	11,7%
Industrijski procesi	6,5%
Otpad	3,4%
Korišćenje zemljišta, promena namene zemljišta i šumarstvo	2,7%

Izvor: Autori koristeći (World Resources Institute, 2024)

3 Gasovi staklene bašte koji se oslobađaju tokom proizvodnje ili prenosa fosilnih goriva.

Potrebe za energijom brzo rastu u privredama sa niskim i srednjim dohotkom, dok ekonomije sa visokim dohotkom i dalje koriste oko četiri puta više energije po glavi stanovnika. Upotreba energije doprinosi poboljšanju životnog standarda ljudi, ali istovremeno proizvodnja električne energije nanosi štete životnoj sredini. Da li će doći do oštećenja zavisi od načina proizvodnje električne energije. Na primer, **sagorevanjem uglja oslobađa se dvostruko više CO_2 od sagorevanja ekvivalentne količine prirodnog gasa, dok nuklearna energija ne proizvodi emisije CO_2, ali proizvodi druge opasne otpadne proizvode**.

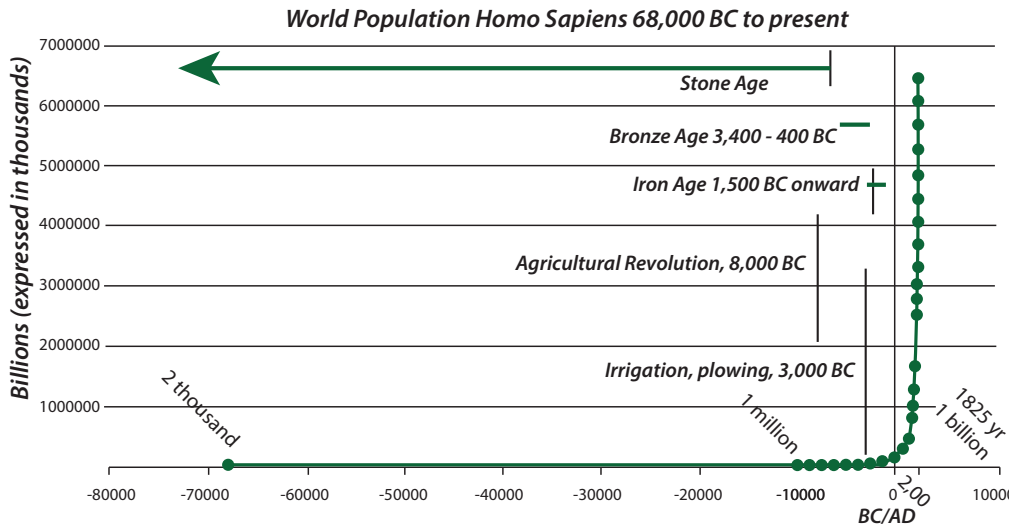
Šume obezbeđuju stanište za mnoge vrste i apsorbuju CO_2 i druge gasove staklene bašte i obezbeđuju egzistenciju ljudima koji zavise od šumskih resursa. Vodeći uzrok gubitka biodiverziteta jeste krčenje šuma, a očuvanje staništa je od vitalnog značaja za zaustavljanje ovog gubitka. ***Nacionalno zaštićena područja su alat zaštite životne sredine i prema Međunarodnoj uniji za očuvanje prirode (International Union for Conservation of Nature - IUCN) za područja od najmanje 1.000 hektara, postoji šest kategorija*** (IUCN, 2004:10)[4]: stroga zaštita – strogi rezervat prirode i područje divljine; nacionalni park; spomenik prirode; naučni rezervati i strogi rezervati prirode sa ograničenim javnim pristupom, područje upravljanja staništima/vrstama; zaštićeni pejzaž/morski pejzaž; i zaštićeno područje kojim se upravlja. Označavanje područja zaštićenim ne znači da se zaštita sprovodi. Za male zemlje koje raspolažu zaštićenim područjima manjim od 1.000 hektara, ograničenje veličine dovodi do potcenjivanja zaštićenih područja.

Pored zagađenja atmosfere koje vodi klimatskim promenama, podizanju nivoa mora i oštećenju ozonskog omotača i devastacije i zagađenja zemljišta, savremen čovek svojim aktivnostima nekontrolisano koristi i zagađuje kopnene vode i svetska mora. Pristup čistoj vodi i kanalizaciji je od vitalnog značaja za aspekte održivog razvoja kao što su životna sredina, zdravlje i ekonomski rast.

Na potrošnju prirodnih resursa i zagađenje životne sredine pored ekonomskog rasta utiče i populacioni rast. Korišćenje prirodnih resursa može da podstakne ekonomski rast, ali ekološki fenomeni, kao posledica nekontrolisanog korišćenja prirodnih resursa, mogu osporiti ekonomski napredak što odmah utiče na visoko ugrožene kategorije stanovništva. Od paleolitskih vremena do danas globalna ljudska populacija beleži stabilan, eksponencijalan rast i nastavlja da raste, inovira i raspršuje se (Slika 1).

4 https://parksjournal.com/wp-content/uploads/2017/06/14_3lowres.pdf

Slika 1. Rast ljudske populacije u svetu od 68000 p.n.e. do 2000 godine n.e.[5]

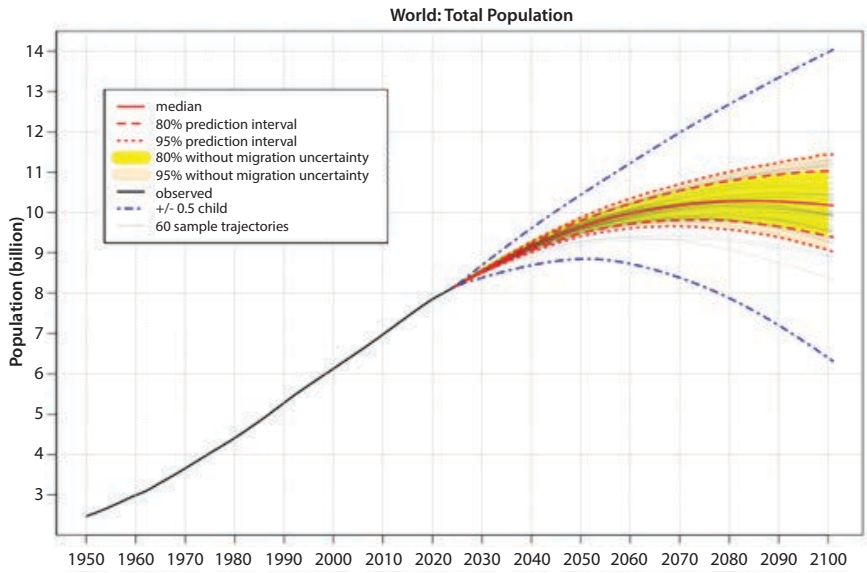

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Ikeda, 2016:12)

Nagli porast ljudske populacije beleži se nakon Drugog svetskog rata (1939.-1945.). Od 2.000 ljudi 68000 p.n.e. najnovije projekcije UN sugerišu da bi globalna populacija mogla da poraste na oko 8,5 milijardi 2030.godine, 9,7 milijardi 2050. i 10,4 milijarde 2100. godine (Slika 2). Između 2022. i 2050.godine, više od polovine projektovanog povećanja globalne populacije biće koncentrisano u osam zemalja: Demokratskoj Republici Kongo, Egiptu, Etiopiji, Indiji, Nigeriji, Pakistanu, Filipinima i Ujedinjenoj Republici Tanzaniji (United Nations Population Division Data Portal, 2024).

5 Prevod: Billions (expressed in thousands) – Milijarde (izražene u hiljadama), Stone Age – Kameno doba, Bronze Age – Bronzano doba, BC – pre nove ere (P.N.E) , Iron Age – Gvozdeno doba, onward - dalje, Agricultural Revolution – Poljiprivredna revolucija, Irrigation, plowing – Navodnjavanje, oranje, AD – nova era (N.E.).

Slika 2. Projekcija rasta ljudske populacije u svetu do 2100.godine[6]

Izvor: United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division, 2024

Dok **ekonomisti** rast broja ljudi na planeti vide kao prednost jer je više radne snage, genija i ideja, polazeći od toga da ekonomsko-tehnološki napredak može obezbediti dovoljno hrane za sve i bolji standard za većinu što će imati uticaja na smanjenje rasta ljudske populacije u budućnosti, **ekolozi** na povećanje broja ljudi i tehničko-tehnološki razvoj gledaju kao na pretnju životnoj sredini.

Princip 1, Deklaracija iz Rija o životnoj sredini i razvoju (1992.):

„Ljudi su u centru pažnje održivog razvoja.
Oni imaju pravo na zdrav i produktivan život u skladu sa prirodom"

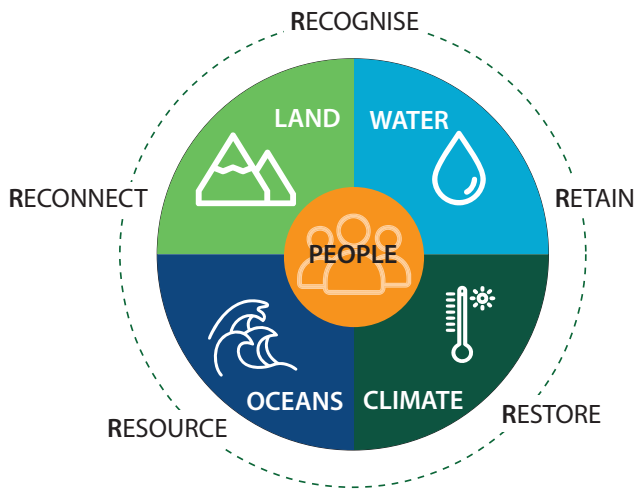
Izvor: (*The Rio Declaration on Envrironment and Development, 1992:1*)

6 Prevod: Population (billion) – Stanovništvo (milijarde), median - medijana, prediction interval – interval predviđanja, withouth migration uncertainty – bez neizvesnosti migracije, observed - posmatrano, child - dete, sample trajectories - putanje uzorka.

Ljudi su u fokusu brojnih međunarodnih organizacija. IUCN u programu *Nature 2030.* predlaže „5R" strategiju za transformativne promene za ljude i planetu (Slika 3):

- **Prepoznati** (**R**ecognize) i promovisati hitnost delovanja – od odgovornosti aktera (javnog i privatnog sektora, akademske zajednice, lokalna zajednica...) preko identifikovanja šampiona, onih koji kontinuirano rade na zaštiti i obnavljanju prirode.
- **Zadržati** (**R**etain) važnost očuvanja, održavanja i održivog korišćenja biodiverziteta i prirodnog i kulturnog nasleđe.
- **Obnavljati** (**R**estore) degradiranu prirodu uz primenu strategije *UN Dekade obnove ekosistema* (*UN Decade on Ecosystem Restoration*) (United Nations General Assembly, 2019)
- **Resurs** (**R**esource) kao potencijal investiranja u očuvanje prirode i u razvoj kapaciteta i znanja ljude koji rade na očuvanju životne sredine.
- **Ponovo povezati** (**R**econnect) ljude sa prirodom sa ciljem stvaranja kulture očuvanja životne sredine koja povezuje ljude sa planetom.

Slika 3. „5R" strategija za transformativne promene za održivi razvoj[7]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (IUCN, 2021:8)[8]

7 Prevod: Recognise - Prepoznajte, Retain - Zadržite, Restore - Vratite, Resource -Resurs, Reconnect – Ponovo povežite, Land - Zemljište, Water - Voda , Climate - Klima, Oceans - Okeani, People - Ljudi.

8 https://iucn.org/nature-2030

Pojam **održivog razvoja** ima brojna stručna i naučna tumačenja.

Najpoznatije tumačenje održivog razvoja iz ugla struke navedeno je u *Izveštaju Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj: Naša zajednička budućnost*. Pomenuti izveštaj je poznat kao *Brundtlandov izveštaj* donet u Oslu, 20. marta 1987. godine. U ovom izveštaju **održivi razvoj** jeste „**razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjeg doba, a da pritom ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe**" (International Institute for Sustainable Tourism, 2024)[9].

Neki od poznatih naučnika i istraživača su u svojim delima tumačili pojam održivog razvoja mnogo ranije od zvanične upotrebe istog.

- Ekonomista i ekolog *Herman E. Daly* (1938.-2022.) *je u svojim knjigama Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development i For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future* istakao da **održivi razvoj zahteva da brzina iskorišćavanja obnovljivih resursa ne bude veća od njihove prirodne stope obnove, a da se brzina potrošnje neobnovljivih resursa ne povećava bez ekvivalentne zamene alternativama** (Daly, 1996; Daly & Cobb, 1989). Dejli je naglašavao ekonomske aspekte održivog razvoja i važnost održive upotrebe prirodnih resursa. Tvrdio je da **održivi razvoj, u ovom trenutku, znači razumevanje ekonomije kao dela šireg ekosistema**, što je vodilo napuštanju ideala kontinuiranog ekonomskog rasta. Prema Dejliju, **razvoj blagostanja ne treba da se zasniva na ekspanziji, već na uravnoteženom korišćenju resursa**. Ova jednostavna ideja je, zapravo, veoma radikalna i zahteva preispitivanje osnovnih koncepata ekonomske teorije, siromaštva, trgovine i stanovništva.
- Američki istoričar i filozof tehnologije i nauke *Lewis Mumford* (1895.-1990.) je u svojim knjigama *Technics and Civilization* i *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects* ukazao da **održivi razvoj mora uključivati ekonomski razvoj koji se kreće u skladu sa prirodnim kapacitetima planete, a ne protiv njih** (Lewis, 1934; Lewis,1961).
- Autor *koncepta trostrukog dna* (*Triple Bottom Line*) *John Elkington* (rođen 1949.) u svojoj knjizi *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business* ukazuje da se **održivi razvoj oslanja na trostruko dno – ekonomsku profitabilnost, socijalnu pravdu i zaštitu životne sredine** (Elkington, 1997). Autor bestselera *Cannibals with Forks* (*Kanibali sa viljuškama*) i stručnjak za zeleno poslovanje, Elkington tvrdi da će uspeh kompanija na tržištu u budućnosti zavisiti od njihove sposobnosti da budu profitabilne, ekološki i društveno odgovorne navodeći svetski poznate kompanije kao što su Nike, Levi Strauss, Volkswagen, Intel, Volvo, Electrolux, Novo Nordisk, Shell i dr.

9 https://iisd.org/mission-and-goals/sustainable-development

- Ekolog i istraživač održivosti *Robert Goodland* (1939.-2013.) je u svom radu *The Concept of Environmental Sustainability. Annual Review of Ecology and Systematics* definisao **održivi razvoj kao održavanje ravnoteže između ekološkog integriteta, ekonomske održivosti i socijalne pravde** (Goodland, 1995.).
- Indijski ekonomista i dobitnik Nobelove nagrade *Amartiya Sen* (rođen 1933.) ističe da **održivi razvoj podrazumeva obezbeđivanje prava ljudi da imaju pristup resursima koji su im potrebni za dostojanstven život, uz odgovornost da se obezbede isti uslovi za buduće generacije** (Sen, 1999.). On naglašava socijalnu pravdu i ljudska prava kao ključne aspekte održivog razvoja. Poznat je po svom značajnom doprinosu ekonomiji blagostanja. Od 1972. godine predavao je u Engleskoj i SAD. 1998. godine dobitnik je Nobelove nagrade za ekonomiju zbog rada na temama u oblasti socijalne pravde, gladi, ekonomskog razvoja i javne zdravstvene politike.

1.2. HRONOLOGIJA RAZVOJA KONCEPTA ODRŽIVOG RAZVOJA U SVETU

Hronološki pregled razvoja koncepta održivog razvoja u svetu zasnovan je na analizi relevantnih izvora: (United Nations, 2024), (World Tourism Organization and United Nations Development Programme, 2017) i (40 Years Sustainable Development: Key Dates, 2013)[10] i obuhvata sledeće:

- Hronologija ključnih sastanaka Ujedinjenih nacija (UN)[11] koji su postavili osnove za razvoj i usvajanje globalnog plana za održivi razvoj u 21. veku počinje davne 1972. godine na *Konferenciji UN o životnoj sredini u Stokholmu (United Nations Conference on the Human Environment in Stockholm - UNCHE)*. Bila je ovo prva velika međunarodna konferencija koja je stavila u fokus zaštitu životne sredine na globalnom nivou. Ovaj sastanak je postavio temelje za buduće međunarodne ekološke inicijative.
- 1980. godine prvi put se pojavio koncept održivog razvoja u *Svetskoj strategiji zaštite (World Conservation Strategy - WCS)*. Ova strategija definiše četiri glavna faktora koji uništavaju prirodne resurse: siromaštvo, pritisak stanovništva, društvene nejednakosti i uslove međunarodne trgovine.

10 https://diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/40Years_sustainable_Development_sept13_Access.pdf

11 UN je međunarodna organizacija osnovana 1945. godine. Njena misija je promovisanje međunarodne saradnje, mira i bezbednosti, razvoja ljudskih prava i humanitarne pomoći. Okuplja gotovo sve države sveta -193, osim Vatikana, koji ima status posmatrača. Deluje kao platforma za rešavanje globalnih izazova - ratni sukobi, klimatske promene, siromaštvo i zdravstvene krize. Organizacija je podeljena na specijalizovane agencije i tela - Savet bezbednosti, Generalna skupština i Međunarodni sud pravde.

- U decembru 1983. godine UN osniva *Svetsku komisiju za životnu sredinu i razvoj (World Commission on Environment and Development - WCED)* pod vođstvom norveške premijerke Gru Harlem Brundtland, poznata kao Brundtlandova komisija. Ova komisija je osnovana sa ciljem istraživanja veze između životne sredine i razvoja. *Generalna skupština UN* je dala WCED-u zadatak da osmisli *Globalnu agendu za promene* sa ključnim ciljevima (Our Common Future, 1987):
- da predlože dugoročne ekološke strategije za održivi razvoj do 2000. godine i dalje,
- da preporuče načine kako se zaštita životne sredine može pretvoriti u veću saradnju među zemljama u razvoju, kao i između zemalja na različitim nivoima ekonomskog i društvenog razvoja, sa ciljem postizanja zajedničkih i međusobno podržavajućih ciljeva koji uzimaju u obzir vezu između ljudi, resursa, životne sredine i razvoja,
- da razmotre kako međunarodna zajednica može efikasnije rešavati ekološke probleme i
- da pomognu u definisanju zajedničkog razumevanja dugoročnih ekoloških izazova i predlože mere za njihovo rešavanje u narednim decenijama.
- 1987. godine donet je Izveštaj Brundtlandove komisije pod nazivom Naša zajednička budućnost (*Our Common Future*). Ovaj dokument je postavio temelje za koncept održivog razvoja, koji će kasnije biti ključni u formiranju *Agende 21*. **Pojam održivi razvoj prvi put je zvanično korišćen 1987. godine.**
- 1988. godine stvoren je *Međunarodni panel za klimatske promene (International Panel on Climate Change - IPCC)* odgovoran za naučne procese globalnog zagrevanja.
- 1992. godine održana je *Konferencija UN o životnoj sredini i razvoju u Riju (United Nations Conference on Environment and Development - UNCED),* poznata kao *Samit Zemlje (Earth Summit)*. Ova konferencija je bila ključni događaj za usvajanje ***Agende 21***. Doneta je odluka da se razvije globalni plan akcije za održivi razvoj, koji će služiti kao vodič za zemlje u njihovim naporima ka održivosti.
- 1994. godine održana je *Međunarodna konferencija o stanovništvu i razvoju u Kairu* sa ciljevima definisanja univerzalnog pristupa planiranju porodice do 2015. godine i jačanje autonomije žena.
- 1995. godine održan je *Svetski samit o društvenom razvoju u Kopenhagenu* gde je 128 šefova država i vlada usvojilo Deklaraciju o društvenom razvoju, koja ima za cilj da adresira 3 pošasti koje pogađaju svaku zemlju na svetu: siromaštvo, nezaposlenost i socijalna dezintegracija.

- 1996. godine organizovan je *Gradski samit u Istanbulu* gde su se države obavezale na dva cilja: adekvatno sklonište za sve i održiva ljudska naselja s obzirom na životnu sredinu, ljudska prava, društveni razvoj, žene i stanovništvo u posebnom kontekstu urbanizacije.
- 1997. godine održan je *Svetski forum o vodi u Marakešu.* Svake treće godine, ova grupa nevladinih organizacija, vlada i međunarodnih organizacija ima za cilj da postavi pitanja vode na međunarodne političke agende i podizanje društvene svesti o značaju vode.
- 1997. godine Kjoto Protokol uz Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promeni klime.
- 1997. godine održana je *Specijalna sesija Generalne skupštine UN (Rio+5)* radi procene napretka *Agende 21* i tom prilikom je zaključeno je da je potrebno ubrzati primenu dogovorenih ciljeva za održivi razvoj.
- 2000. godine održan je *Milenijumski samit UN u Njujorku*. Osam milenijumskih razvojnih ciljeva (Millennium Development Goals - MDGs) je postavljeno za 2015. godinu: siromaštvo i glad, osnovno obrazovanje, ravnopravnost polova, smrtnost novorođenčadi, zdravlje majke, bolesti, održivost životne sredine i globalno partnerstvo.
- 2002. godinu obeležila je organizacija *Svetskog samita o održivom razvoju (WSSD) u Johanesburgu (Rio+10)*. Ova konferencija, održana deset godina nakon *Samita Zemlje,* bavila se pregledom napretka u implementaciji *Agende 21* i drugim pitanjima održivog razvoja. Usvojen je *Johanesburški plan implementacije* koji se fokusirao na obavezu primene održivih strategija do 2015. godine.
- 2005. godine *Protokol iz Kjota* je stupio na snagu. Protokol je potpisan 11. decembra 1997. godine, Protokol je trebalo da ratifikuje najmanje 55 zemalja, što predstavlja 55% globalne emisije gasova staklene bašte. U 2010. ratifikovalo ga je 168 država. Srbija je ratifikovala Protokol 2008. godine.[12] Do sada ga je Protokol potpisalo 170 država i vladinih organizacija.
- 2010. godine održana je *10. Konferencija članica Konvencije o biodiverzitetu (CBD) u Nagoji* – COP10. Konkretni rezultati ove konferencije odnosili su se na usvajanje strateškog plana za očuvanje biodiverziteta i stvaranje međuvladine naučno-političke platforme o biodiverzitetu i uslugama ekosistema (IPBES).

12 Zakon o potvrđivanju Kjoto Protokola uz Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promeni klime („*Sl. Glasnik RS – Međunarodni ugovori*", br. 88/2007). http://ekoregistar.sepa.gov.rs/zakon-o-potvrdjivanju-kjoto-protokola-uz-okvirnu-konvenciju-ujedinjenih-nacija-o-promeni-klime-sl-glasnik-rs-medjunarodni-ugovori-br-882007-85, pristup 25.3.2025.

- 2012. godine organizovana je *Konferencija UN o održivom razvoju u Riju (Rio+20)*. Ova konferencija obeležila je dvadesetu godišnjicu Agende 21. Usvojen je dokument *Budućnost kakvu želimo*, kojim su postavljeni temelji za uspostavljanje Ciljeva održivog razvoja (SDGs) ili Sustainable Development Goals (SDGs). Takođe, pokrenut je proces kreiranja globalne agende za razvoj nakon 2015. godine.
- 2015. godine održan je *Samit UN za održivi razvoj u Njujorku*. Tom prilikom usvojeni su Ciljevi održivog razvoja (SDGs), kao deo ***Agende 2030***, koja obuhvata 17 ciljeva i 169 potciljeva. Ovi ciljevi predstavljaju nastavak i proširenje *Agende 21*, sa akcentom na globalni nestanak siromaštva, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, klimatske promene i održivu ekonomiju.
- 2019. godine na *Samitu UN o klimatskim akcijama*, generalni sekretar UN je pozvao države da povećaju svoje obaveze u vezi sa borbom protiv klimatskih promena i ubrzaju primenu Ciljeva održivog razvoja (SDGs), s naglaskom na smanjenje emisije ugljenika i održive energetske strategije.
- 2021. godine *Samit o klimatskim promenama (COP26)* u Glazgovu je bio ključan u nastavku pregovora o borbi protiv klimatskih promena. Istaknut je značaj primene održivih strategija kako bi se ograničilo globalno zagrevanje na 1,5°C u skladu sa Ciljevima održivog razvoja (SDGs).
- 2023. godine organizovan je *Samit o ciljevima održivog razvoja u Njujorku (SDG Summit)* kako bi se procenio napredak u realizaciji Ciljeva održivog razvoja (SDGs) do 2030. godine. Iako je ostvaren izvestan napredak, akcenat je stavljen na ubrzanje aktivnosti u narednih sedam godina.
- Događaji poput COP28 (**28th Conference of the Parties**) u Dubaiju decembra 2023. godine (UNEP, 2023) i Svetski Samit o održivom razvoju 2025. (The World Sustainable Development Summit - WSDS) u Nju Delhiju (IISD, 2025)[13] nastaviće da se bave globalnim izazovima u vezi sa klimatskim promenama i održivim razvojem, s fokusom na bržu primenu ciljeva do 2030. godine.

Hronološki prikaz sastanaka i događaja potvrđuje dugoročno i kontinuirano zalaganje međunarodne zajednice u promovisanju održivog razvoja i suočavanju sa globalnim ekološkim izazovima.

13 https://sdg.iisd.org/events/world-sustainable-development-summit-2025/

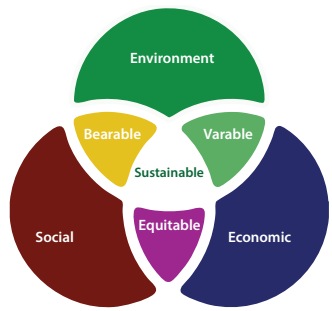
1.3. KONCEPT ODRŽIVOG RAZVOJA

Koncept održivog razvoja je strategija kojom se zadovoljavanjem potreba sadašnjih generacija ne ugrožava sposobnost zadovoljavanja potreba budućih generacija. Koncept održivog razvoja je nastao zbog potrebe rešavanja ekoloških problema izazvanih industrijskom eksploatacijom i kontinuiranim ugrožavanjem prirodnih resursa (Petroman et al., 2010). Vremenom ovaj koncept je pored ekološke komponente obogaćen ekonomskom i socijalnom, tako da savremeni koncept održivog razvoja teži balansu između **ekonomskog rasta, društvenog blagostanja i zaštite životne sredine**.

Ključni principi održivog razvoja (Slika 4) obuhvataju:

- ***Ekonomsku održivost*** - podrazumeva efikasno korišćenje resursa i razvoj novih tehnologija koje minimiziraju negativne efekte na životnu sredinu.
- ***Društvenu održivost*** - uključuje borbu protiv siromaštva, poboljšanje obrazovanja, zdravstva i drugih usluga, kao i zaštitu ljudskih prava.
- ***Ekološku održivost*** – obuhvata zaštitu ekosistema[14] i biodiverziteta[15] održivo korišćenje prirodnih resursa i smanjenje zagađenja. Cilj ekološke održivosti je da se smanji degradacija[16] životne sredine i da se priroda očuva za buduće generacije.

Slika 4. Odnosi u održivom razvoju – ekološka, društvena i ekonomska pitanja[17]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Athena Kurry, 2011)[18]

14 **Ekosistem** je zajednica živih organizama - biljaka, životinja, mikroorganizama, koja funkcioniše u interakciji sa fizičkom okolinom - vodom, vazduhom, zemljom, u određenom prostoru. Primeri ekosistema: šume, reke, jezera, okeane, pustinje i urbana područja. Ekosistemi mogu biti prirodni poput prašuma ili veštački poput poljoprivrednih polja (Dražić, 2020).

15 **Biodiverzitet** predstavlja raznovrsnost svih oblika života na Zemlji, uključujući raznolikost vrsta, genetičku raznovrsnost unutar vrsta, kao i raznovrsnost ekosistema. Biodiverzitet igra ključnu ulogu u obezbeđivanju usluga ekosistema kao što su prečišćavanje vazduha i vode, oprašivanje biljaka, regulisanje klime i pružanje hrane i lekova. Očuvanje biodiverziteta je od značaja za dugoročnu održivost i zdravlje prirode i ljudi. (Dražić, 2020).

16 Proces pogoršanja kvalitativnih osobina zemljišta, potrebnih za rast biljke.

17 Prevod: Environment - Životna sredina, Bearable - Poželjno, Viable - Rešivo, Social - Društvo, Equitable - Pravično, Economic - Privreda , Sustainable – Održivo.

18 https://eportfolios.macaulay.cuny.edu/akurry/2011/12/21/sustainable-development/

Održivi razvoj je kompleksna koncepcija. Obuhvata različite aspekte života i traži koordinisane napore javnog i privatnog sektora i pojedinaca radi stvaranja održivog društva koje optimalno koristi prirodne resurse i vodi dugoročnom blagostanju stanovnika planete.

1.3.1. Ciljeva održivog razvoja (SDGs)

Agende 2030 sadrži 17 Ciljeva održivog razvoja (Sustainable Development Goals - SDGs) i 169 potciljeva koji stimulišu aktivnosti u oblastima od ključnog značaja za čovečanstvo i planetu: LJUDI, PLANETA, PROSPERITET, MIR i PARTNERSTVO (Tabela 2).

Tabela 2. Oblasti delovanja Agende 2030

Ljudi 	Odlučni smo da okončamo siromaštvo i glad, u svim njihovim oblicima i dimenzijama, i da osiguramo da sva ljudska bića mogu ispuniti svoj potencijal u dostojanstvu i jednakosti i u zdravom okruženju.
Planeta 	Odlučni smo da zaštitimo planetu od degradacije, uključujući održivu potrošnju i proizvodnju, održivo upravljanje njenim prirodnim resursima i preduzimanje hitnih akcija u vezi sa klimatskim promenama, kako bi mogla da podrži potrebe sadašnjih i budućih generacija.
Prosperitet 	Odlučni smo da obezbedimo da sva ljudska bića mogu da uživaju u prosperitetnim i ispunjenim životima i da se ekonomski, društveni i tehnološki napredak odvija u skladu sa prirodom.
Mir 	Odlučni smo da negujemo mirna, pravedna i inkluzivna društva koja su oslobođena straha i nasilja. Ne može biti održivog razvoja bez mira i mira bez održivog razvoja.
Partnerstvo 	Odlučni smo da mobilišemo sredstva potrebna za sprovođenje ove Agende kroz revitalizovano *Globalno partnerstvo za održivi razvoj*, zasnovano na duhu jačanja globalne solidarnosti, fokusiranog posebno na potrebe najsiromašnijih i najugroženijih i uz učešće svih zemalja, sve zainteresovane strane i sve ljude.

Izvor: Autori na osnovu (United Nations Sustainable Development Goals, 2015; Pixabay)[19]

19 https://pixabay.com/images/search/

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Nakon Drugog Svetskog rata i podela, 1945. godine, svetski lideri su se okupili i formirali organizaciju Ujedinjene nacije (UN) - organizaciju zasnovanu na vrednostima kao što su mir, dijalog i međunarodna saradnja. Usvajanjem Agende 2030, svetski lideri doneli su odluku od istorijskog značaja, znajući da mogu biti prva generacija koja je uspela da okonča siromaštvo, ali i poslednja koja ima šansu da spase planetu. Agenda 2030 je agenda naroda, od strane ljudi i za ljude.

U osnovi Agende 2030 je 17 Ciljeva održivog razvoja (SDGs) koji obuhvataju niz ključnih aktivnosti usmerenih ka postizanju održivog i inkluzivnog razvoja (Slika 5):

Cilj 1. Prekinuti siromaštvo u svim njegovim oblicima svuda.
Cilj 2. Ukinuti glad, postići sigurnost hrane i poboljšanu ishranu i promovisati održivu poljoprivredu.
Cilj 3. Osigurati zdrav život i promovisati blagostanje za sve u svim uzrastima.
Cilj 4. Osigurati inkluzivno i pravično kvalitetno obrazovanje i promovisati mogućnosti celoživotnog učenja za sve.
Cilj 5. Postizanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i devojaka.
Cilj 6. Osigurati dostupnost i održivo upravljanje vodama i sanitarije za sve.
Cilj 7. Osigurati pristup pristupačnom, pouzdanom, održivom i modernom energijom za sve.
Cilj 8. Promovisati održiv, inkluzivan i održiv ekonomski rast, punu i produktivnu zaposlenost i pristojan rad za sve.
Cilj 9. Izgraditi otpornu infrastrukturu, promovisati inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i podsticanje inovacija.
Cilj 10. Smanjiti nejednakost unutar i među zemljama.
Cilj 11. Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbednim, otpornim i održivim.
Cilj 12. Osigurati održive obrasce potrošnje i proizvodnje.
Cilj 13. Preduzeti hitne mere u borbi protiv klimatskih promena i njihovih uticaja.
Cilj 14. Očuvati i održivo koristiti okeane, mora i primorske resurse za održivi razvoj.
Cilj 15. Zaštititi, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljanje šumama, borbu protiv dezertifikacije[20] i zaustaviti i preokrenuti degradaciju zemljišta i zaustaviti gubitak biodiverziteta.

20 *Dezertifikacija* je proces pretvaranja plodnog zemljišta u pustinjsko zbog delovanja prirodnih faktora (dugotrajne suše, jaki vetrovi, visoke temperatire, itd.) i/ili ljudskih aktivnosti (prekomerna seča šuma, rudarska eksploatacija, itd.).

Cilj 16. Promovisati mirna i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbediti pristup pravdi za sve i izgraditi efikasne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima.

Cilj 17. Ojačati sredstva implementacije i revitalizovati Globalno partnerstvo za održivi razvoj.

Slika 5. Ciljevi održivog razvoja (SDGs) Ujedinjenih nacija 2015.-2030. godine

Izvor: https://sdg.indikatori.rs/o-ciljevima/

1.3.2. Učesnici koncepta održivog razvoja

Učesnici koncepta održivog razvoja igraju ključne uloge u promociji i vođenju održivih praksi na globalnom, nacionalnom i lokalnom nivou. Saradnja i koordinacija učesnika održivog razvoja je od suštinskog značaja za postizanje Ciljeva održivog razvoja (SDGs). Glavni učesnici su:

- **Vlade i javne institucije**

Nacionalne i lokalne vlasti imaju ključnu ulogu u kreiranju i sprovođenju politika koje podržavaju održivi razvoj. One postavljaju regulatorni okvir kroz zakone i propisi koji promovišu zaštitu životne sredine, održivu ekonomiju i društvenu jednakost. Međunarodne organizacije poput UN i Evropske unije (EU) definišu globalne ciljeve i pružaju smernice za njihovo sprovođenje kroz programe poput *Agende 2030* i njenih 17 Ciljeva održivog razvoja (SDGs) (United Nations Sustainable Development Goals, 2015; European Commission, 2020).

U novembru 2023. godine, u zemljama Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD)[21] 44% ljudi je iskazalo nisko ili nikakvo poverenje u svoje nacionalne vlade, dok je 39% ljudi iskazali visoko ili umereno visoko poverenje. Bez obzira na porast troškova života i ratove u Evropi i na Bliskom istoku, nivo poverenja u nacionalne vlade se umereno smanjio u odnosu na 2021. godinu. Značajan pad poverenja od 5% zabeležen je među ženama i osobama sa nižim nivoom obrazovanja. Oko 40% ljudi veruje da vlada pravedno usklađuje interese različitih generacija, efikasno reguliše razvoj veštačke inteligencije i smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte. Oko 41% ljudi smatra da vlada pravilno odlučuje, a 39% veruje da vlada adekvatno predstavlja političke reforme (OECD, 2024).

Ovo istraživanje pokazuje da je poverenje u vlade opalo. S obzirom na to da je za postizanje Ciljeva održivog razvoja (SDGs) ključna saradnja i koordinacija, Važno je raditi na jačanju poverenja u vlade jer to omogućava efikasniju implementaciju politika i veće uključivanje građana, što je od suštinskog značaja za ostvarivanje održivog razvoja.

- **Privatni sektor i poslovne organizacije**

Privatni sektor obuhvata sve privredne aktivnosti koje su u vlasništvu i pod upravom pojedinaca, privatnih preduzeća ili korporacija, a ne vlade. Ima ključnu ulogu u ekonomiji, jer pokreće inovacije, stvara radna mesta, proizvodi robu i pruža usluge. Glavni cilj privatnog sektora je ostvarivanje profita, iako sve veći broj preduzeća teži i društveno odgovornom poslovanju. Uspešno partnerstvo između javnog i privatnog sektora može voditi ka održivom razvoju i unapređenju društva.

Poslovne organizacije su subjekti osnovani radi obavljanja privredne delatnosti koje uključuju proizvodnju, distribuciju i prodaju roba ili usluga. Njihov glavni cilj je ostvarivanje profita. Igraju važnu ulogu u stvaranju radnih mesta, unapređenju inovacija i podrški ekonomskom rastu. Poslovne organizacije najčešće su mala i srednja preduzeća (MSP), velike korporacije, društva sa ograničenom odgovornošću (DOO), akcionarska društva (AD) i zadruge.

Poslovne organizacije imaju veliki uticaj na korišćenje resursa i zaštitu životne sredine. Uvođenje održivih poslovnih praksi, poput korišćenja obnovljivih izvora energije (OIE) i odgovornog upravljanja otpadom (Radivojević et al., 2024), doprinosi smanjenju negativnog uticaja na okolinu. Koncept korporativne društvene odgovornosti podstiče poslovne organizacije da deluju društveno i ekološki odgovorno.

21 38 zemalja članica OECD-a: Australija, Austrija, Belgija, Kanada, Čile, Kolumbija, Kostarika, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Nemačka, Grčka, Mađarska, Island, Irska, Izrael, Italija, Japan, Južna Koreja, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Meksiko, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Poljska, Portugalija, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Švajcarska, Turska, Ujedinjeno Kraljevstvo Belike Britanije i Severne Irske i Sjedinjene Američke Države.

UN Global Compact inicijativa poziva poslovne organizacije da usvoje ***Principe održivog i odgovornog poslovanje*** (United Nations Global Compact, 2024):

Ljudska prava:

Princip 1: Podržati i poštovati međunarodno priznata ljudska prava.

Princip 2: Osuditi sve oblike kršenja ljudskih prava.

Radni standard:

Princip 3: Podržati pravo na slobodu udruživanja i priznati pravo na kolektivno pregovaranje.

Princip 4: Podržati eliminaciju svih oblika prinudnog i obaveznog rada.

Princip 5: Podržati eliminaciju dečijeg rada.

Princip 6: Podržati eliminaciju diskriminacije u zapošljavanju i profesionalnom napredovanju.

Životna sredina:

Princip 7: Podržati pristupačan pristup zaštiti životne sredine.

Princip 8: Uzeti u obzir inicijative za razvoj i širenje ekološki pogodnih tehnologija.

Princip 9: Podržati odgovorno upravljanje resursima i smanjenje zagađenja životne sredine.

Antikorupcija:

Princip 10: Boriti se protiv svih oblika korupcije, uključujući ucenu i potkupljivanje.

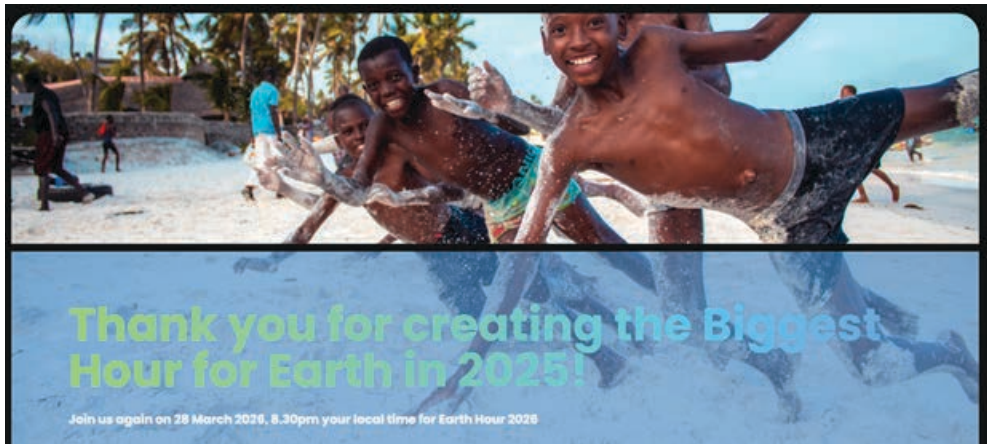
Primena ovih principa podrazumeva integraciju ovih vrednosti u strategije i prakse poslovnih organizacija. Usvajanjem ovih principa, poslovne organizacije mogu poboljšati svoje poslovne prakse i doprineti globalnom razvoju koji je održiv i pravedan.

- **Organizacije civilnog društva (OCD)**

OCD podrazumeva sve organizacije i grupe koje deluju u okviru civilnog društva. OCD obuhvataju nevladine organizacije (NVO), sindikate, profesionalne asocijacije, zajednice, aktivističke grupe i druge organizacije koje nisu deo državne ili privatnog sektora. Mogu aktivno učestvovati u inicijativama za održivi razvoj kroz projekte, edukaciju i promenu navika kao što su reciklaža i očuvanje resursa. NVO i aktivističke grupe igraju ključnu ulogu u podizanju svesti o ekološkim i društvenim problemima, kao i u pritisku na vlade i privatni sektor da usvoje održive prakse.

Aktivnosti *World Wide Fund* su dobar primer prakse OCD u oblasti održivog razvoja (WWF)[22]. Više od 60 godina, u 126 zemalja, *World Wide Fund* radi na tome da pomogne napretku ljudi i prirode. Bave se konkretnim projektima zaštite biodiverziteta, održivog upravljanja prirodnim resursima, smanjenja zagađenja i zaštite ugroženih ekosistema. Sarađuju sa lokalnim zajednicama, javnim i privatnim sektorom na promovisanju modela održivog razvoja. Njihova inicijativa *Earth Hour (Sat planete Zemlje)* je uspešan primer podizanja svesti o klimatskim promenama i važnosti održivog razvoja.

Slika 6. Earth Hour 2025

Izvor: https://earthhour.org/

Ova inicijativa podstiče pojedince, zajednice, preduzeća i vlade širom sveta da ugase svetla na jedan sat kao simbol posvećenosti zaštiti planete. Ova akcija, koja je prvi put održana 2007. godine, uključuje milione ljudi i hiljade gradova. Cilj je da podstakne akciju ka održivijim načinima života i poslovanja. Za *Earth Hour and Earth Day 2025 (Sat planete Zemlje i Dan planete Zemlje 2025), World Wide Fund* je pozvao sve stanovnike planete da posvete sat ili više svog vremena Zemlji. U 2024. godini zabeleženo je preko 105.106 sati stvarajući najveći sat za Zemlju. Učesnici ovih aktivnosti su vozili bicikle, sadili, reciklirali, stvarali, učili, donirali i prikupljali sredstva. *Earth Hour* se održava svake godine 22. marta u 20.30 časova po lokalnom vremenu (Slika 6).

22 https://worldwildlife.org/pages/earth-hour

- **Akademska zajednica**

Univerziteti i naučno istraživačko razvojne (NIR) institucije imaju ključnu ulogu u promovisanju održivog razvoja kroz obrazovanje, istraživanje i inovacije. Doprinose razvoju novih tehnologija, metoda i znanja od značaja za Koncept održivog razvoja. Edukuju buduće generacije lidera i stručnjaka u ovoj oblasti. Naučna istraživanja u poljima kao što su klimatske promene, energetska efikasnost i biodiverzitet pomažu u pronalaženju rešenja za globalne izazove održivosti.

Promocija održivog razvoja kroz obrazovanje obuhvata programe i kurseve poput studija o klimatskim promenama, ekologiji, cirkularnoj ekonomiji i obnovljivim izvorima energije. Na primer, Univerzitet Singidunum (Srbija) je poznat po studijama u oblasti životne sredine i održivog razvoja.

Akademske institucije često vode naučno-istraživačke projekte koji doprinose razvoju inovativnih tehnologija i metoda za smanjenje ekološkog uticaja.

Na primer, Tehnološki institut u Masačusetsu (Massachusetts Institute of Technology - MIT) (https://www.mit.edu/) je privatni istraživački univerzitet u Kembridžu (Boston, SAD). MIT ima MIT Energetsku inicijativu (MIT Energy Initiative - MITEI) koja istražuje inovacije u čistoj energiji i efikasnosti resursa. MITEI unapređuje rešenja sa nultim i niskim sadržajem ugljenika za borbu protiv klimatskih promena i novim izvorima energije. Okuplja istraživače i edukatore koji razvojem novih tehnologija i pružanjem naučno zasnovanih analiza doprinose dekarbonizaciji globalnih energetskih sistema. Dugogodišnja tradicija MIT-a je saradnja i transparentnost rada sa privatnim, javnim i civilnim sektorom.

Mnoge institucije stvaraju tehnološke parkove i poslovne inkubatore za razvoj početnika u poslovanju (start-ups) fokusiranih na održive tehnologije. Na primer, Tehnički Univerzitet u Cirihu (ETH Zurich)[23] doprinosi prosperitetu i blagostanju u Švajcarskoj i zalaže se za očuvanje vitalnih resursa zemlje. Raspolaže inkubatorom *CSEM* - javno-privatnim, neprofitnim Švajcarskim centrom za inovacije u tehnologiji koji podržava projekte u oblasti zelene tehnologije i održivih inovacija i omogućava unapređenje konkurentnosti transferom tehnologija svetske klase u industriju (https://www.csem.ch/en/).

Poljoprivreda igra vitalnu ulogu u sigurnosti hrane, smanjenju siromaštva i održivom razvoju. Značajan je izvor gasova sa efektom staklene bašte. Suočava se sa izazovima u zadovoljavanju dramatičnog povećanja globalne potražnje za hranom. Poljoprivredni istraživački centri doprinose unapređenju održive poljoprivredne prakse u borbi protiv gladi, smanjenju emisije CO_2, očuvanju

23 https://ethz.ch/en/industry/entrepreneurship/discover-entrepreneurship-ecosystem.html#par_textimage_1406609211

biodiverziteta, kao i ekonomskom osnaživanju i oživljavanju ruralnih sredina. Na primer, Globalna istraživačka alijansa o gasovima sa efektom staklene bašte u poljoprivredi okuplja istraživačke centre širom sveta kako bi poboljšali sigurnost hrane i otpornost poljoprivrednih sistema i doprineli smanjenju emisije gasova staklene baste (https://globalresearchalliance.org/).

- **Finansijske organizacije i donatori**

Svetska banka (World Bank - WB), Međunarodni monetarni fond (MMF) (International Monetary Fund – IMF), Globalni fond za životnu sredinu (Global Environment Facility - GEF), International Finance Corporation (International Finance Corporation - IFC), Razvojne banke – Afrička banka za razvoj (AfDB), Azijska banka za razvoj (ADB), i Inter-American Development Bank (IDB), Zeleni klimatski fond (Green Climate Fund - GCF), Evropska banka za obnovu i razvoj (European Bank for Reconstruction and Development - EBRD) i Fond za klimatske investicije (Climate Investment Funds - CIF) i druge finansijske organizacije obezbeđuju resurse za finansiranje projekata održivog razvoja, naročito u zemljama u razvoju.[24] Donatorske organizacije i fondovi takođe igraju ulogu u podršci projektima i inicijativama koje promovišu društveno odgovorne i ekološki prihvatljive prakse.

- **Mediji**

Uloga medija u konceptu održivog razvoja je u objektivnom sagledavanju i prezentovanju podataka i informacija u javnosti. Obrazovanje, veštine komunikacije i afirmativan pristup izveštavanju medije čini ključnim pokretačima održivog razvoja na svim nivoima – globalnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom. Mediji poput televizije, radija, dnevnih novina, časopisa ili knjiga nezamislivi su bez svoje digitalne verzije. Digitalni mediji, dakle mediji koji medijski sadržaj objavljuju preko interneta na Vebu ili putem digitalnih mreža i uređaja, su akcelerator globalnog stvaranja i promene svesti savremenih ljudi o potrebama i načinima zaštite prirode, ostvarivanja blagostanja i ekonomske koristi. Mediji su najmoćnije sredstvo izgradnje i oblikovanja zelene kulture savremene civilizacije.

24 MMF često koristi termin „zemlje u razvoju" za klasifikaciju zemalja na osnovu nekoliko ključnih kriterijuma: (1) prosečan prihod po glavi stanovnika, što znači da su zemlje rangirane prema tome koliko novca prosečni građanin zemlje zarađuje; (2) diversifikacija robnog izvoza, što znači koliko različitih proizvoda zemlja izvozi (ako zemlja izvozi samo nekoliko proizvoda, posebno ako se ti proizvodi oslanjaju na samo jedan sektor, ovo se smatra manje stabilnom situacijom); i (3) stepen učešća u međunarodnom finansijskom sistemu, koji se odnosi na stepen do kojeg je država integrisana u globalne finansijske tokove i institucije. S druge strane, UN koriste Indeks ljudskog razvoja (Human Development Index - HDI) da klasifikuju zemlje kao razvijene, u razvoju i nerazvijene, koji kombinuje osnovne uslove svakodnevnog života kao što su ishrana, medicinska nega, obrazovanje i prihod. Prema MMF-u, Srbija je zemlja u razvoju sa nižim ekonomskim učinkom i dohotkom višim od srednjeg, ali je prema definiciji UN Srbija klasifikovana kao jedna od visokorazvijenih ekonomija sa HDI od 0,805. (Milojković et al., 2023:20 prema (https://worlddata.info/developing-countries.php & (https://worlddata.info/europe/serbia/index.php)

o Pojedinci

Pojedinci igraju važnu ulogu u svakodnevnim aktivnostima, poput:

- *izbora održivih proizvoda* - kupovina proizvoda sa ekološkim sertifikatima poput *Fair Trade, Organic* ili *Eco-Friendly*; rast potražnje za organskom hranom primorao je velike trgovačke lance da uvedu širi spektar organskih i ekoloških proizvoda; prelazak domaćinstva na OIE pored smanjenja emisije CO_2 podstiče kompanije da ulažu u OIE;
- *reciklaže* - smanjenje upotrebe plastike prelaskom na platnene kese, staklene boce ili reciklažne materijale, pokretanje građanskih inicijativa za reciklažu u lokalnim zajednicama i
- *odgovornog korišćenja resursa* - smanjenje potrošnje energije i vode promenom navika ljudi poput isključivanja svetla, korišćenja energetski efikasnih uređaja i smanjenja potrošnje vode u domaćinstvima, instaliranje štednih slavina i tuševa može značajno smanjiti potrošnju vode, što je posebno važno u regionima sa ograničenim resursima, podrška javnom prevozu i biciklizmu smanjuje zagađenje vazduha i emisiju CO_2.

Građanski aktivizam ima moćan uticaj kroz učešće u javnim raspravama, kampanjama i podršci inicijativama koje podstiču održivost. Na primer, globalni pokreti poput *Fridays for Future* pokrenuti su zahvaljujući inicijativama mladih (https://fridaysforfuture.org/). Ovi protesti zahtevaju od vlada i kompanija da preduzmu hitne mere za borbu protiv klimatskih promena i usvoje strategije održivog razvoja, građani mogu organizovati i potpisivati petcije za zabranu upotrebe pesticida koji štete životnoj sredini ili za podršku merama za zaštitu šuma i biodiverziteta, pojedinci mogu inicirati akcije čišćenja lokalnih reka, šuma ili parkova, ili podržati sadnju drveća i urbanu poljoprivredu. Ovakve akcije ne samo da poboljšavaju kvalitet životne sredine, već i promovišu zajedništvo i ekološku svest.

1.3.3. Koncept održivog razvoja u Evropi

Agenda 2030 predstavlja svetsku mapu puta za postizanje održivog razvoja. U vezi sa tim, EU[25] se u potpunosti posvetila ispunjavanju Agende 2030, a Ciljevi održivog razvoja (SDGs) čine sastavni deo programa rada Evropske komisije. EU je predstavila svoj prvi Dobrovoljni pregled (*Voluntary Review*) o implementaciji Agende 2030 na Političkom forumu na visokom nivou UN (*United Nations' High-Level Political Forum*) u julu 2023. Monitoring je suštinska komponenta u realizaciji vizije Agende 2030, kako na globalnom, tako i na EU, procenom i vizuelizacijom dosadašnjeg napretka ka 17 Ciljeva održivog razvoja (SDGs). Od 2017. godine, Eurostat priprema godišnje izveštaje koji prate napredak ka ciljevima održivog razvoja u kontekstu EU (Eurostat Statistics Explained)[26]. Izdanje za 2024. je osmi izveštaj u ovoj seriji.

U periodu od 2019. do 2023. godine, EU je napravila značajan napredak u smanjenju nejednakosti (SDG 10), podsticanju dostojanstvenog rada i ekonomskog rasta (SDG 8), kao i u borbi protiv siromaštva (SDG 1). Takođe je postignut dobar napredak u ostvarivanju ciljeva održive poljoprivrede i iskorenjivanja gladi (SDG 2), unapređenju industrije, inovacija i infrastrukture (SDG 9), odgovorne potrošnje i proizvodnje (SDG 12), očuvanja života u morima (SDG 14), obezbeđivanja kvalitetnog obrazovanja (SDG 4) i postizanja rodne ravnopravnosti (SDG 5). Napredak je vidljiv i u oblastima mira, pravde i snažnih institucija (SDG 16), održivih gradova i zajednica (SDG 11), globalnih partnerstava (SDG 17) i klimatskih akcija (SDG 13). S druge strane, ograničen napredak zabeležen je u obezbeđivanju čiste vode i sanitarnih uslova (SDG 6), dok je nazadovanje primećeno kod ciljeva dostupne i obnovljive energije (SDG 7), usled energetske krize izazvane ratom u Ukrajini, dobrog zdravlja i blagostanja (SDG 3) zbog pandemije COVID-19, kao i očuvanja života na kopnu (SDG 15). Kao odgovor na ove izazove, Evropska komisija je kroz Evropski zeleni dogovor (*European Green Deal*) pokrenula političke inicijative za zaustavljanje degradacije ekosistema, uključujući Strategiju EU o biodiverzitetu (*EU Biodiversity Strategy*), Strategiju o šumama (*EU Forest Strategy*) i Strategiju o zemljištu do 2030 (*EU Soil Strategy for 2030*). (Eurostat supports the SDGs, 2024)

25 Zaključno sa 2023. godinom, EU ima 27 zemalja članica: *Austrija, Belgija, Bugarska, Hrvatska, Kipar, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Nemačka, Grčka, Mađarska, Irska, Italija, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Malta, Holandija, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Španija i Švedska.* Srbija trenutno ima status zemlje kandidata za članstvo u EU. Ovaj status znači da je Srbija zvanično priznata kao kandidat za pristupanje EU, ali još nije postala punopravna članica. Srbija je započela pregovore o pristupanju u januaru 2014. godine. Proces pristupanja podrazumeva usaglašavanje domaćeg zakonodavstva sa pravnim normama i standardima EU, koji su podeljeni u 35 pregovaračkih poglavlja. Do sada je Srbija otvorila više od polovine poglavlja, ali proces napreduje zavisno od političkih, ekonomskih i institucionalnih reformi koje moraju biti sprovedene.

26 https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Sustainable_development_in_the_European_Union

Zbog potrebe donosioca odluka u EU za pouzdanim, nezavisnim informacijama o stanju i trendovima u životnoj sredini, 1990. godina Evropska komisija je predložila osnivanje **Evropske agencije za zaštitu životne sredine *(European Environment Agency – EEA)*** (Slika 7). Naredne godine Savet ministara EU je zvanično usvojio odluku o uspostavljanju EEA i Evropske mreže za informisanje i osmatranje životne sredine (EIONET). 1994. godine EEA je zvanično počela sa radom, sa sedištem u Kopenhagenu (Danska). EEA sarađuje sa nacionalnim agencijama i institucijama kako bi prikupljala podatke o različitim aspektima životne sredine (kvalitet vazduha, voda, tlo, klimatske promene, biodiverzitet i zagađenje). Agencija objavljuje redovne izveštaje o stanju životne sredine u Evropi, uključujući prognoze i analize trendova. Pruža nezavisne analize koje podržavaju razvoj i primenu ekološke politike na nivou EU i u nacionalnim državama. Koordinira EIONETO mrežom koja povezuje agencije i institucije iz 39 zemalja, što omogućava razmenu informacija i najboljih praksi. Evropska agencija za zaštitu životne sredine ima značajnu ulogu u oblikovanju ekoloških politika u EU. Njeni podaci i analize su ključni za inicijative kao što su Evropski zeleni dogovora (*European Green Deal*) i strategije za borbu protiv klimatskih promena, kao i za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja (SDGs) (European Environment Agency; European Union).

Slika 7. Fasada zgrade EEA

Izvor: Horton, 2010[27]

27 https://urbangardensweb.com/2010/11/12/green-facade-mirrors-shape-of-europe/

Srbija je postala povezana zemlja u okviru EEA, ali ne i članica EEA 2007. godine, kada je Agencija za zaštitu životne sredine Republike Srbije (Serbian Environmental Protection Agency - SEPA) počela je da sarađuje sa EEA. Ovaj status saradnje omogućava Srbiji da razmenjuje ekološke podatke, koristi alate i pristupi resursima koji su od pomoći u usklađivanju sa evropskim zakonodavstvom o zaštiti životne sredine. Kroz saradnju sa EEA, SEPA je mogla da unapredi svoj rad u prikupljanju podataka o životnoj sredini, izveštavanju, kao i u implementaciji ekoloških politika koje su u skladu sa standardima EU. Saradnja je takođe uključivala i tehničku pomoć, obuku i izgradnju kapaciteta za efikasno upravljanje životnom sredinom u Srbiji. Kako se Srbija približava članstvu u EU, saradnja sa EEA postaje još značajnija jer omogućava Srbiji da se uskladi sa zakonodavstvom EU, a SEPA ima ključnu ulogu u tom procesu (https://sepa.gov.rs/).

1.3.4. Koncept održivog razvoja u Srbiji

Polazeći od činjenica da je Agenda 2030 dokument za postizanje održivog razvoja u svetu usvojen 2015. godine i da je Srbija članica UN od 2000. godine i zemlja kandidat za članstvo u EU od 2014.godine, Srbija je u toku sa svim potrebama ostvarivanja 17 Ciljeva održivog razvoja (SDGs). Vlada Republike Srbije je donela prvu **Strategiju održivog razvoja 2008. godine** i aktuelnu **Strategiju održivog urbanog razvoja Republike Srbije do 2030. godine**. Ovim dokumentima su definisani ciljevi i pravci delovanja u oblasti održivog razvoja fokusirajući se na specifične oblasti kao što su energija, zaštita životne sredine i socijalna inkluzija, dok se implementacija strategija sprovodi akcionim planovima.

Pored navedenih strateških dokumenata, Vlada Republike Srbije usvojila je i druge strategije, programe i planove (https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije-programi-planovi-.php):

- Integrisani nacionalni energetski i klimatski plan Republike Srbije za period do 2030. godine sa vizijom do 2050. godine,
- Program prilagođavanja na izmenjene klimatske uslove za period od 2023. do 2030. godine,
- Strategiju niskougljeničnog razvoja Republike Srbije za period od 2023. do 2030. godine sa projekcijom do 2050. godine,
- Akcioni plan za period 2022-2024. godine za sprovođenje programa upravljanja otpadom u Republici Srbiji za period 2022-2031. godine,
- Nacionalnu strategiju za uključivanje Republike Srbije u mehanizam čistog razvoja Kjoto protokola za sektore upravljanja otpadom, poljoprivrede i šumarstva (od 2010. godine).

Koncept održivog razvoja u Srbiji ima za cilj da obezbedi bolju budućnost za sve građane, uz poštovanje prirode i očuvanje resursa za buduće generacije. U vezi sa tim Vlada Republike Srbije i UN u Srbiji potpisale su *Okvir saradnje Ujedinjenih nacija za održivi razvoj 2021-2025.* Okvir je detaljan plan podrške u postizanju zajedničkih ambicija za nacionalne razvojne prioritete, Agendu 2030 i Agendu za pristupanje EU. Ukupna vrednost programa iznosi 350 miliona evra. Program obuhvata tri glavna strateška prioriteta (Ujedinjene nacije - Srbija, 2022)[28]:

1. zelena transformacija,
2. socijalna zaštita/demografska otpornost i
3. vladavina prava, ljudska prava, rodna ravnopravnost i dobro upravljanje.

28 https://serbia.un.org/sr/170947-srbija-i-un-ja%C4%8Daju-saradnju-ka-odr%C5%BEivom-razvoju

2. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Prema Svetskoj turističkoj organizaciji UN (*United Nation World Tourim Organisation – UNWTO, u novoj eru pod novim imenom i brendom: UN Tourism*) (Slika 8) **održivi razvoj turizma podrazumeva „turizam koji u potpunosti uzima u obzir svoje sadašnje i buduće ekonomske, društvene i ekološke uticaje, obraćajući se potrebama posetilaca, industrije, životne sredine i zajednica domaćina**" (https://www.unwto.org/sustainable-development).

Slika 8. Logo Svetske turističke organizacije Ujedinjenih nacija

Izvor: https://www.unwto.org/

Koncept održivog razvoja turizma i menadžment prakse su primenljive na sve oblike turizma u svim vrstama destinacija, uključujući masovni turizam i različite segmente turizma. Principi održivosti odnose se na ekološke, ekonomske i socio-kulturne aspekte razvoja turizma i teži se uspostavljanju ravnoteže između ove tri dimenzije kako bi se garantovala dugoročna održivost.

Održivi turizam treba da (https://www.unwto.org/sustainable-development):

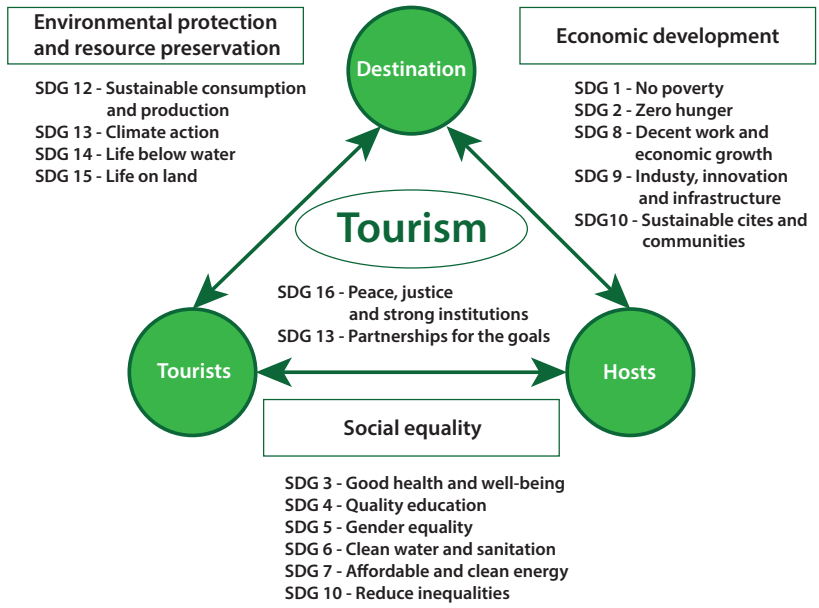
- optimalno koristi resurse životne sredine kao ključni element u razvoju turizma, održavajući ekološke procese i pomažući u očuvanju prirodnog nasleđa i biodiverziteta,
- poštuje socio-kulturnu autentičnost zajednica domaćina, očuva njihovo izgrađeno i živo kulturno nasleđe i tradicionalne vrednosti i doprinosite međukulturnom razumevanju i toleranciji,
- osigura održive, dugoročne ekonomske operacije, pružajući socio-ekonomske koristi svim zainteresovanim stranama koje su pravedno raspoređene, uključujući stabilno zapošljavanje i mogućnosti za sticanje prihoda i socijalne usluge za zajednice domaćina, i doprinoseći smanjenju siromaštva.

Održivi razvoj turizma zahteva informisano učešće svih učesnika, kao i snažno političko vođstvo kako bi se obezbedilo široko učešće i izgradnja konsenzusa. Postizanje održivog turizma je kontinuiran proces i zahteva stalno praćenje uticaja, uvođenje neophodnih preventivnih i/ili korektivnih mera. Istovremeno, održivi turizam treba da održava visok nivo zadovoljstva turista i obezbedi značajno iskustvo turistima, podižući njihovu svest o pitanjima održivosti i promovišući među njima prakse održivog turizma.

U sastavu *UNWTO osnovan je Komitet za turizam i održivost* (*Committee on Tourism and Sustainability - CTS*) 2013. godine. Komitet je osnovan sa ciljem promovisanja i integracije održivosti u sektor turizma na globalnom nivou. Komitet ima zadatak da podstiče saradnju među državama članicama i zainteresovanim stranama u turizmu kako bi se osigurao razvoj turizma koji je ekološki, ekonomski i socijalno održiv (https://www.unwto.org/committee-tourism-sustainability).

U cilju pokretanja globalnih aktivnosti za okončanje siromaštva, zaštitu planete i obezbeđivanje mira i prosperiteta u svetu, 2015. godine UN su usvojile 17 Ciljeva održivog razvoja (SDGs) koji treba da budu realizovani do 2030. godine. Poljski naučnik Berbeka sa kolegama je 2024. godine vizuelizovao povezanost turizma sa ciljavima održivog razvoja. (Slika 9) Njihovim istraživanjem utvrđeno je u kojoj meri turističke organizacije zastupaju ciljava održivog razvoja iz Agende 2030 u njihovim deklaracijama, ciljevima i izveštajima o ostvarenju ciljeva. Turističke organizacije su važan element u sistemu turizma sa ulogom u ubeđivanju drugih učesnika da pojačaju svoje napore u oblasti održivog razvoja. Uzorak je obuhvatio sve turističke organizacije (72.500) uključene u bazu podataka Unije međunarodnih asocijacija (Union of International Associations - UIA). Analizom sadržaja Internet strane UIA i turističkih organizacija utvrđeno je da 10% organizacija uključuje ciljeve održivog razvoja u svojim deklaracijama. Više od 50% organizacija uključuje ciljeve održivog razvoja u sopstvene ciljeve/misije. Agilnijim zastupanjem Ciljeva održivog razvoja (SDGs), turističke organizacije bi mogle značajnije doprineti sprovođenju Ciljeva održivog razvoja (SDGs) u praksi, umesto da ih, kao do sada, uglavnom deklarativno navode.

Slika 9. UN Agenda 2030: Interkonekcije Ciljeva održivog razvoja (SDGs) sa turizmom[29]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Berbeka et al., 2024:145 zasnovano na Buhalis et al., 2023:294)

Od navedenih 17 Ciljeva održivog razvoja (SDGs) u Agendi 2030 možemo izdvojiti SDG 8, SDG 11, SDG 12, SDG 14, SDG 15 i SDG 17 kao blisko povezane sa turizmom kao privrednom granom (Tabela 3).

Tabela 3. Povezanost Ciljeva održivog razvoja (SDGs) Agende 2030 sa sektorom turizma

Cilj održivog razvoja (SDG)	Opis Cilja održivog razvoja (SDG)	Povezanost Cilja održivog razvoja (SDG) sa TURIZMOM
SDG 8	**DOSTOJANSTVEN RAD I EKONOMSKI RAST** Promoviše inkluzivan i održivi ekonomski rast, punu i produktivnu zaposlenost i pristojan rad za sve.	Turizam je značajan izvor prihoda i poslova. Turizam promoviše inkluzivan i održiv ekonomski rast, posebno u zemljama u razvoju.
SDG 11	**ODRŽIVI GRADOVI I ZAJEDNICE** Stvarati gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbednim, otpornim i održivim.	Održivi turizam može doprineti očuvanju kulturnog nasleđa, stvaranju održivih zajednica i promociji lokalne kulture i privrede.

29 Prevod: Environmental protection and resource preservation - Zaštita životne sredine i očuvanje resursa; Economic development – Ekonomski razvoj; Social equality – Društvena ravnopravnost; Destination - Destinacija; Tourists - Turisti; Hosts - Domaćini; za nazive Ciljeva održivog razvoja (SDGs) pogledati Sliku 5.

Cilj održivog razvoja (SDG)	Opis Cilja održivog razvoja (SDG)	Povezanost Cilja održivog razvoja (SDG) sa TURIZMOM
SDG 12	**ODGOVORNA POTROŠNjA I PROIZVODNjA** Osigurati održive obrasce potrošnje i proizvodnje.	Održivi turizam može pomoći u smanjenju negativnih uticaja na životnu sredinu kroz efikasno korišćenje resursa, smanjenje otpada i promociju ekološki prihvatljivih praksi.
SDG 13	**KLIMATSKA AKCIJA** Preduzeti hitne mere u borbi protiv klimatskih promena i njihovih uticaja.	Promovisanje turističkih praksi koje doprinose smanjenju emisije štetnih gasova i zaštiti ekosistema pogođenih klimatskim promenama.
SDG 14	**ŽIVOT POD VODOM** Očuvati i održivo koristiti okeane, mora i primorske resurse za održivi razvoj.	Održivi turizam može podržati zaštitu mora i priobalnih ekosistema, posebno na destinacijama zavisnim od primorskog turizma.
SDG 15	**ŽIVOT NA ZEMLjI** Zaštititi, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljanje šumama, borbu protiv dezertifikacije i zaustaviti i preokrenuti degradaciju zemljišta i zaustaviti gubitak biodiverziteta.	Turizam u zaštićenim područjima može pomoći u očuvanju biodiverziteta i prirodnih staništa, ali zahteva i pažljivo upravljanje kako bi se izbegla degradacija.
SDG 17	**PARTNERSTVOM DO CILjEVA** Ojačati sredstva implementacije i revitalizovati Globalno partnerstvo za održivi razvoj	Razvoj održivog turizma zahteva globalnu saradnju između država, privatnog sektora i lokalnih zajednica u cilju promovisanja održivosti.

Izvor: Analiza autora

Potencijal turizma je da doprinese ekonomskom razvoju i rastu, ali i zagađenju životne sredine, nekontrolisanoj upotrebi resursa i gentrifikaciji[30] lokalnih zajednica. Za ublažavanje negativnih uticaja turizma značajan je održivi turizam, odnosno postizanje ravnoteže između ekonomskog razvoja i očuvanja prirodnih i kulturnih resursa.

Kao primeri dobre prakse uticaja turizma na održivi razvoj u svetu možemo navesti Kostariku i Butan.

- Kostarika je svetski lider u ekoturizmu, sa više od 25% svoje teritorije pod zaštitom. Turizam je usmeren na očuvanje biodiverziteta, sa minimalnim

30 Gentrifikacija predstavlja proces u kome se stare, jeftine zgrade ili delovi grada, radničke četvrti, pretvaraju u luksuzne zgrade namenjene imućnijim pripadnicima srednje klase. Ovaj proces pogađa gradske centre, a stanovništvo sa nižim primanjima se seli na periferiju. Gentrifikacija se može pretvoriti u oblik „socijalnog čišćenja", kada su siromašni stanovnici prisilno raseljeni kako bi se na tom mestu izgradile poslovne ili stambene zgrade, bez obezbeđivanja adekvatnog alternativnog stanovanja. (Glass, 1964; https://merriam-webster.com/dictionary/yuppify)

negativnim uticajem na životnu sredinu. Inicijative kao što je *Program sertifikacije za održivi turizam* promovišu odgovorne prakse u sektoru turizma, čime se doprinosi SDG 15 i SDG 13 (https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26894second_voluntary_national_review_sdg_costa_rica.pdf).

- Butan se izdvaja po jedinstvenom turističkom modelu zasnovanom na ideji promocije visokokvalitetnog turizma sa ograničenim brojem posetilaca u cilju zaštite prirodnih i kulturnih resursa. Ovaj pristup pomaže očuvanju kulturnog nasleđa, promoviše lokalnu zajednicu i smanjuje negativne efekte masovnog turizma, doprinoseći SDG 8 i SDG 12 (https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/19369Bhutan_NSDGR_Bhutan_2018.pdf)

2.1. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA U SRBIJI

Ciljevi održivog razvoja (SDGs) iz Agende 2030 zvanično su na snazi od 1.1.2016. godine, nakon usvajanja na UN samitu 2015. godine. Ciljevi su usmereni na borbu protiv siromaštva, nejednakosti i klimatskih promena, kao i na podsticanje ekonomskog rasta i održivu industrijalizaciju. Srbija je aktivno učestvovala u definisanju novog globalnog razvojnog programa, kroz kampanju *Srbija kakvu želim* i konsultacije s preko 28.000 građana. Srbija sada radi na uspostavljanju institucionalnog okvira za praćenje ostvarenja SDGs i mapira postojeći strateški okvir radi prioritizacije SDGs.

Milenijumska deklaracija UN iz 2000. godine definisala je ključne vrednosti poput slobode, ravnopravnosti, solidarnosti i očuvanja životne sredine, koje treba da oblikuju međunarodne odnose u XXI veku. U saradnji sa UN, Srbija je sprovela proces prilagođavanja Milenijumskih ciljeva razvoja svojim nacionalnim potrebama. Ekonomska kriza i nedovoljne reforme doprinele su pogoršanju nekih pokazatelja, poput porasta siromaštva i nezaposlenosti. Proces prioritizacije SDGs u Srbiji povezan je sa EU integracijama i podrškom koju zemlja dobija kroz instrumente predpristupne pomoći i razvojne programe UN-a. Poseban fokus se stavlja na ciljeve i podciljeve (https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Srbija-i-Agenda-2030.-februar-2024.-lat.pdf & https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Agenda-UN-2030.pdf):

- smanjenje siromaštva (SDG 1),
- postizanje zdravog života za sve starosne grupe (SDG 3),
- obezbeđenje obrazovanja za sve (SDG 4),

- postizanje rodne ravnopravnosti (SDG 5),
- promovisanje jakog inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta i dostojanstvenog zaposlenja za sve (SDG 8),
- unapređenje održive industrijalizacije (SDG 9),
- smanjenje nejednakosti u okviru i između zemalja (SDG 10),
- unapređenje održivih modela potrošnje i proizvodnje (SDG 12),
- promovisanje aktivnosti na svim nivoima u borbi protiv klimatskih promena (SDG 13),
- postizanje miroljubivih i inkluzivnih društava i vladavine prava (SDG 16) i
- partnerstvo za ciljeve (SDG 17).

Prema *Izveštaju o održivom razvoju (2023.),* Srbija se nalazi na 36. mestu od 166 zemalja, sa indeksom održivog razvoja 77,3, što je poboljšanje u odnosu na 2022. godinu. Iako je postignut napredak u mnogim oblastima, Srbija i dalje ima izazove u dostizanju globalnih ciljeva do 2030. godine, osim za SDG 1 (iskorenjivanje siromaštva), koji je već ostvaren (Tabela 4).

Tabela 4. Pregled napretka Srbije u odnosu na SDG

Opis Cilja održivog razvoja (SDG)	Povezanost Cilja održivog razvoja (SDG) sa TURIZMOM
SDG 1 (iskorenjivanje siromaštva)	Cilj je postignut.
SDG 6 (čista voda i sanitarni uslovi) SDG 10 (smanjenje nejednakosti)	Ciljevi su na dobrom putu, ali i dalje postoje značajni izazovi.
SDG 2, 3, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 15 i 17	Postoje izazovi, ali je ostvaren umeren napredak.
SDG 15 (život na zemlji)	Postoje veliki izazovi.
SDG 4 (kvalitetno obrazovanje), SDG 13 (klimatska akcija) i SDG 16 (mir i pravedne institucije)	Stanje se nije promenilo i postoje značajni izazovi u dostizanju ovih ciljeva
SDG 14 (život pod vodom)	Nema važećih planskih dokumenata.

Izvor: Analiza autora na osnovu izvora (https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Srbija-i-Agenda-2030.-februar-2024.-lat.pdf & https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Agenda-UN-2030.pdf)

U skladu sa Tabelom 3, možemo izdvojiti SDGs Agende 2030 koji su blisko povezani sa sektorom turizma u Srbiji i ukazati u kojoj meri su ovi ciljevi postignuti (Tabela 5.).

Tabela 5. Pregled napretka Srbije u odnosu na Ciljeve održivog razvoja (SDGs) Agende 2030 posebno povezane sa sektorom turizma u Srbiji

Cilj održivog razvoja (SDG) Agende 2030	Status dostizanja globalnih ciljeva do 2030. godine
SDG 8 (dostojanstven rad i ekonomski rast) SDG 11 (održivi gradovi i zajednice) SDG 12 (odgovorna potrošnja i proizvodnja) SDG 15 (život na zemlji) SDG 17 (partnerstvom do ciljeva)	Postoje izazovi, ali je ostvaren umeren napredak.
SDG 13 (klimatska akcija)	Stanje se nije promenilo i postoje značajni izazovi u dostizanju ovih ciljeva
SDG 14 (život pod vodom)	Nema važećih planskih dokumenata.

Izvor: Analiza autora na osnovu izvora (https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Srbija-i-Agenda-2030.-februar-2024.-lat.pdf & https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Agenda-UN-2030.pdf)

Kao primere dobre prakse uticaja turizma na održivi razvoj u Srbiji možemo navesti NP Taru i Sirogojno.

- Nacionalni park Tara (Slika 10) promoviše održivi turizam kroz programe ekoturizma i zaštitu prirodnih resursa. Uvođenje pešačkih staza, biciklističkih ruta i informativnih centara za posetioce pomaže u očuvanju biodiverziteta i podizanju ekološke svesti. Ovo je primer kako se SDG 12 i SDG 15 mogu integrisati u razvoj lokalnog turizma[31].

Slika 10. Nacionalni park Tara

Izvor: https://www.serbia.travel/vidi-srbiju/planine-srbije/tara

31 https://nptara.rs/

- Selo Sirogojno (Slika 11) je primer kako turizam može da podrži očuvanje kulturnog nasleđa. Tradicionalna arhitektura, zanati i običaji ovog kraja privlače turiste i na taj način doprinose ekonomskom razvoju lokalne zajednice, a istovremeno čuvaju kulturne resurse. Na ovaj način, SDG 8 i SDG 12 nalaze svoju primenu u praksi.

Slika 11. Selo Sirogojno

Izvor: https://www.zlatibor.org.rs/sr/sta-videti/atrakcije/muzej-staro-selo-sirogojno/

Glavni izazov održivog turizma je balansiranje ekonomskog rasta sa zaštitom prirodnih i kulturnih resursa. Zemlje sa velikim turističkim potencijalom, poput Srbije, moraju stalno da rade na uspostavljanju politika koje će promovisati odgovoran turizam. Pored toga, obrazovanje lokalnog stanovništva i turista igra ključnu ulogu u podizanju svesti o održivim praksama.

- Primer dobre prakse u oblasti obrazovanja turista jeste *Kamp mladih čuvara prirode (Junior ranger camp)* koji se organizuje u Nacionalnom parku Tara od 2006. godine. Ovo je jedinstveni edukativni program za decu osnovno-školskog uzrasta od 7 do 15 godina, koji je razvijen po uzoru na projekat Evropske asocijacije nacionalnih parkova (Europarc federation) - Junior Ranger Camp. Deca udobnost svojih domova menjaju sedmodnevnim boravkom u prirodi i prilikom da otkriju bogatstvo Nacionalnog Parka Tara, da nauče nove veštine, dožive nova iskustva i obogate prijateljstva.

3. AGENDA 21 ZA TURIZAM

Agenda 21 je sveobuhvatni plan akcije koji su usvojile zemlje članice UN na *Samitu Zemlje (Earth Summit)* u Riju de Žaneiru 1992. godine. Agenda 21 predstavlja globalni okvir za održivi razvoj sa ciljem da se suočimo sa izazovima kao što su siromaštvo, degradacija životne sredine, klimatske promene i socijalna nejednakost. Agenda 21 obuhvata planove za sve aspekte društvenog, ekonomskog i ekološkog razvoja na globalnom, nacionalnom i lokalnom nivou, a njeno ime se odnosi na 21. vek, sa vizijom da se stvori održiv svet (The Rio Declaration on Environment and Development, 1992)[32].

Turizam je jedan od sektora koji je prepoznat kao značajan za održivi razvoj u okviru Agende 21. Održivi turizam podrazumeva razvoj turističkih aktivnosti na način koji minimizira negativne uticaje na životnu sredinu i lokalne zajednice, a istovremeno doprinosi ekonomskom rastu i očuvanju kulturnih i prirodnih resursa. Glavne ideje o održivom turizmu u okviru Agende 21 uključuju (The Rio Declaration on Environment and Development, 1992):

- **Zaštitu životne sredine**. *Turističke aktivnosti treba da budu osmišljene tako da smanje negativne uticaje na prirodne resurse, uključujući vodu, energiju, zemljište i biodiverzitet.*
- **Socijalna i kulturna odgovornost.** *Turizam treba da poštuje kulturu i tradicije lokalnih zajednica i doprinosi poboljšanju kvaliteta života lokalnog stanovništva.*
- **Ekonomska održivost**. *Turistički razvoj treba da bude ekonomski koristan za lokalne zajednice, obezbeđujući prihvatljive uslove rada, pravednu raspodelu prihoda i podršku lokalnim preduzećima.*
- **Edukacija i svest.** *Promocija održivog turizma treba da uključuje edukaciju lokalne zajednice i turista o značaju očuvanja životne sredine i odgovornog ponašanja tokom putovanja.*

Agenda 21 prepoznaje da turizam ima potencijal da doprinese održivom razvoju. Važno je da se turizam razvija na način koji ne ugrožava prirodne i kulturne resurse na duži rok. Ovaj pristup podrazumeva saradnju javnog i privatnog sektora, međunarodnih organizacija i lokalnih zajednica kako bi se obezbedilo da turizam bude u skladu sa principima održivosti.

32 https://iau-hesd.net/sites/default/files/documents/rio_e.pdf

Principi Agende 21 koji su povezani sa turizmom obuhvataju sledeće aspekte održivog razvoja (The Rio Declaration on Environment and Development, 1992):

- **Održivi obrasci potrošnje i proizvodnje.** Turizam treba da promoviše efikasno korišćenje prirodnih resursa, smanjenje otpada i negativnih uticaja na životnu sredinu. Ovo podrazumeva podsticanje ekološki odgovornog ponašanja turista i turoperatera.
- **Zaštita i unapređenje životne sredine.** Turistički razvoj treba da vodi računa o očuvanju biodiverziteta, prirodnih resursa i kulturne baštine. Ovo podrazumeva primenu eko-turizma kao sredstva za zaštitu i unapređenje životne sredine.
- **Integracija životne sredine u razvojne politike.** Turističke aktivnosti moraju biti deo širih planova za održivi razvoj i planiranje, uzimajući u obzir uticaj turizma na životnu sredinu i lokalne zajednice.
- **Učestvovanje javnosti.** Uključivanje lokalnih zajednica, turista i privatnog sektora u proces donošenja odluka u turizmu.
- **Razvoj lokalnih kapaciteta.** Turizam treba da doprinosi ekonomskom razvoju lokalnih zajednica, kroz otvaranje radnih mesta i unapređenje infrastrukture, istovremeno štiteći kulturni identitet i prirodne resurse.
- **Međunarodna saradnja**. Princip promoviše globalnu saradnju u oblasti održivog turizma kroz razmenu dobrih praksi, tehnologija i finansijsku pomoć za razvoj održivih turističkih destinacija, posebno u zemljama u razvoju.

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Objasnite uticaj napretka civilizacije na prirodu.
2. Navedite glavne izvori zagađenja vazduha u domaćinstvima.
3. Do kojih zdravstvene probleme dolazi usled dugotrajne izloženosti zagađenom vazduhu?
4. Navedite osnovne izvore antropogenih emisija CO_2 prema Svetskoj banci.
5. Kako se emisija CO_2 promenila u svetu u sektorima proizvodnje električne energije i transporta?
6. Objasnite uticaj upotrebe energije na životni standard ljudi i na životnu sredinu.
7. Objasnite glavne uzroke gubitka biodiverziteta.
8. Navedite događaj održan 2000. godine u Njujorku i njegove glavne ciljeve.
9. Navedi najpoznatiju definiciju održivog turizma.
10. Objasnite „5R" strategiju.
11. Objasnite kako turizam doprinosi balansu između ekonomskog rasta i očuvanja prirodnih i kulturnih resursa.
12. Navedite negativne uticaje turizma na životnu sredinu i lokalne zajednice.
13. Kako turističke organizacije doprinose ostvarivanju Ciljeva održivog razvoja (SDGs)?
14. Navedite SDGs povezane sa turizmom.
15. Objasnite kako se Srbija uključila u ostvarivanje SDGs.
16. Navedite glavne izazove Srbije u postizanju SDGs.
17. Objasnite značaj Agende 21 za održivi razvoj.
18. Navedite ideje o održivom turizmu u okviru Agende 21.
19. Kojim alatima održivog turizma se može postići balans između ekonomskog rasta i očuvanja prirodnih resursa?
20. Koje konkretne mere turističke destinacije doprinose uvođenju principa Agende 21 u smislu smanjenja negativnog uticaja turizma na životnu sredinu?
21. Kako Agenda 21 za turizam može pomoći u razvoju eko-turizma?

Vežbe

- Planiranje održivog turizma u ABC destinaciji
- Analiza uticaja turizma na životnu sredinu ABC destinacije

PRIMERI DOBRE PRAKSE ODRŽIVOG RAZVOJA

A - U selu *Tilonia*, u Indiji, nevladina organizacija *Barefoot College* razvila je pristup održivom razvoju kroz edukaciju, socio-ekonomsko osnaživanje zajednice i primenu obnovljivih izvora energije (OIE). *Bunker Roy*, socijalni preduzetnik, 1972. inicirao je osnivanje organizacije *Barefoot College* sa ciljem da se *marginalizovanim lokalnim zajednicama obezbedsredstva da budu samoodržive*. Najznačajniji projekat ove organizacije bila je obuka žena, pretežno „nepismenih baka" iz siromašnih i ruralnih područja, sa ciljem da postanu „solarne inženjerke". Ideja je bila da se *žene nauče da instaliraju i održavaju solarne panele kako bi lokalne zajednice imale čist i obnovljiv izvor energije*. Bez formalnog obrazovanja, žene iz Afrike, Latinske Amerike i Azije su dolazile u *Tilonia*-u na šestomesečnu obuku. Po završenoj obuci bile su spremne da postave solarne panele u svoja sela, da osvetle domove i škole i smanje zavisnost od fosilnih goriva. U 1.300 sela više od 15.000 domova širom sveta je osvetljeno zahvaljujući angažovanju ovih baka. Bake su doprinele socijalnom i ekonomskom napretku njihovih lokalnih zajednica. To znači da i nakon zalaska sunca deca mogu da uče, zdravstvene usluge mogu da se pružaju, a lokalne zajednice postaju otpornije i samostalnije. *Ono što ovaj pristup održivom razvoju čini jedinstvenim jeste da pored uvođenja OIE, doprinosi izgradnji kapaciteta lokalne zajednice, ravnopravnosti među polovima, smanjenju stope siromaštva i promociji obrazovanja.* U ovom pristupu održivost je i ekološka i društvena i ekonomska. Osnažene zajednice same rešavaju svoje probleme i izazove u budućnosti. Primer *Barefoot College* ukazuje da održivi razvoj može biti jednostavan i ne mora biti zasnovan na modernim tehnologijama. Jednostavna rešenja koja osnažuju ljude u lokalnoj zajednica jesu najtrajnija i najodrživija. (Barefoot College, 2016; United Nations India, 2022)

B - U Zrenjaninskoj gimnaziji (Srbija) realizovan je projekat *Naše školsko dvorište – najlepše školsko dvorište* uz podršku programa *Šta nam teško* i u saradnji sa Pokretom gorana Vojvodine, u okviru projekta *Mladi su zakon*. Cilj učeničkog projekta bio je da se školsko dvorište Zrenjaninske gimnazije pretvori u atraktivno i funkcionalno mesto za sve učenike i za ptice koje naseljavaju taj prostor. Projekat je doprineo očuvanju životne sredine postavljanjem kućica za ptice. Kućice za ptice pružaju sigurno stanište, što podržava biodiverzitet i očuvanje lokalnih vrsta. Projektom su postavljene i klupe koje su stvorile prijatno okruženje za učenike, podstičući ih na kontakt s prirodom i poboljšanje fizičkog i mentalnog zdravlja. Projekat je doprineo održivom razvoju kroz podizanje svesti o važnosti zelenih površina i omogućio učenicima aktivno učenje o očuvanju prirode. Projekat predstavlja dobar primer saradnje obrazovnog sektora i lokalnih organizacija u ostvarenju održivih ciljeva i fokusira se na ekološke i socijalne aspekte održivog razvoja. (Milojković, 2023)

Drugo poglavlje

- INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA
- ISO STANDARDI I EMS

Održivi turizam podrazumeva oblik turističkog razvoja koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacija, a da ne ugrožava mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje. U tom kontekstu, neophodno je razviti mehanizme koji omogućavaju praćenje i ocenjivanje uticaja turizma na različite aspekte društva i okoline. U cilju omogućavanja merenja napretka u održivom razvoju kreirani su indikatori održivog razvoja turizma pokazatelji na osnovu čijih vrednosti se realizuju praćenja i identifikacija problema, donošenje adekvatnih odluka i kreiranje strategija koje su dugoročno održive za razvoj održivog turizma na nekom prostoru, turističkoj destinaciji..

1. ŠTA SU INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA I ZAŠTO SU VAŽNI?

Indikatori održivog razvoja turizma predstavljaju merljive parametre koji omogućavaju praćenje, procenu i unapređenje održivosti turističkih aktivnosti. Oni pružaju konkretne informacije o uticaju turizma na prirodno okruženje, društvene zajednice i lokalnu ekonomiju, i omogućavaju donosiocima odluka da na osnovu podataka kreiraju efikasne politike i strategije.

Indikatori ili varijable koje se mogu meriti i pratiti da bi se otkrile promene stanja određenih pojava, su sredstvo pomoću kojeg se postojeće informacije mogu filtrirati, kao i prikupljati nove (Weaver, 2006). Prema Svetskoj turističkoj organizaciji (1996),„indikatori mere informacije kojima donosioci odluka mogu smanjiti šanse za nesvesno donošenje loših odluka". Indikatori su instrumenti koji se koriste za kvantifikaciju i kvalifikaciju složenih procesa i pojava. Efektivni indikatori treba da budu relevantni, pouzdani, merljivi, pristupačni i razumljivi. U kontekstu održivog turizma, indikatori potpomažu praćenje uticaja turizma na životnu sredinu, ekonomiju i društvo, ocenu napretka ka ciljevima održivog razvoja, identifikaciju problema i potreba na destinacijama, kao i podršku u planiranju i donošenju odluka zasnovanih na dobijenim vrednostima u funkciji unapređenja u saradnji sa lokalnim stanovništvom, investitorima i turistima.

Indikatori imaju nekoliko ključnih uloga, kao što su: praćenje stanja turističke industrije (npr. zadovoljstvo turista), prepoznavanje ranjivosti sistema (npr. stopa kriminala, manjak resursa), uticaj turizma na okolinu i zajednice (npr. smanjenje površine šuma), praćenje uticaja turizma na životnu sredinu (npr. smanjenje zagađenja), kao i efekti implementiranih mera (npr. broj turista koji ponovo posete destinaciju).

1.1. TIPOVI INDIKATORA

Indikatori održivog razvoja turizma mogu se podeliti u tri glavne kategorije:

- Ekonomski indikatori – obuhvataju podatke o prihodima od turizma, zaposlenosti u sektoru, investicijama, troškovima i koristi lokalne zajednice. U ovu grupu indikatora ubrajamo npr. broj noćenja, prosečnu potrošnja po turisti, doprinos turizma BDP-u.
- Ekološki indikatori – mere uticaj turizma na prirodnu sredinu. Tu ubrajamo: potrošnju energije i vode, količinu otpada, stepen zagađenja, zaštitu biodiverziteta, opterećenje prirodnih resursa.
- Socijalno-kulturni indikatori – procenjuju kako turizam utiče na lokalno stanovništvo, kulturu i kvalitet života lokalne zajednice. U ove indikatore ubrajamo: zadovoljstvo lokalnog stanovništva, očuvanje kulturnog nasleđa, socijalnu inkluziju, migracije i promene u životnom stilu lokalnog stanovništva.
- Na međunarodnom nivou razvijeno je više sistema indikatora koji pomažu u standardizaciji praćenja održivosti turizma:
- Indikatori održivog razvoja turizma prema metodologiji Svetske turističke organizacije (UNWTO) – obuhvataju set od preko 40 indikatora koji pokrivaju sve tri dimenzije održivosti.
- Global Sustainable Tourism Council (GSTC)[33] – nudi kriterijume i indikatore koji se koriste kao smernice za destinacije i organizacije koje žele da implementiraju održive prakse.
- EU indikatori za turizam (ETIS) – osmišljeni su za evropske destinacije radi evaluacije i unapređenja održivog turizma.

Ovi sistemi omogućavaju poređenje između destinacija, transparentnost i unapređenje praksi na lokalnom i međunarodnom nivou.

33 https://gstc.org

1.2. UNWTO INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA

Svetska turistička organizacija (UNWTO) još od 1990-ih godina razvija i promoviše sistem indikatora održivosti koji služe kao alat za unapređenje i razvoj turizma destinacija koje žele da prate i unaprede svoj razvoj u skladu sa principima održivog turizma. Ovi indikatori su deo šire strategije koja ima za cilj da obezbedi sistematsko, fleksibilno i primenljivo merenje uticaja turizma na ekonomski, društveni i ekološki aspekt održivog razvoja turizma jedne destinacije.

Cilj UNWTO indikatora održivog razvoja turizma jeste da pomognu turističkim destinacijama da prate napredak ka održivosti, identifikuju rizike i probleme, unaprede donošenje odluka na osnovu podataka i poboljšaju upravljanje održivim turizmom na lokalnom nivou.[34]

UNWTO indikatori su grupisani u četiri osnovne oblasti održivog upravljanja i razvoja, a to su ekonomska održivost, ekološka održivost, društvena (socio-kulturna) održivost i upravljanje destinacijom.

Tabela 6. UNWTO indikatori održivog razvoja turizma

Ekološka održivost	Ekonomska održivost	Socio-kulturna održivost	Upravljanje destinacijom
Kvalitet vazduha i vode	Prihodi od turizma na lokalnom i nacionalnom nivou	Zadovoljstvo lokalne zajednice	Postojanje i kvalitet strategija razvoja turizma
Potrošnja resursa (voda, energija)	Broj radnih mesta u turizmu	Učešće lokalnog stanovništva u turizmu	Monitoring i evaluacija kroz indikatore
Upravljanje otpadom i komunalnom infrastrukturom	Sezonalnost (distribucija poseta tokom godine)	Očuvanje kulturne baštine	Obuka kadrova i jačanje kapaciteta
Biodiverzitet i očuvanje prirodnih staništa	Domaći vs. strani turisti	Pristupačnost (fizička i finansijska)	Koordinacija između učesnika (javnim, privatnim, civilnim sektorom)
Pritisak na osetljiva područja (npr. zaštićene zone)	Udeo turizma u lokalnom BDP-u	Uticaj na tradicionalne vrednosti i identitet	

Izvor: Autori samostalno

34 https://www.unwto.org/tourism-statistics/sdg-indicators

Prema grupisanim vrstama UNWTO indikatora održivog razvoja turizma na destinacijama značajni za analizu i dalje strateške korake mogu biti u situacijama kada:

- analiziramo indikatore ekološke održivosti npr. potrošnja vode po turisti koja se meri praćenjem opterećenja lokalnih vodnih resursa;
- sagledavamo indikatore društvene (socio-kulturne) održivosti npr. zadovoljstvo lokalnog stanovništva koje se sagledava na osnovu istraživanja o stavovima lokalnog stanovništva o uticaju turizma na njihov život i kulturno nasleđe;
- analiziramo ekonomsku održivost i posmatramo indikator koji iskazuje praćenje prosečne potrošnje po turisti;
- sagledavamo procese upravljanja turističkom destinacijom pomoću indikatora postojanja strategije održivog razvoja turizma tj. regulative na osnovu koje se vodi politika održivog razvoja turizma destinacije.

UNWTO je formirao 11 ključnih indikatora koji obezbeđuju osnovni okvir za održivo upravljanje i razvoj turizma na prostoru destinacija, a dati su u tekstu dalje.

Tabela 7. Ključni indikatori UNWTO održivog razvoja turizma

Indikator	Specifične mere
1. Zaštita lokaliteta	Kategorija zaštite lokaliteta prema IUCN indeksu
2. Noseći kapacitet turističkog prostora	Najveći broj turista koji na mesečnom nivou posećuje lokalitet Intenzitet korišćenja u vršnom periodu (osoba po hektaru)
3. Upravljanje otpadom	Situaciona analiza komunalne infrastrukture na lokalitetu (vodosnabdevanje, kanalizacija, deponije, prerada otpada)
4. Društveni uticaj	Odnos turista i lokalnog stanovništva Broj zaštićenih dobara koja se nalaze na listi UNESCO-a, potpisivanje i ratifikacija konvecija o klimatskim promenama, biološkoj raznovrsnosti, zaštiti prirodne i kulturne baštine i sličnih.
5. Kontrola razvoja održivog turizma	Postojanje postupka preispitivanja životne sredine ili formalnih kontrola preko razvoja lokacije i gustine korišćenja
6. Ugroženi ekosistemi	Broj retkih/ugroženih vrsta

Indikator	Specifične mere
7. Intenzitet razvoja turizma	Broj turista, odnos između broja turista i domicilnog stanovništva, prosečna dnevna turistička potrošnja, ukupan i neto prihod po osnovu turizma, potošnja pitke vode po stanovniku, veličina teritorije čiji su vlasnici ili upravnici turistička preduzeća.
8. Proces planiranja - Nivo aktivnosti usmerenih ka budućem razvoju (planovi, strategije)	Osnovni indikatori se odnose na prisutnost planova i drugih dokumenata kojima se opredeljuje održivi razvoj turizma na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.
9. Zadovoljstvo potrošača	Nivo zadovoljstva posetilaca
10. Zadovoljstvo lokalnog stanovništva	Nivo zadovoljstva lokalnog stanovništva
11. Doprinos turizma	Proporcija ukupne ekonomske aktivnosti koju generiše turizam lokalnoj ekonomiji

Izvor: Prilagođeno od strane autora prema Weaver, 2006. i UNWTO, 1996

Imajući u vidu da se izazovi i prioriteti održivog razvoja turizma razlikuju prema vrstama destinacija Svetska turistička organizacija prilikom kreiranja metodologije svojih indikatora naglašava da indikatori treba da se prilagode lokalnom kontekstu. S tim u vezi, dati su neki od primera prilagođavanja indikatora pojedinim vrstama okruženja koja su često atraktivne vrste turističkih destinacija. UNWTO ima osmišljene priručnike koji pomažu destinacijama u odabiru, implementaciji i interpretaciji indikatora u funkciji održivog razvoja turizma. Za svako od posebnih vrsta okruženja npr. planine, maritimna područja, i sl. koja su u nastaavku udžbenika obrađena u pojedinačnim poglavljima biće detaljno analizirani dodatni indikatori.

Tabela 8. Uzorak dodatnih indikatora UNWTO održivog razvoja turizma za odabrana okruženja

Vrsta okruženja	Indikator	Uticaj
Obalne zone	Nivoi erozije plaža Intenzitet korišćenja plaže	% erodiranih plaza Broj osoba po metru pristupačne plaže
Planine	Obim erozije	% površine u erodiranom stanju izazvane turistima
Urbane sredine	Merenja zagađenja vazduha u urbanim sredinama	Broj dana prekoračenja prisustva zagađivač
Lokaliteti kuturne baštine	Troškovi restauracije	Procenjeni troškovi održavanja/restauracije lokacije godišnje
Jedinstveni ekolokaliteti	Promene u mešavini i koncentraciji flore	Primarne vrste flore kao % ukupnog biljnog pokrivača

Izvor: Prilagođeno od strane autora prema Weaver, 2006. i UNWTO, 1996

PRIMERI DOBRE PRAKSE ODRŽIVOG RAZVOJA

Primena UNWTO indikatora održivog razvoja turizma na primeru destinacije Bled, Slovenija

- Ekološka održivost: Koriste se indikatori poput potrošnje vode po turistu, emisionih gasova i kvaliteta vazduha. Rezultati su korišćeni za smanjenje negativnog uticaja na prirodu, kao što je prekomerna potrošnja energije i zagađenje.
- Ekonomska održivost: Indikatori poput doprinosa turizma lokalnoj ekonomiji i broj radnih mesta omogućavaju analizu kako turizam doprinosi razvoju lokalnih preduzetnika i zapošljavanju lokalnog stanovništva.
- Socijalna održivost: Bled se fokusira na zadovoljstvo lokalnog stanovništva koristeći različite ankete i merenja, kako bi se osiguralo da turizam ne ugrožava kvalitet života lokalnih zajednica. To uključuje i očuvanje kulturne baštine i smanjenje sezonalnosti turizma.

1.3. GSTC INDIKATORI I KRITERIJUMI ODRŽIVOG TURIZMA

Globalni savet za održivi turizam (Global Sustainable Tourism Council – GSTC)[35] je međunarodna organizacija osnovana uz podršku Ujedinjenih nacija sa ciljem da razvije globalno priznate standarde za održivi turizam. Za razliku od UNWTO indikatora za održivi razvoj turizma, koji se fokusiraju više na indikatore za merenje, GSTC indikatori i kriterijumi održivog razvoja su poznati po kriterijumima i smernicama za implementaciju održivosti koje se primenjuju u destinacijama i turističkim organizacijama.

GSTC je razvio dva seta kriterijuma:

1. GSTC kriterijumi za upravljanje održivim turizmom destinacije
2. GSTC kriterijumi za održivo poslovanje subjekata industrije turizma (npr. hoteli, turoperatori).

35 https://www.gstc.org/gstc-criteria/gstc-destination-criteria/

Svaki od ovih setova obuhvata četiri glavna kriterijuma koji su svaki pojedinačno podeljeni u dve ili tri podsekcije. Svi ovi indikatori su u osnovi slični kao i UNWTO indikatori održivog razvoja turizma, ali su više orijentisani na upravljanje i operativne prakse.[36]

SEKCIJA A: ODRŽIVI MENADŽMENT

A(a) Struktura i okvir menadžmenta

- Ova sekcija se fokusira na to da destinacija ima jasno definisanu organizaciju i strategiju, uključujući odgovorna tela, budžet, osoblje, saradnju s drugim institucijama i transparentnost poslovanja.

A2 Strategija i akcioni plan

- Destinacija mora imati objavljenu strategiju koja se bavi održivošću i uključuje procene resursa, rizika i konsultacije sa zainteresovanim stranama.

A3 Nadzor i izveštavanje

- Potrebno je pratiti određene merljive pokazatelje (ekonomske, kulturne i ekološke), redovno izveštavati i planirati revizije.

A(b) Uključenost aktera

- A4: Turistička preduzeća se podstiču da poštuju održive standarde.
- A5: Stanovništvo je uključeno u planiranje i davanje povratnih informacija.
- A6: Posetioci učestvuju u anketama, a reakcije na njihove povratne informacije se dokumentuju.
- A7: Informacije i promocije moraju biti tačne, konsultovane sa zajednicom i ekološkim telima.

A(c) Upravljanje pritiscima i promenama

- A8: Upravljanje brojem posetilaca radi kontrole uticaja.
- A9: Postoje regulative i konsultacije s lokalnim zajednicama o razvoju.
- A10: Strategije za prilagođavanje klimatskim promenama.
- A11: Planovi za krizne situacije i upravljanje rizicima.

36 Global Sustainable Tourism Council Criteria (VERSION 1), and Suggested Performance Indicators (VERSION 1) for Destinations, 2013, www.gstcouncil.org

SEKCIJA B: SOCIO-EKONOMSKA ODRŽIVOST

B(a) Lokalna ekonomska korist

- B1: Praćenje ekonomskog doprinosa turizma.
- B2: Podrška dostojanstvenom radu i karijernim mogućnostima za lokalno stanovništvo.
- B3: Pomoć lokalnim preduzetnicima i promocija lokalnih proizvoda.

B(b) Društveno blagostanje

- B4: Podrška zajednicama kroz turizam i volontiranje.
- B5: Prevencija eksploatacije i diskriminacije, zaštita ljudskih prava.
- B6: Poštovanje vlasničkih i korisničkih prava, javne konsultacije.
- B7: Zdravstvena i bezbednosna infrastruktura za turiste.
- B8: Pristupačnost lokacija i usluga za sve posetioce, uključujući osobe s invaliditetom.

SEKCIJA C: KULTURNA ODRŽIVOST

C(a) Zaštita kulturnog nasleđa

- C1–C5: Očuvanje kulturnih resursa, zakonodavna zaštita artefakata, promocija nematerijalne baštine, očuvanje tradicionalnog pristupa i intelektualne svojine.

C(b) Posete kulturnim lokacijama

- C6: Praćenje uticaja poseta i edukacija posetilaca o pravilnom ponašanju.
- C7: Kvalitetna interpretacija kulturnih lokacija uz uključivanje lokalnih zajednica.

SEKCIJA D: ODRŽIVOST ŽIVOTNE SREDINE

D(a) Očuvanje prirodnog nasleđa

- D1–D4: Očuvanje biodiverziteta, upravljanje posetama prirodnim lokacijama, pravilna interakcija sa divljim svetom i dobrobit životinja.

D(b) Upravljanje resursima

- D5: Efikasno korišćenje energije.
- D6: Održivo upravljanje vodom.
- D7: Praćenje i poboljšanje kvaliteta vode.

D(c) Upravljanje otpadom i emisijama

- D8–D12: Upravljanje otpadnim vodama i čvrstim otpadom, smanjenje emisija gasova staklene bašte, podrška održivom transportu i smanjenje svetlosnog/bučnog zagađenja.

GSTC kriterijumi nisu sami po sebi kvantitativni kao UNWTO indikatori, ali svakom kriterijumu su pridruženi indikatori koji pomažu u proceni implementacije. Na primer, procenat zaposlenih iz lokalne zajednice ukazuje na doprinos održivog razvoja turizma na destinaciji i ekonomski razvoj destinacije. Sagledavanje upravljanja otpadom i sistema reciklaže u prostoru destinacije potpomaže očuvanju životne sredine.

Za razliku od UNWTO indikatora, GSTC nudi sistem sertifikacije destinacijama i organizacijama koje ispunjavaju njihove kriterijume. Ova sertifikacija postaje sve značajnija jer utiče na međunarodnu vidljivost destinacije, daje garanciju turistima da putuju odgovorno i olakšava povezivanje sa održivim turoperatorima i partnerima.

PRIMERI DOBRE PRAKSE ODRŽIVOG RAZVOJA

Primena GSTC kriterijuma na primeru grada Dubrovnika, Hrvatska

Dubrovnik, jedan od najpoznatijih turističkih centara u Hrvatskoj, primenjuje GSTC kriterijume kako bi postigao održivi razvoj. Kroz ovaj sistem, Dubrovnik je implementirao ključne aspekte:

- Upravljanje održivim razvojem: Dubrovnik je razvio strategiju održivog turizma, koja uključuje kriterijume poput praćenja turističkih brojki i upravljačkih kapaciteta. Na primer, koriste se indikatori broja turista po danu kako bi se smanjio pritisak na gradsku infrastrukturu.
- Kulturna održivost: Grad se fokusira na očuvanje kulturnih lokaliteta, kao što su zidine Starog grada Dubrovnika. Indikatori koji prate posetu kulturnim spomenicima pomažu u očuvanju baštine, ali i u restrikcijama poseta u periodima najveće gužve.
- Ekološka održivost: Dubrovnik se takođe bavi održivim upravljanjem otpadom i energijom. Indikatori poput količine generisanog otpada po turisti omogućavaju implementaciju boljih sistema za reciklažu i smanjenje negativnog uticaja turizma na životnu sredinu.

1.4. EU SISTEM INDIKATORA ZA ODRŽIVI TURIZAM (ETIS)

Evropski sistem indikatora turizma - ETIS (European Tourism Indicator System - ETIS)[37] je inicijativa Evropske komisije aktivirana 2013. godine i revidirana 2016. godine, na osnovu do tada dobijenih povratnih informacija. Ovaj sistem je namenjen praćenju i upravljanju održivim razvojem turizma na nivou turističkih destinacija. Sistem je osmišljen da pomogne lokalnim vlastima i turističkim organizacijama da prate uticaj turizma na održivost destinacije i efikasnije upravljanje turističkim aktivnostima. ETIS omogućava donosiocima politika i odluka da prate glavne elemente koji određuju atraktivnost destinacije i konkurentnost na tržištu kako bi mogli da poboljšaju iskustvo posetilaca i osiguraju zadovoljstvo korisnika turističkih usluga.

ETIS ima za cilj da pruži jednostavan, fleksibilan i besplatan alat koji destinacije mogu da koriste za samoevaluaciju, a ujedno je usklađen sa širim evropskim politikama održivog razvoja. Ovaj sistem se sastoji od 27 osnovnih indikatora obaveznih za praćenje i 40 dodatnih indikatora, alternativnih, u zavisnosti od specifičnosti destinacije. Ovi indikatori su grupisani u četiri glavne oblasti:

1. **Ekonomski uticaj**
   Broj turista po sezoni
   Prosečna dužina boravka turista
   Zapošljavanje u sektoru turizma
   Lokalna potrošnja
2. **Društveni (socio-kulturni) uticaj**
   Zadovoljstvo lokalnog stanovništva i turista
   Pristupačnost za osobe sa invaliditetom
   Očuvanje kulturnih lokaliteta
3. **Uticaj na životnu sredinu**
   Potrošnja energije i vode po gostu
   Upravljanje otpadom
   Korišćenje obnovljivih izvora energije
   Kvalitet vazduha i vode

37 European Commission: Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs, *The European Tourism Indicator System – ETIS toolkit for sustainable destination management*, Publications Office, 2016, https://data.europa.eu/doi/10.2873/983087

4. Upravljanje destinacijom

Postojanje politike održivog turizma

Uključenost lokalnih aktera

Postojanje kriznog plana

ETIS je do sada testiran u više od 100 evropskih destinacija. Prednosti formiranja i primene ETIS indikatora su značajne jer su indikatori:

- osmišljeni za evropske destinacije, s obzirom na njihove specifične izazove;
- koji podstiču lokalnu saradnju te uključuju različite aktere iz zajednice;
- besplatni i nezavisni, pa destinacije mogu da biraju koje indikatore će primenjivati;
- kompatibilni sa GSTC kriterijumima što omogućava prelazak ka sertifikaciji.

S tim u vezi, menadžment turističke destinacije implementirajući ETIS indikatore i blagovremeno prateći ostvarene rezultate, kao benefit ima to što raspolaže sa poboljšanim informacijama za donošenje odluka, zahvaljujući kojim efikasno upravljanja rizicima. U mogućnosti je da definiše prioritete akcionih projekata, kao i da sprovede benčmarking učinaka. Zahvaljujući dobijenim informacijama menadžment turističke destinacije ima mogućnost ostvarivanja povećane vrednosti po posetiocima, da unapredi održivo upravljanje, poboljša konkurentnost destinacije i poveća transparentnost u pogledu turističkih pokazatelja. Ideja unapređenja u upravljanju turističkom destinacijom pomoću indikatora održivog turizma razvija se u cilju povećanja profita, kao i minimizirenja troškova u poslovanju.

Pri odabiru indikatora, važno je razmotriti sledeće kriterijume: kompatibilnost sa ciljevima, mogućnost prikupljanja i analize podataka, tačnost informacija, razumljivost tih informacija za korisnike i primenljivost indikatora na različitim lokacijama tokom vremena.

PRIMERI DOBRE PRAKSE ODRŽIVOG RAZVOJA

Primena ETIS sistema indikatora na primeru destinacije Santorini, Grčka

Santorini je destinacija koja se suočava sa velikim turističkim pritiskom, pa je implementacija ETIS sistema ključna za održivi razvoj. Grčka je uvela 27 osnovnih indikatora prema ETIS sistemu, koji uključuju:

- Upravljanje destinacijom: Santorini je razvio strategiju za upravljanje turizmom u saradnji sa lokalnim vlastima, hotelima i turističkim agencijama. Koriste se indikatori kao što su prosečna dužina boravka turista i uticaj turizma na lokalnu infrastrukturu.
- Ekonomski uticaj: Santorini je uveo sistem praćenja lokalne potrošnje i učešća lokalnog stanovništva u turizmu. Takođe, koristi se indikator koji meri prihod od turizma u odnosu na BDP destinacije.
- Socijalno-kulturni uticaj: Santorini meri zadovoljstvo turista i lokalnih zajednica putem anketa. Takođe, postoji i sistem za praćenje uticaja turizma na kulturološku baštinu, s posebnim naglaskom na očuvanje tradicionalne arhitekture i kultura.
- Ekološki uticaj: Koriste se indikatori kao što su potrošnja vode i potrošnja energije po turistu. Santorini se trudi da implementira energetski efikasne sisteme i smanji negativne uticaje turizma na životnu sredinu.

1.5. PRIMENA INDIKATORA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U SRBIJI

Destinacije u Srbiji postepeno počinju da prepoznaju značaj indikatora održivog razvoja turizma i kako oni mogu pomoći u očuvanju prirodnih resursa, očuvanju kulturnog identiteta i poboljšanju kvaliteta života lokalnih zajednica. Implementacija ovih indikatora, kao što su praćenje potrošnje resursa, angažovanje lokalne zajednice i ekonomski uticaj, omogućava destinacijama da bolje upravljaju turizmom, minimiziraju negativne efekte i poboljšaju turističku ponudu.

Na osnovu sprovedenog istraživanja u Srbiji, a prema dobijenim i obrađenim rezultatima, prema Cimbaljević i ostali autori (2023), različite zainteresovane strane u Srbiji koje su uključene u razvoj turizma (lokalne turističke organizacije, hoteli, turističke agencije i sl.) donekle su stekle znanje o važnosti primene indikatora održivosti, ali i dalje postoji značajan nedostatak znanja u pogledu dostupnosti podataka i metoda prikupljanja. Neophodni su napori da se podigne svest o ETIS-u ili o primeni drugih indikatorima održivog razvoja turizma i

njihovoj ulozi u upravljanju turističkim destinacijama. Učešće zainteresovanih strana u razvoju održivog turizma u Srbiji predstavlja veoma važnu osnovu u proceni održivosti i procesima upravljanja životnom sredinom, a dalje u postizanju i održavanju konkurentske pozicije na međunarodnom turističkom tržištu. Menadžment turističke destinacije prilikom implementiranja sistema praćenja održivih indikatora trebalo bi da obrati pažnju na vremenski okvir za prikupljanje podataka, posebno kada su u pitanju ekonomski i društveni podaci, kako bi se izbeglo narušavanje efikasnosti sistema. Uključivanje liste dodatnih indikatora prilagođenih za određenu vrstu destinacije moglo bi biti ključno u merenju i praćenju održivosti destinacije, uz poboljšanje metoda i procedura prikupljanja podataka.

Na prostoru Tare koriste se indikatori za zaštitu prirodnih resursa. Takođe, koriste se ankete zadovoljstva turista kako bi poboljšali kvalitet usluge i očuvali lokalnu kulturu i tradiciju. Na nivou turističke destinacije fokus je na zapošljavanju lokalnog stanovništva i povećanju koristi za lokalnu zajednicu.

Vrnjačka Banja je jedna od najpoznatijih banjskih destinacija u Srbiji i suočava se sa izazovima održivog razvoja turizma. Kroz različite inicijative, menadžment destinacije se fokusira na ekološku održivost i socijalnu odgovornost, koristeći indikatore za:

- Održivo korišćenje voda – imajući u vidu da je Vrnjačka Banja poznata po svojim termalnim izvorima, korišćenje indikatora za potrošnju vode po turistu je od ključne važnosti za očuvanje prirodnih resursa. Takođe, monitoring kvaliteta termalnih voda je važan za očuvanje zdravlja i sigurnosti turista.
- Upravljanje otpadom i energijom i indikatori koji se odnose na proizvodnju otpada i korišćenje energetski efikasnih sistema (solarnih panela, reciklaže) mogu pomoći u smanjenju negativnog ekološkog uticaja.
- Razvijanje ekoloških i kulturnih tura stejkholderi koji učestvuju u razvoju održivog turizma Vrnjačke Banje se trude da promovišu ekoturizam kroz aktivnosti kao što su planinarenje, biciklizam, avanturistički turizam, kao i kulturne ture. Indikatori zadovoljstva turista u vezi sa ovim turističkim aktivnostima mogu pomoći u optimizaciji ponude.

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Novi Sad je jedan od gradova u Srbiji koji se ističe u primeni indikatora održivog turizma, posebno u svetlu svog statusa Evropske prestonice kulture 2022. godine. Grad je započeo implementaciju određenih indikatora kako bi podstakao održivi razvoj kroz nekoliko ključnih oblasti:

- Upravljanje turizmom i učestvovanje lokalne zajednice: Novi Sad koristi indikatore za evaluaciju participacije lokalnih zajednica u razvoju turizma. Ovo uključuje ankete o zadovoljstvu građana i lokalnih preduzetnika, kao i praćenje angažovanja u razvoju kulturnih programa.
- Kulturna i socijalna održivost: Novi Sad se fokusira na očuvanje svoje kulturne baštine, npr. održivo upravljanje prostorm Petrovaradinske tvrđave, uz upotrebu indikatora koji mere uticaj turizma na kulturna dobra.
- Ekonomski uticaj: Grad koristi indikatore za broj turista koji posećuju Novi Sad tokom ključnih manifestacija poput Exit festivala i drugih kulturnih događaja, kao i potrošnju turista u lokalnim trgovinama i restoranima.
- Zeleni turizam i ekološka održivost: Novi Sad takođe koristi indikatore za merenje emisije ugljen-dioksida u transportu (s obzirom na sve veći broj turista), kao i indikatore koji se odnose na reciklažu i održivo korišćenje resursa. Grad je uveo biciklističke staze i podstiče korišćenje ekološki prihvatljivih vozila.

Bilo da se radi o UNWTO indikatorima, GSTC kriterijumima ili ETIS sistemu, ovi alati omogućavaju destinacijama da identifikuju izazove, unaprede upravljanje resursima, smanje negativne uticaje i pruže kvalitetan turizam koji je koristan i za lokalne zajednice i za turiste. Kroz efikasnu primenu indikatora, destinacije mogu da ostvare održiv i dugoročan razvoj, pružajući vredne dobiti za ekonomiju, kulturu i životnu sredinu.

2. DOBROVOLJNI INSTRUMENTI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE

Savremeno poslovno okruženje, u okviru održivog poslovanja u industriji turizma, karakteriše potreba privrednih društava da se suočavaju sa izazovima minimiziranja svog uticaja na životnu sredinu. U cilju prevazilaženja problema, poboljšanja stanja u okruženju, kao i održivog razvoja primenjuju se dobrovoljni instrumenti zaštite životne sredine. U okvuru industrije turizma kao dobrovoljni instrumenti zaštite životne sredine primenjuju se ekološki sertifikati i eko-oznake koji su kreirani u funkciji kvalitetnijeg upravljanja destinacijama, a sa ciljem višestrukih koristi i poslovnih uspeha stejkholdera.

Ekosertifikati i eko-oznake jesu potvrda odgovornog poslovanja i učešća u održivom razvoju i poslovanju privrednih društava, ali i oznaka doprinosa koji subjekti u industriji turizma daju održivom razvoju destnacije. Svi ovi instrumenti su dobrovoljni, ali da bi privredno društvo ostvarilo pravo na sertifikaciju ili dobijanje određene oznake neophodno je da prođe proces ocene ispunjenja definisanih kriterijuma koji su institucije koje ih dodeljuju propisale. Kriterijumi su formirani i usklađeni sa zakonskom regulativom, kao i sa međunarodnim propisima.

2.1. EMAS

EMAS (engl. *Eco-Management and Audit Scheme*) je dobrovoljni instrument koji privrednim društvima iz raznih delatnosti na prostoru Evropske unije omogućava da procenjuju, upravljaju i poboljšavaju svoj uticaj na životnu sredinu. Razvijen je i primenjuje se od 1993. godine od strane Evropske komisije, a namenjen je svim vrstama privrednih društava – od proizvodnih do uslužnih privrednih društava, bez obzira na veličinu i lokaciju. Ovaj sistem ne samo da doprinosi zaštiti životne sredine, već i unapređuje konkurentnost i reputaciju organizacija.

Cilj EMAS-a je da pomogne organizacijama da smanje negativne uticaje na životnu sredinu, poboljšaju efikasnost u korišćenju resursa i povećaju transparentnost kroz redovno izveštavanje. Kroz sistematski pristup, stalno poboljšanje i transparentnost, EMAS pomaže organizacijama da postignu svoje ekološke ciljeve i ostvare konkurentske prednosti na tržištu.

2.1.1. Ključni elementi EMAS sistema

EMAS obuhvata nekoliko ključnih principa:

1. **Procenu uticaja na životnu sredinu** – privredna društva identifikuju direktne i indirektne ekološke aspekte svojih aktivnosti, proizvoda i usluga;
2. **Postavljanje ciljeva i programa** – na osnovu identifikovanih aspekata, definišu se ciljevi i programi za smanjenje negativnog uticaja;
3. **Usklađenost sa zakonodavstvom** – privredna društva se obavezuju na poštovanje pravne regulative u oblasti životne sredine;
4. **Uključivanje zaposlenih** – podrazumeva aktivno učešće zaposlenih u ekološkim inicijativama i obukama koje su ključne za uspeh EMAS-a;
5. **Transparentnost i izveštavanje** – obuhvata redovno izveštavanje o ekološkim indikatorima kroz eko-izjavu privrednog društva, koja bi trebalo da je dostupna javnosti.

2.1.2. Prednosti implementacije EMAS-a

Implementacija EMAS-a u poslovanje privrednih društava u industriji turizma donosi brojne prednosti:

- utiče na poboljšanje ekoloških performansi jer privredna društva postižu smanjenje emisije, kao i uštedu energije i resursa;
- utiče na adekvatno upravljanje otpadom;
- doprinosi povećanju konkurentnosti - EMAS sertifikat poboljšava imidž privrednog društva i može biti odlučujući faktor u izboru od strane korisnika usluga, ali i poslovnih partnera;
- minimiziranje operativnih troškova kroz procese optimizacije resursa;
- u vidu povećane javne dostupnosti ekoloških izjava u funkciji rasta poverenja zainteresovanih strana.

3. ZNAČAJ I ULOGA STANDARDA U ODRŽIVOM RAZVOJU TURIZMA

ISO (International Organization for Standardization) je međunarodna organizacija koja razvija standarde koji se primenjuju u svim privrednim delatnostima, uključujući **upravljanje kvalitetom, životnom sredinom, energijom i održivim razvojem**.

Industrija turizma je jedna od najproduktivnijih privrednih delatnosti u svetu. U cilju boljeg pozicioniranja na turističkom tržištu, stabilnih poslovnih rezultata i pozitivnih ocena od strane korisnika usluga privredna društva u industriji turizma teže formiranju standardizovanih proizvoda. Naime, u poslovanju privrednih društava u industriji turizma implementacija standarda omogućava bolju organizaciju poslovnih procesa, permanentnu kontrolu i prevenciju grešaka u poslovnim procesima. Ovakav način poslovanja rezultira kvalitetnim i ujednačenim uslugama što korisnici očekuju.

U industriji turizma u funkciji održivog razvoja najbolja je implementacija ISO standarda i to:

- standardi serije ISO 9000
- standard ISO 14001 – Sistemi upravljanja zaštitom životne sredine
- standard ISO 13810 – Turističke usluge – opšti uslovi za industrijski turizam
- standard ISO 20121 – Održivost događaja
- standard ISO 21401 – Turizam i srodne usluge – održivost usluga turističkog smeštaja
- standard ISO 22000 – Menadžment sistema bezbednosti hrane
- standard ISO 26000 – Društvena odgovornost
- standard ISO 27001 – Bezbednost informacione imovine
- standard ISO 31000 – Upravljanje rizikom
- standard ISO 45001 – Zaštita zdravlja i bezbednost na radu
- standard ISO 50001 – Upravljanje energijom

3.1. STANDARDI SERIJE ISO 9000

Standardi serije ISO 9000 predstavljaju skup međunarodnih standarda razvijenih od strane Međunarodne organizacije za standardizaciju (ISO) za sisteme menadžmenta kvalitetom. Ovi standardi su osmišljeni kako bi pomogli privrednim društvima da zadovolje zahteve kupaca, korisnika usluga i drugih zainteresovanih strana, poboljšanjem kvaliteta usluga, proizvoda i poslovnih procesa.

Prvi standard iz serije ISO 9000 objavljen je 1987. godine, a do danas je više puta revidiran kako bi odgovarao savremenim poslovnim praksama. Serija ISO 9000 obuhvata više dokumenata, ali najpoznatiji i najčešće primenjivan je ISO 9001. Ovaj standard definiše zahteve koje jedan sistem menadžmenta kvalitetom treba da ispuni kako bi organizacija mogla da dokaže svoju sposobnost da kontinuirano pruža proizvode i usluge koji zadovoljavaju zahteve kupaca i zakonske regulative.

Glavna načela ISO 9000 standarda uključuju orijentaciju na kupca, lidersku ulogu menadžmenta, uključivanje zaposlenih, procesni pristup, stalna poboljšanja, donošenje odluka na osnovu činjenica i upravljanje odnosima sa dobavljačima. Ova načela pomažu organizacijama da uspostave efikasan i dosledan sistem rada koji dovodi do većeg zadovoljstva korisnika i boljih poslovnih rezultata.

Jedna od najvećih prednosti ISO 9000 standarda jeste njegova univerzalnost – primenjiv je u svim industrijama i za organizacije svih veličina. Dobijanje ISO 9001 sertifikata može značajno doprineti konkurentnosti preduzeća, jer potvrđuje da kompanija posluje u skladu sa međunarodno priznatim principima kvaliteta.

Implementacija ISO 9000 u održivom poslovanju privrednih društava u turizmu, hotelijerstvu i restoraterstvu i pozicioniranje utiče na to da je korisnik usluga u fokusu, što doprinosi da njihova očekivanja i potrebe budu ispunjene. To rezultira zadovoljstvom korisnika usluga i njihovim ponovnim dolaskom i korišćenjem usluga. Privredna društva koja su implementirala ISO 9000 preciznije selektuju i primenjuju zakonsku regulative, prate neophodne inovacije u poslovnim procesima, unapređen je sistem kontrole u toku pružanja usluga, kao i u postfazi, a sve ovo doprinosi blagovremenom odgovoru i uspešnom upravljanju rizicima u dinamičnom poslovanju na turističkom tržištu.

3.2. STANDARD ISO 14001 – SISTEMI UPRAVLJANJA ZAŠTITOM ŽIVOTNE SREDINE

U savremenom društvu, suočenom sa sve izraženijim ekološkim izazovima, potreba za odgovornim upravljanjem životnom sredinom postaje prioritet. Industrijalizacija, urbanizacija i eksploatacija prirodnih resursa dovode do ozbiljnih posledica po životnu sredinu. Kao odgovor na ove izazove, razvijeni su međunarodni standardi koji usmeravaju organizacije ka održivijem poslovanju. Jedan od najvažnijih među njima je ISO 14001, međunarodni standard za sisteme upravljanja životnom sredinom (Environmental Management System – EMS). Dinamičan razvoj industrije turizma je osim pozitivnih efekata doveo i do negativnih efekata, koji su najočigledniji u segmentu ugrožavanja životne sredine i prostora destinacija, što rezultira potrebom za implementacijom ISO 14001 u funkciji minimiziranja problema koji mogu da nastanu, kao i prevencije za naredni period.

ISO 14001 pripada grupi standard ISO 14000, a prvi put je objavljen 1996. godine, dok najnovija verzija datira iz 2015. godine. ISO 14001 postavlja zahteve koje privredno društvo treba da ispuni kako bi identifikovala, pratila i kontrolisala aspekte svog poslovanja koji utiču na životnu sredinu, a time obezbedilo zakonitost, efikasnost i odgovornost u upravljanju ekološkim pitanjima.

Standard funkcioniše po principu Plan-Do-Check-Act (PDCA) modela, koji omogućava stalno unapređenje procesa i rezultata. Na ovaj način, organizacija može da definiše svoje ciljeve u vezi sa zaštitom životne sredine, prati napredak i u skladu s tim preduzima korektivne mere. ISO 14001 ne nameće konkretne ekološke performanse, već okvir koji organizacija koristi da unapredi svoje ekološko ponašanje.

Jedna od osnovnih prednosti primene ISO 14001 jeste usklađenost sa zakonodavstvom, jer standard zahteva prepoznavanje i poštovanje svih relevantnih ekoloških zakona i propisa (Jovanović, 2019). Takođe, primena standarda često dovodi do minimiziranja otpada i troškova, jer organizacije optimizuju korišćenje energije i resursa. Uz to, organizacije koje poseduju ISO 14001 sertifikat često uživaju veće poverenje potrošača, poslovnih partnera i šire javnosti (Petrović, 2021).

Sertifikacija prema ISO 14001 je dobrovoljna, ali sve više privrednih društava i institucija se odlučuje na implementaciju ovog standarda kako bi povećali konkurentnost i pokazali društvenu odgovornost. U globalnoj ekonomiji, posebno u sektorima proizvodnje, građevinarstva i energetike, ISO 14001 sertifikat može predstavljati prednost na tržištu, pa čak i uslov za saradnju.

U eri klimatskih promena i rastuće ekološke svesti, ovi alati postaju neophodni za odgovorno i dugoročno poslovanje. Ovaj standard predstavlja značajan korak ka uspostavljanju održivih poslovnih praksi. Njegova primena donosi koristi ne samo životnoj sredini, već i privrednim društvima u turizmu, hotelijerstvu i restoraterstvu, kroz unapređenje efikasnosti, smanjenje troškova i formiranje dobrog imidža na turističkom tržištu.

3.3. STANDARD ISO 13810 – TURISTIČKE USLUGE – OPŠTI USLOVI ZA INDUSTRIJSKI TURIZAM

Danas u sferi intoresovanja velikog broja turista jeste specifičan oblik turizma tzv. "industrijski turizam", koji je na našem tržištu prepoznat kroz interesovanja za lokalitetima industrijske baštine, kao i obilazak i upoznavanje industrijskih pogona, fabrika, rudnika, tehničkih muzeja i drugih mesta koja prikazuju tehnološki i industrijski razvoj privrede jednog prostora. Da bi se obezbedilo da ovakve posete budu bezbedne, edukativne i kvalitetno organizovane, uveden je međunarodni standard ISO 13810. Njegova svrha je da postavi smernice za planiranje, organizaciju i sprovođenje turističkih poseta mestima industrijskog značaja, nekad i sad. Standard pomaže organizatorima da ponude jasno strukturisane i informativne ture koje zadovoljavaju očekivanja turista, ali i da poštuju bezbednosne, tehničke i kulturne aspekte takvih lokacija. Ovaj standard obuhvata više važnih elemenata: bezbednosne procedure, način prijema posetilaca, informacije koje se pružaju tokom ture, kompetentnost vodiča i održavanje infrastrukture. Poseban akcenat stavlja se na očuvanje industrijskog nasleđa i njegovo predstavljanje na način koji je razumljiv i zanimljiv široj publici. Ovaj standard bi trebalo da se implementira zajedno sa standardom za kvalitet ISO 9001 i standardom ISO 14001.

Uvođenje ISO 13810 standarda ima višestruke koristi. Za posetioce, to znači kvalitetniji i potpuniji doživljaj i veću sigurnost tokom obilaska. Kada su u pitanju subjekti industrije turizma za njih je ovaj standard vodič za profesionalno pružanje usluga, što može doprineti poverenju posetilaca i povećanoj konkurentnosti na turističkom tržištu. Takođe, primena ovog standarda doprinosi i održivosti destinacija kroz odgovoran odnos prema industrijskom nasleđu.

Zahvaljujući primeni standarda ISO 13810 značajno je unapređenje turističkih usluga u oblasti interesovanja za industrijsku baštinu, što rezultira da zahvaljujući standardizovanim procesima ovaj vid kulturnog turizma postaje edukativan, bezbedan i održiv alternativni oblik turizma.

3.4. STANDARD ISO 20121 – ODRŽIVOST DOGAĐAJA

ISO 20121 je međunarodni standard koji se odnosi na **upravljanje održivim događajima**. Usvojen je 2012. godine od strane Međunarodne organizacije za standardizaciju (ISO) i ima za cilj da pomogne organizatorima događaja da smanje negativan uticaj na životnu sredinu, povećaju pozitivne društvene i ekonomske efekte, i istovremeno poboljšaju efikasnost u upravljanju resursima. Dakle, ovaj standard potpomaže da se u procesu organizacije i realizacije događaja implementiraju ekonomski, društveni i ekološki principi održivog upravljanja.

Ovaj standard se može primeniti na razne vrste događaja, od manjih lokalnih okupljanja do velikih međunarodnih manifestacija poput sportskih takmičenja, koncerata, konferencija i sajmova. Glavni cilj ISO 20121 jeste da pomogne u organizaciji događaja koji su **ekološki prihvatljivi** (npr. smanjenje otpada, potrošnje energije i vode), **društveno odgovorni** (npr. inkluzivnost, saradnja s lokalnim zajednicama) i **ekonomski održivi** (npr. efikasno korišćenje resursa i budžeta).

Standard ne propisuje konkretne "zelene" mere koje treba preduzeti, već postavlja okvir za **sistem upravljanja** koji organizatori mogu koristiti da postignu svoje ciljeve održivosti. On uključuje identifikaciju i angažovanje zainteresovanih strana, upravljanje uticajem na životnu sredinu, društvo i ekonomiju, definisanje politika i ciljeva održivosti, uz kontinuirano praćenje, izveštavanje i unapređivanje.

Primena ISO 20121 standarda donosi brojne koristi: utiče na ugled privrednog društva, privlači sponzore i učesnike koji imaju razvijenu svest i praktikuju održivo poslovanje, smanjuje troškove kroz efikasno korišćenje resursa i usklađuje događaj sa globalnim ciljevima održivog razvoja (SDG).

Standard ISO 20121 se može primeniti na bilo koju vrstu događaja u svakoj fazi: pripremi događaja, postavljanju, organizaciji, održavanju i zatvaranju događaja, kao i u svim aktivnostima koje su sastavni deo organizacije događaja, a obuhvataju: organizaciju događaja, lanac snabdevanja aktivnosti povezanih sa događajem, aktivnosti na mestu održavanja događaja uz osiguranje usklađenosti sa politikom održivog razvoja.

Najznačajniji primer primene ISO 20121 jesu **Olimpijske igre u Londonu 2012. godine**, prvi veliki događaj sertifikovan prema ovom standardu.[38] Organizatori su uspeli da značajno smanje emisiju CO_2, koristeći reciklirane materijale. Prilikom završetka igara za pojedine objekte je izvršena prenamena, pojedinima je funkcija uključena u nastavak svakodnevnog života stanovnika Londona, a pojedini elementi pri deinstalaciji su ponovo korišćeni ili reciklirani.

38 https://www.iso.org/news/2013/01/Ref1690.html

Preteča danas primenljivog ISO 20121 je dobrovoljni britanski standard BS 8901, koji je 2007. godine bio osnova početka organizacije Olimpijskih igara u Londonu. Njegovim usavršavanjem i ažuriranjem 2009. godine došlo se do aktuelnog standard ISO 20121 koji je globalno prepoznatljiv kada je u pitanju organizacija svih vrsta događaja.

3.5. STANDARD ISO 21401 – TURIZAM I SRODNE USLUGE – ODRŽIVI TURIZAM KROZ ODGOVORNO UPRAVLJANJE SMEŠTAJEM

ISO 21401:2018 nosi naziv "Turizam i srodne usluge – Sistem upravljanja održivošću za objekte turističkog smeštaja – Zahtevi". Ovaj standard, razvijen od strane Međunarodne organizacije za standardizaciju (ISO), pruža smernice i zahteve za ekološki, društveno i ekonomski odgovorno upravljanje objektima namenjenim turistima, od hotela i hostela do vila i ekoloških odmarališta.

Standard se fokusira na glavne oblasti održivosti, a to su: efikasno upravljanje prirodnim resursima, smanjenje otpada i emisija, očuvanje biodiverziteta, zaštita prava zaposlenih, poštovanje lokalne zajednice i kulturnih vrednosti, bezbednost gostiju, doprinos lokalnoj ekonomiji, etičko poslovanje i dugoročnu profitabilnost.

Da bi objekat dobio sertifikat po ISO 21401 standardu, mora ispuniti sledeće kriterijume:

- da ima oformljen **sistem upravljanja održivošću** koji uključuje politike, ciljeve i procedure;
- da se redovno vrše **procene uticaja na životnu sredinu i zajednicu**;
- da bude obezbeđena **obuku zaposlenih** o održivim praksama;
- da prati potrebe lokalne zajednice;
- da vodi evidenciju o **korišćenju resursa**, potrošnji energije i emisijama.

Primena ISO 21401 donosi brojne koristi, kako za pružaoce usluga, tako i za goste i širu zajednicu. Utiče na unapređenje imidža i konkurentnosti na turističkom tržištu jer gosti sve više cene održive prakse i biraju odgovorne pružaoce usluga. Doprinosi smanjenju operativnih troškova uz efikasnije korišćenje energije, vode i drugih resursa, kao i ispunjenju Ciljeva održivog razvoja (SDGs). Međunarodni sertifikati otvaraju vrata saradnji sa globalnim turoperatorima.

ISO 21401 predstavlja važan alat za unapređenje održivosti u turizmu. Njegova primena omogućava pružaocima smeštajnih usluga da posluju odgovorno, efikasno i u skladu sa principima održivog razvoja.

3.6. STANDARD ISO 22000 – MENADŽMENT SISTEMA BEZBEDNOSTI HRANE

ISO 22000 je međunarodni standard koji definiše zahteve za upravljanje bezbednošću hrane u svim fazama prehrambenog lanca – od proizvodnje sirovina, preko prerade, pakovanja i skladištenja, do distribucije i usluživanja krajnjem potrošaču. Ovaj standard se može primeniti na sve organizacije koje dolaze u kontakt sa hranom – bez obzira na njihovu veličinu ili delatnost. ISO 22000 objedinjuje principe sistema menadžmenta kvaliteta (slično kao ISO 9001) sa metodologijom HACCP (Analiza opasnosti i kritične kontrolne tačke).

Glavni cilj ISO 22000 je da se identifikuju, procene i efikasno kontrolišu svi rizici koji mogu ugroziti bezbednost hrane. Na taj način se obezbeđuje: povećana beznednost proizvoda, sigurnost krajnjeg potrošača, efikasnije poslovanje i manji troškovi zbog prevencije rizika, kao i usklađenost sa zakonskim propisima, uz unapređenje reputacije i konkurentnosti organizacije.

Hoteli, posebno oni koji nude pansionsku ishranu, restorane ili room service, imaju direktnu odgovornost da obezbede **sigurnu i zdravstveno ispravnu hranu** za goste. Upravo zbog toga, primena **ISO 22000 standarda** u hotelijerstvu postaje sve važnija. **Prednosti za hotele su**:

- Povećano **poverenje gostiju** i pozitivne recenzije.
- Smanjen rizik od sanitarnih inspekcija, kazni i incidenata.
- Bolja organizacija kuhinje i kontrola zaliha.
- Mogućnost **sertifikacije**, što doprinosi brendiranju i međunarodnoj prepoznatljivosti.

ISO 22000 je sveobuhvatan standard koji omogućava organizacijama u sektoru hrane da sistematski i odgovorno upravljaju bezbednošću svojih proizvoda. Njegova primena je ključna za očuvanje zdravlja potrošača i uspeh na tržištu.

3.7. HACCP STANDARD

Pravila HACCP standarda obezbeđuju praćenje prehrambenih proizvoda na način da je obezbeđena kontrola procesa celokupnog lanca proizvodnje od nabavke sirovina, prerade, tj. proizvodnje hrane, distribucije, pa do prodaje kupcu. Svi učesnici u pomenutom lancu su dužni da implementiraju standarde ovog sistem za osiguranje bezbednosti hrane u svim fazama i to u svakom objektu bez obzira na fazu pripreme hrane, a u skladu sa principima HACCP standarda. Neophodno je i vođenje evidencije o svim tim postupcima, u svim fazama od proizvodnje, prerade do prodaje prehrambenih proizvoda i usluživanja gotovih jela.

Usvajanjem Zakona o bezbednosti hrane („Službeni glasnik RS" br. 41/2009), od 2009. godine HACCP standard je postao obaveza svih privrednih društava koji posluju sa hranom. Ovim propisom su obuhvaćeni:

- sve vrste ugostiteljskih objekata koje imaju kao deo delatnosti pripremanje i usluživanje jela (hoteli, restorani, restorani brze hrane), kao i ketering usluge i usluge pripremanja i isporuke gotove hrane;
- objekti javne i kolektivne ishrane (bolnice, kantine, škole, vrtići, javne kuhinje i sl.);
- ustanove koje se bave pripremom i distribucijom hrane – za potrebe bolnica, dečjih ustanova, hotela, restorana, avionskih i drugih kompanija;
- privredna društva koja se bave proizvodnjom i preradom vode za piće kao i vode koja se upotrebljava, odnosno dodaje tokom pripreme, obrade ili proizvodnje hrane;
- privredna društva koja se bave proizvodnjom i preradom raznih prehrambenih proizvoda (pekare, mesare, mlekare, klanice, proizvodnje kolača i torti, proizvodnje marmelade, proizvodnje sokova, alkoholnih i bezalkoholnih pića, prerade voća, povrća, proizvodnje konditora, bombona, žvaki i drugo);
- privredna društva koje se bave skladištenjem, pakovanjem i prepakivanjem, distribucijom i transportom prehrambenih proizvoda;
- trgovine – prodavnice, supermarketi, megamarketi, svi veleprodajni objekti, svi maloprodajni objekti.

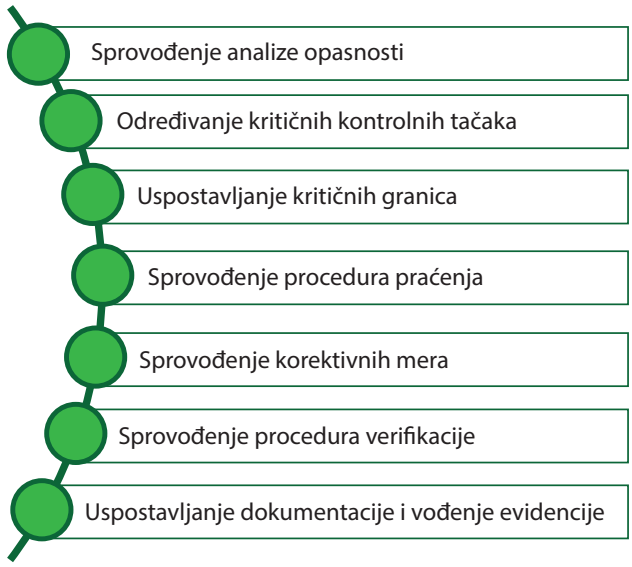
Primena procedura HACCP standarda je veoma važna u ugostiteljskoj delatnosti kako bi se razvila svest zaposlenih o postupanju sa namirnicama i gotovom hranom u funkciji zdravstvene ispravnosti i bezbednosti korisnika usluga.

HACCP standardi obuhvataju:

- monitoring hazarda (**H**) tj. potencijalnih opasnosti po zdravlje u određenoj tački procesa pripremanja hrane;
- analizu (**A**) tj. ispitivanje moguće kontaminacije proizvoda u svakoj tački procesa;
- kritički pristup (**C**);
- aktivnosti kontrole (**C**);
- tačke (**P**), tj. mesta koraka procesa pripremanja jela.

Postoji sedam principa HACCP-a koji se koriste za vođenje, razvoj i implementaciju HACCP plana u industriji turizma:

Slika 12. Sedam principa HACCP standarda

Izvor: Autori samostalno

- **Sprovođenje analize opasnosti** u okviru koje se realizuje identifikovanje potencijalnih fizičkih, hemijskih i bioloških opasnosti koje bi mogle da utiču na bezbednost hrane;
- **Određivanje kritičnih kontrolnih tačaka** bazira se na identifikovanju tačaka u procesima u okviru kojih se mogu javiti problemi i opasnosti, te osmišljavanje i preduzimanje mera u funkciji efikasnog kontrolisanja i sprečavanja istih;
- **Uspostavljanje kritičnih granica** obuhvata postavljanje specifičnih granica tj. minimalnih i maksimalnih vrednosti za kritične parametre na svakoj kritičnoj kontrolnoj tački koje moraju biti ispunjene kako bi se kontrolisale i sprečile identifikovane opasnosti;
- **Sprovođenje procedura praćenja** u okviru kojih se razvijaju procedure za redovno praćenje ključnih kritičnih parametara na kritičnim kontrolnim tačkama kako bi se osiguralo da su parametri kritičnih kontrolnih tačaka u okviru granica ispunjavaju;
- **Sprovođenje korektivnih mera** obuhvata razvijanje procedura za preduzimanje korektivnih mera kada praćenje pokaže da kritična granica nije ispunjena.
- **Sprovođenje procedura verifikacije** tj. razvijanje procedura za nezavisnu proveru celog HACCP sistema kako bi se osiguralo da efikasno funkcioniše.
- **Uspostavljanje dokumentacije i vođenje evidencije** o svim aktivnostima praćenja, korektivnih mera i verifikacije. Ovi zapisi će biti neophodni za dokazivanje da HACCP sistem efikasno funkcioniše i biće korisni za identifikovanje i rešavanje bilo kakvih problema koji se pojave.

3.8. HALAL STANDARD

Halal standard u restoraterstvu čine smernice i pravila za proizvodnju i pripremanje hrane definisane prema verskim običajima islamske veroispovesti. Prema ovom standardu propisane su halal tj. dozvoljene i haram tj. zabranjene namirnice, procedure i sl., a u skladu sa Šerijatskim zakonom i Kuranom, svetom knjigom u islamu.

Prema ovom standardu, a u skladu sa verskim običajima zabranjena je upotreba: alkohola, svinjskog mesa, mesa mrtvih životinja, magarca, pasa, ptica grabljivica, prisustva krvi u namirnicama, jela u čijoj pripremi se koristi alkohol, itd. Halal se primenjuje u brojnim uslugama i proizvodnim procesima, pa je tako prisutan i u industriji turizma, kako u procesima pripremanja i usluživanja hrane i pića, tako i u dodatnim zahtevima turista islamske verosipovesti, kao što su npr. sobni bar bez alkoholnog pića, mogućnost lady-only spa i wellness delova u okviru hotela, kao i plaža namenjenih samo ženama.

Naime, procedure definisane Halal standardom primenjuju se:

- u procesu nabavke i pripremanja namirnica (npr. meso pripremljeno prema pravilima Šerijatskog zakona),
- u procesima pripremanja jela i pića (zabranjena upotreba dodataka koji imaju u sastavu svinjsko poreklo, alkohol i sl.),
- u procesima uređenja i održavanja prostora u kuhinjama, ostavama, salama za ručavanje, smeštajnim jedinicama (zabranjena je primena alkohola u čišćenju prostora, zabranjeno je mešanje escajga i posuđa sa nehalal gostima),
- kao i u procesima usluživanja ili pakovanja gotovih jela i pića (da nije u kontaktu sa haram namirnicama).

Da bi institucija dobila Halal sertifikat neophodno je da se primeni niz kontrolisanih postupaka koji su u skladu sa islamskim verskim propisima. Ovaj standard nije u klasičnom sistemu akreditacije i sertifikacije već ga dodeljuju organizacije ovlašćene od strane islamske verske zajednice. U Srbiji je za dodelu Halal sertifikata zadužena Halal agencija Islamske zajednice Srbije.

U skladu sa navedenim privredna društva u ugostiteljskom sektoru u Srbiji implementiraju ovaj standard prateći principe održivog razvoja u turizmu u cilju uspešnosti u poslovanju, uz odgovorno i održivo poslovanje. Zastupljenost Halal sertifikacije na turističkom tržištu prepoznata je od strane turista islamske veroispovesti koji žive u pedesetak država u svetu. Oni čine značajan udeo turista u

okviru svetskih turističkih kretanja, a o značaju ovog sertifikata kao presudnog u planiranju putovanja i izboru smeštajnog objekta ukazuje i činjenica da na turističkom tržišti postoje sajt i aplokacija https://halalbooking.com/en u okviru kojih je moguća pretraga i rezervisanje smeštajnih kapaciteta u skladu sa svim pravilima načina života u okvirima islamske veroispovesti (halal ishrana, hoteli bez služenja alkolholnog pića, plaže za žensku populaciju, i sl.).

3.9. KOŠER SERTIFIKAT

Košer sertifikat je dokument koji potvrđuje da su određeni proizvodi – najčešće hrana, piće ili sastojci – proizvedeni u skladu sa jevrejskim verskim zakonima (kašrut). Reč *košer* (od hebrejske reči *kasher*) znači „prikladno", odnosno „dozvoljeno za upotrebu" po jevrejskim pravilima ishrane. Kašrut (jevrejski zakon o ishrani) propisuje:

- **koje životinje** se mogu konzumirati (npr. goveda i ovce – da, svinjetina i školjke – ne).
- **način klanja** životinja (mora biti human, uz minimalnu patnju).
- **zabranu mešanja mlečnih i mesnih proizvoda** u istom obroku ili čak u pripremi.
- upotrebu **košer posuđa i opreme**, koja nije kontaminirana „nekošer" sastojcima.
- kontrolu **aditiva i sastojaka** (npr. želatin, enzimi i boje moraju biti poreklom iz dozvoljenih izvora).

Košer sertifikat izdaje rabinska organizacija nakon detaljne provere: sastava proizvoda i njegovih sirovina, procesa proizvodnje, opreme koja se koristi u proizvodnji i čuvanja i pakovanja proizvoda. Inspektori povremeno obilaze pogone kako bi se uverili da se poštuju pravila. Košer sertifikat je više od verskog dokumenta – on postaje znak kvaliteta, kontrole i poverenja. Za proizvođače, to je prilika za širenje tržišta; za potrošače, garancija da proizvod ispunjava stroge standarde čistoće i pripreme.

3.10. STANDARD ISO 50001 – SISTEM UPRAVLJANJA ENERGIJOM

ISO 50001 je međunarodni ISO standard koji definiše zahteve za **sistem upravljanja energijom** i optimizaciju u poslovnim procesima. Cilj ovog standarda je da organizacijama u svim sektorima pomogne da **efikasnije koriste energiju, smanje troškove i umanje emisije gasova sa efektom staklene bašte**.[39]

Standard je prvi put objavljen 2011. godine, a poslednja verzija je objavljena 2018. godine.

ISO 50001 koristi PDCA ciklus (Plan-Do-Check-Act) za kontinuirano unapređenje:

1. Planiraj – Analiza trenutne potrošnje energije, identifikacija prilika za poboljšanja, postavljanje ciljeva i izrada akcionih planova.
2. Sprovodi – Implementacija planiranih mera poboljšanja.
3. Proveri – Praćenje i merenje rezultata, poređenje sa ciljevima.
4. Deluj – Korektivne i preventivne radnje, revizija i prilagođavanje sistema.

Implementacija ISO 50001 standarda donosi brojne koristi kako za organizaciju, tako i za društvo u celini. Pored ekonomske isplativosti u vidu minimiziranja troškova u poslovanju smanjenjem potrošnje energije i boljim upravljanjima resursima, doprinosi i borbi protiv klimatskih promena kroz odgovorno upravljanje potrošnjom energije, smanjenjem emisije CO_2 i drugih štetnih gasova. Implementacija ovog standard utiče na poboljšanje imidža i odnosa sa javnošću, kao i zadovoljenje zahteva kupaca i partnera, posebno u međunarodnom poslovanju.

ISO 50001 mogu primeniti sve vrste organizacija – javni sektor, privatne firme, industrijska postrojenja, obrazovne institucije, zdravstvene ustanove itd. Standard je naročito koristan za energetski intenzivne industrije kao što su proizvodnja, građevinarstvo, transport i IT.

Hotelijerstvo je poznato po visokoj potrošnji energije, imajući u vidu razne potrebe u procesu pružanja usluga gostima: usluge klimatizacije, grejanja, rasvete, pranja i sušenja veša, kao i uređaji koji se koriste u kuhinjama i sobama. Zbog toga je sektor hotelijerstva jedan od ključnih kandidata za implementaciju ISO 50001 standarda, koji može pomoći hotelima da sistemski upravljaju potrošnjom energije i postanu održiviji.

39 https://iso-standardi.rs/standardi/iso-50001/

U hotelskom poslovanju implementacija ISO 50001 utiče na:

1. **Smanjenje operativnih troškova** kroz implementaciju standarda čime se omogućava hotelima da identifikuju oblasti prekomerne potrošnje i primene mere koje vode do značajnih ušteda na računima za struju, grejanje i vodu;
2. **Održivost i ekološki imidž** imajući u vidu da gosti sve više cene ekološki osvešćene hotele. Sertifikacija po ISO 50001 standardu može se koristiti kao marketing alat i konkurentska prednost;
3. **Standardizaciju procedura** jer uvođenjem sistema upravljanja energijom, hoteli dobijaju jasne procedure za kontrolu potrošnje, pravovremenu detekciju gubitaka i optimizaciju rada energetskih sistema;
4. **Obuku zaposlenih** kao deo standarda koji podrazumeva edukaciju osoblja o energetskoj efikasnosti – od tehničkog osoblja, do recepcionera i sobarica. Svaka ušteda, pa čak i gašenje svetla ili racionalno korišćenje uređaja, postaje deo hotelske kulture;
5. **Investicije u energetski efikasne tehnologije**, a sertifikacija često ide ruku pod ruku sa modernizacijom – ugradnjom LED rasvete, pametnih termostata, sistema za rekuperaciju toplote, solarnih panela itd.;
6. **Praćenje i izveštavanje** u hotelima koji primenjuju ISO 50001 razvija sposobnost da prate energetsku efikasnost u realnom vremenu, prave izveštaje i analiziraju gde su moguće dodatne uštede.

Mnogi hoteli širom sveta, pa i u regionu, koriste ISO 50001 kao osnovu za dobijanje oznaka kao što su "**eco-friendly**", "**green hotel**" ili "**sustainable hotel**", a lanci hotela npr. Hilton, Marriott ili Radisson imaju sopstvene programe energetske efikasnosti koji se oslanjaju na principe iz ISO 50001.

3.11. STANDARD ISO 26000 – DRUŠTVENA ODGOVORNOST

ISO 26000 je međunarodni standard koji daje smernice za društveno odgovorno poslovanje organizacija. Za razliku od drugih ISO standarda, ISO 26000 nije sertifikacioni standard, već predstavlja vodič za sve tipove organizacija koje žele da posluju etički, transparentno i sa uvažavanjem interesa društva i okoline.

Objavljen je 2010. godine od strane Međunarodne organizacije za standardizaciju (ISO) nakon konsultacija sa predstavnicima iz vlada, nevladinih organizacija, industrije, sindikata i akademske zajednice.

ISO 26000 ima za cilj da organizacijama pomogne da razumeju šta je društvena odgovornost, primene principe društveno odgovornog ponašanja i uključe društvenu odgovornost u svoje poslovne strategije i svakodnevne aktivnosti.

ISO 26000 u okviru svojih smernica definiše **sedam načela društvene odgovornosti**:[40]

1. **Odgovornost** organizacije za sopstveni uticaj na društvo i životnu sredinu,
2. **Transparentnost** organizacije u donošenju odluka i aktivnostima koje utiču na društvo i životnu sredinu,
3. **Etičko ponašanje**,
4. **Poštovanje interesa zainteresovanih strana**, razmatranje istih i odgovaranje na njih,
5. **Poštovanje pravne države**,
6. **Poštovanje međunarodnih normi ponašanja**,
7. **Poštovanje ljudskih prava** i prepoznavanje njihovog značaja i univerzalnosti.

Organizacije koje žele da posluju odgovorno i dugoročno održivo, koriste ISO 26000 kao osnov za izgradnju **strategije društvene odgovornosti** (**CSR – Corporate Social Responsibility**), a praćenje ovih sedam načela i njihova ispunjenost su sastavni deo Izveštaja o društveno odgovornom poslovanju za jednu poslovnu godinu privrednih društava.

40 https://www.kvalitet.org.rs/infrastruktura/standardi/iso-26000

Percepcija organizacije i činjenice u vezi sa njenim učinkom u pogledu društvene odgovornosti mogu, između ostalog, unaprediti:[41]

- Konkurentsku prednost,
- Reputaciju,
- Sposobnost privlačenja i zadržavanja zaposlenih ili članova, kupaca, klijenata ili korisnika,
- Moral, posvećenost i produktivnost zaposlenih,
- Stav investitora, vlasnika, donatora, sponzora i finansijske zajednice,
- Odnos sa kompanijama, vladama, medijima, dobavljačima, kolegama, korisnicima i zajednicom u okviru koje se obavlja delatnost.

Standard je namenjen **svim vrstama organizacija** – od velikih korporacija, malih i srednjih preduzeća, do nevladinih organizacija, lokalnih samouprava i obrazovnih institucija. Ovaj standard podstiče organizacije da razmišljaju **šire od ostvarivanja profita** i da u poslovanje uključe **etičke, društvene i ekološke aspekte**. U vremenu kada potrošači, zaposleni i investitori sve više vrednuju odgovorno ponašanje, primena ovog standarda predstavlja **stratešku prednost i obavezu prema društvu.**

Značajni standardi u okvirima poslovnih procesa u privrednim društvima koja posluju u industriji turizma su i standard ISO 27001 – Bezbednost informacione imovine, standard ISO 31000 – Upravljanje rizikom, kao i standard ISO 45001 – Zaštita zdravlja i bezbednost na radu za koje je neophodna sertifikaciju u skladu sa standardima I definisanim koracima u procesu sertifikacije.

41 Isto

4. DOBROVOLJNI EKO-SERTIFIKATI U ODRŽIVOM RAZVOJU TURIZMA

4.1. GREEN GLOBE

Green Globe je globalni standard za održivo poslovanje u turizmu koji ocenjuje i sertifikuje kako kompanije i destinacije upravljaju energijom i resursima, zaštitom životne sredine, društvenim i kulturnim uticajem, kao i odnosom prema lokalnoj zajednici.[42]

Sertifikat Green Globe potvrđuje da organizacija ispunjava stroge međunarodne kriterijume održivosti, a primenjuju ga:

- Hoteli i resorti
- Ekološki kampovi i smeštaji
- Turističke destinacije
- Konferencijski i kongresni centri
- Aviokompanije, kruzeri i turoperatori.

Slika 13. Green Globe logo

Izvor: https://www.greenglobe.com/

42 https://www.greenglobe.com/

Green Globe standard za održivi turizam sadrži **44 osnovna kriterijuma** raspoređena u četiri ključne oblasti, podržane sa više od **380 indikatora usklađenosti**.

1. **Održivo upravljanje (Sustainable Management)**
   - **A.1**: Implementacija sistema za upravljanje održivošću
   - **A.2**: Usklađenost sa zakonodavstvom
   - **A.3**: Obuka zaposlenih
   - **A.4**: Povratne informacije od gostiju
   - **A.5**: Planiranje i komunikacija
2. **Društvena i ekonomska odgovornost (Social & Economic)**
   - **B.1**: Razvoj zajednice
   - **B.2**: Politika zapošljavanja
   - **B.3**: Zdravlje i bezbednost
   - **B.4**: Obuka i razvoj zaposlenih
   - **B.5**: Odnos sa lokalnim zajednicama
3. **Kulturno nasleđe (Cultural Heritage)**
   - **C.1**: Očuvanje kulturnog identiteta
   - **C.2**: Poštovanje lokalnih tradicija
   - **C.3**: Saradnja sa lokalnim zajednicama
4. **Ekološka odgovornost (Environmental)**
   - **D.1**: Upravljanje energijom
   - **D.2**: Upravljanje vodom
   - **D.3**: Upravljanje otpadom
   - **D.4**: Smanjenje emisije CO_2
   - **D.5**: Očuvanje bioraznolikosti
   - **D.6**: Održiva nabavka

Subjekti koji posluju u industriji turizma odlučuju se za Green Globe sertifikat jer time ostvaruju potvrdu održivog poslovanja što je važno za imidž i marketing na turističkom tržištu. Takođe, ostvaruju uštede resursa (energija, voda, otpad), uz usklađenost sa ekološkim regulativama, kao i veću konkurentsku prednost, posebno kod turista koji biraju „zelene" destinacije, kao i kod partnera koji posluju po eko-odgovornim standardima.

Ovaj standard je razvijen tokom tri decenije i garantuje najviši nivo održivog poslovanja i upravljanja. Sertifikacija se ažurira i proverava svake godine – uključuje eksternu reviziju. Green Globe je jedan od najpriznatijih sistema za ocenjivanje održivosti u globalnoj turističkoj industriji. Sertifikat pomaže organizacijama da postignu veći kvalitet usluge, smanje negativan uticaj na okolinu i unaprede odnose sa lokalnom zajednicom – sve to u skladu sa principima održivog razvoja.

PRIMERI DOBRE PRAKSE ODRŽIVOG RAZVOJA

Green Globe hotel - Grand Merkur Bangkok Atrium

Jedan od poslednjih objekata u svetu koji je ostvario Green Globe sertifikat je hotel **Grand Merkur Bangkok Atrium**. Ovaj hotel je smešten u srcu prestonice Tajlanda. Hotel Grand Merkur Bangkok Atrijum sa pet zvezdica nudi prelep spoj luksuza i praktičnosti gde se bezvremenska tajlandska elegancija susreće sa modernom sofisticiranošću.

Izvor: https://all.accor.com/

Grand Merkur Bangkok Atrium se pridržava sveobuhvatnog Plana upravljanja održivošću koji ima za cilj da integriše održive prakse u svakodnevno poslovanje hotela. Uspostavljene su efikasne strategije upravljanja energijom i vodom kako bi se minimizirali uticaji na životnu sredinu. Dizajn samog hotela uključuje staklene prozore koji optimizuju tropsku sunčevu svetlost i smanjuju potrošnju električne energije, dok je 100% hotelskog osvetljenja takođe nadograđeno na energetski efikasne LED diode.

Da bi se ograničila potrošnja vode, najnovije renovacije u kupatilima uključuju ugradnju uređaja sa niskom potrošnjom vode i senzora pokreta. Štaviše, program za ponovnu upotrebu peškira i posteljine podstiče goste da usvoje ekološki odgovorne akcije tako što će se odlučiti za njihovo čišćenje svakih nekoliko dana.

Grand Merkur Bangkok Atrium podržava inicijative za reciklažu i prenamenu kako bi se smanjio otpad u celom objektu. Polovna posteljina dobija drugi život i kreativno je pretvara u prekrivače. Budući planovi su da se prenamenjeni prekrivači od lana doniraju lokalnim organizacijama. Štaviše, velika površina na otvorenom je očišćena i namenjena za odvajanje i skladištenje reciklažnih limenki i staklenih predmeta kako bi se sprečilo da značajne količine smeća odlaze na deponije.

Da bi se ispunili specifični ciljevi u smanjenju energije, vode i otpada u objektu, neophodno je da svi zaposleni budu upoznati sa vizijom održivosti hotela. Svi novi članovi tima prolaze obuku o održivosti koja obuhvata postupke odvajanja otpada, kao i prakse uštede energije i vode. Pored toga, *Dan nultog otpada* održava se svake srede u menzi za zaposlene kako bi se podigla svest i smanjilo bacanje hrane. Zamišljeno je da ove redovne navike mogu dovesti do odgovornih postupaka i na poslu i kod kuće.

Ekološke inicijative hotela služe da informišu i edukuju i goste i osoblje o pozitivnim aspektima održivosti, kao i da ojačaju poslovne odnose. Kuvari Grand Merkur Bangkok Atriuma daju prioritet nabavci svežih, lokalnih sastojaka. Voće, povrće i lokalno proizvedeni proizvodi, sinonim za tajlandsku kuhinju i finu hranu, izloženi su u dnevnim menijima hotela i na švedskim stolovima. Kuvari takođe mesečno posećuju Talad Tajland Market kako bi podržali regionalne proizvođače. Partnerstvom sa lokalnim poljoprivrednicima i dobavljačima, hotel osigurava da se njegov ugljenični otisak minimizira.

U skladu sa svojim praksama društvene odgovornosti, Grand Merkur Bangkok Atrium je posvećen društvenim inicijativama koje podržavaju tajlandske žene i decu. Prošlog Božića, hotel je predstavio ručno izrađene pamučne ukrase koje su napravile žene Aka iz sela u Čiang Raju, a koji se mogu kupiti u hotelskoj prodavnici. Ova inicijativa pomaže ženama da izgrade smislene izvore prihoda kroz promociju tradicionalnih tajlandskih zanata.

Programe zajednice za decu aktivno podržava hotelski Zeleni tim, što uključuje donacije osnovnih artikala Centru milosrđa. Centar milosrđa podržava siročad, decu sa ulice i decu koja žive sa HIV/SIDOM u Bangkoku. Obrazovni predavanja se takođe održavaju za grupe dece iz Centra kako bi se podstaklo interesovanje za rastuću oblast ugostiteljstva. Interaktivne sesije se fokusiraju na ugostiteljsku industriju gde se odgovara na pitanja o svakodnevnom profesionalnom životu članova osoblja iz različitih hotelskih sektora. Pored toga, tim nudi finansijske priloge kako bi odao priznanje izuzetnim učenicima škole Vat Utai Taram.

Izvor: https://www.greenglobe.com/news/grand-mercure-bangkok-atrium

4.2. BLUE FLAG ILI PLAVA ZASTAVICA

Blue Flag ili Plava zastavica je međunarodni ekološki sertifikat koji se dodeljuje **plažama, marinama i turističkim brodovima** koji ispunjavaju visoke standarde u oblasti:

- održavanja kvaliteta vode
- adekvatnog ekološkog upravljanja
- sigurnosti
- obrazovanja o zaštiti životne sredine.

Program vodi **Foundation for Environmental Education (FEE)** – Fondacija za obrazovanje o zaštiti životne sredine, sa sedištem u Kopenhagenu, Danska.

Kriterijumi za dodelu Plave zastavice su:

1. **Kvalitet vode za kupanje**
   - Redovno testiranje morske ili jezerske vode
   - Bez zagađenja fekalijama ili drugim štetnim materijama
2. **Ekološko obrazovanje i informisanje**
   - Dostupne informacije o biodiverzitetu i zaštiti okoline
   - Organizacija edukativnih aktivnosti za posetioce
3. **Upravljanje okolinom**
   - Uređene kante za otpad i reciklažu
   - Održavanje čistoće plaže
   - Očuvanje prirodnog izgleda obale

4. **Bezbednost i usluge**
   - Spasioci ili oprema za spašavanje
   - Pristup za osobe sa invaliditetom
   - Obezbeđen hitni plan za zagađenja ili nesreće

Slika 15. Logo Blue Flag

Izvor: https://www.blueflag.global/

Plava zastavica je dodeljena lokalitetima (plaže, marine, turistički brodovi) u **51 državi** širom sveta, a najviše lokaliteta imaju **Španiji, Grčkoj, Turskoj, Italiji i Francuskoj**.

Tabela 9. Top 10 država u svetu sa Blue Flag oznakama

Dražava	Plaže	Marine	Turistički brodovi	Ukupno
Španija	642	101	6	**749**
Grčka	623	17	17	**657**
Turska	577	30	18	**625**
Italija	487	84	0	**571**
Francuska	388	104	0	**492**
Portugalija	404	18	22	**444**
Holandija	58	146	0	**204**
Danska	143	17	0	**160**
Nemačka	36	87	0	**123**
Meksico	80	1	41	**122**
Hrvatska	74	33	0	**107**

Izvor: https://www.blueflag.global/site-map

Prema podacima sa sajta **Blue Flag u Srbiji** ovu oznaku nosi samo jedan lokalitet, **od 2012. godine Ada Ciganlija u Beogradu**.[43]

Slika 16. Ada Ciganlija, Beograd

Izvor: https://www.adaciganlija.rs/

Dobijanje ove dobrovoljne eko-oznake povećava reputaciju destinacije, privlači eko-turiste, pokazuje posvećenost očuvanju prirode utiče na dodatnu vrednost turističkoj ponudi.

43 https://www.blueflag.global/show-site?siteId=18299

PRIMERI DOBRE PRAKSE ODRŽIVOG RAZVOJA

Pridružite nam se u kampanji **Globalni akcioni dani 2025. godine**, dvonedeljnoj proslavi posvećenoj obnovi ekosistema. Ovogodišnja kampanja je u skladu sa radom FEE-a za Deceniju obnove ekosistema UN.

Predstavićemo pet novih aktivnosti Globalnih akcionih dana usmerenih na obnavljanje ekosistema, koje pokrivaju teme kao što su zdravlje zemljišta, priroda u urbanim područjima i veza sa prirodom.

Izvor: https://www.blueflag.global/global-action-days

4.3. GREEN KEY

Green Key je međunerodni dobrovoljni program eko-sertifikacije koji vodi **Foundation for Environmental Education (FEE)**, ista organizacija koja stoji iza programa **Plava zastavica (Blue Flag)**. Ovaj sertifikat predstavlja **simbol ekološke odgovornosti i održivog turizma**. Dodeljuje se objektima koji ispunjavaju visoke standarde u zaštiti životne sredine i održivom poslovanju, a to mogu biti:

- hoteli i hosteli
- kampovi i parkovi za odmor
- mali smeštajni objekti (prenoćišta, eko-lože, eko-farme itd.)
- konferencijski centri
- restorani
- atrakcije (muzeji, centri za posetioce/interpretaciju i tematski parkovi).[44]

44 https://www.greenkey.global/criteria

Slika 17. Green Key logo

Izvor: https://www.greenkey.global/

Kriterijumi se razlikuju u zavisnosti od vrste objekta, ali obuhvataju sledeće oblasti:

1. **Ekološko upravljanje**
   - Politika održivosti
   - Obuka osoblja
   - Izveštavanje i monitoring
2. **Korišćenje energije i vode**
   - LED rasveta, senzori pokreta
   - Solarni sistemi
   - Ušteda vode kroz pametne tuševe, slavine
3. **Upravljanje otpadom**
   - Reciklaža, kompostiranje
   - Smanjenje upotrebe plastike
4. **Održiva ishrana i nabavka**
   - Lokalni i organski proizvodi
   - Minimalna upotreba hemikalija
5. **Obrazovanje i komunikacija**
   - Informisanje gostiju o eko-praksama
   - Eko-aktivnosti za decu i odrasle
6. **Društvena odgovornost**
   - Saradnja sa lokalnom zajednicom
   - Poštovanje radnih prava

Program je prisutan u više od **80 zemalja**, a više od **7.500 objekata** širom sveta su nosioci Green Key oznake.[45] **U Srbiji**, prema podacima sa zvaničnog sajta Green Key, **šest hotela** su nosici ove dobrovoljne eko-oznake:

Tabela 10. Hoteli u Srbiji sa Green Key oznakom

Crown Plaza Delta Hospitality	Beograd
Indigo Profileon Plus	Belgrade
Radisson Red Belgrade	Beograd
Radisson Collection Old Mill Hotel, Belgrade	Beograd
IN Hotel	Novi Beograd
Mercure Belgrade Excelsior	Beograd

Izvor: https://www.greenkey.global/green-key-sites

Ovaj dobrovoljni eko-sertifikat utiče na poboljšanje ekološke efikasnosti, privlači ekološki osvešćene goste, povećava konkurentnost na tržištu i doprinosi održivom razvoju. Cilj programa je da se podstaknu turistički objekti da smanje svoj negativan uticaj na životnu sredinu, promovisanje odgovornog ponašanja gostiju i osoblja, kao i da se omogući gostima da biraju objekte čiji menadžment brine o okruženju.

4.4. EKOLOŠKA OZNAKA EU - ECOLABEL

Ekološka oznaka EU je dobrovoljna oznaka ekološke izvrsnosti Evropske unije. Ona pomaže potrošačima da identifikuju proizvode i usluge koji imaju smanjen uticaj na životnu sredinu tokom njihovog životnog ciklusa, od vađenja sirovina do proizvodnje, upotrebe i odlaganja.

EU ekološka oznaka je dostigla značajnu prekretnicu, sa više od 102.000 roba i usluga koje su sada dostupne u Evropi – što je povećanje od 3% u odnosu na prošlu godinu. Broj dodeljenih licenci porastao je na 3.248, što je povećanje od 5% od septembra 2024. godine. Ovaj rast ističe kako oznaka nastavlja da pomaže preduzećima da poboljšaju svoje ekološke performanse, podstaknu inovacije i ostanu konkurentni. Nakon 33. godine, EU ekološka oznaka je postala svetska referenca za zelene proizvode i usluge. To je pouzdana dobrovoljna sertifikacija

45 https://www.greenkey.global/

koju prihvataju sve industrije, a podržavaju je države članice EU, nevladine organizacije poput EEB i BEUC, i veliki igrači na tržištu poput Amazon i Booking.com (https://environment.ec.europa.eu/).

Da bi hotel dobio EU Ecolabel, mora ispuniti sve obavezne kriterijume i određeni broj poena iz opcionih kriterijuma (najmanje 20). Glavne kategorije kriterijuma EU Ecolabel-a za hotele:

1. **Energetska efikasnost**
   - Korišćenje energetski efikasnih sistema grejanja, hlađenja i rasvete (npr. LED).
   - Minimalna upotreba električne energije po sobi i noćenju.
   - Korišćenje obnovljivih izvora energije (preko 50% donosi dodatne poene).
   - Energetska klasifikacija uređaja (npr. frižideri A+++).
2. **Ušteda vode**
   - Sistemi za uštedu vode na slavinama i tuševima.
   - Dvostruki sistem ispiranja za WC.
   - Evidencija i praćenje potrošnje vode.
   - Sistem za reciklažu sive vode (opciono).
3. **Upravljanje otpadom**
   - Efikasno razdvajanje otpada (papir, plastika, staklo, biootpad).
   - Ograničenje upotrebe jednokratne plastike.
   - Reciklaža i kompostiranje gde je moguće.
   - Gostima dostupni punktovi za odlaganje otpada.
4. **Korišćenje hemikalija**
   - Ograničenje upotrebe štetnih sredstava za čišćenje i dezinfekciju.
   - Ekološki sertifikovana sredstva za higijenu i pranje veša.
   - Korišćenje deterdženata u tačno određenim količinama.
5. **Održivo upravljanje**
   - Politika održivog razvoja dostupna gostima i zaposlenima.
   - Trening osoblja u vezi sa održivošću.
   - Informisanje gostiju o načinu uštede resursa (npr. ne menjanje peškira svaki dan).
   - Kupovina lokalnih i organskih proizvoda (hrana, piće, kozmetika).

6. **Zagađenje i emisije**
- Mere za smanjenje buke, emisija i svetlosnog zagađenja.
- Korišćenje neinvazivnih sistema klimatizacije i ventilacije.

7. **Dodatni bodovi (opciono)**
   - Podrška održivom transportu (npr. najam bicikala, punjači za e-vozila).
   - Podrška lokalnoj zajednici i kulturnim sadržajima.
   - Pristupačnost za osobe sa invaliditetom.

EU Ecolabel je dobar izbor ako hotel želi jasan znak za promociju održivosti gostima, jednostavniju i bržu primenu sa konkretnim kriterijumima, tržišnu diferencijaciju (npr. u turističkim brošurama i agencijama).

4.5. TOURISM AND ENVIRONMENT REPORTING MECHANISM (TOUERM) - MEHANIZAM ZA IZVEŠTAVANJE O TURIZMU I ŽIVOTNOJ SREDINI

TOUERM je dobrovoljni standard koji je razvila Evropska agencija za životnu sredinu (EEA) 2013. godine, a zasniva se na korišćenju relevantnih i redovno ažuriranih indikatora. Ovi indikatori su relevantni za politiku, izvodljivi i redovno se ažuriraju kako bi mogli da odražavaju i uticaje na životnu sredinu i trendove održivosti na evropskom nivou. Neki od indikatora mogu se odnositi i na specifične geografske kontekste, kao što su priobalne zone, ruralna područja i urbana područja.

PRIMERI DOBRE PRAKSE ODRŽIVOG RAZVOJA
DOBROVOLJNA ŠEMA EKO-SERTIFIKACIJE NA NACIONALNOM NIVOU

Green Tourism Business Scheme (GTBS): šema ekološke sertifikacije turističke privrede

Green Tourism Business Scheme (GTBS) ili *Poslovna šema zelenog turizma* je vodeće sredstvo u postizanju veće održivosti u razvoju turizma u Škotskoj. Šemu je uspostavila Nacionalna turistička organizacija Škotske VisitScotland 1998. godine.

To je dobrovoljna šema ekološke sertifikacije za turistička preduzeća i usko je povezana sa Škotskim Forumom za turizam i životnu sredinu (Scotland's Tourism and Environment Forum). Forum je formiran četiri godine pre uspostavljanja šeme i okupio je vladina tela odgovorna za razvoj i marketing turizma, očuvanje i upravljanje prirodnim nasleđem i ekonomski razvoj. Uspostavljanje šeme predstavljalo je impakt Foruma da se potrebe turističke industrije inkorporiraju u državne i regionalne politike i da se državne politike sprovedu u praksi.

Forum okuplja predstavnike izvršne vlasti (Škotsku vladu i agencije) i lokalne vlasti, turističke privrede, vlasnike zemljišta, stručnjake za upravljanje prirodnim resursima i zaštitu životne sredine i predstavnike obrazovanja. Sam Forum nema zakonska ili statutarna ovlašćenja i akte tako što utiče na svoje članove i druge zainteresovane da turizam postane održiviji, okupljanjem pravih ljudi za okruglim stolom i postizanjem harmonije i sinergije interesa.

Više od 2.400 privrednih društava iz oblasti turizma, članica registrovano je u šemi, jedinom nacionalnom programu ekološke sertifikacije turističke privrede koji je odobrila Nacionalna turistička agencija Škotske VisitScotland. U Šemu su uključena razna privredna društva iz oblasti turizma: turističke agencije i organizatori putovanja, hoteli i drugi pružaoci smeštaja, turističke atrakcije, organizatori aktivnosti za posetioce, prostori za održavanje konferencija i događaja, poslovne kancelarije i drugi povezani subjekti.

Učesnicima ovog programa dodeljuju se bronzani, srebrni ili zlatni sertifikati u skladu sa nivoom održivosti, a preduzeća se promovišu preko sledećih veb-sajtova: Green Tourism, VisitEngland, bookdifferent.com, i Eco Holiday Shop. Članice imaju pristup studijama slučaja, listama organizacija i dobijaju mesečne biltene sa informacijama o novim tehnologijama, zakonima, zelenim dobavljačima i događajima.

Deset godina nakon osnivanja, organizovan je Forum koji je za cilj imao analizu uticaja dobrovoljne sertifikacije na turističke politike i akcije u Škotskoj, što je delimično podstaknuto i potezima vlada Velike Britanije i Škotske ka održivijem razvoju, kao i novim zahtevom EU da razvojni planovi prođu Stratešku procenu životne sredine (Strategic Environmental Assessment). Tokom celodnevnog Foruma, širok spektar zainteresovanih strana je podeljen u radne grupe, procenjujući svaki cilj u smislu relevantnosti i izvodljivosti.

Na ovaj način definisano je sledećih sedam ciljeva:

1. Ravnomerniji raspored posetilaca tokom cele godine.
2. Više turističkih preduzeća koja aktivno unapređuju i štite životnu sredinu, na primer pridruživanjem GTBS-u.
3. Veća ulaganja u obuku i razvoj veština zaposlenih u turizmu.
4. Unapređenje integrisane i kvalitetne turističke ponude koja odgovara potrebama posetilaca, uz cilj produžetka njihovog boravka i povećanja turističke potrošnje.
5. Jasnije razumevanje uticaja turizma.
6. Veća uključenost zajednica u planiranje, razvoj i marketing turizma.
7. Veće korišćenje sistema javnog prevoza Škotske od strane posetilaca.

Na osnovu gore navedenih ciljeva, od svake političke organizacije u Škotskoj je zatraženo da razvije ciljeve u specifične i merljive ciljeve i da ih ugradi u svoje poslovne planove. Zatim je usledila revizija Škotske Nacionalne turističke strategije „Turistički okvir za akciju".

Pored uticaja na politiku, Forum je doprineo promociji brojnih inicijativa i primera dobre prakse kao što su: stvaranje lokalnih partnerstava u urbanim i ruralnim sredinama za upravljanje posetiocima, uvođenje alternativnog transporta, unapređenje životne sredine, šeme upravljanja saobraćajem, turističke informacije i vođenje. Takođe, osnovana je Asocijacija operatera u turizmu prirode i divljine (Association of Nature and Wildlife Tourism Operators), kao i veb-sajt i bilten Foruma, koji se distribuira operaterima u privatnom sektoru, lokalnim vlastima, odeljenjima i agencijama na nacionalnom nivou, kao i medijima.

Šema sadrži 145 akcija, od kojih je većina dobrovoljna, i koje se mogu preduzeti u sledećim oblastima turističkog poslovanja: energija, otpad, voda, divlji život, transport, podrška lokalnoj ekonomiji, menadžment i marketing, kao i uključivanje i informisanje kupaca. Broj akcija koje je turističko preduzeće obavilo određuje da li ima pravo na bronzanu, srebrnu ili zlatnu nagradu. Turistička preduzeća su dužna da mere i upoređuju svoju potrošnju energije i vode i stvaranje otpada.

Inspekcijski nadzor je dvogodišnji, a najvažniji indikatori šeme uključuju sledeća pitanja:

- VisitScotland sprovodi provere i procene kvaliteta tako da su pokriveni zahtevi kao što su usklađenost sa zdravstvenim, bezbednosnim i drugim propisima. GTBS je dodatna opcija „održivosti" za procenu kvaliteta zbog zvaničnog priznanja i kredibiliteta.
- Prilikom prvog inspekcijskog nadzora učesnicima sertifikacije daju se saveti i informacije. Takođe, učesnici dobijaju redovan bilten sa ažuriranim informacijama o novim idejama, propisima, kontaktima za detaljnije informacije i pomoć, kao i strukturiranom obukom. Na ovaj način inspektori postaju tim podrške i finansijske pomoći.
- Šema je odličan komunikacioni kanal jer se o kriterijumima za sertifikaciju razgovara svake godine sa vladinim agencijama, što garantuje dvosmernu razmenu informacija.
- Privredna društva se blagovremeno informišu o finansijskoj pomoći kao što su beskamatni krediti malim preduzećima za izolaciju, korišćenje energetski efikasnih izvora energije i sl. Uslov za korišćenje finansijske pomoći iz nekih drugih vladinih šema često je uslovljen članstvom u GTBS.
- Objekti lokalnih vlasti, kao što su turistički informativni centri i slično, imaju usluge koje su sertifikovane kroz šemu.
- Privredna društva koja su prihvatila ovu eko-sertifikaciju su predstavljena u zvaničnim publikacijama i veb-sajtovima VisitScotland, sa zelenom oznakom pored njihove ocene kvaliteta, kao i posvećenim zelenim vodičem i veb-sajtom.
- Članstvom u šemi, privredna društva ostvaruju oko 30% uštede i 10% veću popunjenost soba u hotelima u okviru šeme nego u Škotskoj u celini.
- Mala turistička preduzeća otvorenije odgovaraju na jednostavne i jasne kriterijume.

GTBS vodi privatno preduzeće za menadžment *Green Business UK Ltd*. u ime VisitScotland. Šema je finansijski održiva operativno, ali podrška VisitScotland i Foruma u promovisanju šeme preduzećima i potrošačima u Škotskoj je od suštinskog značaja za njenu održivost. Nezavisni ocenjivači kvaliteta prema ISO 19011 KMS i EMS ocenjuju usklađenost turističkog preduzeća sa standardom GTBS i proveravaju usklađenost.

GTBS se može primeniti i u drugim zemljama, prilagođavanjem njenim zakonima i postojećoj infrastrukturi. Uz stručnu podršku GTBS-a, turistička industrija u tim zemljama može uvesti ekološki odgovorno poslovanje, što će joj doneti prednost na globalnom turističkom tržištu i doprineti širenju održivih turističkih praksi.

GTBS pomaže privrednim društvima u oblasti turizma da bolje upravljaju uticajem na životnu sredinu. Kroz jasne ciljeve i pravila, lakše prepoznaju ekološke rizike i rade na tome da ih smanje. Na taj način poboljšavaju svoje poslovanje i štite prirodu. GTBS ponekad ima loš publicitet jer privredna društva moraju da isprate obimnu administraciju, da menjaju način rada, ulažu više novca i dodatno opterećuju zaposlene koji rade na primeni šeme. U poglavlju Održivi razvoj turizma na maritimnim područjima objašnjena je primena GTBS za postizanje ekoturizma maritimnih područja.

Izvor: Milojković, D., Milojković, H., & Milojković, K. (2023). The Green Tourism Business Scheme (GTBS). Full Paper. 20th International Conference Man and Working Environment SEMSIE Safety Engineering & Management – Science, Industry, Education, Niš, Serbia, 7-8.12.2023, pp. 71-74.

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Objasnite pojam indikatora održivog razvoja turizma.
2. Objasnite benefite implementacije i primene indikatora održivog razvoja turizma.
3. Objasnite koncept UNWTO indikatora održivoga razvoja turizma.
4. Objasnite koncept GSTC indikatora održivoga razvoja turizma.
5. Objasnite koncept ETIS indikatora održivoga razvoja turizma.
6. Pojasnite standarde serije ISO 9000
7. Pojasnite standard ISO 14001 – Sistemi upravljanja zaštitom životne sredine
8. Pojasnite standard ISO 13810 – Turističke usluge – opšti uslovi za industrijski turizam
9. Pojasnite standard ISO 20121 – Održivost događaja
10. Pojasnite standard ISO 21401 – Turizam i srodne usluge – održivost usluga turističkog smeštaja
11. Pojasnite standard ISO 22000 – Menadžment sistema bezbednosti hrane
12. Pojasnite standard ISO 26000 – Društvena odgovornost
13. Pojasnite standard ISO 27001 – Bezbednost informacione imovine
14. Pojasnite standard ISO 31000 – Upravljanje rizikom
15. Pojasnite standard ISO 45001 – Zaštita zdravlja i bezbednost na radu
16. Pojasnite standard ISO 50001 – Upravljanje energijom
17. Objasnite koji su dobrovoljni sertifikati u industriji turizma.
18. Navedite kriterijume Green Globe sertifikata.
19. Objasnite osnove implementacije Green key serifikata.
20. Objasnite proces uvođenja ekološke oznake EU – Ecolabel.

Vežbe

- Osmislite plan sertifikacije Vašeg smeštajnog objekta:
  - Za odabrane ISO sertifikate
  - Za dobrovoljne ekosertifkate

Treće poglavlje

- ODGOVORI ZA OSTVARIVANJE ODRŽIVOG TURIZMA

- GRANIČNI KAPACITET TURISTIČKOG PODRUČJA I CENTRA

1. ODGOVORI ZA OSTVARIVANJE ODRŽIVOG TURIZMA

Antropogeno delovanje[46] utiče na životnu sredinu. Ovi uticaji neminovno izazivaju negativne posledice po životnu sredinu.

Turizam, jedno od antropogenih delovanja, je kada ljudi putuju daleko od kuće radi zadovoljstva. Putovati svetom i upoznavati nove kulture je jedinstveno iskustvo. Turizam je veoma važna industrija ili izvozna privredna grana za zemlje jer donosi mnogo novca u zemlju i zahteva upravljanje kako bi bio održiv.

1.1. POZITIVNI I NEGATIVNI UTICAJI TURIZMA

Turizam može imati i pozitivne i negativne **ekonomske, ekološke, društvene i kulturne efekte** na destinaciju.

Pozitivni uticaji turizma su:

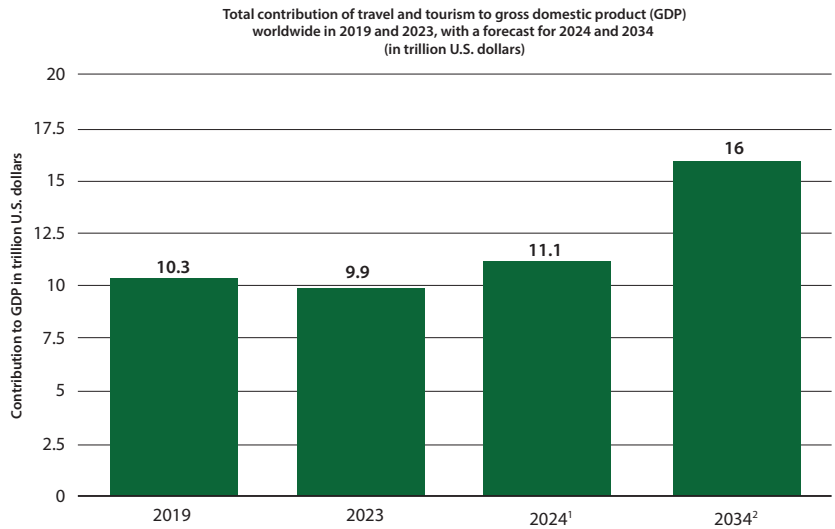
- **ekonomska korist,**
- **podizanje svesti o potrebi upravljanja zaštitom životne sredine**
- **očuvanje kulture i tradicije i**
- **kulturno razumevanje i uvažavanje.**

Ekonomsku korist turizma možemo sagledati prema bruto društvenom proizvodu (BDP).[47] Širom sveta, turistička industrija igra glavnu ulogu u ekonomiji i obezbeđivanju radnih mesta. Procenjuje se da turizam čini 11,1% svetskog BDP-a[48] (Slika 18) i da je 39,1 milion ljudi u Evropi zaposleno u ovoj industriji i industrijama koje podržavaju turizam (Slika 19).

Pored generisanja prihoda i poslova, turistička industrija utiče na infrastrukturu poput aerodroma, železnice i puteva, komunalnih usluga, telekomunikacija i drugo. Ovi objekti poboljšavaju iskustvo posetilaca, ali i kvalitet života lokalnog stanovništva. Novac od turizma obezbeđuje prihod koji se može koristiti za razvoj i ulaganje u škole, bolnice, infrastrukturu i novu tehnologiju.

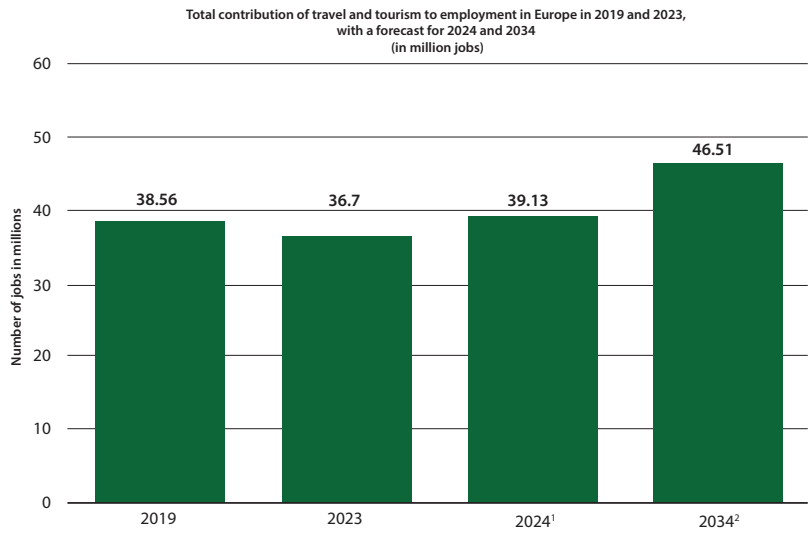
46 Delovanje čoveka
47 Ukupna vrednost proizvedenih dobara i pruženih usluga u jednoj zemlji tokom jedne godine.
48 Svetski BDP iznosi 110,55 triliona USD u 2024.godini (https://www.statista.com/statistics/268750/global-gross-domestic-product-gdp/)

Slika 18. Ukupan doprinos putovanja i turizma BDP-u u svetu u 2019. i 2023., sa predviđanjem za 2024. i 2034. (u trilionima (1.000.000.000.000) USD)

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (https://www.statista.com/statistics/233223/travel-and-tourism-total-economic-contribution-worldwide/)

Slika 19. Ukupan doprinos putovanja i turizma zapošljavanju u Evropi 2019. i 2023. godine, sa predviđanjem za 2024. i 2034. (u milionima poslova)

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (https://www.statista.com/statistics/617583/travel-and-tourism-employment-contribution-europe/)

Primenom metodologije *Svetskog saveta za putovanja i turizam* (*World Travel & Tourism Council - WTTC*), ukupno učešće turizma u BDP-u[49] Srbije iznosilo je 3,6% u 2021. godini (5,9% u 2019. godini), a u sektoru turizma i putovanja ukupno radno angažovano iznosilo je oko 115.000 ljudi (preko 133.000 u 2019. godini). Globalna pandemija COVID-19 je uticala na pad učešća turizma u BDP-u za 2,3% i smanjenje broja zaposlenih u sektoru turizma za 18.000 (Državna revizorska institucija, 2023:23).

Podizanje svesti o potrebi upravljanja zaštitom životne sredine je važan pozitivan uticaj turizma u zemlji. Na primer, u visoko razvijenim zemljama postoji trend da se bivše industrijske lokacije, površine zapuštenog zemljišta i napušteni kanali renoviraju tako da se mogu koristiti u turističke svrhe. Takođe, turizam može uticati na podsticanje finansiranja u oblasti renoviranja istorijskih i verskih spomenika kako bi isti bili sačuvani za buduće generacije.

Očuvanje kulture i tradicije, kao još jedan od pozitivnih uticaja turizma, ostvaruje se kroz mogućnost turista da uživaju u lokalnoj hrani i piću, kupuju ručno izrađene predmete starih i umetničkih zanata, slušaju drevne priče, legende i mitove ili gledaju muzičke, pozorišne i plesne predstave. Turizam stvarajući potražnju za svim ovim stvarima, pomaže lokalnoj zajednici u očuvanju tradicionalnih običaja za buduće generacije i jačanju kulturnog identiteta destinacije.[50]

Pozitivan uticaj turizma je i **kulturno razumevanje i uvažavanje**. Što se više istražuje svet, više se poštuju različite kulture i lokalni način života i upoznaju se novi ljudi. Turizam pomaže u uspostavljanju većeg razumevanja među ljudima iz različitih kultura. Turisti imaju koristi od novih atrakcija i ugostiteljskih objekata, a lokalno stanovništvo takođe može uživati u njima. Kroz programe obrazovanja i obuke, turizam doprinosi poboljšanju veština i društvenog statusa u lokalnim zajednicama.

49 Učešće turizma u BDP-u (bruto domaćem proizvodu) odnosi se na procenat doprinosa koji sektor turizma daje ukupnoj ekonomskoj aktivnosti zemlje. Ovaj doprinos obuhvata direktne, indirektne i indukovane efekte turizma na ekonomiju. *Direktan doprinos* obuhvata aktivnosti direktno povezane sa turizmom poput prihoda od hotela, restorana, prevoza, tura i atrakcija. Na primer, novac koji turisti troše na smeštaj i hranu čini direktan doprinos turizmu u BDP-u. *Indirektan doprinos* obuhvata uticaj turizma na delatnosti koje nisu direktno povezane sa turistima, ali pružaju robu i usluge turističkom sektoru. Na primer, proizvođači hrane i pića koji snabdevaju restorane ili građevinske kompanije koje grade hotele. *Indukovan doprinos* obuhvata potrošnju domaćinstava zaposlenih u turističkom sektoru. Radnici koji zarađuju u turizmu troše svoje prihode na proizvode i usluge u drugim privrednim sektorima, što dodatno podstiče ekonomski razvoj i rast.

50 Glavna destinacija turističkog putovanja se definiše kao posećeno mesto koje je ključno za odluku o odlasku na putovanje. (https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms#D)

Negativni uticaji turizma su:

- **Rast troškova lokalnog stanovništva (inflacija)**
- **Zagađenje**
- **Društveni sukobi, povećani kriminal i sezonsko zapošljavanje**
- **Gubitak kulture**
- **Prenaseljenost**

Rast troškova lokalnog stanovništva (inflacija) je jedan od negativnih uticaja turizma, jer turizam može povećati troškove života za lokalno stanovništvo. Prodavnice se prilagođavaju turistima, tako da cene robe i usluga rastu. Lokalno stanovništvo često plaća dodatne poreze za infrastrukturu za turiste, a rast potražnje za kućama podiže cene nekretnina čineći ih nedostupnim mladoj populaciji. Turizam može negativno uticati na tradicionalne industrije, poput poljoprivrede, dok prekomerna zavisnost od turizma povećava rizik od ekonomskog pada ako broj turista opadne.

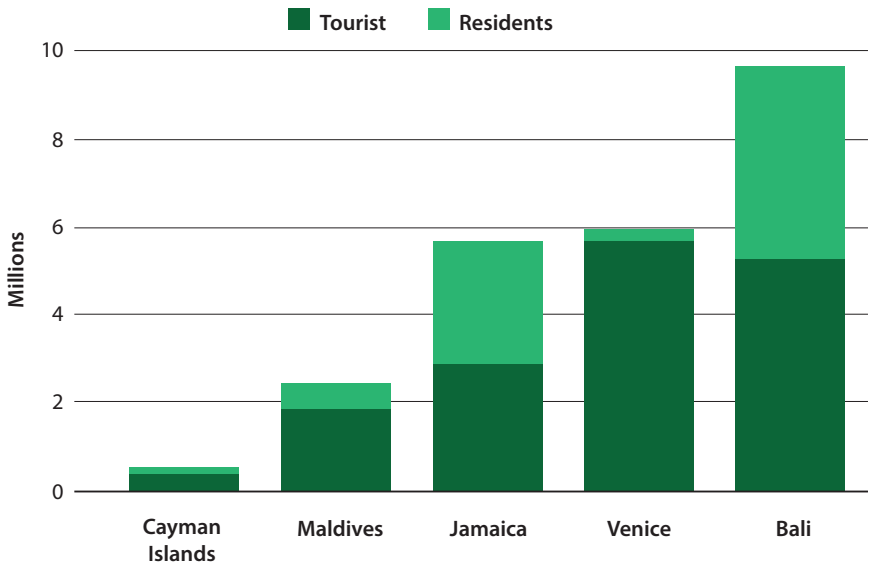
Zagađenje, kao negativni uticaja turizma na životnu sredinu, varira od zagađenja bukom izazvanog prenaseljenošću, fizičkog otpada od turista ili zagađenja vazduha iz aviona, automobila i autobusa. Posebno emisija CO_2 iz transporta doprinosi klimatskim promenama. Radi se na primeni mera za smanjenje ovih uticaja, kroz povećanje efikasnosti goriva, uvođenje javnog prevoza i šema za smanjenje saobraćaja u osetljivim područjima. Posledice masovnog turizma su uništavanje prirodnih staništa.

Društveni sukobi, povećani kriminal i sezonsko zapošljavanje su negativni uticaji turizma. Sukobi između turista i lokalne zajednice su mogući, ali u mnogim destinacijama nisu zabeleženi. Turizam može privući kriminalne grupe i doprineti prostituciji i trgovini drogom. Zbog razvoja turizma lokalno stanovništvo može biti potisnuto, tako da je sezonsko zapošljavanje čest problem.

Gubitak kulture, kao negativan uticaj turizma, posledica je masovnog turizma. Turizam može dovesti do gubitka kulturnog identiteta destinacije uvođenjenjem internacionalne hrane i pića i režiranjem lokalnih tradicija radi zabave turista.

Prenaseljenost je još jedan od negativnih uticaja turizma, posebno izražena na popularnim destinacijama (Slika 20). Kao rezultat prekomernog turizma (overtourism), prenaseljenost može pokvariti uživanje u destinaciji i stvoriti smetnje za lokalno stanovništvo.

Slika 20. Odnos turista i stanovnika u destinacijama[51]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Sustainable Travel International, 2024)[52]

51 Prevod: Tourists - Turisti, Residents - Stanovnici, Millions - Milioni, Cayman Islands – Kajmanska Ostrva, Maldives - Maldivi, Jamaica - Jamajka, Venice - Venecija, Bali - Bali.

52 **https://s**ustainabletravel.org/what-is-overtourism/

1.2. PREKOMERNI TURIZAM - OVERTOURISM

Prekomerni turizam je pojava koja nastaje okupljanjem prekomernog broja posetilaca[53] na isto mesto. Ova pojava štetno utiče na *životnu sredinu, lokalnu zajednicu, a time i na iskustvo posetilaca*.

Koliko posetilaca je previše za jednu destinaciji?

Odgovor nije jednostavan jer su faktori koji se uzimaju u obzir razlikuju od jedne destinacije do druge.

Na kapacitet destinacije sa aspekta broja posetilaca, utiču faktori kao što su:

- turistička infrastruktura i suprastruktura,[54]
- pristup prirodnim resursima,
- ekološka otpornost,
- prostorni kapacitet i
- stavovi zajednice.

Prekretnica se dešava kada broj posetilaca premaši sposobnost destinacije da upravlja njima na održiv način i tada negativni uticaji nadmašuju pozitivne. Strateškim planiranjem i proaktivnim menadžmentom destinacije može se sprečiti pojava prekomernog turizma.

Održiva turistička destinacija balansira između ekonomskog rasta, odgovornog upravljanja resursima, zaštite prirode, pozitivnog iskustva posetilaca i zadovoljstva lokalnog stanovništva (Slika 21).

53 Posetilac je putnik koji putuje do glavne destinacije van svog uobičajenog okruženja, na manje od godinu dana, u bilo koju glavnu svrhu (poslovnu, razonodu ili drugu ličnu svrhu) osim da bude zaposlen u rezidentnom entitetu u posećenu zemlju ili mesto (IRTS 2008, 2.9). Posetilac (domaći, dolazni ili odlazni) se klasifikuje kao turista (ili noćenje), ako njegovo/njeno putovanje uključuje noćenje, ili kao jednodnevni posetilac (ili izletnik/ekskurzista) u suprotnom (IRTS 2008, 2.13)**. (https://www.unwto.org/**glossary-tourism-terms#D)

54 Turistička infrastruktura su objekti za informisanje, predah, snabdevanje, rekreaciju, edukaciju i zabavu turista, i to: skijališta, kupališta i plaže, tematski i zabavni parkovi, turistički informativni centri, centri za prihvat turista i posetilaca, odmorišta pored puteva, objekti nautičkog turizma, tereni za golf, teniski tereni, otvoreni i zatvoreni objekti sportske rekreacije, male veštačke akumulacije sa kupalištem, bazeni za kupanje, velnes objekti, zabavno rekreativne staze i putevi (trim staze, staze zdravlja, vidikovci, panoramski putevi, biciklističke staze, pešačke staze, staze za motorne sanke i sl.), uređene obale reka i jezera, objekti za posmatranje prirodnih retkosti, objekti za predah i kraće zadržavanje turista, objekti za avanturističke aktivnosti i dr. **Turistička suprastruktura** su ugostiteljski objekti kao i galerije, izložbeni, kongresni i zabavni objekti koji su u neposrednoj vezi sa ugostiteljskim objektima i objektima sportsko rekreativnog sadržaja ili sa njima čine jedinstvenu celinu. (Zakon o turizmu Republike Srbije „Sl. Glasnik RS", br. 17/2019, 3. Pojmovi, Član 3, Stav 32, Stav 33)

Slika 21. Ključni faktori održive turističke destinacije

Izvor: Autori samostalno

Prekomerni turizam je široko rasprostranjen termin zbog negativnih uticaja masovnog turizma (prenatrpanost, habanje infrastrukture, ogorčenost lokalnih zajednica) na popularne destinacije. Globalna pandemija COVID-19 je privremeno smanjila turizam, brz oporavak je ponovo aktuelizovao probleme, uključujući rast troškova života, degradaciju kulturnih i prirodnih resursa, kao i društvene tenzije, naročito u popularnim destinacijama poput Barselone, Venecije i Dubrovnika.

Prekomerni turizam uzrokuje probleme kao što su zatvoreni putevi, dugi redovi na atrakcijama i nemogućnost fotografisanja bez gužve, posebno u istorijskim gradovima poput Venecije i Dubrovnika. Ostrva i ruralne destinacije takođe se suočavaju sa zagušenjima zbog ograničenog prostora i loše infrastrukture. Turisti uzrokuju habanje infrastrukture i oštećenje prirodnih i kulturnih lokaliteta, kao što je slučaj u hramskom kompleksu Angkor Vat. Nepoštovanje lokalnih običaja i buka takođe izazivaju tenzije, što je dovelo do protesta u destinacijama poput Barselone i Majorke, gde stanovnici izražavaju nezadovoljstvo zbog negativnih uticaja turizma na životnu sredinu i rastućih troškova života (Sustainable Travel International, 2024).

Istraživanjem *graničnog (nosećeg) kapaciteta destinacije* i *anketiranjem stanovnika*, pomaže se destinacijama da prate uticaje turizma i razumeju implikacije rasta kako bi se razvile odgovarajuće politike i inicijative.

1.3. DPSIR MODEL

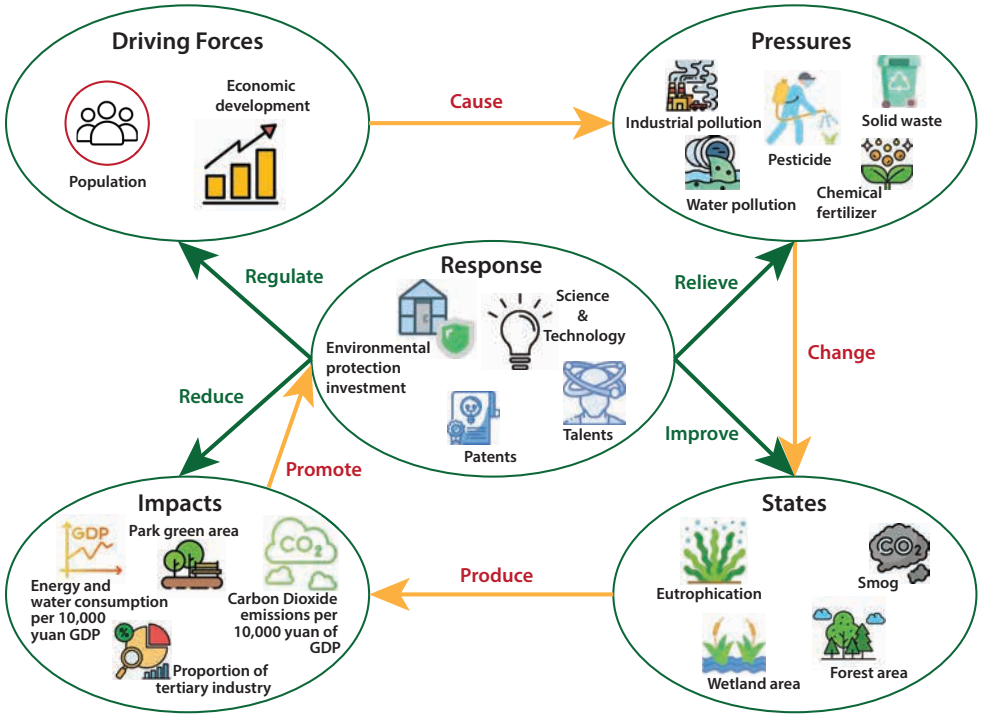
Jedan od široko korišćenih pristupa (sredstava, alata) u *upravljanju korišćenjem prirodnih resursa* jeste DPSIR model (Slika 22). Ovaj model obuhvata dva faktora održive turističke destinacije: *odgovorno upravljanje resursima i zaštita prirode*. DPSIR je akronim engleskih reči: **D**rivers - Pokretači, **P**ressures - Pritisci, **S**tate - Stanje, **I**mpact - Uticaj, **R**esponse – Odgovor.

OECD je razvila DPSIR model 1994. godine. Model je prihvaćen od UN i EEA zbog povezivanja ljudskih aktivnosti sa stanjem životne sredine (https://archive.epa.gov/ged/tutorial/web/html/slide0002-2.html). DPSIR model nalazi primenu u različitim oblastima poput upravljanja vodnim resursima, rečnim slivom, močvarama, pomorskim sistemima, poljoprivrednim sredinama, održivim razvojem, zagađenjem vazduha, klimatskim promenama, biodiverzitetom i invazivnim vrstama.[55]

Prema Agenciji za zaštitu životne sredine SAD (https://archive.epa.gov/ged/tutorial/web/html/slide0002-2.html), u konceptualnom okviru DPSIR-a, **D**rivers - Pokretači su društveni, demografski i ekonomski faktori koji utiču na razvoj društva, kao i promene u životnim stilovima, nivoima potrošnje i modelima proizvodnje. Često se definišu kao društveno-ekonomski sektori koji ispunjavaju ljudske potrebe poput hrane, vode, skloništa, zdravlja, bezbednosti i kulture. **D**rivers - Pokretači mogu nastati i delovati globalno, regionalno ili lokalno.

55 **Invazivne vrste** su organizmi (biljke, životinje ili mikroorganizmi) uvedeni u novo okruženje gde mogu prouzrokovati negativne posledice na biodiverzitet, ekosisteme, ekonomiju ili zdravlje ljudi. Ove vrste se reprodukuju brzo i šire izvan kontrole, istiskujući domaće vrste i narušavajući prirodne procese. Na primer, Aster lanceolatus je dominantna i podivljala vrsta na svim istraživanim lokalitetima, posebno na Adi Ciganliji, Velikom ratnom ostrvu, Kumodršakom potoku i levoj obali Dunava, gde se broj jedinki kreće preko 1.300 po kvadratu, a pokrovnost je 100%. Njeno širenje je pod uticajem biologije vrste, klimatskih promena, antropogenih faktora i konkurencije. (Obratov-Petković et al., 2009)

Slika 22. DPSIR model[56]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Chen et al., 2022)

Drivers - Pokretači funkcionišu kroz ljudske aktivnosti koje mogu namerno ili nenamerno vršiti **P**ressures - Pritisci na životnu sredinu. Ljudske aktivnosti koje vrše **P**ressures - Pritisci uključuju promene korišćenja zemljišta, potrošnju resursa, oslobađanje supstanci i fizičko oštećenje usled korišćenja direktnog kontakta. **P**ressures - Pritisci zavise od vrste i nivoa tehnologije uključene u izvorne aktivnosti i mogu varirati u različitim geografskim regionima i prostornim razmerama.

56 Prevod: Driving Forces – Pokretačke snage, Economic development – Ekonomski razvoj, Population - Stanovništvo, Cause - Uzrok , Pressures - Pritisci, Industrial pollution – Industrijsko zagađenje, Solid waste – Čvrsti otpad, Pesticide - Pesticidi , Water pollution – Zagađenje vode, Chemical fertilizer - Hemijska đubriva, Response - Odgovor, Environmental protection investment – Investicije u zaštitu životne sredine, Science & Technology – Nauka & Tehnologija, Talents - Talenti, Patent - Patent, Regulate – Regulisanje, Reduce - Smanjiti , Promote - Promovisati , Relieve - Osloboditi, Improve - Poboljšati, Change - Promeniti, Impacts - Uticaji, Park green area – Zelena površina parka, Energy and water consumption per 10,000 yuan GDP – Potrošnja energije i vode na 10.000 Kineskih juana BDP-a , Carbon Dioxide emissions per 10,000 yuan of GDP - Emisije ugljen-dioksida na 10.000 Kineskih juana BDP-a, Proportion of tertiary industry - Udeo tercijarne industrije, Produce - Proizvodi, States - Države,Eutrophication - Eutrofikacija, Wetland area – Močvarno područje, Forest area – Šumsko područje, Smog - Smog.

Pressures - Pritisci koje vrši društvo mogu dovesti do nenamernih ili namernih promena u **S**tate - Stanje ekosistema. Obično su ove promene neželjene i vide se kao negativne (oštećenje, degradacija, itd.). **P**ressures - Pritisci koje vrši društvo mogu direktno uticati na ekosistem, kao što su žetva, ili se mogu transportovati i transformisati kroz različite prirodne procese da indirektno izazovu promene u uslovima ekosistema. **S**tate - Stanje je stanje abiotičkih i biotičkih[57] komponenti ekosistema na određenom području u smislu:

- fizičke varijable – količina i kvalitet fizičkih pojava kao što su temperatura ili dostupnost svetlosti;
- hemijske varijable – količina i kvalitet hemikalija kao što su atmosferske koncentracije CO_2 ili nivoi azota; i
- biološke varijable – stanje u ekosistemu, staništu, vrsti, zajednici ili genetskom nivou, kao što su riblji fondovi ili biodiverzitet.

Promene u kvalitetu i funkcionisanju ekosistema imaju **I**mpact - Uticaj na dobrobit ili blagostanje ljudi kroz pružanje usluga ekosistema. Dobra i usluge ekosistema su funkcije ili procesi ekosistema koji direktno ili indirektno koriste ljudskim društvenim ili ekonomskim pokretačima, ili imaju potencijal da to čine u budućnosti. Procesi ekosistema koriste ljudima kroz obezbeđivanje hrane, drveta, vode; regulisanje kvaliteta vazduha, kvaliteta vode ili bolesti; kulturne prednosti, uključujući estetsku ili rekreativnu vrednost; i indirektne prateće procese koji održavaju ekosistem. Vrednost usluga ekosistema zavisi od ljudskih potreba i upotrebe (tj. tržišne vrednosti).

Ljudi donose odluke kao **R**esponse – Odgovor na uticaje na usluge ekosistema ili njihovu percipiranu vrednost. **R**esponse – Odgovor su akcije koje preduzimaju grupe ili pojedinci u društvu i vladi da spreče, nadoknade, poboljšaju ili se prilagode promenama u stanju životne sredine nastojeći da kontrolišue **D**rivers - Pokretače ili **P**ressures – Pritiske kroz regulaciju, prevenciju ili ublažavanje; direktno održavaju ili obnavljaju stanje životne sredine; i namerno „ne rade ništa". Procesi donošenja odluka odvijaju se na različitim nivoima, od pojedinaca preko lokalne uprave do vlade države.

57 Ekološke faktore delimo na abiotičke (fizičko-hemijski uslovi sredine poput klimatskih faktora – svetlost, temperatura, voda i vlažnost, vazduh) i biotičke (uticaji koje neka živa bića trpe od strane drugih živih bića – uticaj čoveka izdvaja se kao poseban antropogeni faktor (Dražić, 2020).

Koristi od primene DPSIR modela su (https://archive.epa.gov/ged/tutorial/web/html/slide0002-2.html):

- Transparentnost i jednostavnost.
- Poboljšava komunikaciju između naučnika i zainteresovanih strana.
- Mogućnost izdvajanja određenih veza bez narušavanja sistema.
- Zbog orijentacije na čoveka, DPSIR model je privlačan javnosti i donosiocima odluka.
- Zbog povezivanja političkih ciljeva sa ekološkim problemima, DPSIR model je privlačan političkim akterima.
- Elementi DPSIR modela mogu se mapirati (učiti) u druge modele (okvire) poput Milenijumske procene ekosistema i programa dugoročnih ekoloških istraživanja.

U nekim primenama DPSIR modela, **D**rivers - Pokretače ili **P**ressures – Pritiske mogu obuhvatati prirodne fizičke faktore, kao što su klimatske promene ili uragani. Međutim, pošto je DPSIR usredsređen na ljudske aktivnosti, fokusira se na **D**rivers - Pokretače ili **P**ressures – Pritiske koji su rezultat ljudskog delovanja, dok se prirodni procesi razmatraju u kontekstu države. Ovakav pristup pomaže u identifikovanju mesta gde treba usmeriti odgovore, čime se oni mogu lakše povezati s društveno-ekonomskim sektorima i ljudskim aktivnostima. DPSIR model je logično sredstvo (alat) za organizovanje društvenih, ekonomskih i ekoloških interakcija.

1.4. KONCEPTI I ALATI ZA TEKUĆE I BUDUĆE IZAZOVE ODRŽIVOG TURIZMA

Koncepti za postizanje održive turističke destinacije su (Schianetz et al., 2007:374):

- ekoturizam
- čista proizvodnja
- sistem upravljanja životnom sredinom
- ekološko označavanje
- granični/noseći kapacitet turističke destinacije

Prema Svetskoj turističkoj organizaciji, **ekoturizam** je vrsta turističke aktivnosti zasnovane na prirodi u kojoj je suštinska motivacija posetilaca da posmatraju, uče, otkrivaju, doživljavaju i cene biološku i kulturnu raznolikost sa odgovornim stavom da se zaštiti integritet ekosistema i unapredi dobrobit lokalne zajednice (https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms#D). Ekoturizam povećava svest o očuvanju biodiverziteta, prirodnog okruženja i kulturnih dobara kako među lokalnim stanovništvom tako i među posetiocima i zahteva posebne procese upravljanja kako bi se smanjio negativan uticaj na ekosistem.

PRIMERI DOBRE PRAKSE EKOTURIZMA
(https://www.visitcostarica.com/en/costa-rica/things-to-do/ecoturism)

- Nacionalni park Tortuguero, Kostarika je poznat po morskim kornjačama koje se gnezde na obalama. Posetioci mogu učestvovati u vođenim turama koje promovišu očuvanje prirode i edukaciju o značaju očuvanja staništa. Održivi smeštaj u Masai Mara, Kenija obuhvata hotele koji nude iskustva koja uključuju lokalnu zajednicu i naglašavaju očuvanje divljih životinja. Turisti mogu učestvovati u vođenim safarijima koji promovišu odgovorno posmatranje divljih životinja.
- Ekoturizam u Amazoniji, Brazil poznat je po brojnim eko-turama koje vode posetioce kroz amazonsku prašumu. Ove ture obično uključuju posete lokalnim zajednicama, upoznavanje sa biljnim i životinjskim vrstama, kao i načinima na koje se zajednice bore za očuvanje životne sredine.
- Održiva skijališta u Švedskoj primenjuju ekološke prakse, kao što su korišćenje OIE, ekološki prihvatljiv smeštaj i programi reciklaže, dok nude skijanje i druge zimske aktivnosti.

- Programi očuvanja na Galapagosu, Ekvador, ostrvima poznatim po svojoj jedinstvenoj flori i fauni, uključuju obilaske sa vodičem koji se fokusiraju na očuvanje ekosistema, a posetioci mogu da saznaju o određenim vrstama i njihovim staništima.

Čistija proizvodnja se odnosi na kontinuiranu primenu integrisane preventivne ekološke strategije u cilju povećanja ukupne efikasnosti i smanjenja rizika po ljude i životnu sredinu. Ima za cilj poboljšanje eko-efikasnosti kompanija kroz tehničke akcije i minimiziranje negativnih uticaja na životnu sredinu.

PRIMERI DOBRE PRAKSE ČISTIJE PROIZVODNJE

(https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/cleaner-production)

- Mnoge fabrike primenjuju sisteme reciklaže i ponovne upotrebe otpadnih materijala kako bi se smanjila količina otpada koji se šalje na deponije. Tekstilna industrija prelazi na korišćenje organskog pamuka, recikliranih materijala i drugih ekološki prihvatljivih sirovina kako bi smanjili njihov uticaj na životnu sredinu.
- Proizvodna i hotelska preduzeća modernizuju svoju opremu kako bi poboljšale energetsku efikasnost, smanjile potrošnju energije i emisije CO_2 prelaskom na LED osvetljenje i OIE, kao što su solarni paneli.
- Proizvođači hrane i pića, ugostiteljska delatnost, razvijaju ekološki prihvatljivu ambalažu koja se lako reciklira ili biološki razgradiva koristeći na primer papir umesto plastične ambalaže.
- Industrije poput čelik i cement razvijaju nove tehnologije koje smanjuju emisiju CO_2 tokom proizvodnje. Fabrike koriste biološke katalizatore u hemijskoj proizvodnji umesto toksičnih reagenasa. Fabrike primenjuju koncept cirkularne ekonomije u kome su proizvodi dizajnirani da se lako poprave, recikliraju ili ponovo koriste, što smanjuje potrebu za novim resursima i smanjuje otpad.

Sistem upravljanja životnom sredinom (Environmental Management System – EMS) obuhvata međusobno povezane elemente (organizacionu strukturu, aktivnosti planiranja, odgovornosti, prakse, procedure, procese i resurse) koji se koriste za uspostavljanje politike i postizanje ciljeva interakcije između aktivnosti, proizvoda i/ili usluga organizacije i životne sredine.

PRIMERI DOBRE PRAKSE EMS

(https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/environmental-management)

- Proizvodna i hotelska preduzeća primenjuju standard ISO 14001[42] za identifikaciju i smanjenje uticaja na životnu sredinu, postavljanje ciljeva za poboljšanje i izveštavanje o svojim rezultatima.
- Preduzeća u automobilskoj industriji sprovode programe reciklaže delova vozila kako bi smanjile količinu otpada koji završava na deponijama.
- Građevinska preduzeća koriste reciklirane materijale i energetski efikasnije sisteme u izgradnji poslovnih i stambenih zgrada.
- Poljoprivredna preduzeća uvode tehnike precizne poljoprivrede koje optimizuju korišćenje resursa i smanjuju uticaj na životnu sredinu.
- Energetska preduzeća koriste tehnologije za hvatanje i skladištenje ugljenika kako bi smanjile emisije prilikom proizvodnje električne energije.

Preduzeća koja primenjuju EMS često razvijaju obuku o ekološkoj svesti među zaposlenima i primenjuju sisteme za praćenje njihovog ekološkog učinka i redovno izveštavaju o svojim rezultatima. Na primer, organizovanje radionica i kampanja za smanjenje upotrebe plastike u kancelarijama i izveštavanje o smanjenju potrošnje energije i emisija u godišnjim izveštajima (https://iso.org.rs/iso-14001/).

Ekološko označavanje se odnosi na dobrovoljno dodeljivanje oznaka za informisanje potrošača o ekološki prihvatljivim proizvodima u poređenju sa sličnim, sa ciljem da se promovišu održive prakse na tržištu.

58 ISO 14001 je međunarodni standard koji definiše zahteve za sistem upravljanja životnom sredinom (EMS). Cilj ovog standarda je da pomogne organizacijama da poboljšaju svoje ekološke performanse, smanje negativan uticaj na životnu sredinu i osiguraju usklađenost sa zakonskim i regulatornim zahtevima. Ključne karakteristike ISO 14001: pristup zasnovan na procesu, planiranje, upravljanje resursima, obrazovanje i svest, monitoring i izveštavanje, poboljšanje i usklađenost sa propisima. Prednosti implementacije ISO 14001: poboljšana reputacija, smanjenje troškova, veća konkurentnost i smanjenje rizika. (https://iso.org.rs/iso-14001/)

PRIMERI DOBRE PRAKSE EKOLOŠKOG OZNAČAVANJA (https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/ecolabelling)

- **EU Ecolabel** oznaka namenjena proizvodima i uslugama (deterdženti, papir, nameštaj, turizam i drugo) koji imaju manji uticaj na životnu sredinu tokom celog životnog ciklusa (https://environment.ec.europa.eu/topics/circular-economy/eu-ecolabel_en).
- **Energy Star** oznaka se dodeljuje električnim uređajima i opremi koji su energetski efikasni, troše manje energije i doprinose smanjenju emisije gasova staklene bašte (https://www.energystar.gov/).
- **Fairtrade** oznaka se koristi za proizvode (kafa, čaj, čokolada i voće) koji su proizvedeni u skladu sa pravilima fer trgovine, koja uključuju pravedne plate za proizvođače, održive prakse i zaštitu životne sredine (https://www.fairtrade.net/).
- **Forest Stewardship Council** (FSC) oznaka se dodeljuje proizvodima od drveta koji su dobijeni iz održivih šuma kojima se upravlja na način koji štiti životnu sredinu i podržava lokalne zajednice (https://fsc.org/en).
- **USDA Organic** oznaka se dodeljuje prehrambenim proizvodima koji su proizvedeni bez upotrebe sintetičkih pesticida, herbicida ili genetski modifikovanih organizama (GMO). Ova oznaka garantuje da su proizvodi uzgajani u skladu sa strogim ekološkim standardima (https://www.ams.usda.gov/rules-regulations/organic/labeling).
- **Cradle to Cradle** (od kolevke do kolevke) oznaka se koristi za proizvode koji su dizajnirani imajući na umu održivost, uzimajući u obzir sve aspekte životnog ciklusa proizvoda, uključujući materijale, energiju i otpad. Proizvodi sa ovom oznakom mogu se reciklirati ili kompostirati (https://c2ccertified.org/the-standard).
- **Green Seal** oznaka se dodeljuje proizvodima i uslugama (čišćenje, hrana, papir, građevinski materijal...) koji su ispunili stroge ekološke standarde (https://greenseal.org/certification/).

Šianec sa kolegama (2007) je razvio **matricu alata i koncepata za procenu implementacije održivosti** (Tabela 11.). Ova matrica predstavlja organizovan pristup koji pomaže organizacijama da procene i prate mere i strategije održivosti. Matrica sadrži **alate, tehnike i modele** koji se koriste za *merenje napretka u postizanju ekoloških, društvenih i ekonomskih ciljeva*.

Tabela 11. Matrica alata i koncepata za procenu implementacije održivosti

Alati	Koncepti				
	Ekoturizam	Čistija proizvodnja	EMS	Ekološko označavanje	Granični kapacitet turističke destinacije
Indikatori održivosti (*Sustainability Indicators-SI*)	√√	√√	√√	√√	√√
Procena uticaja na životnu sredinu (*Environmental Impact Assessment-EIA*)	√	√	√√	√	√√
Procena životnog ciklusa (*Life Cycle Assessment-LCA*)	√	√√	√√	√	-
Revizija životne sredine (*Environmental Auditing-EA*)	√√	√√	√√	√√	√√
Ekološki otisak (*Ecological Footprint-EF*)	√	√√	√√	-	-
Višekriterijumska analiza (*Multi-Criteria Analysis-MCA*)	-	√√	√√	-	-
Adaptivna procena životne sredine (*Adaptive Environmental Assessment-SEA*)	√	√	√√	√	√√

Napomena:
√√: Alat se trenutno koristi kao podrška konceptu za procenu održivosti u turizmu.
√: Alat se koristio u drugim industrijama i promovisali su ga istraživači turizma da podrži koncept, ali se još uvek nije koristio za turizam.
–: Alat nije dizajniran i ne može se koristiti da podrži koncept.

Izvor: Schianetz et al., 2007:375

Vrste ***indikatora održivosti*** (*Sustainability Indicators-SI*) za turističke destinacije (Schianetz et al., 2007:8):

- *Indikator pritiska ili naprezanja* – mere se pritisci izazvani ljudskim aktivnostima koji utiču na životnu sredinu, kulturu i ekonomiju (na primer: nestašica vode ili indeksi kriminala).
- *Indikator stanja* – meri se trenutno stanje industrije (na primer: broj lokalnog stanovništva zaposlenog u turističkoj industriji).
- *Indikator odgovora* – mere se odgovori društva i napori menadžmenta da reše probleme identifikovane drugim indikatorima (na primer: stres, pritisak i stanje, uvođenje taksi, troškovi čišćenja za kontaminaciju obale).
- *Indikator uticaja* – mere se uticaji na društvene i ekonomske funkcije turističke destinacije (na primer: gubitak biodiverziteta, promene nivoa prihoda lokalnih zajednica).
- *Performanse* – meri se učinak industrije (na primer: generisani otpad).
- *Efikasnost* – meri se efikasnost ljudskih aktivnosti za rešavanje identifikovanih problema (poređenje dobiti i rashoda) (na primer: energetska efikasnost automobila, zgrada).
- *Indikator ranog upozorenja* – mere se uočljive promene koje bi mogle uticati na održivost industrije (na primer: pad turista koji nameravaju da se vrate).

Indikator ***Procene uticaja na životnu sredinu*** (*Environmental Impact Assessment, EIA*) predstavlja merljivu varijablu koja se koristi za procenu uticaja projekta ili aktivnosti na različite aspekte životne sredine. Mogu biti kvalitativni ili kvantitativni. Primeri indikatora EIA: kvalitet vazduha (koncentracija zagađujućih materija), kvalitet vode (nivoi toksina, pH vrednosti), nivo buke (decibeli u određenim područjima), ugljenični otisak (emisija CO_2), biodiverzitet (broj vrsta u ekosistemu).

Indikator ***Procene životnog ciklusa*** (*Life Cycle Assessment, LCA*) je merljiva varijabla koja pokazuje ekološki uticaj proizvoda ili usluge tokom celokupnog životnog ciklusa—od nabavke sirovina do odlaganja. Primeri indikatora LCA: globalno zagrevanje (emisija CO_2 ekvivalenta), potrošnja energije (MJ ili kWh), potrošnja vode (litri), otpad (kilogrami proizvedenog otpada).

Indikator ***Revizija životne sredine*** (*Environmental Auditing, EA*) je merljiva varijabla koja se koristi za procenu usklađenosti organizacije sa ekološkim standardima, propisima i ciljevima. Primeri indikatora EA: emisije zagađivača (merenje CO_2, NOx, SOx), potrošnja energije (kWh), otpadni materijali (kilogrami recikliranog ili odloženog otpada), potrošnja vode (litri).

Indikator ***Ekološki otisak*** (*Ecological Footprint, EF*) meri ukupnu količinu prirodnih resursa koje pojedinac, organizacija ili populacija koristi u odnosu na kapacitet Zemlje da te resurse obnovi. Izražava se u globalnim hektarima (gha) i pokazuje koliko je zemlje i vode potrebno da se podrži određeni način života ili aktivnosti. Primeri aspekata koji se mere kroz EF: potrošnja energije, korišćenje zemljišta (za poljoprivredu, urbanizaciju), proizvodnja otpada, emisije CO_2.

Indikator ***Višekriterijumska analiza*** (*Multi-Criteria Analysis, MCA*) predstavlja merilo za procenu različitih alternativa na osnovu više kriterijuma koji mogu biti kvantitativni i kvalitativni. MCA se koristi za donošenje složenih odluka koje uključuju više faktora, često u kontekstu održivosti ili životne sredine. Primeri indikatora MCA: troškovi projekta, ekološki uticaj (emisije, otpad), socijalna prihvatljivost (uticaj na zajednicu), rizik (finansijski ili ekološki rizici).

Indikator ***Adaptivna procena životne sredine*** (*Adaptive Environmental Assessment, AEA*) je merljiva varijabla koja se koristi za praćenje i prilagođavanje upravljačkih strategija u skladu sa promenama u ekološkim uslovima ili uticajima određenog projekta. AEA omogućava kontinuirano prikupljanje podataka i reviziju strategija kako bi se postigla bolja održivost. Primeri indikatora AEA: kvalitet vode (pH, toksini), populacija vrsta (biodiverzitet), emisije (CO_2 ili drugi zagađivači), korišćenje zemljišta (degradacija ili obnova ekosistema).

2. GRANIČNI KAPACITET TURISTIČKOG PODRUČJA I CENTRA

Granični (noseći) kapacitet turističke destinacije je višedimenzionalni koncept koji obuhvata fizički, ekološki, socio-kulturni i psihološki kapacitet destinacije. Prema definiciji Svetske turističke organizacije iz 1981. godine, **granični kapacitet turističkog područja** (Tourism Carrying Capacity) je „maksimalan broj ljudi koji mogu posetiti turističku destinaciju u isto vreme, a da se ne izazove uništavanje fizičkog, ekonomskog ili socio-kulturnog okruženja, niti neprihvatljivo pogoršanje kvaliteta doživljaja posetilaca" (Pirdaus bin Yusoh, 2021:4)Ključni aspekti definicije su ekološki, ekonomski i socio-kulturni. Ekološki aspekt graničnog kapaciteta turističkog područja odnosi na ograničenje broja posetilaca kako bi se izbeglo oštećenje prirodnih resursa, biodiverziteta i pejzaža. Ekonomski aspekt graničnog kapaciteta obuhvata očuvanje održivosti lokalne ekonomije, bez narušavanja mogućnosti domaćih preduzeća i resursa. Socio-kulturni aspekt graničnog kapaciteta podrazumeva zaštitu društvenih i kulturnih vrednosti lokalne zajednice.

2.1. METODOLOGIJA ODREĐIVANJA GRANIČNOG KAPACITETA TURISTIČKOG PODRUČJA I CENTRA

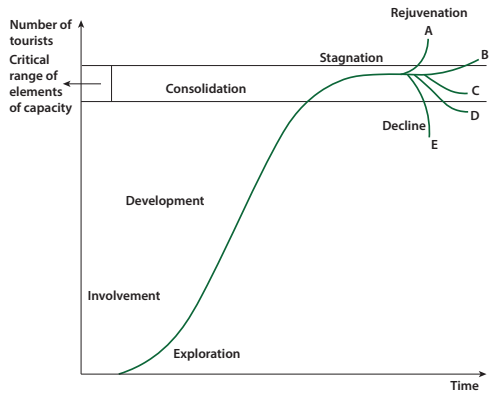
Metodologija određivanja graničnog kapaciteta turističkog područja i centra balansira između privlačenja turista i očuvanja resursa čineći turizam održivim na dugi rok. Podrazumeva *procenu maksimalnog broja posetilaca koje neko područje ili turistički centar može da primi bez negativnih uticaja na životnu sredinu, infrastrukturu, kulturu i zadovoljstvo turista.*

Rast broja posetilaca može se pratiti kroz ***Butler*-ov životni ciklus turističkog područja *(Butler's Tourism Area Life Cycle)*** (Slika 23):

- U fazi **ISTRAŽIVANjE (EXPLORATION)** mali broj turista posećuje destinaciju zbog nedostatka smaštajnih objekata i neadekvatne saobraćajne povezanosti. Turisti u ovoj fazi pokazuju interesovanje za očuvanje prirode i opredeljuju se za individualna putovanja. Kontaktiraju sa lokalnim stanovništvo i uglavnom nema konflikata. Prirodne i kulturne vrednosti ne trpe značajne pritiske.
- U fazi **UKLjUČIVANjE (INVOLVEMENT)** lokalna zajednica preduzima inicijativu kroz proširenje smeštajnih kapaciteta i turističkih usluga, poboljšanje lokalne infrastrukture i intenziviranje marketinških aktivnosti. Počinju da se javljaju sezonske oscilacije broja posetilaca.

- U fazi **RAZVOJ (DEVELOPMENT)** broj posetilaca naglo raste i u sezoni može biti veći od broja domicilnog stanovništva.[59] Destinacija menja izgled jer upravljanje prelazi iz lokalnih okvira u velika turistička preduzeća koja grade turističku infrastrukturu i suprastrukturu i uglavnom ne brinu o životnoj sredini. Lokalna zajednica oseća dobrobit od turizma, tako da su konflikti sa posetiocima retki.
- U fazi **KONSOLIDACIJE (CONSOLIDATION)** broj posetilaca se približava graničnom kapacitetu destinacije. Posetilaca ima više od domicilnog stanovništva u celoj sezoni. Predeo destinacije je izmenjen na štetu biodiverziteta. Dominantna delatnost domicilnog stanovništva je turizam i on je pod kontrolom velikih hotelskih lanaca i eksternih kompanija što dodatno doprinosi narušavanju prirodnih i kulturnih resursa. Razvoj turizma, kao privredne grane, se neefikasno nadgleda i kontroliše.
- U fazi **STAGNACIJE (STAGNATION)** broj posetilaca uveliko prevazilazi granični kapacitet destinacije. Destinacija gubi na atraktivnosti zbog posledica prekomernog turizma. Javljaju se češći konflikti između posetilaca i domicilnog stanovništva. Turistička infrastruktura i suprastruktura je zastarela i neefikasna. U ovoj fazi ako se primeni koncept održivog turizma, kroz investicije u modernizaciju, destinacija prelazi u fazu **PODMLAĐIVANjE (REJUVENATION)** i beleži ponovni porast broja posetilaca, u suprotnom destinacija ulazi u fazu **OPADANjE (DECLINE)** koju karakteriše pad broja posetilaca, domicilno stanovništvo gubi posao u turizmu i predeo propada.

Slika 23. Životni ciklus turističkog područja[60]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Butler,1980)

59 Osobe koje imaju prebivalište u turističkom području.

60 Prevod: Number of turists – Broj turista, Critical range of elements of capacity - Kritični opseg elemenata kapaciteta, Exploration - Istraživanje, Involvement – Uključivanje, Development - Razvoj, Consolidation - Konsolidacija, Stagnation - Stagnacija, Decline - Pad, Rejuvenation - Podmađivanje, Time – Vreme.

Metodologija određivanja graničnog kapaciteta turističkog područja i centra obuhvata faze (ESPON, 2020)[61]:

1. ***Definisanje turističkog područja i centra***

Potrebno je precizno odrediti granice područja koje će biti predmet procene (na primer: nacionalni park, plaža, istorijski grad).

2. ***Identifikacija resursa i ograničenja***

Potrebno je izvršiti analizu prirodnih i kulturnih resursa (ekosistemi, kulturna baština, vodni resursi) i utvrditi ograničenja kao što su prostorni kapaciteti, osetljivost ekosistema i infrastrukturni kapaciteti (putevi, smeštaj, vodosnabdevanje).

3. ***Kategorije graničnog kapaciteta[62]***

- *Fizički kapacitet*

Maksimalan broj posetilaca koji može fizički da bude prisutan na nekom području u datom trenutku, uzimajući u obzir veličinu prostora i bezbednosne zahteve.

- *Ekonomski kapacitet*

Odnosi se na obim turizma iz kog destinacija može da izvuče ekonomske koristi od turizma uz minimizaciju negativnih ekonomskih uticaja, održavajući stabilan i dugotrajan razvoj koji je od koristi kako za posetioce, tako i za lokalnu zajednicu. Ključni aspekti ekonomskog kapaciteta u turizmu su ***prihodi od turizma, cene i inflacija, kreiranje radnih mesta*** i sl.

- *Perceptivni kapacitet*

Odnosi se na obim turizma koji može da se desi na turističkom području bez nezadovoljstva među posetiocima.

- *Socijalni kapacitet*

Odnosi se na obim turizma koji može da se desi na turističkom području bez nezadovoljstva lokalne zajednice.

- *Ekološki kapacitet*

Odnosi se na obim turizma koji može da se desi na turističkom području bez negativnih uticaja na životnu sredinu.

- *Politički kapacitet*

Odnosi se na sposobnost dugoročnog i održivog razvoja turističkog sektora, jer omogućava uspostavljanje pravednog, efikasnog i inkluzivnog sistema upravljanja turističkim aktivnostima koji uzima u obzir interese svih relevantnih strana. Ključni aspekti političkog kapaciteta u turizmu su *politike održivog razvoja, regulative i zakonodavstvo, institucionalna koordinacija, participacija lokalnih zajednica, međunarodna saradnja, rešavanje konflikata, bezbednosna politika* i sl.

61 https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/Tourism_methodology-handbook.pdf

62 Kategorizacija graničnog kapaciteta izvedena iz (*Encyclopedia of Tourism*, 2016).

4. ***Merenje i prikupljanje podataka***

Sprovođenje istraživanja, anketa, intervjua i monitoringa kako bi se prikupili podaci o trenutnom stanju posećenosti, kapacitetima infrastrukture i ekološkim uslovima.

5. ***Procena uticaja turizma***

Analiza uticaja turizma na prirodne i kulturne resurse kroz praćenje indikatora kao što su zagađenje, degradacija zemljišta i promena načina života lokalnog stanovništva.

6. ***Primena modela i alata***

Korišćenje modela i alata za simulaciju kako bi se odredili optimalni nivoi posetilaca koji neće prouzrokovati degradaciju područja.

7. ***Prilagođavanje i upravljanje***

Na osnovu rezultata, definišu se mere za upravljanje graničnim kapacitetom, kao što su ograničenja u broju posetilaca, raspodela resursa, poboljšanje infrastrukture ili ekološke restrikcije.

8. ***Kontinuirani monitoring***

Periodična procena i revizija graničnog kapaciteta kako bi se obezbedilo održivo upravljanje turističkim područjem u skladu sa promenama u broju posetilaca ili stanju resursa.

2.2. SOFTVERI ZA UPRAVLJANJE BROJEM POSETILACA TURISTIČKOG PODRUČJA ILI CENTRA

U skladu sa potrebama turističkih destinacija koje beleže ograničene kapacitete zbog zaštite prirodnih resursa ili kulturnog nasleđa, razvoj računarskih nauka doprineo je kreiranju softvera za upravljanje brojem posetilaca u turističkom području ili centru. Ovi softveri omogućavaju kontrolu, analizu i regulaciju posetilaca. Takođe, od značaja su za očuvanje turističkog područja i centra, ali i za održavanje kapaciteta i stvaranje boljeg turističkog iskustva.

Softveri za upravljanje brojem posetilaca u turističkom području ili centru uglavnom predstavljaju **digitalnu platformu koja se koristi u zaštićenim prirodnim područjima** (nacionalni park, prirodni rezervat, tematski park), jer omogućava upravljanje brojem posetilaca kombinovanjem različitih tehnologija kao što su ***senzori, geolokacijski sistemi, veštačka inteligencija i analiza podataka***, sve sa ciljem poboljšanja iskustva posetilaca i obezbeđenja održivog upravljanja resursima.

Na primer, senzori za praćenje broja posetilaca na različitim lokacijama u realnom vremenu omogućavaju da se upravlja gužvama i bolje rasporede posetioci na različite delove parka, smanjujući pritisak na popularne lokacije i poboljšavajući turističko iskustvo. Digitalna platforma nudi interaktivne mape koje pokazuju trenutno stanje u parku, kao što su preporučene rute, popunjenost određenih staza ili tačaka od interesa. Ovo pomaže turistima da planiraju svoje posete i izbegnu preopterećene delove parka. Digitalna platforma koristi senzore za praćenje parametara kao što su kvalitet vazduha, nivo zagađenja ili prisustvo divljih životinja. Ovi podaci se mogu koristiti za edukaciju posetilaca, ali i za donošenje ekoloških odluka koje će pomoći u očuvanju prirodnih resursa.

Upotreba ovakvog softvera pomaže u optimizaciji korišćenja energije u turističkim objektima poput ekoloških staza, pametnog osvetljenja i smanjenja ugljeničnog otiska, što je od ključnog značaja za održivi turizam. Softver omogućava turistima da preuzmu mobilne aplikacije koje pružaju vodiče u realnom vremenu, informacije o flori i fauni, kao i dodatne sadržaje kao što su audio i video ture, kvizovi ili preporuke za aktivnosti na otvorenom.

Kroz analizu podataka, digitalna platforma može da preporuči individualne aktivnosti za posetioce na osnovu njihovih interesovanja, prethodnih poseta ili trenutnih uslova u parku. Mogu se koristiti za praćenje bezbednosti posetilaca, kao i za brzo reagovanje u slučaju incidenata ili prirodnih katastrofa. Softver može da pošalje obaveštenja ili upozorenja turistima u slučaju vanrednih situacija, kao što su opasni vremenski uslovi ili požar, omogućavajući efikasnu evakuaciju ili promenu plana posete.

Menadžeri mogu da prikupljaju podatke o tome kako se posetioci kreću kroz park, koje atrakcije najčešće posećuju i koliko vremena provode na određenim lokacijama što im može pomoći u planiranju budućih infrastrukturnih projekata i unapređenju turističkih usluga. Koristeći podatke o posećenosti i korišćenju infrastrukture, menadžment turističke destinacije može da planira održavanje objekata i staza na način koji minimizira smetnje za turiste i smanjuje troškove. Postoje sistemi koji uključuju opcije za ograničenje broja posetilaca putem unapred određenih slotova ili vremenskih perioda, posebno kod popularnih turističkih atrakcija.

Neki od najpoznatijih softvera su: **Smart Parks** (https://www.smartparks.org/applications/), **Visitor Management Software** (https://envoy.com/products/visitors), **Eco-Counter** (https://www.eco-counter.com/application/parks-recreation/) i **Booking and Reservation Systems** (Rezgo (https://www.rezgo.com/), FareHarbor (https://fareharbor.com/)).

PRIMERI DOBRE PRAKSE EKOLOŠKOG OZNAČAVANJA

Primena DPSIR modela u turizmu u Agri, Utar Pradeš, Indija (Raj Sharma & Bisht, 2019)

Grad Agra, smešten na obali reke Jamune u indijskoj državi Utar Pradeš, dom je jednog od najpoznatijih svetskih spomenika Tadž Mahala (Slika 24; Slika 25). Ovaj biser arhitekture privlači milione turista godišnje, čineći Agru ključnom destinacijom u Indiji. Međutim, Agra je mnogo više od grada poznatog po veličanstvenom belom mermeru. Njena istorija, koja seže u doba Mugala, kao i raznolika industrija i bogato kulturno nasleđe, daju ovom gradu autentičnost koja ga izdvaja u svetu turizma.

Slika 24. Tadž Mahal

Slika 25. Tadž Mahal

Izvor: https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g297683-d317329-Reviews-Taj_Mahal-Agra_Agra_District_Uttar_Pradesh.html#/media/317329/?albumid=-160&type=ALL_INCLUDING_RESTRICTED&category=-160

Mnogi turisti stižu ovde u potrazi za iskustvom koje će ih vratiti u vreme kada su moćni vladari poput Akbara i Šah Džahana oblikovali grad svojim arhitektonskim vizijama. Ali za lokalno stanovništvo, Agra nije samo turistička atrakcija – ona je centar mikro, malih i srednjih preduzeća koja utiču na svakodnevni život. Od rezbarenja mermera do proizvodnje kože i tekstila, grad je ispunjen majstorima koji generacijama prenose svoje veštine.

Ipak, velike gužve i stalni priliv turista donose i svoje izazove. Sa gustinom od preko 11.000 ljudi po kvadratnom kilometru, Agra je jedan od najprenaseljenijih gradova u Indiji, a život u takvom okruženju zahteva veliki napor. Turistički prihodi transformisali su grad, ali su ga takođe naterali da se suoči sa problemima zagađenja i prenatrpanosti, zbog čega su mnoge zagađujuće industrije premeštene u druga područja nakon odluke Vrhovnog suda.

Posetioci iz svih delova sveta okupljaju se ispred Tadž Mahala, čekajući svoj trenutak da zauvek sačuvaju uspomenu ispred tog večnog simbola ljubavi. Ali ono što često ne vide jesu lokalne zajednice, koje u senci veličanstvenih spomenika svakodnevno žive u gradu čija istorija i kultura neprestano pulsiraju kroz uske ulice, guste magle zimskih meseci i užarene letnje dane. Sa svakim novim turistom koji poseti ovo mesto, priča o Agri nastavlja da se ispisuje: grad se razvija, prilagođava i nastavlja da čuva svoj autentični duh uprkos modernim izazovima.

Znajući da je granični kapacitet turističke destinacije složen za izračunavanje, primenom analize sadržaja literature, terenskog istraživanja, diskusije sa zainteresovanim stranama i implementacije DPSIR modela u slučaju grada Agre utvrđeni su (Tabela 12):

**fizički kapacitet* - koliko ljudi može fizički da poseti destinaciju
**smeštajni kapacitet* - kapacitet hotelskih i drugih smeštajnih kapaciteta
**ekološki kapacitet* - uticaj na prirodu, uključujući kvalitet vazduha i biodiverzitet u jezeru Keetham
**ekonomski kapacitet* - ekonomske koristi od turizma

Tabela 12. Primena DPSIR modela turizma na primeru grada Agre

Drivers - Pokretači	Turistička posećenost Gradski saobraćaj Ugostiteljske strukture, Urbanizacija Status životne sredine
Pressures – Pritisci	Kvalitet vazduha Proizvodnja gradskog čvrstog otpada Korišćenje zemljišta Prisustvo turista u zaštićenim područjima
State – Stanje	Koncentracija zagađivača u vazduhu Promena namene zemljišta Stanje lokalne zajednice domaćina Zadovoljstvo turista
Impact - Uticaj	Štetan uticaj na strukture nasleđa i lokalnu zajednicu domaćina Profil turističke industrije
Response – Odgovor	Svest o održivim turističkim aktivnostima Promocija ekološki prihvatljivog prevoza Promovcija aktivnosti eko turizma

Izvor: Raj Sharma & Bisht, 2019

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Navedi i objasnite pozitivne uticaje turizma na turističko područje.
2. Navedi i objasnite negativne uticaje turizma na turističko područje.
3. Objasni uticaj prekomernog turizma na kvalitet života lokalnog stanovništva.
4. Objasni uticaj prekomernog turizma na infrastrukturu destinacije.
5. Navedite mere strateškog planiranja za sprečavanje prekomernog turizma.
6. Koliko posetilaca je previše za jednu destinaciju?
7. Objasnite DPSIR model.
8. Navedite koncepte za postizanje održive turističke destinacije prema Šianecu.
9. Objasnite ekoturizam.
10. Navedite primere uspešnih praksi ekoturizma.
11. Šta je granični/noseći kapacitet turističke destinacije?
12. Navedite i objasnite faze *Butler*-ovog životnog ciklusa turističkog područja.
13. Navedite i objasnite faze metodologije određivanja graničnog kapaciteta turističkog područja ili centra.
14. Objasnite tehnologije i alate koji se koriste u softverima za upravljanje brojem posetilaca u turističkim područjima
15. Objasnite kako tehnologije i alate koji se koriste u softverima za upravljanje brojem posetilaca u turističkim područjima doprinose održivom turizmu.
16. Kako možete smanjiti svopstveni ugljenični otisak dok putujete?
17. Kako turističke destinacije rešavaju problem sa masovnim turizmom?
18. Analizirati primenu DPSIR modela u Agri.

Vežbe

- ✓ Procena i upravljanje graničnim kapacitetom ABC turističke destinacije.
- ✓ Analiza pozitivnih i negativnih uticaja turizma na ABC turističkoj destinaciji.

Četvrto poglavlje

- USMERAVANJE I UPRAVLJANJE RAZVOJEM, ZAKONSKI I PLANSKI OSNOV, STRATEŠKA PROCENA I PROCENA UTICAJA NA ŽIVOTNU SREDINU

- EFIKASNOST UPRAVLJANJA ODRŽIVIM RAZVOJEM, MULTISEKTORSKI PRISTUP

Upravljanje održivim razvojem predstavlja kompleksan skup znanja, tehnika i veština koje omogućavaju društvu da ostvari svoje ciljeve, pri tome obezbeđujući očuvanje resursa na kojima se preduzete aktivnosti zasnivaju. Resursi na kojima se razvoj zasniva su i prirodni i kulturni, i materijalni i nematerijalni, deo su nasleđa čovečanstva čije očuvanje predstavlja osnovu opstanka sadašnjih, ali i budućih generacija. Obaveze upravljača održivim razvojem u sektoru turizma su brojne, zavise od dobrih rešenja u smislu održivog korišćenja resursa, ali i uvažavanja osetljivosti lokalnih zajednica, jednako koliko i potreba turista. Te potrebe se menjaju kroz vreme i prostor, pa je upravljanje održivim razvojem u turizmu višedimenzijalno, mora se planirati na određeni rok i za specifični prostor, uz stalno usklađivanje sa aktuelnim promenama u okruženju i koordinaciju sa razvojem drugih ekonomskih sektora i društva u celini.

Usložnjavanje procesa upavljanja raste sa porastom svesti o osetljivosti turiste na lokalnu kulturu i socijalnu pravdu, evolucijom potreba za autentičnim i novim iskustvima, željom za pozitivnim utiscima na destinaciji, motivisanošću za odmorom ali i učenjem, iskustvima, raznovrsnošću, intimnom i individualnom korišćenju destinacije i slično (Vujić, 2012), koje su obeležje 21.veka. Komponovanje razvojnih politika u skladu sa postulatima održivosti u turizmu, na taj način dobijaju uz ekološku, opšte društvenu i ekonomsku i lokalnu, kulturnu dimenziju, kao i dimenziju individualnog zadovoljstva turiste.

1. USMERAVANJE I UPRAVLJANJE RAZVOJEM – POLITIKE

1.1. TURISTIČKA POLITIKA

Turistička politika je poseban deo opšte ekonomske politike države, kojom se definišu organizovane akcije zainteresovanih stejkholdera usmerenih na ostvarivanje ciljeva od šireg interesa u razvoju turizma. Svaka politika, pa i turistička može biti uspešna samo ako su predviđene akcije usklađene sa sveukupnom politikom ekonomskog razvoja, a njihovi nosioci i realizatori koordinisani i organizovani oko društveno prihvatljivih ciljeva i sredstva koji su naučno i praktično definisani. Turistička politika zavisi od politika u praktično svim sektorima i u tom smislu je izuzetno kompleksna i komplikovana materija, posebno kada se ima u vidi njeno oslanjanje na opšteprihvaćeni izbor održivosti kao okvira za njeno koncipiranje.

Turistička politika predstavlja ukupnost državnih mera i instrumenata usmerenih na razvoj i unapređenje turizma, podizanje i održavanje njegove konkurentnosti, kao i na ostvarivanje niza ekonomskih i neekonomskih ciljeva razvoja turizma. Turizam je i kao nisko akumulativna privredna aktivnost generator mnogih drugih privrednih aktivnosti, pa je značaj ovog sektora ogroman. On u mnogim oblastima svog delovanja direktno zavisi od toga kako je država uredila poresku, kreditno-monetarnu, investicionu, kadrovsku i drugu politiku, pa sama razvojna politika turizma mora biti podržana sa svih nivoa.

Svrha turističke politike, kao i svake druge politike, je da se pažljivo usmerenom akcijom ostvare planirani ciljevi. Osnovni cilj savremene turističke politike je osiguranje dinamičnog i skladnog turističkog razvoja koji će omogućiti maksimalno zadovoljavanje potreba domaćih i stranih turista i brži celokupni razvoj zemlje. Uz to je potrebno da se brojni ciljevi razvoja turizma kvalitativno i kvantitativno izraze, kao i da se operativno definišu i prilagode svim nivoima upravljanja. Za potrebe kvantitavnog izražavanja ciljeva potrebno je utvrditi sistem indikatora za merenje ostvarenja razvojnih ciljeva i uloženih resursa (Ubavić, 2015).

Turistička politika na nacionalnom nivou ima snagu koju obično ima ceo turistički sektor. Po pravilu je turistička politika samo jedna od politika koje direktno ili indirektno utiču na turizam. Načelno, postoji više uticaja iz drugih sektora na atraktivnost, konkurentnost i održivost turizma, nego što je to slučaj u okviru turističke politike.[63]

Turistička politika može biti opšta i posebna. Opštom turističkom politikom se usmeravaju interesi i aktivnosti svih faktora, koji su uključeni u turizam neke zemlje radi formiranja optimalne i efikasne turističke ponude. Posebna turistička politika doprinosi unapređenju i usklađivanju delovanja mnogobrojnih pojedinačnih faktora. Za zemlje u razvoju, kao što je Srbija, najbolja opcija je - razvojno orijentisana turistička politika (Stefanović i Gligorijević, 2010). Prihvatanjem globalne težnje za održivošću, ova opcija postaje ultimativno održiva razvojna politika.

Elementi turističke politike su ciljevi, sredstva i akteri. Ciljevi politike su: rast dohotka, potrošnje, zaposlenosti itd. Sredstva (instrumenti) politike su propisane administrativne i ekonomske mere: pravne norme, mere fiskalne i monetarne politike, tehničke mere, mere zaštite životne sredine itd. Akteri politike su nosioci i izvršioci (Blagojević, 2009).

63 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

U razvojnoj turističkoj politici se definišu dve grupe ciljeva:

1) ciljevi koji definišu promene ciljnih ekonomskih kategorija (output) i

2) ciljevi koji izražavaju utrošak resursa (input).

Prva grupa obuhvata promene koje prate rast ekonomskih kategorija u turizmu - dobiti, profita, potrošnje, zaposlenosti itd., a takođe i multiplikativni uticaj tih promena na druge kategorije. Druga grupa pokazuje utrošak resursa da bi se ostvario rast, koji se prati prvom grupom ciljeva.

Ciljevi razvoja u razvojnoj turističkoj politici mogu da se definišu na makro nivou i na mikro nivou. Na makro nivou tj. nacionalnom ili regionalnom nivou, ciljevi su uglavnom u tri područja:

1) kvalitet života stanovništva u konkretnom turističkom području,

2) doprinos rastu nacionalnog dohotka,

3) zaštita i valorizacija životne sredine.

Na mikro nivou ciljevi se odnose na ekonomske subjekte i neki od njih su: turistički promet, prihod ostvaren prodajom turističkih usluga, prihod ostvaren na inostranom turističkom tržištu, profit, plate itd. Grupisanje tih ciljeva u ekonomske kategorije se radi za različite nivoe upravljanja, grupe delatnosti, pojedinačna turistička područja i pojedinačne turističke destinacije (Stefanović, i Gligorijević, 2010).

Akteri politike su nosioci (kreatori) – državni organi nacionalnog, regionalnog i lokalnog nivoa (parlament, ministarstva, sekretarijati...) i izvršioci (realizatori) – turistički subjekti u proizvodnji i potrošnji (turisti, turistička preduzeća, turističke organizacije...). U zemljama čija se privreda nalazi u tranziciji, što je slučaj i sa Srbijom, država mora da ima vrlo aktivnu ulogu u turističkom razvoju (Ubavić, 2015).

1.2. TURISTIČKA POLITIKA SRBIJE

Planiranje i realizacija politike razvoja turizma u Srbiji sprovodi se u skladu sa Strategijom razvoja turizma Srbije.[64] Turistička politika koja se periodično donosi formulisanjem odgovarajuće Strategije razvoja, mđt. samo je jedna od politika koje direktno ili indirektno utiču na turizam u Srbiji. Uticaj na razvoj i upravljanje razvojem turizma u Srbiji imaju brojne državne politike kao što su: ekonomska politika, poljoprivredna politika, politika ruralnog razvoja, politika zaštite životne sredine, politika prostornog razvoja, itd. I te politike se, kao i turistička politika, sprovode realizacijom odgovarajućih strategija, programa i drugih planskih dokumenata. Sa druge strane administrativne i ekonomskih mere, donete u turističkoj politici u cilju turističkog razvoja, utiču na druga ekonomska područja, što je neminovna posedica složenosti društvenog i ekonomskog sistema države.

Poljoprivredna politika i politika ruralnog razvoja se može navesti kao primer jedne državne politike kojoj turizam nije primarna oblast delovanja, ali koja utiče na razvoj i upravljanje razvojem turizma u Srbiji. Poljoprivredna politika i politika ruralnog razvoja Republike Srbije obuhvata mere i aktivnosti koje preduzimaju nadležni organi u cilju:

1) rasta proizvodnje i stabilnosti dohotka proizvođača;
2) rasta konkurentnosti uz prilagođavanje zahtevima domaćeg i inostranog tržišta i tehničko-tehnološkog unapređenja sektora poljoprivrede;
3) održivog upravljanja resursima i zaštite životne sredine;
4) unapređenja kvaliteta života u ruralnim područjima i smanjenje siromaštva;
5) efikasnog upravljanja javnim politikama i unapređenja institucionalnog okvra razvoja poljoprivrede i ruralnih sredina.

Poljoprivredna politika i politika ruralnog razvoja Republike Srbije sprovodi se realizacijom Strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije, Nacionalnog programa za poljoprivredu, Nacionalnog programa za ruralni razvoj i IPARD programa.[65]

64 Zakon o turizmu, Sl. glasnik br. 17/2019, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/17/7/reg

65 Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Sl. glasnik RS br. 41/2009, 10/2013 - dr. zakon, 101/2016, 67/2021 - dr. zakon i 114/2021

Srbija je početkom XXI veka bila na putu definisanja razvojnih ciljeva i privrednih sektora sa izgledima za uspeh. Turizam se u tom kontekstu nametao kao nezaobilazan kompleks sa neiskorišćenim rastućim potencijalom. Srpski turistički potencijali do tada nisu dovoljno valorizovani, jer turizam nije nikad bio ozbiljna tema razvojne politike Srbije.[66]

U deceniji pre donošenja aktuelne Strategije razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godine, turistička politika Srbije je bila ograničenog dometa, jer je objektivno obuhvatala samo unutrašnje regulisanje sektora koji još uvek nije imao snagu i konkurentnost u međunarodnim razmerama. Zbog budžetskih ograničenja i drugih razvojnih prioriteta, kao i zbog zanemarivanja i neprepoznavanja turizma kao jedne od ključnih privrednih grana, u periodu 2006-2015. godine Vlada nije dovoljno aktivno sprovodila turističku politiku, koja bi turizmu u Srbiji omogućila značajniji iskorak ka većoj konkurentnosti, mada je kvalitetnih promena ka usvajanju i primeni koncepta održivosti bilo, posebno kroz razvojne projekte (kao primer se može navesti projekat agencija Ujedinjenih nacija i MDGF Španske vlade – Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja, Đorđević-Milošević i Milovanovič, 2012). U Srbiji često nije pridavan odgovarajući značaj turističkoj politici i turizmu kao ozbiljnoj temi razvojne politike države. Srbija je najveći deo vremena posle oružanih sukoba u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, provela u otežanim uslovima političke i privredne nestabilnosti. Dug proces unutrašnje konsolidacije rezultirao je nižim političkim i vrednosnim interesima Srbije u pogledu razvoja turizma.[67]

Donošenje Strategije razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godine je bio pokazatelj da se situacija poboljšava i da je adekvatna turistička politika postala polazna tačka u ozbiljnom, planskom i svrsishodnom bavljenju turizmom definišući skup mera i instrumenata svesnog uticaja države na razvoj i unapređenje turizma kroz ostvarivanje planiranih ciljeva. U savremenoj svetskoj privredi turizam ima evidentni ekonomski i društveni značaj i razumljivo je nastojanje države da formuliše svoju turističku politiku kao osnovu za razvoj turizma (Ubavić, 2015).

Na nivou državne politike je shvaćeno i prihvaćeno da se turistička konkurentnost ne stvara na nacionalnom nivou već na nivou turističkih klastera i turističkih proizvoda. Više se u svetu ne govori o turistički konkurentnim državama, već o državama koje imaju više ili manje konkurentne turističke klastere, destinacije i proizvode. Neki od ključnih ciljeva turističke razvojne politike i strategije razvoja

66 Strategiju razvoja turizma Republike Srbije, Sl. glasnik RS br. 91/2006

67 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

turizma u Srbiji su: intenziviranje razvoja postojeće turističke ponude, stimulisanje razvoja domaćeg turizma, agresivniji nastup na međunarodnom turističkom tržištu, zaštita životne sredine, zaštita turista, povećanje učešća turizma u BDP-u Srbije, smanjenje nezaposlenosti i siromaštva itd. Za uspešnu i blagovremenu realizaciju tih ciljeva neophodno je da svi akteri politike razvoja turizma daju svoj puni doprinos koristeći različite instrumente i mere (Ubavić, 2015).

Sadašnja izgradnja efikasne turističke politike Srbije se oblikuje kombinacijom zadataka, aktivnosti i prioriteta u šest područja turističkog sistema Srbije:

1) unapređenje infrastrukture i saobraćaja,
2) unapređenje turističkih proizvoda i usluga,
3) unapređenje ljudskih resursa i tržišta rada,
4) umrežavanje sa drugim sektorima,
5) unapređenje sistema nacionalnog turističkog marketinga,
6) unapređenje organizacije, upravljanja i podsticanja razvoja turizma.

Definisano je oko sedamdeset zadataka, aktivnosti i prioriteta u navedenim područjima turističkog sistema Srbije.[68]

1.3. TURISTIČKA POLITIKA EVROPSKE UNIJE

Evropska unija podržava i dopunjava delovanje u turizmu država članica, ali je turistička politika u prvom redu u nadležnosti država članica. Delovanje EU generalno uključuje podsticanje i promovisanje konkurentnosti i razvoja preduzetnika u turističkom sektoru kao i podsticanje saradnje među državama članicama. Ugovorom o EU je takođe omogućeno utvrđivanje posebnih zakonodavnih mera za dopunjavanje delovanja država članica. EU svojom turističkom politikom radi na očuvanju položaja Europe kao vodeće svetske destinacije i njenom pretvaranju u održivu destinaciju, povećanju doprinosa turističkog sektora, u najvećoj mogućoj meri, privrednom rastu i zapošljavanju kao i promovisanju i podsticanju saradnje među zemljama EU, ponajpre razmenom primera dobre prakse.

Mnoge službe Evropske komisije se bave pitanjima direktno povezanim sa područjem turizma, ali turistička politika i finansiranje turizma iz EU po pravilu pripadaju području rada dve glavne uprave: Glavne uprave za unutrašnje tržište, industriju i preduzetništvo (GU GROV), kao službe u okviru Evropske komisije

68 Isto

koja je odgovorna za turističku politiku; Glavne uprave za regionalnu i urbanu politiku (GU REGIO) koja zajedno sa državama članicama upravlja Evropskim fondom za regionalni razvoj iz kojeg se najveći deo finansijskih sredstava EU izdvaja za turizam. Evropska komisija je 2020. u svojoj industrijskoj politici definisala turizam kao jedan od 14 industrijskih ekosistema (Europski revizorski sud, 2021).

Evropska komisija je 2022. godine objavila tranzicioni put za turistički ekosistem kao odgovor na potrebu da se dalje ubrza zelena i digitalna tranzicija i poveća otpornost turizma EU. U njemu se identifikuje 27 oblasti mera za zelenu i digitalnu tranziciju i za poboljšanje otpornosti turizma EU. Savet Evropske unije je 2022. usvojio Evropsku agendu za turizam 2030.

Agenda za turizam obuhvata pet prioritetnih oblasti:

1) zelenu tranziciju,

2) digitalnu tranziciju,

3) otpornost i inkluziju,

4) veštine i podršku,

5) politički i upravljački okvir koji to omogućava.

Nekoliko akcija je definisano u okviru svakog prioriteta, kao što je diverzifikacija turističkih usluga po sezonama i lokacijama i smanjenje uticaja na životnu sredinu. Još jedan ključni cilj Agende je zadovoljavanje potražnje za veštinama u turističkom ekosistemu implementacijom Pakta za veštine, zajedničkog modela angažovanja na razvoju veština.[69]

69 European Tourism Agenda 2030: Commission welcomes the commitment of EU countries to make tourism greener, more digital and resilient, https://single-market-economy.ec.europa.eu/news/european-tourism-agenda-2030-commission-welcomes-commitment-eu-countries-make-tourism-greener-more-2022-12-02_en

2. ZAKONSKI OSNOV

Zakoni su značajan instrument upravljanja održivim razvojem turizma. Oni su obavezujući za sve aktere na koje se odnose a njihovo kršenje se sankcioniše na zakonom propisane načine i u zakonom propisanom obimu. Zakone usvaja Narodna skupština na predlog resornog ministarstva. Zakone prate uredbe i druga podzakonska akta iz njihovog domena.

Zakonom o planskom sistemu se uređuje planski sistem Republike Srbije, odnosno upravljanje sistemom javnih politika i srednjoročno planiranje. Propisuju se vrste i sadržina planskih dokumenata koje po svojim nadležnostima predlažu, usvajaju i sprovode svi učesnici u planskom sistemu, međusobna usklađenost planskih dokumenata, postupak utvrđivanja i sprovođenja javnih politika i obaveza izveštavanja o sprovođenju planskih dokumenata i analize efekata na propise i na vrednovanje učinaka tih propisa.[70] Ovim zakonom se uređuje, između ostalog, i upravljanje turističkom politikom i srednjoročno planiranje u turizmu.

Kako je već više puta istaknuto, upravljanje održivim razvojem turizma ima tri aspekta: društvo, ekonomiju i životnu sredinu. Iste aspekte ima i održivo upravljanje generalno. Naredna grupa zakona se bavi u najvećoj meri društvenim i ekonomskim aspektom održivog razvoja turizma.

2.1. ZAKON O TURIZMU

Zakonom o turizmu su regulisani uslovi i način planiranja i razvoja turizma u Srbiji, kao i turističke organizacije za promociju turizma, turističke agencije, usluge u turizmu, registar turizma i druge teme od značaja za razvoj i unapređenje turizma u Srbiju. Ovim zakonom je definisano da planiranje i razvoj turizma obuhvata: integralno planiranje razvoja tuizma i pratećih delatnosti, proglašenje i održivo korišćenje turističkih prostora, poslove od posebnog značaja za razvoj turizma, kategorizaciju turističkih mesta i realizaciju podsticajnih mera za razvoj turizma. Za sve navedene teme dato je detaljno šta obuhvataju, kao i ko ih i kako donosi i realizuje. Navedena su zakonom obavezna planska dokumenta: Strategija razvoja turizma R. Srbije, Strategijski master plan, Strategijski marketing plan, Program razvoja turističkih proizvoda, Program razvoja turizma i Program promotivnih aktivnosti, kao njihova sadržina, način donošenja i realizacije i međusobni hijerarhijski odnos.[71]

70 Zakon o planskom sistemu Republike Srbije, Sl. glasnik RS br. 30/2018

71 Zakon o turizmu, Sl. glasnik br. 17/2019, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/17/7/reg

2.2. ZAKON O UGOSTITELJSTVU

Zakonom o ugostiteljstvu su uređeni uslovi i način obavljanja ugostiteljske delatnosti generalno kao i pojedinačno u objektima nautičkog i lovnog turizma, boravišne takse i druga pitanja od značaja za razvoj i unapređenje ugostiteljstva. Između ostalog, navedene su zakonske obaveze ugostitelja, evidentiranje ugostitelja i ugostiteljskih objekata, centralni informacioni sistem u oblasti ugostiteljstva i turizma, vrste i kategorizacija ugostiteljskih objekata, posebni uslovi za ugostiteljske objekte, ugostiteljske usluge u objektima domaće radinosti i seoskom turističkom domaćinstvu, inspekcijski nadzor itd.[72]

2.3. OSTALI ZAKONI OD ZNAČAJA ZA TURIZAM I UGOSTITELJSTVO

Uz ova dva bazična zakona u turizmu, postoje još neki zakoni relevantni za turizam u Srbiji:

- Zakon o banjama,[73]
- Zakon o javnim skijalištima,[74]
- Zakon o zaštiti potrošača,[75]
- Zakon o inspekcijskom nadzoru,[76]
- Zakon o zaštiti stanovništva od izloženosti duvanskom dimu,[77]
- Zakon o posebnim ovlašćenjima radi efikasne zaštite prava intelektualne svojine,[78]

72 Zakon o ugostiteljstvu, Sl. glasnik br. 17/2019, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/17/6/reg

73 Zakon o banjama, Sl. glasnik RS br. 80/1992, 67/1993 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/1992/80/1

74 Zakon o javnim skijalištima, Sl. glasnik RS br. 46/2006, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2006/46/5

75 Zakon o zaštiti potrošača, Sl. glasnik RS br. 88/2021, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/viewAct/d6b5b3e2-5558-4a50-bf54-ffa0debd6a84

76 Zakon o inspekcijskom nadzoru, Sl. glasnik RS br. 36/2015, 44/2018 - dr. zakon, 95/2018, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2015/36/1/reg

77 Zakon o zaštiti stanovništva od izloženosti duvanskom dimu, Sl. glasnik RS br. 30/2010, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2010/30/6/reg

78 Zakon o posebnim ovlašćenjima radi efikasne zaštite prava intelektualne svojine, Sl. glasnik RS br. 46/2006, 104/2009 - dr. zakoni,129/2021, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2006/46/10/reg

- Zakon o privrednim društvima,[79]
- Zakon o udruženjima.[80]

U Srbiji je ruralni turizam vrlo bitan vid turizma. Njegov razvoj na teritoriji Srbije, **uz napred navedena** dva bazična zakona u turizmu, pravno definišu i sledeći zakoni: Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, Zakon o zaštiti prirode i Zakon o zaštiti životne sredine. Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju i Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju se bave društvenim i ekonomskim aspektom ruralnog turizma.

Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju se uređuju ciljevi poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja kao i druga pitanja od značaja za poljoprivredu i ruralni razvoj. Za turizam, naročito ruralni turizam, je značajan deo zakona koji se odnosi na državne podsticaje, kako one za unapređenje poljoprivredne proizvodnje i prerade voća, povrća, mesa, mleka i drugih primarnih poljoprivrednih proizvoda, tako i za uspostavljanje turističkih seoskih domaćinstava, njihovo opremanje i edukaciju članova domaćinstva za bavljenje turizmom. Ovim zakonom se uređuju pravila realizacije i kontrole IPARD programa. To je program ruralnog razvoja u okviru EU instrumenta za pretpristupnu pomoć ruralnom razvoju – IPARD. Finansira se delom iz budžeta pretpristupne pomoći EU i delom iz budžeta Srbije. IPARD program obezbeđuje preko 50% sredstava za unapređenje poljoprivredne proizvodnje i prerade voća, povrća, mesa, mleka i drugih primarnih poljoprivrednih proizvoda, kao i za uspostavljanje turističkih seoskih domaćinstava, njihovo opremanje i edukaciju članova domaćinstva za bavljenje turizmom.[81]

Zakonom o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju se uređuju vrste podsticaja, uslovi za ostvarivanje prava na podsticaje u poljoprivredi i ruralnom razvoju, način korišćenja podsticaja kao i druga pitanja od značaja za podsticaje. Vrste podsticaja su: direktna plaćanja, podsticaji merama ruralnog razvoja, posebni podsticaji i kreditna podrška. Pravo na podsticaje, utvrđeno ovim zakonom, imaju poljoprivredna gazdinstva i porodična poljoprivredna gazdinstva koja su upisana u Registar poljoprivrednih gazdinstava. Uz podsticaje, premije i regrese za unapređenje poljoprivredne proizvodnje i prerade voća, povrća,

79 Zakon o privrednim društvima, Sl. glasnik RS br. 36/2011. godine i dr., https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2011/36/1/reg/20200101

80 Zakon o udruženjima, Sl. glasnik RS br. 51/2009, 99/2011 - dr. zakoni, 44/2018 - dr. zakon, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/51/6/reg

81 Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Sl. glasnik RS br. 41/2009, 10/2013 - dr. zakon, 101/2016, 67/2021 - dr. zakon i 114/2021

mesa, mleka i drugih primarnih poljoprivrednih proizvoda, propisana je i grupa podsticaji za mere ruralnog razvoja: unapređenje konkurentnosti; očuvanje i unapređenje životne sredine i prirodnih resursa; diversifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima; pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja; unapređenje sistema kreiranja i prenosa znanja. Za ruralni turizam su posebno značajni podsticaji za diversifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima: investicije za unapređenje i razvoj ruralne infrastrukture; unapređenje ekonomskih aktivnosti na selu kroz podršku nepoljoprivrednim aktivnostima; podršku mladima u ruralnim područjima; sprovođenje aktivnosti u cilju podizanja konkurentnosti u smislu dodavanja vrednosti kroz preradu, kao i na uvođenje i sertifikaciju sistema kvaliteta hrane, organskih proizvoda i proizvoda sa oznakom geografskog porekla na gazdinstvima.[82]

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju pravno reguliše promene u praksi i regulativi koje su od značaja za podsticaje u poljoprivredi i ruralnom razvoju tokom poslednje godine.[83]

Zakon o zaštiti prirode i Zakon o zaštiti životne sredine se bave životnom sredinom kao aspektom održivog razvoja. S obzirom da se turističke aktivnosti realizuju u fizičkom prostoru, da su vezane za infrastrukturu i suprastrukturu, da koriste razne resurse iz životne sredine i emituju razna zagađenja u životnu sredinu, to se pojedini delovi navedenih zakona odnose i na održivi razvoj ruralnog turizma i turizma generalno.

Zakonom o zaštiti prirode se uređuje zaštita i očuvanje prirode: biljnih i životinjskih vrsta, tipova staništa, ekosistema, ekosistema unutar agrosistema itd., biološke, geološke i predeone raznovrsnosti kao dela životne sredine. Za turizam je, između ostalog, posebno značajno definisanje zaštićenih područja svih nivoa i režima zaštite kao i zakonsko definisanje dozvoljenih i nedozvoljenih aktivnosti u njima. Velike površine zaštićenih područja se nalaze u ruralnim oblastima i zbog toga su dozvoljene i nedozvoljene aktivnosti u njima značajne za ruralni turizam u sadašnjosti i u budućem razvoju.[84]

82 Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, Sl. glasnik RS br. 10/2013, 142/2014, 103/2015, 101/2016, 35/2023, 92/2023 i 94/2024

83 Zakon o izmenama i dopunama Zakona o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, Sl. glasnik RS br. 94/24

84 Zakon o zaštiti prirode, Sl. glasnik RS br. 36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021

Zakonom o zaštiti životne sredine se uređuje integralni sistem zaštite životne sredine: održivo upravljanje, očuvanje prirodne ravnoteže, celovitosti, raznovrsnosti i kvaliteta prirodnih vrednosti i uslova za opstanak svih živih bića; sprečavanje, kontrola, smanjivanje i sanaciju svih oblika zagađivanja životne sredine. Za turizam je, između ostalog, posebno značajna zakonska obaveza procene uticaja na životnu sredinu projekata iz oblasti turizma koji se planiraju i realizuju u prostoru, uključujući promene tehnologije, rekonstrukciju, proširenje kapaciteta ili prestanak rada koji mogu dovesti do značajnog zagađivanja životne sredine ili predstavljaju rizik po zdravlje ljudi. Ova procena je sastavni deo tehničke dokumentacije bez koje se ne može početi realizacija projekta. Za nosioce ruralnog turizma kao fizičkih lica je, između ostalog, posebno značajna obaveza primene propisa o zaštiti životne sredine, održivo korišćenje prirodnih resursa, dobara i energije i preduzimanje mera prevencije ili otklanjanja posledica ugrožavanja i štete po životnu sredinu.[85]

85 Zakon o zaštiti životne sredine, Sl. glasnik RS br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – dr. zakon, 72/2009 – dr. zakon, 43/2011 – odluka US, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – dr. zakon i 94/2024 – dr. zakon

3. PLANSKI OSNOV UPRAVLJANJA ODRŽIVIM RAZVOJEM TURIZMA U SRBIJI

Održivi razvoj ima tri aspekta: društvo, ekonomiju i životnu sredinu. Upravljanje održivim razvojem se bavi svim navedenim aspektima. Da bi upravljanje bilo uspešno neophodna je uravnoteženost sva tri aspekta i poštovanje principa održivog razvoja na svim nivoima upravljanja. Planski osnov upravljanja održivim razvojem su odgovarajuće strategije i master planovi. Neophodno je da svi oni budu međusobno usaglaseni horizontalno – strategije sa strategijama, planovi sa planovima, i vertikalno – strategije sa planovima i zakonima (Dražić, 2020).

Zakonom su definisani dokumenti razvojnog planiranja kao planski dokumenti najšireg obuhvata i najvišeg značaja za Srbiju:

1) Plan razvoja;
2) Investicioni plan;
3) Prostorni plan Republike Srbije i drugi prostorni planovi, generalni urbanistički plan,
4) plan razvoja autonomne pokrajine i plan razvoja jedinice lokalne samouprave.

Plan razvoja je hijerarhijski najviši, dugoročni dokument razvojnog planiranja Srbije, koji se donosi za period od najmanje deset godina i usvaja ga Narodna skupština. Investicioni plan je dokument razvojnog planiranja, koji se donosi za period od najmanje sedam godina Investicionim planom se, u skladu sa prioritetnim ciljevima razvoja postavljenim Planom razvoja, planiraju javne investicije u oblastima od javnog interesa, uzimajući u obzir smernice srednjoročne ekonomske i fiskalne politike koje je usvojila Vlada za prve tri godine važenja tog plana. Investicionim planom se dalje razrađuju prioritetni ciljevi razvoja koji su postavljeni Planom razvoja. Investicioni plan je osnov za izradu srednjoročnih prioriteta javnih investicija i obuhvata investicione programe i projekte javnih investicija koje treba sprovesti u periodu za koji se planira.[86]

I pored toga što je zakonom sve definisano i kompletirano, u praksi je sadašnja situacija oko vrlo bitnih razvojnih dokumenata potpuno drugačija od one koja bi trebalo da bude. Početkom 2025. godine Srbija nema tri od četiri ključna razvojna dokumenta: Plan razvoja, Prostorni plan i Investicioni plan. Plan razvoja **Republike Srbije** je ključan za definisanje nacionalnih razvojinih

86 Zakon o planskom sistemu Republike Srbije, Sl. glasnik RS br. 30/2018

prioriteta i njegovo postojanje je obavezno po Zakonu o planskom sistemu Republike Srbije. **Vlada Srbije je tek juna 2023. godine usvojila Uredbu o postupku pripreme Nacrta plana razvoja Republike Srbije**. Prostorni plan Republike Srbije do 2035. godine je u procesu usvajanja. Investicioni plan „Srbija 2025" koji je javnosti predstavljen od strane državnih zvaničnika krajem 2019. godine niti je zvanično usvojen niti može biti to za čega se lažno predstavlja jer po Zakonu o planskom sistemu Republike Srbije se Investicioni plan donosi za period od najmanje sedam godina.

Od četiri zakonski obavezna ključna razvojna dokumenta postoji samo Plan razvoja AP Vojvodine 2023-2030. godine. To je krovni strateški document kojim se definišu prioritetni razvojni pravci i koji predstavlja osnov za donošenje dokumenata nižeg hijerarhijskog nivoa.[87]

3.1. STRATEGIJE I MASTER PLANOVI

Prema Strategiji razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, planiranje i razvoj turizma u Srbiji sadrži:

- Integralno planiranje razvoja turizma i njegovih pratećih delatnosti,
- Proglašenje turističkog prostora i njegovo održivo korišćenje,
- Poslove posebno značjne za razvoj turizma,
- Kategorizaciju turističkih mesta,
- Realizaciju podsticajnih razvojnih mera u turizmu.

Strateški planski dokumenti su:

- Strategija razvoja turizma Republike Srbije,
- Strategijski master plan,
- Strategijski marketing plan,
- Program razvoja turističkih proizvoda,
- Program razvoja turizma,
- Program promotivnih aktivnosti.

87 https://www.planrazvojaapv.rs/wp-content/uploads/2023/06/E_PlanRazvojaAPV2023-2030.pdf

Sve navedene strategije donosi Vlada Republike Srbije na predlog ministarstva nadležnog za turizam. Hijerarhiski je po važnosti na vrhu Strategija razvoja turizma, a sa njom moraju biti usaglašeni Strategijski master plan i Strategijski marketing plan putem kojih se ona realizuje.

Strategija razvoja turizma Repubike Srbije se donosi za period od deset godina. Njome se određuju dugoročni planski i razvojni ciljevi u turizmu a u skladu sa ukupnim ekonomskim, socijalnim, ekološkim i kulturnim razvojem države. Ciljevi su:

- Održivi razvoj turizma u Srbiji na ekonomskom, ekološkom i socijalnom planu,
- Jačanje konkurentnosti turističke privrede i pratećih delatnosti na domaćem i inostranom tržištu,
- Povećanje učešća turističkog sektora u bruto domaćem proizvodu i u broju zaposlenih,
- Unapređenje ukupnog imidža Srbije u regionu, Evropi i svetu.

Strategija sadrži analizu postojećeg stanja i stepena razvoja turizma u Srbiji i u konkurentskim zemljama, viziju i ciljeve razvoja turizma, izbor prioritetnih turističkih proizvoda, predlog prioritetnih turističkih destinacija; analizu uticaja turizma na kulturno nasleđe i prirodna dobra, predlog politike razvoja turizma i investicija kao i plan konkurentnosti.[88]

Strategijski master plan se donosi za prioritetnu turističku destinaciju. On sadrži tehničku ocenu posmatranog područja, zemljišnih osnova i ukupnu procenu kapaciteta turističke lokacije u turističkoj destinaciji; koncept razvoja - razmeštaj i moguće lokacije objekata, procena potencijala potrebnih kapaciteta; fizički master plan - osnovne elemente mogućeg razmeštaja objekata turističke infrastrukture i suprastrukture i saobraćajne mreže; poslovni master plan - ekonomska evaluacija turističke infrastructure i suprastrukture, saobraćajne mreže i komunalne infrastrukture, kao i procenom ekonomske opravdanosti pojedinačnih i ukupnih investicija.[89] Postoje master planovi za Frušku Goru, Kopaonik, Goliju, Palić, Staru planinu itd. Oni za konkretnu turističku destinaciju određuju strategiju turističkog razvoja tj. pronalaženje optimalnog fizičko-planerskog i poslovno-tržišnog rešenja za njen dalji razvoj. Master plan daje odgovore na grupe tema:

88 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

89 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

- Sadašnjost: resursi, mogućnosti, prilike;
- Vizija prostora kao turističke destinacije i kako je ostvariti;
- Ključne pretpostavke konkurentnosti, problemi i šta treba popraviti;
- Turistički proizvodi: identifikacija, korisnici, strukturiranost;
- Ključne investicije: identifikacija, obim, vreme realizacije, privlačenje investitora;
- Koristi za zajednicu i investitore;
- Realizacija plana: ko, kada, kako, kojim sredstvima i ko je odgovoran za realizaciju.[90]

Strategijski marketing plan sadrži: analizu marketing sistema Republike Srbije i marketing strategija konkurentskih država; misiju i organizaciju marketing sistema Republike Srbije; pozicioniranje Republike Srbije kao turističke destinacije; Marketing plan i Marketing plan turističkih proizvoda. Planom se definišu resursi i atrakcije Srbije i postavljaju u zaokruženi, funkcionalni i održiv sistem prioritetnih proizvoda, segmenata tržišta, inostranih tržišta, promocije idistribucije, odnosa s javnošću brendiranja i marketinga. Plan treba da vodi daljem održivom ekonomskom rastu turizma u Srbiji. On postavlja operativni sistem postojećih i novih marketinških aktivnosti. Posebni ciljevi ovog plana su definisani krovnom Strategijom razvoja turizma 2016-2025. godina:

- Pozicionirati Srbiju kao destinaciju na globalnom turističkom tržištu,
- Unapređenjem i maksimalnim uvećanjem marketinških aktivnosti višestruko povećati broj inostranih gostiju a domaćih prema mogućnostima ovdašnjeg životnog standarda,
- Uspostaviti i održavati turistički marketinški sistem na nivou države Srbije i njenih regija, gradova i opština.[91]

90 Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije, https://arhiva.mtt.gov.rs/sektori/sektor-za-turizam/master-planovi/?0=lat

91 Strategijski marketing plan turizma Republike Srbije do 2025. godine, https://mto.gov.rs/extfile/sr/201/Strategijski%20marketing%20plan%20turizma%20RS%20do%202025..pdf

3.2. PROGRAMI U TURIZMU U SRBIJI

Program razvoja turističkih proizvoda je planski dokument koji donosi Vlada Republike Srbije na predlog ministarstva nadležnog za turizam, a kojim se bliže određuje razvoj prioritetnih turističkih proizvoda utvrđenih krovnom Strategijom razvoja turizma Republike Srbije: gradski odmori, kružna putovanja, poslovni turizam, zdravstveni turizam, planinski i jezerski turizam, nautički turizam, manifestacije, kongresi i drugi događaji, ruralni turizam i specijalni interesi.[92] Pravilnikom je propisana sadržina i način izrade Programa razvoja turističkog proizvoda i sadržina i način podnošenja predloga za donošenje programa razvoja turističkog proizvoda. Program, između ostalog, sadrži: SWOT analizu i misiju i viziju razvoja turističkog proizvoda, prioritetne aktivnosti u razvoju turističkog proizvoda, razvojni model upravljanja kao i ciljeve i projekcije održivog razvoja turističkog proizvoda, predlog prioritetnih investicionih projekata značajnih za razvoj turističkog proizvoda, marketinške strategije razvoja turističkog proizvoda, akcioni plan razvoja turističkog proizvoda i model evaluacije i monitoringa. [93]

Autonomna pokrajina takođe donosi Program razvoja turizma kao planski dokument, a može ga doneti i jedna ili grupa jedinica lokalne samouprave. Mora biti usklađen sa krovnom Strategijom razvoja turizma Republike Srbije.[94] Pravilnikom je propisana sadržina i način izrade Programa razvoja turizma koji sadrži konkretne predloge i smernice za razvoj i unapređenje konkurentnosti turističke ponude na teritoriji koja donosi Program razvoja turizma. Program, između ostalog, sadrži: planski osnov za njegovu izradu, SWOT analizu razvoja turizma na konkretnoj teritoriji, ključne turističke proizvode na konkretnoj teritoriji, analizu ključnih turističkih tržišta za razvoj turizma i marketinga na konkretnoj teritoriji, razvojni model kao i ciljeve i projekcije održivog razvoja turizma na konkretnoj teritoriji, akcioni plan razvoja turizma na konkretnoj teritoriji.[95]

Program promotivnih aktivnosti je planski dokument koji mora biti usklađen sa krovnom Strategijom razvoja turizma Republike Srbije.[96] Njegova sadržina i način izrade nisu detaljnije objašnjeni u Strategiji razvoja turizma Republike Srbije, niti su propisani posebnim pravilnikom.

92 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

93 Pravilnik o sadržini i načinu izrade programa razvoja turističkog proizvoda i sadržini i načinu podnošenja predloga za donođenje programa razvoja turističkog proizvoda, Sl. glasnik RS br. 82/2023, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2023/82/1/reg

94 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pd

95 Pravilnik o sadržini i načinu izrade programa razvoja turizma, Sl. glasnik RS br. 86/2020, http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2020_06/SG_086_2020_001.htm

96 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

3.3. PLANOVI U TURIZMU U SRBIJI

Strategija razvoja turizma se realizuje i prostornim i urbanističkim planovima. Strategijski master plan je polazna osnova za izradu prostornih i urbanističkih planova u prioritetnoj turističkoj destinaciji. U prostornim i urbanističkim planovima područja koja su proglašena za turistički prostor daju se uslovi za izgradnju objekata turističke infrastrukture. U mestu za odmor u turističkom prostoru se daju i uslovi za izgradnju objekata turističke suprastrukture. Uslove određuje ministarstvo nadležno za poslove turizma na zahtev organa nadležnog za pripremu i donošenje prostornog odnosno urbanističkog plana.[97] Pravilnikom su propisani sadržina, način i postupak izrade dokumenata prostornog i urbanističkog planiranja i to:

- prostornih planova na nivou Srbije, regiona Srbije, jedinica lokalne samouprave i područja posebne namene;
- urbanističkih planova: generalnog, generalne regulacije i detaljne regulacije.[98]

97 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

98 Pravilnik o sadržini, načinu i postupku izrade dokumenata prostornog i urbanističkog planiranja, Sl. glasnik RS br. 32/2019, https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-sadrzini-nacinu-postupku-izrade-dokumenata-prostornog-urbanistickog-planiranja.html

4. STRATEŠKA PROCENA I PROCENA UTICAJA NA ŽIVOTNU SREDINU

Zakonom o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu se uređuju uslovi, način i postupak strateške procene uticaja na životnu sredinu konkretnih planova, programa, osnova i strategija u oblastima: prostornog i urbanističkog planiranja i korišćenja zemljišta, poljoprivrede, šumarstva, ribarstva, lovstva, energetike, industrije, saobraćaja, upravljanja otpadom, upravljanja vodama, telekomunikacija, turizma, očuvanja prirodnih staništa i divlje flore i faune. To se realizuje radi obezbeđivanja zaštite životne sredine i radi unapređivanja održivog razvoja integrisanjem osnovnih načela zaštite životne sredine u postupak pripreme i usvajanja planova, programa, osnova i strategija. Zakonom su određeni i kriterijumi za: određivanje mogućih karakteristika značajnih uticaja, ocenu izveštaja o strateškoj proceni. Zakonom su definisana načela i faze postupka strateške procene kao i izveštaj i postupak odlučivanja. Na osnovu rezultata procene daju se preporuke za usvajanje ili korigovanje planskih rešenja koja nisu u skladu sa ciljevima zaštite životne sredine, nepokretnih kulturnih dobara, zdravlja i kvaliteta života stanovništva. U svim slučajevima kada se radi strateška procena uticaja na životnu sredinu, obavezan je javni uvid, tj. informisanje i učešće javnosti u razmatranju izveštaja o strateškoj proceni uticaja i razmatranju predloženog planskog dokumenta.[99]

U praksi se strateška procena uticaja na životnu sredinu u Srbiji primenjuje samo u prostornom i urbanističkom planiranju. Nema kontrolne uloge strateške procene uticaja na životnu sredinu u sektorskom planiranju. Ta uloga je posebno važna u postojećoj situaciju neusklađenog zakonskog osnova i neregulisane koordinacije prostornog i sektorskog planiranja. Nema ni koordinirajuće i integrativne uloge strateške procene uticaja na životnu sredinu u sektorskim planovima u turizmu jer se u sadašnjem sistemu planiranja ne sprovodi obaveza izrade strateške procene uticaja na životnu sredinu u sektorskim planovima u turizmu iako je ta obaveza utvrđena upravo ovim zakonom (Dražić, 2020).

Zakonom o proceni uticaja na životnu sredinu se, za projekte koji mogu imati značajne uticaje na životnu sredinu, uređuje postupak procene uticaja na životnu sredinu i definiše faze postupka, određuje obim i sadržaj studije o proceni uticaja na životnu sredinu, učešće zainteresovanih organa, organizacija i javnosti, prekogranično obaveštavanje za projekte koji mogu imati značajne uticaje na

99 Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu, Sl. glasnik RS br. 135/2004 i 88/2010, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2010/88/5

životnu sredinu druge države, nadzor i druga pitanja značajna za procenu uticaja na životnu sredinu. Procena uticaja se radi za planirane tj. nove projekte kao i za stare projekte realizovane bez urađene studije o proceni uticaja na životnu sredinu i bez odobrenja za izgradnju ili upotrebu iz oblasti: industrije, rudarstva, energetike, saobraćaja, turizma, poljoprivrede, šumarstva, vodoprivrede, upravljanja otpadom i komunalnih delatnosti, kao i za projekte koji se planiraju na zaštićenom prirodnom dobru, u zaštićenoj okolini nepokretnog kulturnog dobra kao i u drugim područjima posebne namene. Pored projekata koji su planirani ili realizovani u prostoru, procena uticaja se radi i slučaju promene tehnologije, rekonstrukcije, proširenja kapaciteta, prestanka rada i uklanjanja projekata koji mogu imati značajan uticaj na životnu sredinu ili predstavljaju rizik po zdravlje ljudi. Vlada propisuje liste projekata za koje je procena uticaja obavezna i projekata za koje se može zahtevati procena uticaja.[100]

Nema projekata u turizmu i rekreaciji za koje je obavezna procena uticaja na životnu sredinu. Lista projekata u turizmu i rekreaciji za koje se može zahtevati procena uticaja na životnu sredinu data je u nastavku.

Tabela 13. Lista projekata u turizmu i rekreaciji za koje se može zahtevati procena uticaja na životnu sredinu

Projekat	Veličina
Skijaške staze, skijaški liftovi i žičare sa pratećim objektima	Površina obuhvata se prostire na više od 5 ha
Marine sa pratećim objektima	Područje zatvorene vodene površine prelazi 1.000 m^2 ili poseduje najmanje 100 vezova
Turistička naselja i hotelski kompleksi	Kapacitet 1.500 kreveta ili više
Namenski parkovi (zabavni, sportski, rekreativni, tereni za golf i dr.), uključujući zoovrtove i safari parkove, sa pratećim objektima	Ukupna površina veća od 20 ha

Izvor: Uredba o utvrđivanju Liste projekata za koje je obavezna procena uticaja i Liste projekata za koje se može zahtevati procena uticaja na životnu sredinu

U svim slučajevima kada se radi procena uticaja na životnu sredinu, obavezan je javni uvid, tj. informisanje i učešće javnosti u razmatranju izveštaja o proceni uticaja i razmatranju predloženog planskog dokumenta.

100 Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu, Sl. glasnik RS br. 135/2004, 36/2009, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_proceni_uticaja_na_zivotnu_sredinu.html

Osnovna razlika između „strateške procene uticaja na živonu sredinu“ i „procene uticaja na životnu sredinu“ je prostorna veličina projekata za koji se radi procena uticaja. Strateška procena se radi za projekte koji zauzumaju veliki prostor – na primer izgradnja turističkog centra u planinskom području, dok se “obična” procena radi za projekte postrojenja ili malih objekta - na primer izgradnja ski staze u planinskom turističkom centru (Dražić, 2020).

Studija o proceni uticaja na životnu sredinu je dokument kojim se analizira i ocenjuje kvalitet činilaca životne sredine i njihova osetljivost na određenom prostoru i međusobni uticaji postojećih i planiranih aktivnosti, predviđaju neposredni i posredni štetni uticaji projekta na činioce životne sredine, kao i mere i uslovi za sprečavanje, smanjenje i otklanjanje štetnih uticaja na životnu sredinu i zdravlje ljudi. Studiju može da izrađuje pravno lice ili preduzetnik, ako su upisani u odgovarajući registar. Nadležni organ donosi odluku o davanju saglasnosti na studiju o proceni uticaja projekta ili o odbijanju zahteva za davanje saglasnosti na studiju. Ova odluka je konačna. Protiv nje nosilac projekta, zainteresovani organi i organizacije i zainteresovana javnost mogu da pokrenu upravni spor pred nadležnim sudom. Organ nadležan za odobravanje projekta daje odobrenje za izvođenje projekta koje je usaglašeno sa merama i uslovima iz odluke o davanju saglasnosti na studiju o proceni uticaja projekta ili odlukom kojom se utvrđuje da nije potrebna procena uticaja projekta na životnu sredinu. Organ nadležan za izdavanje odobrenja za izvođenje projekta, odbija zahtev za izdavanje odobrenja za izvođenje projekta za koji nije data saglasnosti na studiju o proceni uticaja ili koji nije usaglašen sa uslovima iz odluke o davanju saglasnosti na studiju ili je zahtev podnet posle isteka roka za početak realizacije projekta.[101]

101 Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu, Sl. glasnik RS br. 135/2004, 36/2009, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_proceni_uticaja_na_zivotnu_sredinu.html

5. EFIKASNOST UPRAVLJANJA ODRŽIVIM RAZVOJEM – MULTISEKTORSKI PRISTUP

5.1. ODRŽIVI RAZVOJ

Ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija "održivog razvoja" ali se najčešće navodi definicija iz izveštaja Svetske komisije UN za životnu sredinu i razvoj "Naša zajednička budućnost" iz 1987. godine: Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe današnje ljudske populacije ne dovodeći u pitanje zadovoljenje potreba budućih generacija.[102]

Današnje države u svetu su listom opredeljene da u svom razvoju primenjuju koncept „održivog razvoja".

5.2. ODRŽIVI RAZVOJ I TURIZAM

Globalne organizacije i programi kao što su Svetska turistička organizacija i Program Ujedinjenih nacija za razvoj su odavno uočile veliku povezanost turizma i održivog razvoja na državnom i na globalnom nivou kao i to da održivi razvoj turizma doprinosi održivom razvoju države i sveta i obrnuto - održivi razvoj države i sveta doprinosi održivom razvoju turizma.

U izveštaju WTO i UNDP iz 2017. godine se konstatuje da većina zemalja u svetu smatra da turizam daje doprinos realizaciji svih 17 globalnih Ciljeva održivog razvoja (SDGs), a posebno SDG 8: Promovisati neprekidan, inkluzivan i održiv ekonomski rast, punu i produktivnu zaposlenost i pristojan rad za sve, SDG 12: Obezbediti održive obrasce potrošnje i proizvodnje i SDG 17: Ojačati sredstva za implementaciju i revitalizovati globalno partnerstvo za održivi razvoj. Istovremeno se konstatuje da, na svetskom nivou, kreatori turističke politike nedovoljno odgovaraju na potrebu za angažovanjem i saradnjom sa drugim resornim ministarstvima i privatnim sektorom da bi u potpunosti istražili i iskoristili prednosti međupovezanosti turizma sa drugim sektorima i industrijama, ne samo zarad ostvarivanja globalnih Ciljeva održivog razvoja (SDGs) već i radi punog doprinosa turizma ekonomiji i prosperitetu država i pojedinaca. Kreatori turističke politike bi morali da koriste multisektorski pristup u:

102 Report of the World Commission on Environment and Development "Our common future", https://digitallibrary.un.org/record/139811?v=pdf

- kreiranju inkluzivnije turističke politike tako što će obezbediti aktivno učešće i transparentni konsultativni procesi u formulisanju okvira nacionalne politike za održivi turizam sa svim zainteresovanim stranama u turizmu – uključujući civilno društvo, privatni sektor, mala i srednja preduzeća i mikro preduzeća, destinacije, lokalne zajednice, autohtone i ugrožene grupe;
- kreiranju i implementaciji nacionalne strategije razvoja turizma;
- ojačavanju integracije turističkih i ne-turističkih preduzeća u poljoprivredi, proizvodnji, umetnosti i zanatstvu na lokalnom i nacionalnom nivou;
- uključenju u Program održivog turizma 10YFP za ubrzanje pomeranja ka održivoj proizvodnji i potrošnji i rastu turizma povećanjem korišćenja prirodnih resursa;
- kreiranju i implementaciji Strategije nacionalnog turističkog izvoza, za ojačavanje kapaciteta i jačanje turističkih lanaca vrednosti radi poboljšanja lokalne ekonomije;
- promovisanju turizma kao prioritetnog sektora za održivi razvoj na nivou države i korišćenju tehničke pomoći u vezi sa trgovinom itd. (WTO & UNDP, 2017).

5.3. ODRŽIVI TURIZAM

Održivi turizam nije poseban vid, vrsta ili bilo kakav drugi oblik turizma. Održivi turizam je svaki vid turizma koji „poštuje i lokalne stanovnike i turiste, kulturno nasleđe i životnu sredinu". Održivost, kao trend u turizmu obuhvata prilagođavanje razvoja ka stanju koje će omogćiti da se turizam razvija u skladu sa opštedruštvenim interesima za njegovom trajnošću i neutralnošću, dakle razvoju u skladu sa raspoloživosti resursa i potrebom da njihov kvalitet i kvantitet ne budu kompromitovani. Pozitivan trend planiranja za održivi razvoj i unapređenja koja će omogućiti eliminaciju negativnih uticaja turizma na kulturno i prirodno nasleđe, životnu sredinu i društvo, postao je realnost u 21. veku i smatra se da će značaj ovog pristupa dalje rasti u budućnosti. Implikacije koncepta održivog turizma se kreću od makro nivoa destinacije do mikro nivoa svakog vida smeštaja. Ekonomska, socio-kulturna i održivost životne sredine moraju biti izbalansirane da bi se obezbedio dugoročni održivi razvoj turizma.

Ekonomska održivost označava obezbeđivanje socio-ekonomske koristi svim akterima: pravednu raspodelu zarađenog, mogućnosti za zaradu i siguran posao. Ključni činioci ekonomske održivosti su: ekonomski razvoj i prosperitet, porast životnog standarda, politička stabilnost i povećanje količine slobodnog vremena. Održivi turizam je socijalna usluga lokalnim zajednicama i doprinosi smanjenju siromaštva. Treba imati na umu da ekonomija može previše da zavisi od turističke industrije koja je, sa svoje strane, neretko podložna rizicima i neizvesnosti (Tutek et al., 2016).

Socio-kulturna održivost se odnosi na pitanja vezana na dobrobit i učešće zajednice, kulturna dobra i zadovoljstvo turista. Turizam daje ekonomsku vrednost tradicionalnoj umetnosti, zanatima i običajima i podstiče očuvanje istorijskih mesta i građevinske baštine. Turizam poštuje socio-kulturnu autentičnost lokalnih zajednica, čuva njihovo uspostavljeno i živo kulturno nasleđe i tradicionalne vrednosti i doprinosi međukulturnom razumevanju i toleranciji. Turizam poboljšava distribuciju prihoda unutar društva i deluje kao katalizator razvoja infrastrukture. Turizam potencijalno može da transformiše lokalne vrednosti, moralne vrednosti, obrasce ponašanja i potrošnje i strukturu zanimanja unutar lokalne zajednice. Ako se turizmom ne upravlja na održiv način, njegova prekomerna razvijenost može dovesti do antipatije lokalnog stanovništva prema turizmu i/ili protivljenja turizmu (Tutek et al., 2016).

Održivost životne sredine znači optimalno korišćenje resursa životne sredine, održavanje osnovnih ekoloških procesa i pomoć u očuvanju prirodnog nasleđa i biodiverziteta. Za mnoge destinacije je prirodno okruženje jedna od primarnih atraktora za turiste što znači da se turističke aktivnosti često odvijaju u ekološki osetljivim područjima i zbog toga razvoj turizma zahteva pažljivo balansiranje između pružanja adekvatnih usluga i iskustava turistima, zaštite ekoloških i kulturnih vrednosti tog područja i obezbeđivanja dugoročne održivosti destinacije (Tutek et al., 2016).

5.4. ODRŽIVI RAZVOJ U SRBIJI

I Srbija se u planiranju i upravljanju svojim razvojem opredelila za koncept „održivog razvoja". Održivi razvoj Srbije je definisan kao ciljnoorijentisan, dugoročan, neprekidan, sveobuhvatan i sinergetski proces koji utiče na sve aspekte života (ekonomski, socijalni, ekološki i institucionalni) na svim nivoima. Održivi razvoj podrazumeva i usklađivanje različitih razvojnih aspekata i suprotstavljenih motiva sadržanih u programima pojedinih sektora. Tri stuba održivog razvoja su:

- održivi razvoj ekonomije, privrede i tehnologije,
- održivi razvoj društva na bazi socijalne ravnoteže,
- zaštita životne sredine uz racionalno raspolaganje prirodnim resursima.

Cilj Nacionalne strategije održivog razvoja je da uravnoteži tri navedena stuba i da ih spoji u celinu koju će podržavati odgovarajuće institucije.[103] Srbija ima nacionalne strategije na državnom (2008) i lokalnom nivou, ali one nisu inovirane od donošenja. 2019. godine je usvojena Strategija održivog urbanog razvoja Republike Srbije do 2030. godine.[104] Čitav niz regionalnih i lokalnih razvojnih strategija, pa čak i strategija koje se odnose na prekogranične ruralne oblasti npr. koje su tekovina prvih dekada 21. veka predstavljale su dobar polazni okvir za decentralizovani održivi razvoj Srbije. One su davale solidne okvire i za održivi razvoj turizma, čak i kada se na njega nisu direktno odnosile, odnosnon turizam se u različitim okvirima u njima mogao naći kao komponenta ekonomskog razvoja ili razvoja drugih sektora. Na žalost većina ovih strategija nije implementiran ili je implementiran delimično, efekti nisu provereni, niti je na osnovu ovih provera išta učinjeno da se unaprede i osavremene. Danas, u eri ponovne centralizacije, većina je napuštena ili nije važeća, a ne postoje ni indicije da će se zanavljati.

Srbija je pretežno ruralna zemlja i zbog toga mora da ima u fokusu svoj održivi ruralni razvoj. Održivi turizam predstavlja značajni element balansiranja lokalne ekonomije sa nacionalnim interesima i podizanja održivosti korišćenja lokalno raspoloživih resursa. Da bi se postigao održiv i inkluzivan ruralni razvoj u Srbiji, u selima treba obnoviti socijalnu koheziju, stvoriti podsticajno ekonomsko okruženje i obezbediti kvalitetne uslove života lokalnom stanovništvu. To podrazumeva uvođenje teritorijalnog umesto sektorskog planiranja razvoja. To je jedini način da interesi pojedinih sektora za eksploatacijom resursa u ruralnim

103 Nacionalna strategija održivog razvoja, Sl. glasnik RS br. 57/2008, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2008/57/1/reg

104 Strategija održivog urbanog razvoja Republike Srbije do 2030. godine, "Sl. glasnik RS", br. 47/2019

sredinama, ne bude i konačno uništavanje predmetnih prostora. Raznovrsni resursi moraju se upoznati do tančina, njihovo stanje i potencijal razmotreni u kontekstu sva tri aspekta održivosti, a zatim svaki sektor uklopiti u celinu, u čemu turizam često igra ulogu optimizatora i poveznice.

Dakle, rešavanje kompleksnog problema ruralnog i lokalnog razvoja generalno, ne može se pretočiti u strategiju samo jednog sektora. Sveobuhvatno planiranje ruralnog razvoja znači obavezno delovanje u više pravaca – ekonomija, društvo, kultura itd. i na više nivoa organizovanja - država, lokalna samouprava, seoska zajednica i neizostavno angažovanje različitih aktera različitih sektora (Bogdanov et al., 2011). Iz tog razloga, razvoj sistemskih mera podsticaja diverzifikaciji ruralne ekonomije, u kome je turizam jedan od odlučujućih elemenata, verovatno je najveće dostignuće u održivom razvoju turizma u Srbiji poslednjih dvadeset godina. Ovakva politika diverzifikacije ruralne ekonomije višestruko podstiče koordinisan razvoj vise sektora, uz punu društvenu korist i prevenciju rizika od prekomerne i jednostrane ekploatacije resursa. One su deo politike su ozbiljan doprinos održivom ruralnom razvoju na prostoru celog Zapadnog Balkana (Đorđević-Milošević, 2020).

5.5. ODRŽIVI TURIZAM U SRBIJI

I u slučaju Srbije se, kao i širom sveta, u planiranju i upravljanju održivim razvojem države nezaobilazno pojavio turizam kao bitan deo ekonomije i ne samo nje. Prema Nacionalnoj strategiji održivog razvoja iz 2008, ciljevi održivog razvoja turizma Srbije obuhvataju:

1. poboljšanje smeštajnih kapaciteta; razvijanje turističkog sistema kvaliteta i sistema zaštite potrošača;
2. razvijanje turističkog informacionog sistema (informativni centri, brošure, imidž, pozicioniranje itd.);
3. razvijanje dodatne turističke ponude uz postizanje ekonomske isplativosti i lokalnog prosperiteta (trgovina, gastronomija, ugostiteljstvo, aktivnosti, putničke agencije itd.) čime će se otvoriti nova radna mesta, uz najveće moguće očuvanje kulturnog bogatstva i prirodne raznovrsnosti;
4. utvrđivanje i otklanjanje aktuelnih i potencijalnih konflikata između turizma i drugih aktivnosti vezanih za korišćenje resursa.[105]

105 Nacionalna strategija održivog razvoja, Sl. glasnik RS br. 57/2008, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2008/57/1/reg

Nastavićemo razmatranje ove materije na primeru ruralnog turizma. Već je ranije navedeno da Srbija kao pretežno ruralna zemlja mora u fokusu da ima održivi ruralni razvoj. Razmatranje ruralnog razvoja i definisanje njegovih bitnih komponenti neizostavno vodi do ruralnog turizma kao, za naše uslove i prilike, najprepoznatljivijeg oblika turizma. Ruralni turizam je jedan od najprepoznatljivijih posebnih oblika turizma. Njegova važnost je, pre svega, u korišćenju već postojećih resursa. Naročito je važno što se ruralni turizam temelji na održivom razvoju (Demonja, 2011).

Održivi ruralni turizam je izvor lokalnog preobražaja. On integriše lokalne zajednice zarad poboljšanja uslova života u njima i smanjenja siromaštva. Održivi ruralni turizam doprinosi očuvanju prirodnih i kulturnih dobara kao što su biodivezitet, kulturna baština i tradicionalne vrednosti. Opšti cilj razvoja ruralnog turizma u Srbiji je razvoj socijalno, ekonomski i ekološki održivog proizvoda u kratkoročnom i srednjoročnom periodu. Od njega će korist osetiti lokalne ruralne zajednice. Ukoliko ne bude postojala interakcija socijalne, ekonomske i ekološke komponente i ukoliko te komponente ne budu izbalansirane, koristi od ruralnog turizma biće ograničene. Uz to, ruralni turizam u Srbiji zavisi od velikog broja prirodnih i kulturnih dobara koja, u procesu razvoja turizma, moraju da se očuvaju, koriste na održiv način i dalje unapređuju (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012).

Razvoj ruralnog turizma u Srbiji je izuzetno složen proces s obzirom na to da se, u pogledu prirodnih, ekonomskih, demografskih i socijalnih uslova, ruralne oblasti Srbije svrstavaju među najheterogenije ruralne oblasti Evrope. Zbog toga je potrebno da se u narednom periodu razvoj ruralnog turizma posmatra multisektorski. Uz to je potrebno da bude zasnovan na adekvatnom strateškom i zakonskom okviru, uz razvijene precizne akcione planove koji će definisati kontrolu realizacije ciljeva i modalitete finansiranja. Finansijski resursi su jedno od najvećih ograničenja razvoja ruralnog turizma u Srbiji. U kvantitativnom pogledu se konstatuje njihova nedovoljnost a u kvalitativnom pogledu se konstatuje nedostupnost kvalitetnih finansijskih resursa. Uz to je neophodno da se paralelno rešavaju problemi finansiranja ruralnog turizma i poljoprivrede s obzirom na to da su ove delatnosti uzročno-posledično povezane. Sa svoje strane, finansiranje poljoprivrede je neprestano prisutan, a još uvek nerešen problem domaće privrede i ekonomske i agrarne politike (Radović, 2015).

Više o ruralnom turizmu biće reči u narednim poglavljima.

5.6. MULTISEKTORSKI PRISTUP UPRAVLJANJU

Iz svega napred navedenog sledi logičan zaključak da se efikasnom upravljanju održivim turizmom uopšte mora pristupiti multisektorski i izbalansirano obuhvatiti njegove socijalne, ekonomske, ekološke, prirodne, kulturne, materijalne i nematerijalne komponente. U svetu se iz godine u godinu se sve više promoviše i koristi multisektorski pristup u efikasnom upravljanju održivim razvojem kako cele države tako i njenih pojedinih velikih ekonomskih i drugih oblasti. Multisektorski pristup upravljanju održivim razvojem je integrisani metod rešavanja složenih pitanja održivosti kroz saradnju u različitim sektorima.[106]

U SWOT analizi turizma Srbije 2015. godine, za potrebe donošenja nove desetogodišnje Strategije razvoja turizma Republike Srbije, jedna od identifikovanih slabosti je bila: nepostojanje efikasne međuresorne saradnje ministarstava u planiranju i realizaciji razvojnih programa u turizmu, naročito koordinacije u razvoju putne i komunalne infrastukture, ruralnom i kulturnom turizmu. Slabosti koje bliže opisuju efekte navedenog nedostatka multisektorskog pristupa su i: nedostatak opšte infrastrukture u okviru nerazvijenih turističkih prostora, nepoštovanje mera zaštite u zaštićenim područjima prirode, zapuštenost objekata i spomenika pod zaštitom države itd. Konstatuje se da je potrebno odmah započeti procese brzih promena radi prevazilaženja svih navedenih unutrašnjih slabosti kao i drugih identifikovanih u analizi.[107]

Vlada Srbije je krajem 2015. godine donela Odluku o obrazovanju Međuresorne radne grupe za sprovođenje Agende Ujedinjenih nacija o održivom razvoju do 2030. godine. Zadaci ove radne grupe su, između ostalog, da objedini i koordinira stavove i aktivnosti svih nadležnih ministarstava povodom navedene Agende 2030 i da predloži proces usvajanja nacionalne strategije održivog razvoja kojom bi se objedinile sve pojedinačne strategije raznih sektora.[108]

Vlada Srbije je formirala i Institucionalno mrežno integrisan mehanizam sprovođenja Agende 2030. Taj mehanizam čine: Međuresorna radna grupa Vlade Srbije za sprovođenje Agende 2030, Fokus grupa Narodne skupštine Srbije za razvoj kontrolnih mehanizama za proces implementacije i nadzora sprovođenja Ciljeva održivog razvoja (SDGs), Zaštitnik građana, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Poverenik za informacije od javnog značaja, Državna revizorska institucija, Stalna konferencija gradova i opština i Republički zavod za statistiku.[109]

106 https://sustainability-directory.com/term/definition/multi-sectoral-approach/

107 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godina, Sl. glasnik RS 98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf

108 Odluka o obrazovanju Međuresorne radne grupe za sprovođenje Agende Ujedinjenih nacija o održivom razvoju do 2030. Godine, Sl. glasnik RS br. 113/2015, 67/2017, 95/2017, 120/2017, 104/2018, 8/2019

109 https://sdgs4all.rs/documents/dobrovoljni-nacionalni-izvestaj-republike-srbije-o-sprovodjenju-agende-za-odrzivi-razvoj-2030/

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Definišite koncept upravljanja održivim razvojem.
2. Objasnite obuhvat opšteg pojma politike usmeravanja i upravljanja održivim razvojem, sa posebnim osvrtom na turističku politiku, elemente i razvojne ciljeve.
3. Kakav je stav Evropske unije prema upravljanju turističkom politikom, i na koji način EU podržava „zelenu i digitalnu tranziciju" i sa kojim ciljem?
4. Navedite bazni dokument o razvoju nacionalnog turizma Republike Srbije i objasnite osnovna načela i principe turistička politike, koju obuhvata.
5. Koji je primer nacionalne politike istaknut, u smislu državne politike i uticaja na razvoj i upravljanje privrednom granom turizma?
6. Napravite osvrt ka početku XXI veka i objasnite put definisanja razvojnih ciljeva i privrednih sektora sa potencijalom za uspeh, u Republici Srbiji i koja ga problematika prati?
7. Objasnite značaj zakonskog osnova u sferi upravljanja i suštinske aspekte dva bazična zakona i drugih pravnih akata koji se tiču razvoja turizma u RS.
8. Navedite ključne stavove Zakona o poljoprivredi i ruralnom razvoju i objasnite suštinu njegovog značaja u sferi održivog ruralnog razvoja i razvoja turizma.
9. Pored Zakon o turizmu i Zakona o ugostiteljstvu, navedite druge zakone koji su relevantni za upravljanje razvojem turizma u Republici Srbiji i objasnite njihove ključne regulative.
10. Na koji način su klasifikovani instrumenti turističke politike, koji se mogu pronaći u relevantnoj literaturi?
11. Koja su tri ključna aspekta održivog razvoja? Objasniti njihov značaj za upravljanje razvojem turizma i ključne dokumente kojima se razvoj regulatorno oblikuje i usmerava kao i neophodnost njihove usaglašenosti.
12. Navedite najznačajnije planske dokumente, najšireg obuhvata, za Republiku Srbiju i objasnite njihove ciljeve i način donošenja, kao i aktuelnu problematiku prisutnu u praksi.
13. Navedite sadržaj i ciljeve najnovijeg strateškog dokumenta u Republici Srbiji, koji je ključan za razvoj domaćeg turizma kao i strateške planske dokumente sa kojima je usaglašen.
14. Iz kog razloga se donosi Strategijski master plan i koji je njegov sadržaj?
15. Na koji način se bliže određuje razvoj prioritetnih turističkih proizvoda, na bazi Strategije razvoja turizma Republike Srbije?

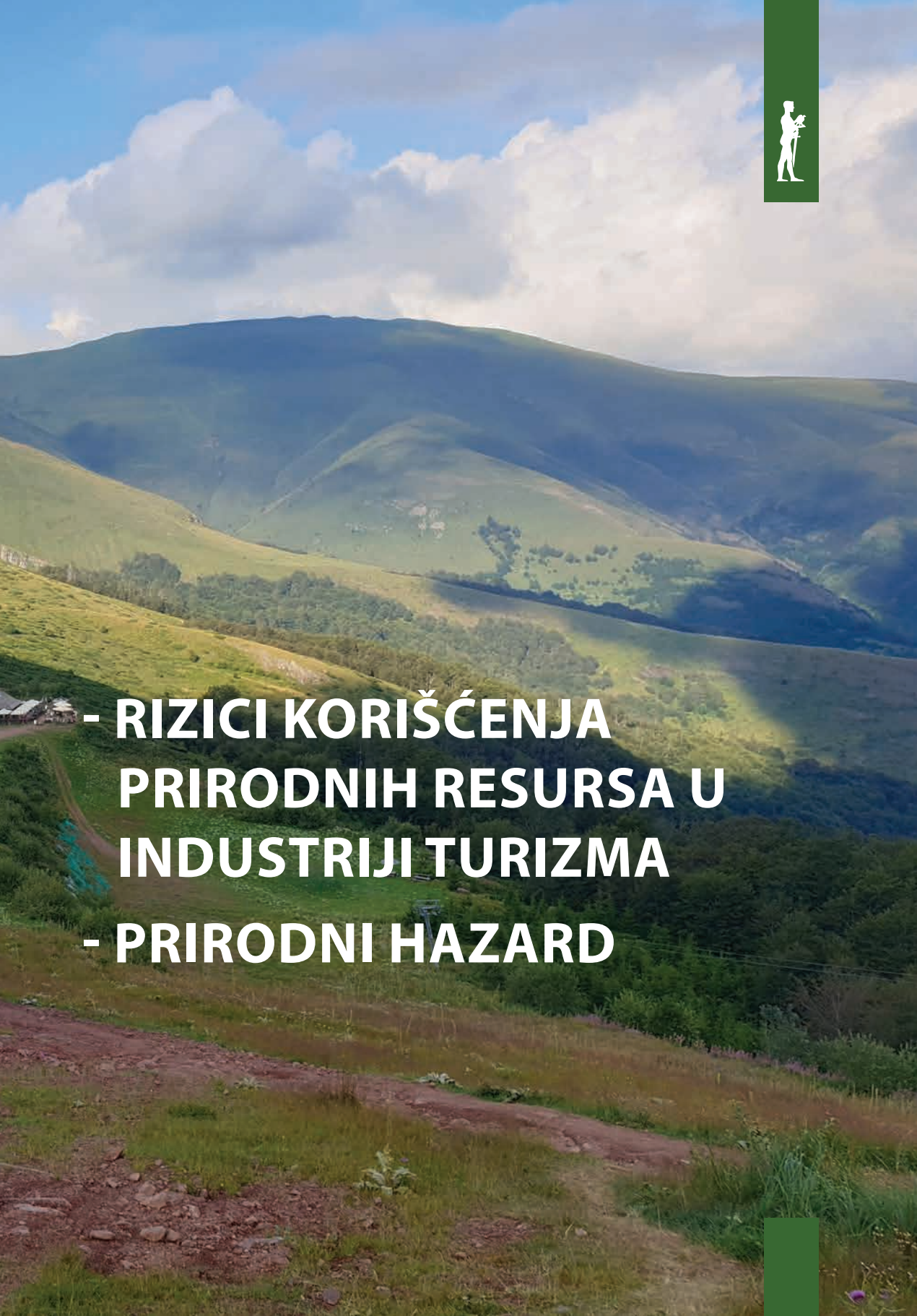
16. Na koji način se realizuje Strategija razvoja turizma Republike Srbije?
17. Objasnite definisane postavke Zakona o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu RS, uslove, način uređenja, osnovu kao i postupak realizacije zaštite životne sredine, sa specifičnostima primene u praksi.
18. Koji su ključni aspekti studije o proceni uticaja na životnu sredinu, kao i projekti te vrste sadržani u listi onih za koje se ista može zahtevati a koju propisuje Vlada Republike Srbije?
19. Navedite opšteprihvaćenu definiciju održivog razvoja i povezanost ovog pojma sa turizmom, sa aspekta globalnih organizacija koje se bave ovom ekonomskom kategorijom?
20. Objasnite koncept održivog razvoja i održivog turizma u Republici Srbiji i osnove multisektorskog pristupa.

Vežbe

- ✓ Analiza mera zakonskih i strateških okvira za ruralni razvoj i održivi turizam
- ✓ Planiranje izrade strateškog plana održivog razvoja turizma na odabranoj turističkoj destinaciji

Peto poglavlje

- RIZICI KORIŠĆENJA PRIRODNIH RESURSA U INDUSTRIJI TURIZMA

- PRIRODNI HAZARD

Rizik je mogućnost da se desi nešto što će imati štetan uticaj na neki događaj: neka vrsta gubitka, štete na materijalnim dobrima ili povrede fizičkih lica. Učestalost rizika tj. verovatnoća pojavljivanja može biti: očekuje se sigurno, verovatno će se pojaviti, možda će nekada doći do rizika, mala je verovatnoća da će se pojaviti, možda će se pojaviti, samo u izuzetnim slučajevima će se pojaviti.

Posledice rizika mogu biti: beznačajne, male, umerene, značajne i katastrofalne. Rizici imaju potencijal da prerastu u krizu, a ukoliko se odgovarajuće ne reaguje - kriza prerasta u katastrofu. Turizam je naročito osetljiv na krize i katastrofe.[110]

Prema Svetskoj turističkoj organizaciji iz 2015. godine,[111] postoje četiri glavna izvora rizika u turizmu:

- Sektor turizma i povezani komercijalni izvori: nepoštovanje ugovora, prevare, nedovoljan nivo higijenske i sanitarne zaštite, požar, zemljotres;
- Ljudsko i institucionalno okruženje van sektora turizma: društveni sukobi, ratovi, terorizam, organizovani kriminal, delikvencija i trgovina ljudima;
- Turisti individualno: loše zdravlje, kriminal, izazivanje sukoba sa lokalnim stanovništvom, poseta opasnim mestima, gubitak novca i dokumenata, itd.;
- Fizički rizici iz životne sredine: prirodni, klimatski, epidemijski (vakcinacija, posete opasnim područjima, izlaganje opasnostima tokom elementarnih nepogoda i epidemija).

1. RIZICI KORIŠĆENJA PRIRODNIH RESURSA U INDUSTRIJI TURIZMA

1.1. PRIRODNI RESURSI

U međunarodnom pravu su prirodni resursi klasifikovani u grupe:

1) globalni prirodni resursi (nebeska tela, atmosfera i stabilan klimatski sistem, biološki diverzitet i ekološki sistemi, pkean i njegovi mineralni i živi resursi),
2) regionalni prekogranični prirodni resursi globalnog značaja (šume i predeli kao regionalni i prekogranični prirodni resursi, reke, slatkovodni ekosistemi kao regionalni i prekogranični prirodni resursi, migratorne vrste kao regionalni i prekogranični prirodni resursi),

110 http://www.visokaturisticka.edu.rs/skripte/upravljanje_rizicima_i_resursima_u_turizmu/materijal_za_predmet2.pdf

111 www.unwto.org

3) nacionalni prirodni resursi globalnog značaja (šume i predeli, zemljište i podzemlje, minerali, održiva energija) (International Law Association, 2020).

Prema Evropskoj agenciji za životnu sredinu, prirodni resurs je pojava ili komponenta prirodnog okruženja koja ima vrednost u služenju ljudskim potrebama, npr. zemljište, voda, biljni svet, itd. Neki prirodni resursi imaju ekonomsku vrednost (npr. drvo), dok drugi imaju „neekonomsku" vrednost (npr. lepota pejzaža).[112]

U Srbiji se prirodnim resursima bavi nekoliko zakona bilo kao celinom ili pojedinim resursom relevantnim za konkretni zakon. U Zakonu o zaštiti životne sredine[113] su prirodni resursi definisani kao „obnovljive ili neobnovljive geološke, hidrološke i biološke vrednosti koje se, direktno ili indirektno, mogu koristiti ili upotrbiti, a imaju realnu ili potencijalnu ekonomsku vrednost". Po ovom zakonu su prirodni resursi deo prirodnih vrednosti uz zaštićena prirodna dobra i javna prirodna dobra.

U Zakonu o zaštiti prirode[114] se navodi da se zaštita prirode sprovodi naročito, između ostalog, „utvrđivanjem uslova i mera zaštite prirode i zaštićenih prirodnih dobara i predela u prostornim i urbanističkim planovima, projektnoj dokumentaciji, osnovama i programima upravljanja prirodnim resursima u rudarstvu, energetici, saobraćaju, vodoprivredi, poljoprivredi, šumarstvu, lovstvu, ribarstvu, turizmu i drugim delatnostima od uticaja na prirodu".

U Zakonu o zaštiti zemljišta[115] je zemljište proglašeno "prirodnim resursom od nacionalnog interesa".

Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima[116] definiše geološke resurse, Zakon o vodama[117] definiše vodne resurse ali tim resursima ne daje eksplicitnu odrednicu „prirodnog resursa". U Zakonu o zaštiti vazduha[118] je vazduh proglašen „prirodnom vrednosti od opšteg interesa".

112 https://www.eea.europa.eu/help/glossary/gemet-environmental-thesaurus/natural-resource
113 Zakon o zaštiti životne sredine, Sl. glasnik RS br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – dr. zakon, 72/2009 – dr. zakon, 43/2011 – odluka US, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – dr. zakon i 94/2024 – dr. zakon
114 Zakon o zaštiti prirode, Sl. grasnik RS br. 36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021
115 Zakon o zaštiti zemljišta, Sl. glasnik RS br.112/2015
116 Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima, Sl. glasnik RS br. 101/2015, 95/2018 – dr. zakon i 40/2021
117 Zakon o vodama, Sl. glasnik RS br. 30/2010, 93/2012, 101/2016, 95/2018 i 95/2018 – dr. zakon
118 Zakon o zaštiti vazduha, Sl. glasnik RS br. 36/2009, 10/2013 i 26/2021 – dr. zakon

1.2. RIZICI KORIŠĆENJA PRIRODNIH RESURSA

Rizici korišćenja prirodnih resursa u industriji turizma su raznovrsni i imaju razne uzroke: pojedinačnog turistu, životnu sredinu tj. prirodu, menadžment turističke destinacije, vrstu turizma, klimatske promene, konflikte oko prirodnih resursa itd. U nastavku se malo detaljnije bavimo pomenutim rizicima i njihovim uzrocima.

1.2.1. Turisti, priroda, menadžment

Korišćenjem metoda sistematskog kvantitativnog pregleda 59 originalnih istraživačkih radova na engleskom jeziku u periodu 2000 - 2015. godina, urađena je konceptualizacija rizika rekreativnih aktivnosti u prirodi. Identifikovane su fundamentalne razlike u viđenju rizika od strane autora pomenutih radova.

Oko 63% izvora je rizik smatralo potencijalno negativnom posledicom rekreativnih aktivnosti u prirodi. Međutim, oko 37% njih je rizik videlo kao značajnu komponentu ukupnog iskustva rekreativnih aktivnosti u prirodi. Identifikovani su specifični faktori rizika koji povećavaju verovatnoću negativnih ishoda kao i potencijalne koristi od učešća u aktivnostima i dati su u narednim tabelama.

Tabela 14. Faktori rizika koji doprinose verovatnoći negativnog ishoda rekreativnih aktivnosti u prirodi

Faktori rizika koji doprinose verovatnoći negativnog ishoda rekreativnih aktivnosti u prirodi		
		Faktori rizika
Uzrok	Pojedinac	Godine, Pol, Izloženost opasnosti (blizina, dužina trajanja), Biti van grupe, Nedostatak znanja/iskustva, Nedostatak sposobnosti (veština/kondicija), Nepoznavanje okoline, Nepoznavanje aktivnosti, jezika/kulturnih faktora, Nedostatak zaštitne opreme, Nedostatak odgovarajuće odeće, Ne nosi dovoljno vode, Nedostatak informacija, Nedostatak svesti o situaciji, Nepotrebno preuzimanje rizika, Precenjivanje sopstvenih sposobnosti, Heurističke zamke u donošenju odluka, Ignorisanje bezbednosnih upozorenja/instrukcija, Neznanje, Nedostatak lične odgovornosti, Impulsivnost, Niska spoznaja rizika, Osećaj dokolice, Lažni osećaj sigurnosti, Konzumiranje alkohola
	Životna sredina	Brze promene/loši vremenski uslovi, Ekstremna toplota/hladnoća, Specifični opasni geografski uslovi (nestabilan teren - lavina, odron, klizište; plimska struja; pukotine u steni; brzi vodeni tok; potopljeno/klizavo stenje; poplava; vulkan), Opasne životinje

Faktori rizika koji doprinose verovatnoći negativnog ishoda rekreativnih aktivnosti u prirodi		
		Faktori rizika
Uzrok	Menadžment	Pogrešno/nedovoljno/preterano upravljanje prirodnim okruženjem, Nedostatak informacija/pružanja usluga, Neadekvatni sistemi bezbednosti. Propust da se identifikuju opasnosti, Odsustvo spasilaca, Loš kvalitet vodiča (nedostatak obuke, iskustvo, odgovarajuća oprema, opšta zabrinutost; umor), Vremenski/finansijski pritisci, Neočekivani događaji, Slab odnos klijent-vodič, Loša komunikacija/donošenje odluka, Faktori specifičnih zadataka i opreme (velike brzine, ekstremne visine)

Izvor: Gstaettner et al, 2016

Tabela 15. Moguće koristi od "rizičnih" rekreativnih aktivnosti u prirodi

Moguće koristi od "rizičnih" rekreativnih aktivnosti u prirodi	
Dobitni faktori	
Unutrašnji	Spoljašnji
Hormonska/afektivna zadovoljstva, Iskustvo ushićenja, Iskustvo žurbe/ uzbuđenja, Zabava, Igra, Iskustvo straha, Iskustvo neizvesnosti, Testiranje fizičke snage i izdržljivosti, Izazov, Testiranje mentalne snage, Rešavanje problema, Razvoj veština/kompetentnosti, Neobične telesne senzacije, Doživite duh prirode, Doživeti samorefleksiju, Doživeti samoaktualizaciju, Upravljanje stresom, Alternativa za „nezdrave"/nezakonite rizike	Društveni status, Imidž, Biti deo grupe, Formiranje identiteta, Negativizam, Bekstvo, Takmičenje, Situacione prednosti (npr. rashlađivanje na vrućini, približavanje prirodnom fenomenu)

Izvor: Gstaettner et al, 2016

1.2.2. Vrsta turizma i rizici

Avanturistički turizam je primer, napred navedene konstatacije nekih autora studija, da rizici ne nose nužno uvek negativnu konotaciju i da su „rizične" turističke aktivnosti značajna i poželjna komponenta ukupnog iskustva nekih rekreativnih aktivnosti u prirodi. Avanturistički turizam obuhvata mnogo aktivnosti koje su uključene u turističko putovanje ili se putovanje preduzima samo zarad određene avanturističke aktivnosti. Posebno se odnosi na one aktivnosti koji uključuju rizik i zahtevaju opsežno planiranje. Suština je u maloj dozi rizika i dosta planiranja.

Avanturistički turizam se može podeliti na „tvrdi" i „meki". „Tvrdi" avanturistički turizam se odnosi na aktivnosti koje su obično više rizične. Zahtevaju intenzivan trening, promene u ishrani, mnogo vežbe, vodiča itd. Neke od njih su: alpinizam, penjanje po ledu, penjanje po stenama, padobranstvo, slobodno ronjenje, ekstremni biciklizam itd. Aktivnosti "mekog" avanturističkog turizma su manje rizične i ne zahtevaju intenzivan trening i ostalo što je navedeno za "tvrdi" avanturistički turizam. Neke od tih aktivnosti su: jahanje, skijanje, snoubording, pecanje, lov, safari, planinarenje, surfovanje, splavarenje, vožnja kajaka itd. Avanturistički turizam je veliki deo turističke industrije koji uz to i brzo raste. Danas, više nego ikada ranije, postoje brojne kompanije za avanturistički turizam, uključujući turističke agente i turoperatore koji su specijalizovani za ovu oblast (Stainton, 2023)[119].

1.2.3. Klimatske promene i rizici

Brojne studije u Evropi su se, u poslednjih desetak godina, bavile procenom uticaja promena klimatskih uslova na turizam koristeći, na primer, razne indekse za tu procenu. Istovremeno, vrlo mali broj studija je istraživao uticaj tih promena na regionalne ili lokalne turističke sisteme. Na primer, nema odgovora na pitanje koliko je važna klima u poređenje sa drugim faktorima izbora destinacije ili pitanje koliko bi promena klimatskih pogodnosti od 10% povećala ili smanjila broj posetilaca i turističku potrošnju na nekoj konkretnoj destinaciji. Nije pravljena ni najjasnija razlika u istraživanju između turističkih aktivnosti koje zavise od resursa na koje utiče vreme, kao što su sneg, led, talasi i vetar i turističkih aktivnosti gde je vreme relevantno samo za udobnost (temperatura, vlažnost vazduha itd.) i atraktivnost (daljina vidljivosti itd.).

119 https://tourismteacher.com/

Studije koje su se bavile mogućim uticajem na turizam: promena temperatura i količine padavina, naročito promena količine i vremenske dostupnosti snega i leda, ekstremnih vremenskih prilika, porasta nivoa mora i obalna erozija kao i promena ekosistema i biodiverziteta rezultirale su zoniranjem evropskih država ili delova država po mogućem stepenu uticaja pomenutih faktora na turizam. Na kraju je istaknuto u više studija da je današnja turistička industrija nedovoljno pripremljena za prilagođavanje klimatskim promenama tj. nedovoljno poznaje i primenjuje strategije prilagođavanja klimatskim promenama. (Steiger et al, 2023)

U narednoj tabeli 15. prikazani su glavni uticaji klimatskih promena na turizam i njihove implikacije u turizmu.

Tabela 16. Glavni uticaji klimatskih promena na turizam i njihove implikacije u turizmu

Uticaj	Implikacije
Više temperature	Izmenjena sezonalnost, toplotni stres za turiste, povećani troškovi hlađenja i rashlađivanja, negativne promene u flori i fauni, porast infektivnih bolesti
Porast površinske temperature mora	Povećano izbeljivanje korala, degradacija izgleda okoline na ronilačkim destinacijama
Porast nivoa mora	Erozija priobalja, gubitak plaža, povećani troškovi održavanja i zaštite priobalja
Smanjenje količine padavina i suša	Manjak vode, borba oko prioriteta u korišćenju vode između turizma i drugih sektora, dezertifikacija, povećanje broja požara i štete od njih
Smanjenje snežnog pokrivača	Nedostatak snega na zimskim turističkim destinacijama, povećani troškovi za pravljenje veštačkog snega, kraća zimska turistička sezona, umanjenje lepote pejzaža
Povećanje učestalosti i intenziteta ekstremnih oluja	Povećani rizik za turističke objekte, povećani troškovi osiguranja, troškovi prekida poslovanja usled vremenskih nepogoda
Povećana lokalna učestalost padavina	Štete od poplava na istorijskim, arhitektonskim i kulturnim dobrima, štete na turističkoj infrastrukturi, izmenjena sezonalnost
Povećana učestalost i obim šumskih požara	Gubitak prirodnih atrakcija, povećanje rizika od poplava, oštećenja turističke infrastrukture,
Promena morskog i kopnenog biodiverziteta	Gubitak prirodnih atrakcija i vrsta biljaka i/ili životinja na turističkoj destinaciji, veći rizik od bolesti u suptropskim i tropskim zemljama
Promena kvaliteta zemljišta (količina vlage, zasićenost mineralima itd.)	Gubitak arheoloških dobara i drugih prirodnih resursa od uticaja na atraktivnost turističke destinacije

Izvor: Becken, 2010

1.2.4. Konflikti oko prirodnih resursa

U svetu se na raznim mestima često dešavaju neslaganja i sporovi oko pristupa prirodnim resursima, njihove kontrole i korišćenja. Ovi konflikti često nastaju zbog različite namene za resurse (šume, vode, pašnjaci, zemljište itd.) različitih pojedinaca, zajednica, preduzeća, država i drugih aktera, ili zbog različitosti njihovih želja oko načina upravljanja tim resursima. Neslaganja nastaju i kada su ovi interesi i potrebe nekompatibilni, ili kada prioriteti nekih grupa korisnika nisu uzeti u obzir u politikama, programima i projektima. Većinu sukoba karakteriše više zainteresovanih strana koje i same mogu imati podgrupe sa različitim interesima. Ovakvi sukobi interesa su neizbežna karakteristika svih društava.

Poslednjih godina se povećava i pojačava obim i veličina sukoba oko prirodnih resursa. Ako se ne reše, ovi sukobi mogu eskalirati u nasilje, izazvati degradaciju životne sredine, poremetiti projekte i ugroziti sredstva za život. Oblik i intenzitet sukoba su vrlo različiti i variraju u zavisnosti od lokacije i vremena u svakoj zajednici. Konflikti se manifestuju na mnogo načina, od kršenja postojećih pravila do sabotaže i nasilja. Ponekad sukobi ostaju skriveni zbog: straha, nepoverenja, pritiska okoline, finansijskih ograničenja itd. Nedostatak javnih rasprava i drugih manifestacija neslaganja ne znači da nema sukoba. (FAO, 2000)

Pomenuti konflikti od lokalnog do međudržavnog nivoa kratkoročno ili dugoročno utiču negativno na ekonomiju u zoni sukoba, pa time i na turizam u toj zoni. Kao najmanje posledice lokalnog konflikta su, na primer, poremećaji u rutama i planovima putovanja i boravka turista i širenje negativne slike o konkretnoj destinaciji. Najveće negativne posledice imaju oružani sukobi – od značajnih gubitaka za preduzeća u sektoru turizma, preko dugoročnih negativnih uticaja na imidž destinacije i odvraćanja budućih turista, do potpunog gašenja turizma na širem prostoru.

1.2.5. Prevencija i upravljanje rizicima

Potencijalni rizici u turističkoj industriji se mogu preventivno sprečavati i njima se može upravljati. Kada se radi o rizicima korišćenja prirodnih resursa u industriji turizma, jedan od najznačajnijih alata u borbi protiv rizika je osiguranje, naročito ako se organizuje veliki događaj ili sama destinacija prima veliki broj turista. Da bi se potencijalni rizici preventivno umanjili potrebno je da upravljač turističke destinacije identifikuje: mesta koje će turisti posetiti, aktivnosti u kojima će oni učestvovati, mere predostrožnosti koje je potrebno preventivno preduzeti; propiše neophodni kodeks ponašanja zarad lične i kolektivne bezbednosti turista i to

postavi na vidljivo mesto; jasno označi mesta koja su dozvoljena i nedozvoljena za prolazak i boravak turista; predloži turistima da nose odgovarajuću obuću i odeću itd. (Štetić, 2012)

Rizik nije moguće potpuno izbeći, potrebno je njime upravljati. Uloga upravljanja rizikom je pravljenje strategije za destinaciju i za upravljača destinacije radi obezbeđenja zaštite turista i osoblja u slučaju nastupanja rizika i maksimiziranja potencijala za nastavak normalnog poslovanja. Glavne faze upravljanja rizikom su: identifikovanje rizika uz definisanje konteksta, analiza rizika, ocena rizika, tretman rizika, praćenje i kontrola rizika. Kroz njih se identifikuju: rizici i mogućnosti njihovog negativnog delovanja, organizacija koja će biti glavna za definisanje parametara za upravljanje rizicima; utvrđuje uticaj svakog od rizika na turiste, destinaciju i upravljača destinacijom (posledice i troškove njihovog uklanjanja); procenjuju rizici i odlučuje o prihvatljivim i neprihvatljivim rizicima, kojim rizicima je potrebno upravljati i kojim redosledom, tretmanu pojedinih rizika (izbegavanje, kontrola, transfer, zadržavanje) itd. Uz to je neophodno redovno praćenje i pregled svih rizika, turističkih subjekata izloženih riziku i rezultata u upravljanju rizicima. Komunikacija i konsultacije moraju sve vreme da budu intenzivne i dvosmerne uz korišćenje savremenih komunikacionih tehnologija.[120]

120 http://www.visokaturisticka.edu.rs/skripte/upravljanje_rizicima_i_resursima_u_turizmu/materijal_za_predmet2.pdf

2. PRIRODNI HAZARDI I TURIZAM

2.1. PRIRODNI HAZARDI

Prirodni hazardi se dele na dve velike grupe:

- geološki hazardi – seizmičke aktivnosti, vulkanske erupcije, izuzetno veliki talasi, odroni, klizišta, poplave, sleganje terena,
- atmosferski hazardi – oluje, tornada, olujno nevreme, cunami.

Rizik je očekivani stepen štete kod pojavljivanja hazarda. Odnosi se na ljudske žrtve, štete na imovini i u životnoj sredini. Rizik uključuje i kvantifikaciju verovatnoće pojave nekog oblika hazarda koji može imati štetne posledice. Ranjivost je stepen rizika od gubitka elementa ili grupe elemenata usled pojave opasnog prirodnog fenomena određene snage/brzine/visine/magnitude. Ranjivost se izražava u rasponu od 0 (nema štete) do 1 (potpuna šteta ili gubitak). Ranjivost turističke delatnosti na navedene očekivane tipove prirodnoga hazarda je velika. Uz negativan ekonomski efekat važan je i negativan psihološki efekat na potencijalne turiste da izaberu tu destinaciju. Uz primarne efekte tj. direktne materijalne štete, postoje i sekundarni i tercijarni efekti hazarda koji se samo mogu proceniti a odnose se na smanjenje kvaliteta turističke ponude ili gubitka dela turističkog tržišta (Benac i Knežević, 2011).

Prirodni hazardi su retko kada jednokratni događaji koji se ne ponavljaju. Najčešće se ponavljaju i to: neredovno, redovno i sezonski. Događaji koji se ne ponavljaju - događaju se samo jednom u određenom području i ne mogu se ponoviti na istoj lokaciji sa istim rezultatima (masivno klizište itd.). Događaji koji se ponavljaju neredovno – događaju se bez ikakve statističke pravilnosti (cunami izazvan zemljotresom itd.). Događaji koji se ponavljaju redovno - događaju se redovno i u statistički određenim okvirima (zemljotresi na poznatim linijama kontakta kontinentalnih ploča, vulkanske erupcije aktivnih vulkana itd.). Događaji koji se ponavljaju sezonski - događaju se redovno na nekom širem prostoru u određenom vremenskom periodu, ali tačna lokacija, jačina i trenutak pojavljivanja ostaju nepoznati do dešavanja događaja (tropski cikloni, uragani, poplave itd.) (Ural, 2016).

Osim prirodnih hazarda, u turizmu postoje i: 1) biološki hazardi: epidemije među ljudima, biljkama i životinjama, kuga i požari; 2) ljudski hazardi: industrijski i saobraćajni akcidenti, zločini i terorizam, politički i socijalni konflikti (Toader, Mocuta, 2020).

2.2. UTICAJ PRIRODNIH HAZARDA NA TURIZAM

Generalno, studije o uticaju raznih katastrofa na turističku industriju su malobrojne. Među njima su pretežno one studije koje istražuju efekte katastrofa koje nemaju prirodni uzrok, na međunarodni i domaći turizam. Iako su neke važne studije pokazale uticaje prirodnih i drugih katastrofa na turizam, studije su se često zasnivale na uticajima pojedinačnih događaja, relativno malih područja i pojedinačnih destinacija (Rindrasih et al., 2019).

Do 2020. godine je postojalo nekoliko teorijskih diskusija o uticaju prirodnih hazarda i katastrofa na izbor turističke destinacije. Međutim, nedostajala su empirijska istraživanja koja bi potvrdila prirodu i obim uticaja hazarda i katastrofa na turizam. Te godine je urađeno empirijsko istraživanje o uticaju prirodnih katastrofa i katastrofa koje je prouzrokovao čovek na međunarodne turističke dolaske. Nalazi istraživanja su dali dokaze da pojava različitih vrsta katastrofalnih događaja menja turističke tokove u različitom stepenu.

Cunami, poplave i erupcije vulkana predstavljaju značajne negativne motivacione faktore za potencijalne posetioce. Erupcije vulkana najviše odvraćaju posete inostranih turista. Što je veći broj žrtava, broj stanovnika pogođenih erupcijom i visina štete od nje to je veće smanjenje broja dolazaka inostranih turista. U slučaju šumskih požara, zemljotresa i oluja će ekonomske štete, na primer za infrastrukturu, smanjiti broj poseta inostranih turista. Suša je jedina prirodna katastrofa koja nije pokazala značajno negativan odnos između troškova prouzrokovanih katastrofom i turizma. Turistička preduzeća mogu da apsorbuju dodatne troškove snabdevanja vodom u vremenima ograničene količine vode. Može doći do povećanja indirektnih troškova, na primer zbog skuplje hrane, ali izgleda da takvi efekti ne dovode do značajnih promena posećenosti.

Efekti katastrofa na posete inostranih turista se ne menjaju značajno ako se porede prvih i drugih šest meseci posle katastrofe. Generalno, uticaji prirodnih katastrofa su negativni, što dovodi do smanjenja dolazaka turista nakon tih događaja. Razumevanje odnosa između katastrofalnih događaja i turizma je od pomoći menadžerima destinacija koji donose najznačajnije odluke u vezi sa oporavkom, rekonstrukcijom i marketingom tih destinacija (Rossell et al., 2020).

Uprkos svim strahovima, pretnjama i anksioznosti koje ljudi očekivano imaju u vezi sa prirodnim katastrofama, velikim elementarnim nepogodama i opasnim dešavanjima u prirodi i lokacijama na kojima su se takvi događaji desili, pojavljuje se novi vid turizma - turizam prirodnih katastrofa. Zovu ga i mračni turizam (dark tourism). Ovaj vid turizma postaje sve popularniji i sve više turista je inspirisano

da poseti navedene opasne destinacije na kojima se dešavaju erupcije vulkana, zemljotresi, uragani, tornada, poplave itd. Primarno su to turisti koji istražuju nove emocije i informacije.

Masmediji aktivno utiču na turiste u mračnom turizmu redovnim informisanjem o opasnim destinacijama i njihovom (ne)namernom promocijom. Tanaturizam (od grčke reči za smrt „tanatos") kao podklasa mračnog turizma karakteriše poseta područjima gde je veliki broj ljudi tragično stradao. Međutim, mračni turizam zahteva veliku motivaciju za posetu i boravak na području katastrofa, nepogoda i opasnih dešavanja i uglavnom zbog toga ova vrsta turizma nije masovna već predstavlja turističku nišu. Iako bi mračni turizam bio pozitivan efekat prirodnih katastrofa, negativni efekti ga nadmašuju, jer često nakon katastrofa budu oštećeni ili čak potpuno uništeni za duže vreme infrastruktura i objekti koji imaju značaj za turističku industriju. Uz to, takve prirodne katastrofe, velike elementarne nepogode i opasna dešavanja u prirodi i njihove posledice postaju istorijsko iskustvo utičući negativno na imidž destinacije i odbijajući od nje turiste koji počinju da traže destinacije koje imaju više sigurnosti i udobnosti (Sadikhova, 2020).

Kao što je prethodno navedeno, sektor turizma može biti značajno negativno pogođen prirodnim katastrofama. Međutim, u isto vreme, turistička destinacija može da pretvori tu krizu u priliku za buduća ulaganja u regionu, jačanjem podrške zajednice prema regionu dobro organizovanim upravljanjem krizom. Stoga se upravljanje katastrofama pojavljuje kao važna strategija za mnoge turističke destinacije, jer je nemoguće tačno reći kada će se prirodna katastrofa dogoditi i u kom obimu. Teret mera predostrožnosti od prirodnih katastrofa nije samo na jednom akteru. Iskustva u upravljanju krizama pokazuju da i državni organi i akteri na tržištu igraju značajnu ulogu u prevenciji katastrofa kao i akcijama posle katastrofe na otklanjanju posledica. Odluke o merama za prevenciju elementarnih nepogoda i otklanjanje njihovih posledica kao što su obavezni građevinski materijali za zgrade, obezbeđivanje periodične provere bezbednosnih sistema, planovi za vanredne situacije u slučaju moguće prirodne katastrofe, koje se tiču šire javnosti treba donositi kolektivno. Prirodne katastrofe predstavljaju pretnju za celo društvo u pogođenom regionu, pa koraci za prevazilaženje negativnih uticaja katastrofe zahtevaju solidarnost, međusobnu podršku i kolektivno delovanje (Genç, 2018).

Jedan primer načina na koji prirodne katastrofe mogu da utiču na turizam su velike poplave izazvane neuobičajeno obilnim padavinama u Karpatskom basenu u Mađarskoj krajem XX i početkom XXI veka. Kao rešenje problema poplava u budućnosti, država je pokrenula projekat izgradnje brojnih rezervoara

u kojima će se skladištiti višak vode od padavina a potom koristiti u poljoprivredi i upravljanju životnom sredinom. Time će se povećati bezbednost lokalnog stanovništva i njihovih poseda i uvesti nove tehnike uzgoja u poljoprivredi. Za vreme realizacije projekta koji će trajati nekoliko godina, a imajući u vidu da je turizam od suštinskog značaja za život velikog dela stanovništva u pogođenim oblastima, državna i lokalna uprava, pružaoci usluga u turizmu i turistička udruženja u pogođenim oblastima su intenzivno radili na podsticanju turista da nastave da putuju u područja u pogođenim regionima ali koja nisu bila razorena poplavama kako bi, koliko je to moguće, obezbedili održavanje prihoda od turizma (Dávid, 2010).

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Objasnite pojam rizika i njihov značaj za turizam. Navedite rizike po turizam koje je definisala WTO.
2. Koji su prirodni resursi, kako se klasifikuju i na koji način su kategorisani na nacionalnom i međunarodnom nivou?
3. Koji zakoni u Republici Srbiji tretiraju prirodne resurse i njihovu zaštitu?
4. Koja su prirodna dobra ugrožena i na koji se način manifestuju rizici korišćenja prirodnih resursa u svrhu turizma?
5. Objasnite istraživanja o identifikovanju rizika, negativnih ishoda, rekreativnih aktivnosti u prirodi i koje su razlike u zaključcima autora?
6. U skladu sa relevantnim istraživanjima objasnite moguće koristi od„rizičnih" rekreativnih aktivnosti u prirodi.
7. Objasnite načine na koje određene vrste turizma povećavaju rizik korišćenja prirodnih resursa.
8. Kako klimatske promene utiču na rizičnost turističke delatnosti?
9. Navedite glavne uticaje klimatskih promena na turizam i njihove implikacije u turizmu.
10. Razlozi nastajanja konflikata oko upotrebe prirodnih resursa u Svetu i njihov uticaj na turizam..
11. Da li je moguće preventivno sprečiti rizike i njima uspešno upravljati? Objasnite.
12. Šta su prirodni hazardi, kako se grupišu i koji rizik po razvoj turizma, nose svojim delovanjem?
13. Da li je razvijeno istraživanje o uticaju prirodnih katastrofa na turističku industriju i koje su se teorijske diskusije bavile pitanjem uticaja prirodnih hazarda na izbor turističke destinacije?
14. Koji su novi oblici turizma zasnovani na delovanju prirodnih hazarda i na kojim idejama se zasnivaju?
15. Na koji način države reaguju na rešavanje problema negativnih dejstava prirodnih hazarda na turizam?

Vežbe

✓ Participativna analize rizika na odabranoj turističkoj destinaciji

Šesto poglavlje

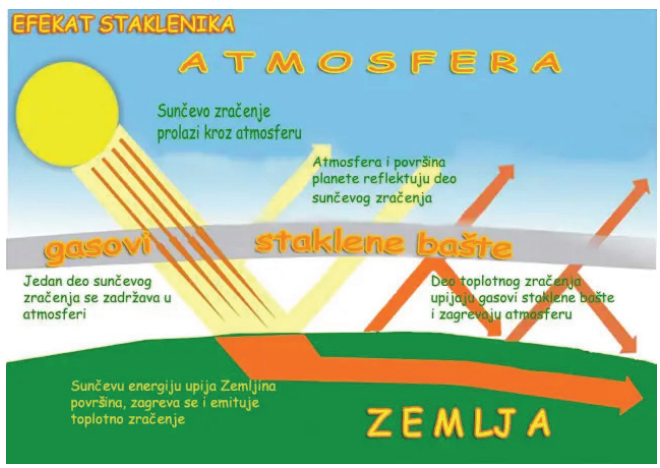
- NOVI I OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE

- ENERGETSKA EFIKASNOST

1. NOVI I OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE

Savremena civilizacija se oslanja na velike količine energije, prvenstveno iz neobnovljivih izvora. Od industrijske revolucije[121] do danas, upotreba neobnovljivih izvora energije poput uglja, nafte i prirodnog gasa dovela je do značajnih emisija gasova sa efektom staklene bašte (Slika 26). Ovi gasovi stvaraju omotač oko Zemlje koji propušta sunčevo zračenje, ali zadržava toplotu, uzrokujući porast temperature i štetne posledice. Iako je upotreba fosilnih goriva trenutno neizbežna, emisije se mogu smanjiti racionalnijom potrošnjom energije, povećanjem energetske efikasnosti i korišćenjem obnovljivih izvora energije (Grgur, 2015).

Slika 26. Efekat staklene bašte

Izvor: https://izvorizagadjenja.wordpress.com/2013/10/22/efekat-staklene-baste/

121 *Industrijska revolucija* predstavljala je prekretnicu u proizvodnoj tehnici zahvaljujući izumima i primeni novih radnih mašina, što je omogućilo proizvodnju u velikom obimu. Počela je u engleskoj tekstilnoj industriji. Značajni izumi uključuju „leteći" čunak (1733.), Hargreaves-ove mašine za predenje (1760.-1767.) i Arkwright-ovu vodenu mašinu (1769.). Parna mašina James Watt-a (1769.) dala je snažan podsticaj omogućivši industriji nezavisnost od prirodnih izvora energije. Parni pogon doveo je do revolucije u transportu: Fulton je 1807. izgradio prvi parobrod, a Stephenson 1814. prvu parnu lokomotivu. Železničke i saobraćajne mreže su se brzo širile, kao i metalurgija i proizvodnja čelika, zahvaljujući novim tehnikama poput Bessemer-ove peći (1856.) i Siemens-Martin-ove peći (1864.). Revolucija je donela ekonomski razvoj, ali i socijalne probleme poput gubitka poslova zbog uvođenja mašina, što je izazvalo radničke pobune. Kasnije industrijske revolucije obeležile su otkrića elektromotora, hemijske industrije i motora sa unutrašnjim sagorevanjem, kao i tehnološki napredak u XX veku, uključujući kompjuterizaciju, robotizaciju i primenu biotehnologije. (https://enciklopedija.hr/clanak/industrijska-revolucija). Industrijska revolucija u Srbiji počela je relativno kasno u odnosu na Zapadnu Evropu, uglavnom zbog istorijskih, političkih i ekonomskih uslova. Prvi koraci industrijalizacije mogu se vezati za sredinu i kraj XIX veka. (Stojanović, 2013)

Zbog ograničenosti i štetnih posledica neobnovljivih izvora energije po ekosistem, razvijaju se *novi ili alternativni izvori energije*. Obnovljivi izvori energije (OIE) su najzastupljeniji vid nove ili alternativne energije, ali nisu jedini. Primeri obnovljivih izvora su drvna masa, kukuruzovina i slama, dok su goriva poput biodizela, bioalkohola i biogasa dobijena hemijskom preradom, i klasifikuju se kao alternativna goriva (Grgur, 2015).

Toplotna i električna energija predstavljaju osnovne oblike energije neophodne za funkcionisanje savremene civilizacije. Danas se najveći deo ove energije dobija iz neobnovljivih izvora.

Ukupna proizvodnja **električne energije** beleži godišnji rast od 2,4% od 2011. godine. OIE ostvarili su rast od 6,1%, dok je rast neobnovljivih izvora bio 1,3%. OIE u 2022. godini činili su 29,1% globalne proizvodnje električne energije (8.440 TWh[122]). Ostalih 70,9% (20.591 TWh) odgovaralo je fosilnim gorivima, nuklearnoj energiji i drugim neobnovljivim izvorima, čime je globalna proizvodnja električne energije iz svih izvora u 2022. godini dostigla 29.031 TWh (IRENA, 2024a)[123].

Prve elektrane na ugalj u Velikoj Britaniji su zatvorene 2022. godine, a poslednje će biti zatvorene do 2025. godine. Zamena će biti gas i OIE, sa ulaganjima od 730 miliona funti. Zatvaranje elektrana na ugalj će smanjiti emisije, ali može imati negativan uticaj na lokalne zajednice koje zavise od radnih mesta u ovom sektoru (https://www.theguardian.com/environment/2016/nov/09/britains-last-coal-power-plants-to-close-by-2025).

U Srbiji je 2023. godine u rudarskom sektoru bilo zaposleno 30.275 ljudi, što čini 1,3% ukupnog broja zaposlenih u zemlji (https://publikacije.stat.gov.rs/G2024/HtmlL/G20241024.html). Ugalj je primarni energetski resurs u Srbiji, iz kojeg se proizvodi oko 70% električne energije. Čini 99% ukupnih energetskih rezervi zemlje. Srbija koristi ugalj iz samo 17% raspoloživih ležišta, što je procenat znatno niži u poređenju sa drugim evropskim zemljama. Zalihe uglja su dovoljne za narednih 50 do 70 godina. Ugalj je lošeg kvaliteta, teško dostupan i neefikasan za eksploataciju, što dodatno komplikuje njegovu upotrebu. Energetika u Srbiji ocenjena je kao neefikasna i štetna po zdravlje i životnu sredinu. Ulaganje u ugalj bez modernizacije može dovesti do finansijskih i ekoloških problema. Postoje veliki potencijali u biomasi, hidroenergiji i solarnoj energiji. Razvijaju se projekti za energiju iz vetra, ali uglavnom postoje samo u planovima (https://environmentsee.eu/sr/kolike-su-rezerve-uglja-u-srbiji-kakav-je-kvalitet/?generate_pdf=6519).

122 Mera TWh (teravat-sat) odnosi se na količinu proizvedene ili potrošene električne energije.

123 https://irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2024/Jul/Renewable_energy_highlights_FINAL_July_2024.pdf

Proizvodnja **toplotne energije** iz OIE značajno raste od 2000. godine, ali mnogo sporije od električne energije. U 2022. godini, globalno 6,3% proizvodnje toplotne energije potiče iz OIE, dok 93,7% iz fosilnih goriva. Bioenergija je najznačajniji izvor, sa udelom od 91,6% u 2022. godini. Geotermalna i solarna toplotna energija su takođe važni izvori. Evropa vodi u proizvodnji toplotne energije iz OIE, sa 92,1% globalne proizvodnje. U Aziji, manje od 1% toplotne energije potiče iz obnovljivih izvora, dok je u Americi taj procenat 9,2%.

Pored tehnoloških i ekonomskih izazova, glavni izvor nove energije su OIE.

Prema izvorima energije, OIE su (IRENA, 2024a):

- **Hidroenergija** - proizvodi 4.330 TWh u 2022., što je rast od 0,8% u odnosu na 2021.
- **Energija vetra** - proizvodi 2.098 TWh u 2022., što je rast od 14 % u odnosu na 2021.
- **Solarna energija** - proizvodi 1.294 TWh, što je rast od 25,6 % u odnosu na 2021.
- **Bioenergija** - proizvodi 619 TWh, što je rast od 1,5% u odnosu na 2021.
- **Geotermalna energija** - proizvodi 97 TWh.
- **Energija mora** - proizvodi blizu 1 TWh.

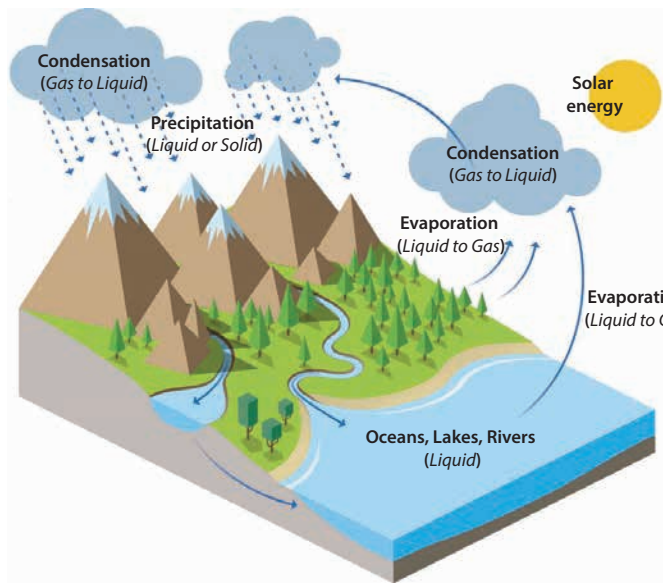
Prema Međunarodnoj agenciji obnovljive energije (International Renewable Energy Agency – IRENA), do kraja 2023. godine, kapacitet OIE dostigao je 3,9 TW, što čini 43% od ukupnog globalnog kapaciteta od 9 TW, uključujući i neobnovljive izvore. Ovo predstavlja rekordan porast od 14% u poređenju sa 2022. godinom. Ovaj rast je ustanovio trend od 10% godišnje stope rasta od 2017. do 2023. godine (IRENA, 2024a). Hidroenergija je najveći OIE, dok je solarna energija najbrže rastući OIE u poslednjih nekoliko godina.

1.1. HIDROENERGIJA

Hidroenergija potiče od grčke reči „hydor", što znači voda. Hidroenergija je energija koja nastaje kretanjem vode i deo je prirodnog vodenog ciklusa (Slika 27). Sunčeva energija isparava vodu iz okeana, jezera i reka, koja se kondenzuje u atmosferi i pada kao kiša ili sneg, vraćajući vodu na Zemlju. Gravitacija pokreće vodu sa viših ka nižim terenima, stvarajući snažnu silu kretanja.

Hidroenergija je OIE jer se voda stalno obnavlja kroz vodeni ciklus. Ona je jedan od najstarijih i najzastupljenijih oblika obnovljive energije. Grci su pre više od 2.000 godina koristili vodene točkove za mlevenje pšenice, a početkom 19. veka američke i evropske fabrike su ih koristile za pogon mašina (mlevenja žitarica, pumpanje vode i sl.) (The NEED Project Secondary Energy Infobook, 2018:23).

Slika 27. Ciklus vode[124]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (https://edutorij-admin-api.carnet.hr/storage/extracted/2438408/j_1.html)

124 Prevod: Solar energy – Sunčeva energija, Condensation (Gas to Liquid) – Kondenzacija (Gas u tečnost), Evaporation (Liquid to Gas) – Isparavanje (Tečnost u gas), Precipitation (Liquid or Solid) – Padavine (Tečne ili čvrste), Evaporation (Liquid to Gas) – Isparavanje (Tečnost u gas), Oceans, Lakes, Rivers (Liquid) – Okeani, jezera, reke (Tečnost).

Razvoj hidroenergetike u Srbiji počeo je 1900. godine izgradnjom prvih hidroelektrana, među kojima je prva bila HE na reci Gradac kod Valjeva. U avgustu 1900. godine, samo 5 godina nakon prve hidroelektrane na Nijagarinim vodopadima, puštena je u rad **prva hidroelektrana sa Teslinim sistemom trofazne struje, HE „Pod gradom" na reci Đetinji u Užicu**. U periodu od 1950. do 1990. godine izgrađeno je 16 hidroelektrana. Najznačajniji objekti su HE i RHE[125] Bajina Bašta, kao i HE Đerdap I i II. Poslednja velika hidroelektrana, HE Pirot, puštena je u rad 1990. godine (Dašić et al., 2022).

Tokom 1940-ih, hidroelektrane su činile 33% električne energije u SAD, ali su kasnije veliki deo energije preuzele jeftine fabrike fosilnih goriva. Ipak, posle naftnih kriza 1970-ih, ponovo je porastao interes za hidroenergiju (The NEED Project Secondary Energy Infobook, 2018:23).

Od vode se mogu proizvoditi **električna i toplotna energija**. Danas više od 150 zemalja (77%) koristi hidroenergiju (Tabela 17), koja čini 16% globalne proizvodnje **električne energije** (International Energy Agency, 2021)[126]. Hidroenergija ima minimalne emisije CO_2 i može biti stabilan izvor energije ako postoji odgovarajući vodni resurs. Međutim, ako se ne razvija na održiv način, može izazvati značajne ekološke i društveno-ekonomske probleme, poput degradacije životne sredine, izgradnje rezervoara i preseljenja ljudi, naročito kod loše planiranih projekata.

Postoji nekoliko metoda proizvodnje električne energije iz hidroenergije(Devo, 2013:32):

1. ***Energija rečnog toka*** – električna energija se proizvodi bez gradnje brana, koristeći tok reke za pokretanje turbine.
2. ***Pomoću brane*** – voda se pregradi branom, a energija se stvara puštanjem vode kroz turbinu.
3. ***Hidroenergija malog i mikro obima*** – ova tehnologija se koristi za proizvodnju energije u manjim zajednicama koje su udaljene od elektromreže, pružajući lokalna energetska rešenja.

125 Reverzibilna hidroelektrana

126 https://oecd.org/en/publications/key-world-energy-statistics-2021_2ef8cebc-en.html

Tabela 17. Top 10 zemalja sveta-proizvođača hidroenergije

Zemlja	*% hidroenergije u ukupnoj domaćoj proizvodnji električne energije*
Norveška	93.4
Brazil	63.5
Kanada	58.8
Turska	29.2
Vijetnam	27.8
Rusija	17.5
Kina	17.4
Indija	10.6
Japan	8.4
SAD	7.1
Ostale zemlje sveta	14.2
Svet	16.0

Izvor: International Energy Agency, 2021:21

1.1.2. Hidroenergija i turizam

Hidroenergija ne mora biti samo izvor električne energije, već može biti ključni faktor u razvoju turizma, ekološke edukacije i lokalne ekonomije. Jedan od najboljih primera uspešnog spoja hidroenergije i turizma je brana Huver (Hoover Dam) na reci Kolorado u SAD-u (Americans' Best History, 2024)[127]. Korelacija između vodne energije i turizma u ovom primeru biće razmotrena kroz tri aspekta (https://www.britannica.com/topic/Hoover-Dam):

1. **Hidroelektrana kao turistička atrakcija**

   Brana Huver, koja proizvodi ogromne količine električne energije, jedna je od najposećenijih turističkih atrakcija u SAD-u. Privlači oko sedam miliona posetilaca svake godine, od kojih skoro milion posetilaca učestvuje u obilasku same brane. Posetioci mogu obilaziti unutrašnjost brane i učiti o hidroenergiji.

2. **Vodene turističke aktivnosti**

   Jezero Mid, koje je nastalo kao rezervoar brane, jedno je od najvećih veštačkih jezera na svetu i popularna je destinacija za sportove na vodi, pecanje i krstarenja.

127 https://americasbesthistory.com/abh-hooverdam.html

3. **Doprinos ekonomiji** – Pored proizvodnje električne energije, turizam u vezi sa branom Huver (Slika 28) donosi značajan prihod kroz ulaznice, vođene ture, suvenire i ugostiteljske objekte u okolini.

Slika 28. Brana Huver

Izvor: https://www.britannica.com/topic/Hoover-Dam

1.2. ENERGIJA VETRA

Vetar, osim što ima razornu moć, kroz vekove je oblikovao teren i postao značajan saveznik čoveka. Njegova primena datira iz antičkih vremena, kada su prve vetrenjače korišćene u Kini i Japanu pre oko 3000 godina. Prva pisana dokumentacija o vetrenjači potiče iz Persije iz 947. godine, gde je radila na principu vodenice, koristeći stalan pravac vetra. U Evropi su se vetrenjače pojavile krajem 12. veka, a primena zupčanika omogućila je konstrukciju sa horizontalnom osovinom. Do 19. veka vetar je bio ključni izvor energije, sa velikim brojem vetrenjača u zemljama poput Holandije, Nemačke, Engleske, Danske i Francuske. Na teritoriji Srbije, vetrenjače su bile prisutne u Vojvodini, s prvom izgrađenom u Elemiru krajem 18. veka. Naftna kriza 1970-ih i nuklearni incidenti povećali su interesovanje za obnovljive izvore energije. Od 1980-ih, vetroelektrane doživljavaju značajan razvoj, sa stalnim rastom instalirane snage širom sveta. (Zlatanović, 2009)

Energija vetra može se transformisati u različite vrste energije, od kojih su najznačajnije: **električna energija** (Tabela 18), **mehanička energija i termička energija (indirektno)**. Najčešća i najznačajnija primena energije vetra je proizvodnja električne energije. Ovo se postiže korišćenjem vetroelektrana, gde vetar pokreće lopatice turbina koje proizvode električnu energiju pomoću generatora. Tradicionalno, vetar se koristio za pokretanje mehaničkih uređaja, kao što su vetrenjače za mlevenje žita ili pumpe za vodu. Danas se mehanička energija vetra koristi uglavnom u poljoprivredi za pumpanje vode u ruralnim područjima. Iako retko, energija vetra se može koristiti za pokretanje sistema za kompresiju vazduha, gde se komprimovani vazduh kasnije koristi za proizvodnju toplote ili električne energije.

Ove vrste energije pomažu u smanjenju emisije CO_2, doprinose održivom razvoju i čine vetar jednim od najčistijih OIE.

Tabela 18. Top 10 zemalja sveta-proizvođača energije vetra

Zemlja	*% energije vetra u ukupnoj domaćoj proizvodnji električne energije*
Nemačka	20.7
Španija	20.4
Velika Britanija	19.9
Brazil	8.9
Turska	7.2
SAD	6.8
Francuska	6.1
Kina	5.4
Kanada	5.1
Indija	4.3
Ostale zemlje sveta	3.0
Svet	5.3

Izvor: International Energy Agency, 2021:23

Mogućnost korišćenja OIE u Srbiji utemeljena je na Zakonu o energetici,[128] setu zakona o zaštiti životne sredine[129] i Zakonu o planiranju i izgradnji[130] (Zlatanović, 2009):

Zakon o energetici:

- Definiše proizvodnju energije iz OIE kao povlašćenu.
- Obavezuje preuzimanje ove energije.
- Uvodi povlastice i omogućava izvoz energije proizvedene iz OIE.

Zakoni o zaštiti životne sredine:

- Propisuju obavezu izrade procene uticaja planova i projekata na životnu sredinu uz mišljenje Zavoda za zaštitu prirode.
- Farme vetrenjača snage preko 10 MW nalaze se na listi projekata za koje se može tražiti procena uticaja na životnu sredinu.

Zakon o planiranju i izgradnji:

- Dozvoljava izgradnju vetrenjača na poljoprivrednom zemljištu uz regulisano vlasništvo ili zakup.
- Pruža izuzetke od opštih pravila za građevinske parcele.
- Dozvoljava opštinama izdavanje dozvola za objekte snage manje od 10 MW.

Ovi propisi podstiču izgradnju vetrenjača i vetroparkova, a korišćenje OIE podržano je i u Strategiji razvoja energetike Srbije (https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/ostalo/2015/101/1/reg). Na području Južnog Banata planira se izgradnja najvećeg broja vetroelektrana (Tabela 19) (Zlatanović, 2009).

128 Zakon o energetici. Sl. glasnik RS, br. 145/2014, 95/2018 - dr. zakon, 40/2021, 35/2023 - dr. zakon, 62/2023 i 94/2024. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_energetici.html

129 Zakon o zaštiti životne sredine. Sl. glasnik RS", br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - dr. zakon, 72/2009 - dr. zakon, 43/2011 - odluka US, 14/2016, 76/2018, 95/2018 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon i 94/2024 - dr. zakon. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_zivotne_sredine.html.

130 Zakon o planiranju i izgradnji. Sl. glasnik RS', br. 72/2009, 81/2009 - ispravka, 64/2010 - odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - odluka US, 50/2013 - odluka US, 98/2013 - odluka US, 132/2014, 145/2014, 83/2018, 31/2019, 37/2019 - dr. zakon, 9/2020, 52/2021 i 62/2023. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_planiranju_i_izgradnji.html

Tabela 19. Javni registar energetskih dozvola (ED) elektrana na vetar u Srbiji

Naziv objekta/adresa	Opština u kojoj se nalazi objekat	Vrednost investicije (EUR)	Datum prestanka važenja ED
Vetrozelena MASARIKOVA 5, BEOGRAD (VRAČAR) VRAČAR	PANČEVO-GRAD	400.149.271,42	3.2.2026
Bela Anta 2 TADIJE SONDERMAJERA 12A, BEOGRAD (NOVI BEOGRAD) NOVI BEOGRAD	PANČEVO-GRAD	105.362.000,00	30.1.2026
Čibuk 2 RESAVSKA 23, BEOGRAD (VRAČAR) VRAČAR	KOVIN	149.174.595,65	8.3.2026

Izvor: Ministarstvo rudarstva i energetike Republike Srbije, 2025

Srbija je potpisnica Kjoto protokola, podržala je odluke skupa u Kopenhagenu i pristupila Energetskoj zajednici Jugoistočne Evrope, čime se podstiče razvoj vetroenergetike.

1.2.1. Energija vetra i turizam

Ruralni pejzaži sa vetroturbinama sve više se posmatraju kao simbol modernizacije i održive budućnosti. Iako mogu narušiti tradicionalnu estetiku sela, turisti ih često prihvataju kao deo energetske tranzicije ka OIE. Ovi prostori postaju mesta gde se kombinuju obnovljiva energija, turizam i održivost. Prakse poput „energetskog turizma" predstavljaju vetroparkove kao turističke atrakcije.

Vetropark Westermeerwind u Holandiji (Westermeerwind, 2016)[131]

Energija vetra igra ključnu ulogu u Holandiji. Proizvodnja energije vetra je čista, jeftina i smanjuje zavisnost od gasa, nuklearne energije i uglja iz uvoza. Vetropark Westermeerwind (Slika 29) se nalazi na jezeru Ejselmer (hol. Ijsselmeer) i privlači posetioce zbog svoje veličine, impresivnog tehnološkog dizajna i značaja za održivu energetiku. Vetropark Westermeerwind je projekat stvoren za potrebe poldera[110] i u njegovom je vlasništvu, a od proleća 2016. godine obezbeđuje održivu električnu energiju za 160.000 domaćinstava u celom području Flevopoldera (hol. Flevopolder). Turistima širom sveta, a najčešće iz Norveške i Afrike, se često organizuju vođene ture tokom kojih mogu naučiti o funkcionisanju vetroturbina, proizvodnji obnovljive energije i njenom uticaju na životnu sredinu. Pored toga, vetroparkovi nude posebne platforme za razgledanje, multimedijalne prezentacije i interaktivne edukativne sadržaje, što ih čini interesantnim i edukativnim mestima za posetu.

Slika 29. Vetropark Westermeerwind u Holandiji

Izvor: https://www.westermeerwind.nl/en/

Ovakav pristup ne samo što promoviše održivost, već i podstiče pozitivan odnos javnosti prema korišćenju OIE.

131 https://westermeerwind.nl/en/wind-energy/

132 **Polder** je veštački stvoreno područje zemljišta koje je osušeno od vode, najčešće od mora, jezera ili močvara, i zaštićeno nasipima i sistemima za odvodnjavanje. Polderi se često nalaze ispod nivoa mora i održavaju se upotrebom pumpi i drenažnih sistema kako bi se sprečilo njihovo ponovno poplavljivanje. Holandija je poznata po svojim polderima, jer je veliki deo zemlje dobijen ovim procesom. Polderi su korišćeni za stvaranje novih površina za poljoprivredu, izgradnju gradova ili industrijskih

1.3. SOLARNA ENERGIJA

Solarna energija predstavlja energiju koja se dobija od Sunca. Značaj i uloga solarne energije u modernom svetu postaju sve veći zbog potrebe za održivim razvojem i smanjenjem uticaja fosilnih goriva na životnu sredinu. Solarna energija je najbrže rastući OIE u poslednjih nekoliko godina, dok je hidroenergija najveći OIE.

1.3.1. Istorijski razvoj solarne tehnologije

Istorijski razvoj solarne tehnologije (https://www1.eere.energy.gov/solar/pdfs/solar_timeline.pdf) proteže se od 7 veka p.n.e. do danas, od osnovnog razumevanja sunčeve svetlosti do savremenih visokotehnoloških sistema koji je pretvaraju u električnu energiju. Stari Grci i Rimljani koristili su pasivne solarne tehnike za grejanje domova i kupatila. Građevine su bile orijentisane prema jugu kako bi maksimizovale dobit od sunčeve svetlosti tokom zime. Rimljani su prvi koristili prozirne materijale, poput stakla, za koncentraciju toplote u svojim staklenicima. U 3. veku p.n.e. grčki naučnik Arhimed je koristio refleksiju bronzanih štitova tzv. *Arhimedovo ogledalo*, da usmeri sunčevu svetlost radi paljenja drvenih brodova iz Rimskog carstva koje je opsedalo Sirakuzu (ital. Siracusa). Iako nema dokaza takvog podviga, grčka mornarica je napravila eksperiment 1973. i uspešno zapalila drveni čamac na udaljenosti od 50 metara. Grci, Rimljani i Kinezi dokumentuju upotrebu ogledala za paljenje baklji u verske svrhe. Preci naroda Pueblo zvani Anasazi u Severnoj Americi žive u naseljima okrenutim prema jugu koje hvataju zimsko sunce.

U periodu Industrijske revolucije, u 18. i 19. veku, naučnici, poput Isaka Njutna (Isaac Newton), istraživali su prirodu svetlosti, postavljajući temelje za razumevanje kako sunčeva energija može biti iskorišćena. Oras-Benedikt od Sosira (fr. Horace-Bénédict de Saussure), švajcarski fizičar, konstruisao je jedan od prvih solarnih kolektora - uređaj koji je koristio izolovane slojeve stakla za skupljanje toplote. Pedesetih godina 20. veka naučnici Belove Laboratorije (Bell Labs, sada NOKIA Bell Labs) u SAD razvili su prvi fotonaponski panel koristeći silicijum i postigli efikasnost ćelija oko 6%, što je označilo prekretnicu u razvoju solarne energije. NASA[133] je koristila solarne panele za napajanje satelita Vanguard 1, čime je pokazala praktičnu primenu solarne tehnologije.

zona. Flevopolder je jedan je od najvećih poldera u Holandiji.

133 Nacionalna vazduhoplovna i svemirska administracija odgovorna za civilni deo svemirskog programa SAD.

Sedamdesetih godina 20. veka, naftna kriza je ubrzala istraživanja i ulaganja u OIE, tako da su solarni paneli postali široko dostupni kroz potrošačke proizvode. U novom milenijumu cena solarnih panela dramatično je opala zahvaljujući masovnoj proizvodnji, posebno u zemljama poput Kine. Instalacije solarnih farmi i razvoj baterijskih sistema omogućio je efikasnije skladištenje solarne energije, čime se povećava njena upotrebljivost. Buduće inovacije u oblasti solarne tehnologije biće usmerene na povećanje efikasnosti na preko 30%, integraciju u infrastrukturu, poput zgrada, puteva i urbanih prostora, i na istraživanja usmerena na tehnologije koje omogućavaju prenos solarne energije iz svemira na Zemlju.

1.3.2. Uloga i značaj solarne energije

Solarna energija je OIE koji karaketriše ***neiscrpnost i globalna dostupnost***. Za razliku od fosilnih goriva, ona se neće iscrpiti sve dok postoji Sunce i dostupna je širom sveta, iako se intenzitet može razlikovati u zavisnosti od geografske lokacije.

Solarna energija ima ***ekološki značaj***. Korišćenjem solarne energije smanjuje se zavisnost od fosilnih goriva (što direktno doprinosi smanjenju emisije CO_2 i drugih gasova staklene bašte) i eksploatacija ograničenih prirodnih resursa, poput nafte, uglja i gasa. Projekti solarne energije igraju ključnu ulogu u ublažavanju posledica klimatskih promena. Prelazak na solarnu energiju predstavlja jedan od glavnih koraka ka smanjenju globalnog zagrevanja.

Solarna energija omogućava ***ekonomsku i energetsku nezavisnost***. Instalacija solarnih panela omogućava domaćinstvima i firmama da proizvode sopstvenu električnu energiju, čime se dugoročno smanjuju troškovi za električnu energiju. Države mogu smanjiti svoju zavisnost od uvoza fosilnih goriva, što povećava njihovu ekonomsku i političku stabilnost.

Solarna energija doprinosi sveukupnom ***tehnološkom napretku.*** Solarni paneli i sistemi za skladištenje energije, poput baterija, sve su efikasniji i pristupačniji. Ovaj tehnološki napredak otvara nove mogućnosti za decentralizovanu proizvodnju energije. Solarni sistemi omogućavaju elektrifikaciju udaljenih regija bez potrebe za skupim i složenim mrežnim infrastrukturnim projektima.

Solarna energija ima raznovrsnu primenu od proizvodnje električne energije (Tabela 20), preko grejanja, hlađenja i transporta. Solarna energija se koristi za proizvodnju električne energije putem fotonaponskih panela. Solarna energija se koristi i za grejanje prostora, zagrevanje vode i, sve češće, za pasivne sisteme hlađenja. Razvijaju se vozila na solarnu energiju, kao što su solarni automobili, brodovi i avioni.

Tabela 20. Top 10 zemalja sveta-proizvođača solarne energije

Zemlja	*% energije sunca u ukupnoj domaćoj proizvodnji električne energije*
Italija	8.1
Nemačka	7.6
Japan	6.6
Australija	5.6
Velika Britanija	4.0
Indija	3.1
Kina	3.0
Južna Koreja	2.2
SAD	2.1
Francuska	2.1
Ostale zemlje sveta	1.3
Svet	2.5

Izvor: International Energy Agency, 2021:25

1.3.3. Solarna tehnologija u turizmu

Primeri održivih hotela u Jermeniji, Maroku i Turskoj (Milojković et al., 2024)

Jermenija: Eko-raj kraj jezera Sevan

U selu Capatagh (Tsapatagh), u blizini jezera Sevan (Sevan) (Slika 30), hotel Avana Marak Capatagh (Avana Marak Tsapatagh) je od ruralnog utočišta postao pionir održivog turizma. Osnovan 2002. godine od strane kompanije Tufenkian Hospitaliti doo (Tufenkian Hospitality LLC), hotel svojim gostima nudi brojne aktivnosti povezane s prirodom – od vožnje kajaka do degustacije lokalnih specijaliteta sa obližnjih farmi.

Ali pravi preokret dogodio se kada je hotel dobio podršku Zelenog klimatskog fonda i Klimatskih investicionih fondova (Green Climate Fund and Climate Investment Funds) za instalaciju **fotonaponske elektrane snage 500 kV**. Uz investiciju od 410.000 $, hotel je eliminisao upotrebu dizel generatora, smanjio emisiju CO_2 za 237 tona godišnje i ostvario uštedu od 874 MVh energije godišnje. Sada je hotel pravi primer kako priroda i tehnologija mogu ići ruku pod ruku.

Slika 30. Jezero Sevan Jermenija

Izvor: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6525652

Maroko: Čarolija rijada u Marakešu

U srcu Marakeša, rijadi[134] pod upravom kompanije Džoel Gestion (Joël Gestion) dobili su potpuno novi izgled. Ove tradicionalne marokanske kuće, sa svojim dvorištima i fontanama, postale su simbol energetske efikasnosti zahvaljujući ulaganju od 88.934 evra.

Projekat je uključivao instalaciju **toplotne izolacije, solarnih kotlova, toplotnih pumpi i LED osvetljenja**, čime je potrošnja energije smanjena za neverovatnih 66%. Pored finansijskih ušteda i povraćaja investicije za samo 2,4 godine, emisija CO_2 smanjena je za 61 tonu godišnje. Zahvaljujući ovim inovacijama, rijadi su sada atraktivniji nego ikada za turiste koji traže autentično i održivo iskustvo (Slika 31).

134 **Rijad** je tradicionalna marokanska kuća koja je postala veoma popularna među putnicima. Više ovih građevina je pretvoreno u jedinstvene hotele. Karakteriše ga specifična arhitektura gde prozori gledaju u unutrašnjost prema atrijumu, često sa bazenom. Atrijum je obično popločan tradicionalnim marokanskim pločicama u različitim bojama i uzorcima, poput crno-belih, smeđe-bež, zelenih ili plavih nijansi.

Slika 31. Riad u Fesu

Izvor: https://www.domagojsever.com/2025/01/09/riad-smjestaj-maroko

Turska: Moderni luksuz u Kušadasiju

Na obali Egejskog mora, hotel Ilaida (Ilayda) u Kušadasiju kombinuje luksuz i održivost. U želji da smanji energetske troškove i poboljša efikasnost, hotel je investirao 285.163 evra u inovacije poput **solarnih kotlova, toplotnih pumpi i modernog HVAC[135] sistema za grejanje i hlađenje**.

Rezultati su zadivljujući: godišnja ušteda od 103 MVh električne energije, smanjenje emisije CO_2 za 436 tona i povraćaj uloženih sredstava za manje od pet godina. Hotel sada predstavlja simbol ekološke odgovornosti u jednom od najpopularnijih turističkih regiona u Turskoj.

Primeri iz Jermenije, Maroka i Turske pokazuju da održivost nije samo trend već i budućnost turizma. **Kroz pametne investicije i podršku međunarodnih fondova, hoteli mogu značajno smanjiti svoju potrošnju energije, emisije štetnih gasova i operativne troškove**. Gosti sada ne samo da traže udobnost i lepotu već i odgovornost prema planeti. Hoteli koji to razumeju ne samo da privlače sve više turista već i postavljaju nove standarde u industriji ugostiteljstva.

135 HVAC je skraćenica za grejanje, ventilaciju i klimatizaciju.

1.4. BIOENERGIJA

Bioenergija znači „*energija života*" (Platforma Bioenergije – Bioenergija, 2025)[136] i obuhvata svu energiju dobijenu iz biomase. **Biomasa** je organska materija koju stvaraju živi organizmi, direktno ili indirektno. U biljnoj materiji nastaje procesom fotosinteze, tokom kojeg se CO_2 i voda, uz pomoć sunčeve energije, pretvaraju u ugljene hidrate poput šećera, skroba, celuloze i lignina – osnovnih komponenti biljaka. Životinje koje se hrane biljkama ili drugim životinjama takođe predstavljaju oblik biomase, kao i organski otpad koji proizvode. Energija sunčeve svetlosti se na ovaj način skladišti kao hemijska energija u različitim oblicima biomase, koja se može koristiti za proizvodnju toplote, električne energije i transportnih goriva. Biomasa uključuje drvo iz plantaža, ostatke šumske i poljoprivredne proizvodnje, biljna ulja, životinjske masti i organski otpad iz industrije, stočarstva i urbanih područja. **Biogoriva** su čvrsta, tečna ili gasovita goriva dobijena iz biomase. Neka, poput drveta i vlaknastih materijala, mogu se koristiti direktno uz minimalnu preradu, dok se druga proizvode kroz različite tehnologije konverzije kako bi se dobila energija u pogodnijem obliku. Pojam **bioenergija** najčešće se odnosi na hemijsku energiju uskladištenu u biogorivima (Ness & Moghtaderi, 2007).

1.4.1. Istorijski razvoj bioenergije

Pre 1840. godine, bioenergija iz ogrevnog drveta, drvenog uglja i biljnih ulja činila je više od 95% energije koja se koristila za kuvanje, grejanje, osvetljenje, metalurgiju i izradu keramike. Fosilna goriva su tek 1905. godine postala dominantan izvor energije za održavanje ljudskog života (Guo et al., 2015).

Tokom proteklih decenija, u brojnim zemljama bioenergija je značajno doprinela razvoju lokalnih ekonomija, istovremeno smanjujući zavisnost od uvoza fosilnih goriva (UNIDO, 2021).

1.4.2. Izvori biomase i korišćenje bioenergije

Korišćenjem različitih izvora biomase, mogu se smanjiti emisije gasova sa efektom staklene bašte, kao i zavisnost od fosilnih goriva, čime se podstiče održivi razvoj i zaštita životne sredine.

Izvori biomase su (Tawfeeq, 2021):

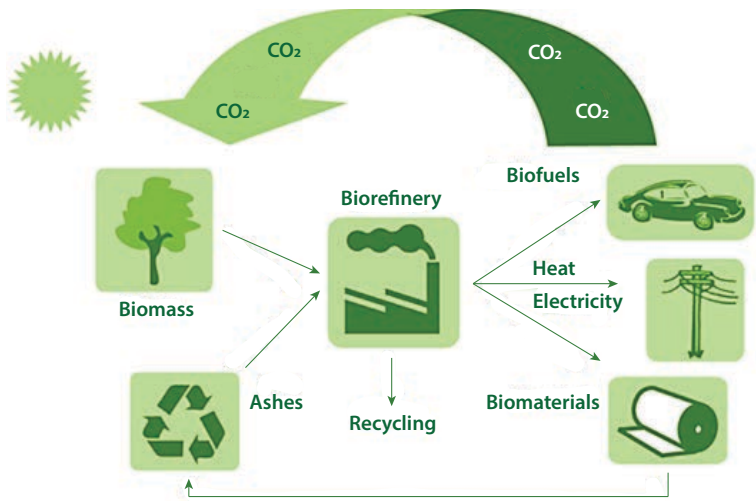
- **Drvo** - drvna biomasa uključuje sve proizvode od drveta koji se mogu pretvoriti u energiju sagorevanjem ili gasifikacijom. Može se obraditi u čvrsto gorivo, kao što su peleti, ili u tečno gorivo. Razlika u troškovima različitih delova drveta predstavlja glavni ograničavajući faktor u njihovoj upotrebi za energiju.

136 https://skgo.org/strane/386

- **Poljoprivredne kulture** - pšenica, kukuruz, soja, suncokret i drugi usevi proizvode biomasu koja se koristi za proizvodnju etanola (fermentacijom šećera) i biodizela (iz uljanih kultura kao što su uljana repica i soja).
- **Životinjski otpad** - biomasa životinja (npr. životinjski izmet) može se koristiti za proizvodnju energije preko gasifikacije ili fermentacije u bio-digesteru za proizvodnju biogasa.
- **Alge** - morske alge i druge vrste algi imaju veliki potencijal za proizvodnju energije. Sadrže ulja koja se mogu pretvoriti u biogorivo, a mogu se uzgajati u okeanima bez korišćenja slatkovodnih resursa ili zemljišta.
- **Kanalizacijski mulj** - otpadni mulj iz tretmana otpadnih voda sadrži organske materije koje se mogu pretvoriti u energiju (toplotu, električnu energiju ili biogorivo) kroz različite procese.
- **Industrijski ostaci**: Otpad iz industrije, posebno prehrambene, kao što su ostaci voća i povrća ili neusaglašeni proizvodi, može se koristiti za proizvodnju energije kao biogas ili etanol preko anaerobne digestacije i fermentacije.

Ako se bioenergetski resursi proizvode na održiv način, njihova upotreba može doprineti smanjenju emisije gasova sa efektom staklene bašte. Bioenergija može biti korišćena za proizvodnju **električne energije, toplote ili goriva** (Slika 32).

Slika 32. Izvori biomase, proizvodnja i korišćenje bioenergije[137]

Izvor: Tawfeeq, 2021

137 Prevod: Biomass - Biomasa, Ashes - Pepeo, Biorefinery - Biorafinerija, Recycling - Reciklaža, Biofuels - Biogoriva, Heat - Toplota, Electricity - Struja, Biomaterials – Biomaterijali.

Biogorivo je jedan od oblika bioenergije i odnosi se na goriva dobijena iz biomase, koja se koriste uglavnom u transportu. Najčešća biogoriva su **biodizel** (dobijen iz biljnih ulja ili životinjskih masti) i **bioetanol** (dobijen fermentacijom šećera iz biljaka poput kukuruza i šećerne trske) (SERBIO, 2013)[138].

Potrebno je praviti razliku između biogasa (*biogas*) i prirodnog gasa (*natural gas*) iako imaju sličnu upotrebu kao energetski resursi (Tabela 21).

Tabela 21. Ključne razlike između prirodnog gasa i biogasa.

	Prirodni gas	Biogas
Poreklo	Nastaje prirodnim procesima tokom miliona godina raspada organskih materija (fosilna goriva) u dubokim slojevima zemlje	Proizvodi se razgradnjom organskog otpada (npr. stajnjak, biljni ostaci, komunalni otpad) u anaerobnim uslovima (bez kiseonika).
Sastav	Glavni sastojak je metan (CH_4), uz male količine drugih gasova poput etana, propana i butana.	Sadrži metan (CH_4) kao glavnu komponentu, ali i ugljen-dioksid (CO_2) i manje količine drugih gasova poput vodonik-sulfida (H_2S).
Izvor	Neobnovljiv je izvor energije, jer se crpi iz ograničenih zaliha u zemljinoj kori.	Obnovljiv je izvor energije, jer se stalno može proizvoditi od biološkog otpada.
Upotreba	Koristi se za proizvodnju električne i toplotne energije, industrijske procese i kao gorivo za vozila.	Koristi se za proizvodnju električne i toplotne energije i kao gorivo za vozila kada se preradi u biometan (čisti metan).
Uticaj na životnu sredinu	Sagorevanjem prirodnog gasa emituje se CO_2, mada je manje zagađujući od uglja i nafte.	Znatno je ekološki prihvatljiviji, jer se proizvodnjom biogasa smanjuju emisije metana koje bi se inače oslobodile raspadanjem organskog otpada.

Izvor: Autori samostalno

1.4.3. Korišćenje bioenergije u Srbiji

Razvoj bioenergije je regulisan zakonima o energetici i efikasnom korišćenju energije, strategijama za razvoj energetike do 2030. godine, kao i obavezama prema EU kroz Ugovor o energetskoj zajednici. Razvojem bioenergije u Srbiji bave se ministarstva (rudarstva, energetike, zaštite životne sredine, poljoprivrede), lokalne samouprave, Agencija za energetiku, naučne institucije, toplane, mediji i međunarodni partneri.

138 https://serbio.rs/item/149-biogoriva-tipovi-i-generacije

Od ukupnog potencijala OIE, koristi se manje od 40%. Biomasa čini 61% obnovljivih izvora, ali je većinski neiskorišćena. Najviše se koristi drvna biomasa (96,87%).

Srbija je obavezna da dostigne udeo OIE od 27% u ukupnoj potrošnji i 10% u sektoru saobraćaja, kao i da uvede podsticajne mere za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora.

Prosečan udeo OIE u EU je 29,88%, dok je u Srbiji 20,75%. Srbija zaostaje u upotrebi biogasa, gde je udeo svega 0,23%, dok je u zemljama poput Slovačke i Hrvatske znatno viši.

Srbija podstiče bioenergiju kroz „fid-in" tarife,[139] kapitalne projekte, programe energetske sanacije, rekonstrukciju javnih zgrada i Budžetski fond za unapređenje energetske efikasnosti. Lokalne samouprave koriste budžetske fondove za subvencionisanje bioenergije, finansiranje projektne dokumentacije i investicije u toplane na drvnu biomasu.

Gradovi i opštine poput Priboja, Šapca, Užica, Mionice i Pirota su lideri u održivoj upotrebi bioenergije, kroz projekte zamene fosilnih goriva i povećanja energetske efikasnosti i predstavljaju dobre primere prakse u Srbiji. Glavne prepreke uključuju nedostatak političke volje, centralizovano odlučivanje, lobi fosilnih goriva, nerazvijeno tržište bioenergije, konkurencija za resurse i manjak projektno-tehničke dokumentacije (Platforma Bioenergije – Bioenergija, 2025).

1.4.4. Biomasa – Održivo i isplativo rešenje za hotelsku industriju

Hoteli širom sveta sve više teže održivosti, a jedno od najisplativijih i ekološki prihvatljivih rešenja za energetske potrebe ugostiteljskih objekata je biomasa. Kao OIE, biomasa omogućava hotelima da poboljšaju energetsku efikasnost, smanje troškove i poboljšaju iskustvo svojih gostiju.

Eko-hotel ADLER LODGE ALPE u Italiji koristi održive prakse u svom poslovanju. Hotel je izgrađen u potpunosti od drveta i nudi spa zonu, fitnes i velnes na najvišem spratu sa panoramskim pogledom, kao i apartmane i bungalove sa privatnim balkonima i terasama sa fantastičnim pogledom na Dolomite.

139 **Fid-in tarife** su predviđene podsticajne otkupne cene po proizvedenom kWh iz OIE koje su usklađene sa tehnologijom koja se primenjuje i koje Vlada Republike Srbije propisuje na određeni vremenski period kako bi podstakla investitore i smanjila rizik investicije (https://energetskiportal.rs/ministarstvo/fid-in-tarife/).

Prednosti korišćenja biomase u hotelu

- **Kontinuirana udobnost za goste**

  Hoteli u velikoj meri zavise od pouzdanog izvora toplote za zagrevanje soba, tople vode u kupatilima, kao i zagrevanje bazena i velnes zona. Biomasa obezbeđuje stabilan izvor energije, omogućavajući nesmetano funkcionisanje hotela čak i tokom špica, kada je potražnja za toplom vodom i grejanjem najveća.

- **Smanjenje operativnih troškova**

  U poređenju sa tradicionalnim energentima kao što su gas i struja, biomasa često predstavlja jeftiniju alternativu. Drveni peleti i drugi oblici biomase dostupni su po konkurentnim cenama, što omogućava hotelima da smanje troškove energije bez ugrožavanja kvaliteta usluge.

- **Održivost i smanjenje ugljeničnog otiska**

  Gosti sve više biraju hotele koji su ekološki odgovorni. Korišćenjem biomase, hoteli značajno smanjuju emisiju CO_2, čime doprinose borbi protiv klimatskih promena i unapređuju svoj eko-imidž. Ovo je posebno važno za luksuzne hotele koji žele da se pozicioniraju kao „zeleni" brendovi.

- **Energetska nezavisnost**

  Hoteli koji koriste biomasu postaju manje zavisni od fosilnih goriva i fluktuacija u cenama energenata. Lokalna proizvodnja biomase omogućava lakšu dostupnost goriva i smanjuje troškove transporta.

- **Podsticaji i finansijske pogodnosti**

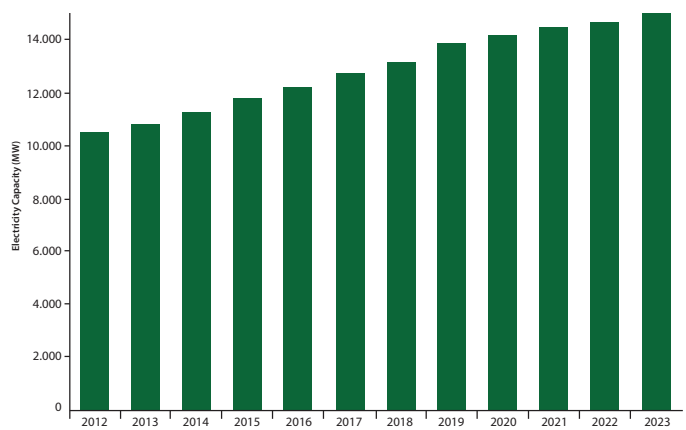
  U mnogim zemljama, korišćenje biomase u ugostiteljstvu podstiče se kroz subvencije, povoljne kredite i druge finansijske pogodnosti, što dodatno povećava isplativost ove investice.

1.5. GEOTERMALNA ENERGIJA

Istorija geotermalne energije se proteže od drevnih vremena, pre više od 10.000 godina kada su ljudi koristili tople izvore za kupanje, grejanje i medicinske svrhe. Arheološka istraživanja pokazuju da su prve upotrebe geotermalne energije zabeležene još u Paleolitu, kada su prvi ljudi koristili prirodne tople izvore kao prirodne „kupke" za čišćenje i opuštanje. Kulture kao što su Egipćani, Rimljani i Maori na Novom Zelandu osećale su blagodati toplih izvora za medicinske, ritualne i svakodnevne potrebe (Medium, 2023)[140].

Tokom industrijske revolucije u 19. veku, geotermalna energija je postala važan izvor energije i za industrijsku proizvodnju, što je dovelo do izgradnje prvih geotermalnih elektrana. Prva industrijska upotreba bila je u Larderelu, Italija, 1827. godine, a prva geotermalna elektrana izgrađena je 1904. godine. Tokom 20. veka, geotermalna energija je postala važan izvor energije, posebno u Kaliforniji i na Islandu, koji su značajno iskoristili svoje resurse. Tehnologija bušenja i državne subvencije pomogli su u razvoju geotermalne energije, koja je sada globalno priznata kao važan OIE. Do 2023. godine, globalni kapacitet proizvodnje geotermalne energije bio je oko 15,4 GW (Slika 33), a zemlje poput Indonezije i Filipina značajno povećavaju svoju proizvodnju. Budućnost geotermalne energije je obećavajuća, sa mogućnostima rasta proizvodnje za više od 500% do 2050. godine, čineći je važnim delom budućeg zelenog energetskog pejzaža (Medium, 2023).

Slika 33. Trend korišćenja geotermalne energije u proizvodnji električne energije[141]

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (IRENA, 2024b)[142]

140 https://medium.com/@energysolutionsfive/a-history-of-geothermal-energy-0954a75b2042
141 Prevod: Electricity Capacity – Električni kapacitet.
142 https://irena.org/Energy-Transition/Technology/Geothermal-energy

1.5.1. Primena geotermalnih voda za razvoj turizma

Geotermalne vode imaju veliki potencijal za razvoj turizma, posebno ugostiteljskih objekata u banjama. Njihova primena u proizvodnji **toplotne energije** može značajno doprineti energetskoj efikasnosti i održivosti ugostiteljskih objekata.

Potencijal geotermalnih voda se može iskoristiti na sledeće načine:

- **Grejanje objekata**

  Geotermalna energija može da se koristi za grejanje soba, prostorija za relaksaciju, bazena i velnes prostora, što smanjuje troškove energije i smanjuje ugljenični otisak hotela.

- **Termalni bazeni i velnes programi**

  Prirodne geotermalne vode mogu se koristiti za stvaranje termalnih bazena, banjskih tretmana i velnes programa, što povećava atraktivnost banjskih hotela za turiste.

- **Ekonomska održivost**

  Korišćenje geotermalnih voda za toplotnu energiju smanjuje zavisnost od fosilnih goriva i donosi dugoročne uštede u troškovima energije.

- **Privlačenje ekološki svesnih gostiju**

  Ekološki svesni turisti sve više cene hotele koji primenjuju održive tehnologije. Geotermalna energija može biti značajan faktor u marketingu hotela.

- **Podrška razvoju lokalnih zajednica**

  Razvoj geotermalnih objekata može privući investicije i podstaći lokalnu ekonomiju.

1.6. ENERGIJA MORA

Energija mora koju još susrećemo pod nazivima: energija okeana, snaga okeana i morska hidrokinetička energija, obuhvata različita sredstva pomoću kojih se energija može iskoristiti iz okeana (EMEC, 2025a)[143].

1.6.1. Istorijski razvoj energije talasa

Počeci razvoja energije talasa datiraju iz 1799. godine, kada je Francuz Pjer-Simon Žirard (Pierre-Simon Girard) predložio korišćenje energije talasa za pumpanje vode za navodnjavanje. Godine 1910. Buso Belasek (Busso Belasek), takođe iz Francuske, izgradio je prvu elektranu na energiju talasa koja je proizvodila 1000 W snage i napajala njegove zgrade električnom energijom. Japanac Jošio Masuda (Yoshio Masuda) je 1965. godine komercijalizovao oscilirajući vodeni stub za generisanje energije za navigacione bove. Ovi uređaji, snage od 60 do 500 W, uspešno su se koristili i izvozili. Tokom naftne krize 1970-ih, intenzivirala su se istraživanja energije talasa. Japan je 1976. postigao značajan uspeh sa svojim brodom Haming (Hamming), koji je godišnje proizvodio 190.000 kWh. 1980-ih je finansiranje istraživanja energije talasa opalo zbog pada cena nafte. Uprkos tome, eksperimenti su se nastavili. Norveška i Velika Britanija testirale su prototipove različitih uređaja, dok su Japan i Indija instalirali elektrane male snage.

Od 2000. godine interesovanje za talasnu energiju raste. Škotska i Kornvol su osnovale pomorske energetske centre. Uređaji poput Akua Buoi (Aqua Buoy) u Kanadi i Pelamis generatora (Pelamis Generator) u Velikoj Britaniji pokazali su uspešnu komercijalizaciju i primenu na međunarodnom tržištu (Li et al., 2022).

1.6.2. Morske energetske tehnologije

Morske energetske tehnologije, koje koriste prirodne resurse vode poput talasa, plima, struja, i temperaturnih razlika u okeanu, doživljavaju brz razvoj. Ove tehnologije predstavljaju ključ za ostvarenje ciljeva čiste energije i borbe protiv klimatskih promena do 2035. godine.

Najvažniji **izvora morske energije** su:

Energija talasa

SAD imaju ogroman potencijal za energiju talasa, procenjen na 1.400 TWh godišnje. Većina ovog resursa dostupna je direktno na obalama, što olakšava njegovo korišćenje. Zapadna obala SAD, sa godišnjim potencijalom od 240 TWh, posebno je pogodna za primenu ove tehnologije.

143 https://emec.org.uk/marine-energy/

Energija plime i oseke

Energija plime i oseke je manjeg kapaciteta (220 TWh godišnje) u poređenju sa energijom talasa, ali je tehnološki bliža komercijalizaciji. Ovaj izvor energije je veoma predvidiv i dostupan u mnogim regionima, poput severoistoka SAD, obala Aljaske i severozapada Pacifika. Kuk Inlet na Aljasci ima potencijal da obezbedi energiju za veliki deo tog regiona.

Energija okeanskih struja sa godišnjim potencijalom od 49 TWh, energija okeanskih struja je na sličnom nivou razvoja kao i energija plime. Golfska struja, uključujući Floridsku struju, predstavlja značajan resurs za čistu energiju u oblastima duž južnog Atlantika.

Hidrokinetička energija reka

Potencijal energije slobodno tekućih reka u SAD iznosi 78,86 TWh godišnje. Ova tehnologija je posebno važna za udaljene zajednice, poput onih na Aljasci, koje se oslanjaju na skupe dizel generatore za struju. Energija reka nudi čist i pouzdan izvor za napajanje lokalnih električnih mreža.

Termalna energija okeana i gradijenti saliniteta

Potencijal za konverziju termalne energije okeana je izuzetno veliki i može dostići nivo od 98% ukupne proizvodnje električne energije u SAD iz 2019. godine. Ovaj resurs koristi temperaturne razlike u okeanu za proizvodnju energije, što ga čini jednim od najperspektivnijih izvora za budućnost. (NHA Marine Energy Council, 2024)[144]

1.6.3. Energija mora kao pokretač edukativnog turizma

Evropski centar za morsku energiju (*European Marine Energy Centre – EMEC*), osnovan 2003. godine, nalazi se u Orkniju, arhipelagu na severu Škotske, Velika Britanija. EMEC prva je i vodeća svetska ustanova za demonstraciju i testiranje tehnologija koje proizvode električnu energiju korišćenjem snage talasa i plimnih struja. EMEC je privukao brojne razvojne timove iz celog sveta, dokazujući šta je moguće u surovim morskim uslovima, ali u blizini zaštićenih voda i luka. Do danas je na EMEC-u testirano više uređaja za morsku energiju nego na bilo kojoj drugoj lokaciji u svetu (EMEC, 2025b)[145].

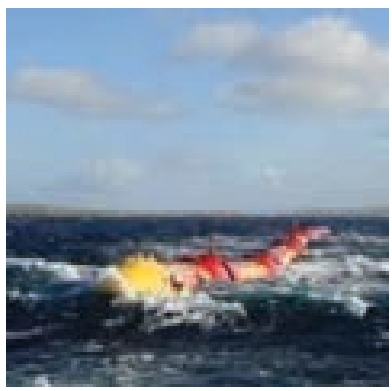
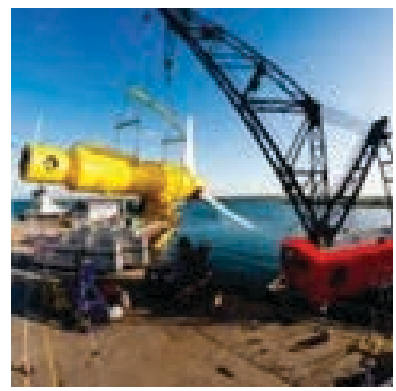
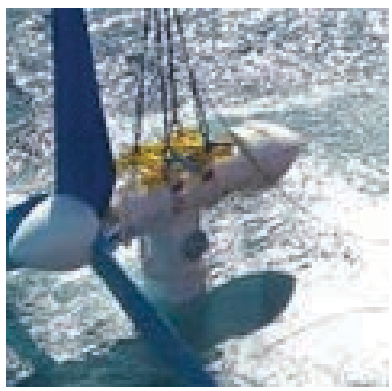
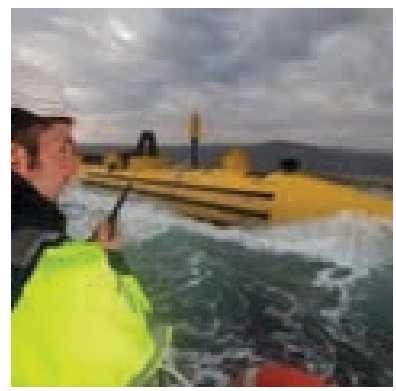
EMEC radi u skladu sa standardima ISO 17025 i ISO/IEC 17020, prednjači u razvoju međunarodnih standarda za morsku energiju i sarađuje sa drugim zemljama u cilju podsticanja globalne industrije OIE. EMEC je osnovan da

144 https://hydro.org/waterpower/mar**ine-energy/**
145 https://emec.org.uk/about-us/

podstakne sektor morske energije u Velikoj Britaniji. U periodu od 2003. do 2023. godine, EMEC je doprineo sa 370 miliona funti BDP-a britanskoj ekonomiji, stvarajući radna mesta i vodeći lanac snabdevanja koji izvozi znanje širom sveta. Centar je osvojio brojne nagrade, uključujući titulu Blue Economy Enterprise of the Year 2021 i Outstanding Service Award 2023 na Scottish Green Energy Awards (EMEC, 2025b).

Na proslavi 10. godišnjice EMEC je inicirao za ključne lidere u razvoj lokacija za testiranje energije okeana širom sveta studijski program Global Ocean Energy u Orkniju. Na ovaj način doprineo je razvoju edukativnog turizma,[146] ***specifičnog oblika poslovnog turizma***. Četvorodnevni program studijske posete obuhvatao je posetu lokacija za testiranje energije okeana (Slika 34)

Slika 34. EMEC program posete

Izvor: https://www.emec.org.uk/global-ocean-energy/programme/

146 Edukativni ili studijski turizam ima za cilj razmenu znanja i iskustava kroz stručne obilaske, seminare i istraživačke aktivnosti, najčešće u specifičnim oblastima kao što su energetika, ekologija, k**ultura ili poljoprivreda.**

2. ENERGETSKA EFIKASNOST

Kvalitet života i privredni razvoj zavise od sigurnog snabdevanja energijom po pristupačnim cenama. Proizvodnja i potrošnja energije, posebno korišćenje fosilnih goriva, štetno utiču na životnu sredinu i izazivaju klimatske promene.

Energetska efikasnost podrazumeva smanjenje potrošnje energije bez smanjenja rezultata, odnosno postizanje istog učinka uz manju potrošnju energije (European Environment Agency, 2024).

Cilj energetske efikasnosti je smanjiti rasipanje energije na svim nivoima – od proizvodnje do krajnje potrošnje – u različitim privrednim sektorima. Mere energetske efikasnosti mogu značajno smanjiti emisije gasova sa efektom staklene bašte, smanjiti troškove energije i zavisnost zemlje od uvozne energije i poboljšati konkurentnost privrede.

Mere za unapređenje energetske efikasnosti obuhvataju:

- poboljšanje efikasnosti zgrada,
- bolje obeležavanje energetskih svojstava proizvoda,
- ulaganje u sisteme grejanja i hlađenja i
- obezbeđivanje finansijske podrške za investicije u energetsku efikasnost.

Cilj je smanjiti potrošnju i rasipanje energije u svim privrednim sektorima, uključujući industriju, zgrade i transport, čime se doprinosi zaštiti životne sredine, smanjenju troškova za građane i jačanju konkurentnosti kompanija. U industriji, mere energetske efikasnosti i prelazak na ekonomiju orijentisanu na usluge smanjuju potrošnju energije. U zgradama, napredak u izolaciji i sistemima grejanja smanjuje potrošnju uprkos sve većem broju uređaja. Sektor transporta ostaje izazov zbog stalnog rasta potrošnje energije, koju utiče organizacija gradova i ponašanje potrošača. Iako mere energetske efikasnosti smanjuju potražnju u jednom sektoru, ušteđeni resursi mogu povećati potrošnju u drugom, u zavisnosti od ekonomskog ponašanja aktera.

Energetska efikasnost je ključna za održivi razvoj i smanjenje emisija ugljenika na globalnom nivou. Cilj UN u okviru Agende 2030 (SDG 7) je da do 2030. godine udvostruči globalnu stopu poboljšanja energetske efikasnosti i obezbedi pristup održivoj energiji za sve (European Environment Agency, 2024).

U EU, strategija energetske unije (pokrenuta 2015.) usmerena je na smanjenje zavisnosti od uvozne energije, smanjenje emisija i podsticanje privrednog rasta. EU stavlja akcenat na energetsku efikasnost kao izvor energije i primenjuje princip „energetska efikasnost na prvom mestu" (European Environment Agency, 2024).

European Green Deal (Evropski zeleni dogovor) je strateški plan EU usmeren na **postizanje klimatske neutralnosti do 2050**. godine, što znači da **EU neće emitovati više gasova sa efektom staklene bašte nego što ih može apsorbovati prirodnim procesima (šume, okeani i tehnologije)**. To je odgovor EU na klimatske promene i ekološke izazove.

Glavni ciljevi European Green Deal-a:

1. **Klimatska neutralnost do 2050.**
   Smanjenje emisija gasova sa efektom staklene bašte za najmanje 55% do 2030. u odnosu na nivo iz 1990.
2. **Prelazak na čistu energiju**
   Ulaganje u OIE (sunce, vetar, vodonik) i povećanje energetske efikasnosti.
3. **Održivi transport i mobilnost**
   Podsticanje električnih vozila, unapređenje javnog prevoza i smanjenje emisija u avio i pomorskom saobraćaju.
4. **Cirkularna ekonomija i smanjenje otpada**
   Povećanje reciklaže i prelazak na proizvode koji traju duže i lako se popravljaju.
5. **Zaštita prirode i biodiverziteta**
   Smanjenje zagađenja, zaštita šuma i obnavljanje ekosistema.
6. **Zelena poljoprivreda**
   Smanjenje upotrebe pesticida i podrška organskoj proizvodnji kroz strategiju „Od njive do viljuške" (*Farm to Fork*).

European Green Deal podrazumeva konkretne politike, zakone i finansijska ulaganja. EU je izdvojila veliki deo budžeta za zelene projekte i podstiče zemlje članice i kompanije da ulažu u ekološki održive tehnologije. Pored **zaštite životne sredine,** European Green Deal ima za cilj da podstakne **ekonomski rast**, otvaranje **novih „zelenih" radnih mesta** i poboljšanje **zdravlja građana** smanjenjem zagađenja (European Commision, 2019).

Ukupne emisije gasova sa efektom staklene bašte u EU smanjene su za oko trećinu od 1990. godine. Međutim, u sektoru poljoprivrede napredak je znatno sporiji i od 2005. godine gotovo stagnira. Na osnovu postojećih politika, predviđa se da će emisije u poljoprivredi do 2040. godine opasti za svega 1,5%. EEA analizira trenutne mere za smanjenje emisija u ovom sektoru i istražuje mogućnosti za dodatna smanjenja tokom celokupnog životnog ciklusa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (European Environment Agency, 2024).

OIE i **energetska efikasnost** su ključni za postizanje **klimatske neutralnosti i prelazak na čist energetski sistem**.

2.1. UTICAJ ENERGETSKI EFIKASNIH ZGRADA NA TURIZAM

Energetski efikasne zgrade, kao jedna od mera za unapređenje energetske efikasnosti, predstavljaju budućnost održivog turizma, dokazujući da arhitektura može biti istovremeno funkcionalna, ekološki prihvatljiva i vizuelno impresivna.

Energetski efikasne zgrade utiče na turizam kroz:

1. **Povećanje turističke privlačnosti**

   Jedinstveni dizajn i inovativna rešenja čine ove zgrade atrakcijama same po sebi.

2. **Podsticanje održivog turizma**

   Privlačenje turista koji žele da posete ekološki osvešćene destinacije.

3. **Obrazovanje posetilaca**

   Mnoge zgrade (Museum of Tomorrow i sl.) edukuju posetioce o klimatskim promenama i održivim praksama.

4. **Ekonomski razvoj**

   Ove zgrade podstiču ekonomiju grada, privlačeći nove posetioce i stvarajući nove poslovne mogućnosti.

2.1.1. Primeri energetski efikasnih zgrada u svetu i njihov uticaj na turizam

Elbphilharmonie (Hamburg, Nemačka) (Slika 35)

- **Održivi elementi**

  Korišćenje ekološki prihvatljivih materijala, 100% snabdevanje energijom iz vetroparkova.

- **Turistički uticaj**

  Kombinacija kulturne vrednosti i jedinstvenog dizajna čini ovu zgradu jednim od najpoznatijih simbola Hamburga, privlačeći ljubitelje muzike i arhitekture iz celog sveta.

Slika 35. Elbphilharmonie

Izvor: https://www.luxurygold.com/lg/energy-efficient-buildings/

CopenHil (Kopenhagen, Danska) (Slika 36)

- **Održivi elementi**

  Pretvaranje otpada u energiju, zeleni krov koji služi kao skijalište zimi i pešačka staza leti.

- **Turistički uticaj**

  Interaktivna iskustva, kao što su skijanje i penjanje na najvišem veštačkom zidu, pretvaraju ovaj objekat u jednu od najzanimljivijih atrakcija u Kopenhagenu, promovišući aktivan turizam.

Slika 36. CopenHil

Izvor: https://ekolist.org/zeleni-puls-danske/

Pixel Building (Melburn, Australija) (Slika 37)

- **Održivi elementi**

  Karbon-neutralna zgrada, upotreba solarnih panela i turbina za proizvodnju energije, reciklirani materijali.

- **Turistički uticaj**

  Jedinstveni dizajn u bojama i ekološka svest učinili su ovu zgradu simbolom moderne, zelene arhitekture u Melburnu, privlačeći turiste koji cene urbanu održivost.

Slika 37. Pixel Building

Izvor: https://panfilo.co/2011/03/13/pixel-building/

Museum of Tomorrow (Rio de Žaneiro, Brazil) (Slika 38)

- **Održivi elementi**

  Solarni paneli koji prate sunce, sistem hlađenja koji koristi hladnu vodu iz zaliva.

- **Turistički uticaj**

  Vrhunska interaktivna izložba i futuristički dizajn čine muzej jednom od najposećenijih atrakcija u Riju, posebno među turistima zainteresovanim za ekološka i naučna pitanja.

Slika 38. Museum of Tomorrow

Izvor: https://projects.archiexpo.com/project-211246.html

ACROS Fukuoka (Fukuoka, Japan) (Slika 39)

- **Održivi elementi**

  Terasasti zeleni krov koji smanjuje efekat urbanog toplotnog ostrva, prikuplja kišnicu i apsorbuje CO_2.

- **Turistički uticaj**

  Zeleni krov i prirodni elementi stvaraju iluziju piramide prekrivene šumom, privlačeći posetioce koji traže mir i povezanost sa prirodom usred grada.

Slika 39. ACROS Fukuoka

Izvor: https://www.fukuoka-now.com/en/event/mountain-climbing-at-acros/

Bullitt Center (Sijetl, SAD) (Slika 40)

- **Održivi elementi**

  Samoodrživost u proizvodnji energije, bez upotrebe toksičnih materijala, prerada otpada u kompost, niska potrošnja energije.

- **Turistički uticaj**

  Njegova reputacija kao „najzelenije komercijalne zgrade na svetu" privlači ekoturiste i profesionalce iz oblasti arhitekture, dok se nalazi u blizini već poznatih turističkih mesta Sijetla.

Slika 40. Bullitt Center

Izvor: https://www.adecesg.com/

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Navedite mere za smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte i podsticanje upotrebe OIE?
2. Navedite prednosti i izazove korišćenja OIE i alternativnih goriva u odnosu na tradicionalne izvore energije.
3. Objasnite mogućnost povećanja učešća OIE u globalnoj proizvodnji električne energije.
4. Navedite OIE.
5. Navedite koji OIE ima najveći potencijal za rast i objasnite zašto.
6. Navedite najveći OIE.
7. Objasnite doprinos hidroenergetskih projekta održivom razvoju lokalnih zajednica i ekonomije.
8. Objasnite ulogu vetroparkova kao turističke atrakcije u ostvarivanju veće prihvaćenosti OIE i razvoju svesti o njihovoj važnosti.
9. Objasnite ulogu održivih i energetski efikasnih hotela na budućnost turizma i podsticanje drugih hotela da usvoje održive prakse.
10. Objasnite kako upotreba biomase u hotelima doprinosi njihovoj konkurentnosti na tržištu.
11. Objasnite kako korišćenje geotermalne energije u ugostiteljskim objektima utiče na održivost banjskog turizma i privlačenje turista.
12. Objasnite doprinos studijskog programa *Global Ocean Energy* u Orkniju razvoju edukativnog turizma.
13. Navedite mere za unapređenje energetske efikasnosti.
14. Objasnite ulogu European Green Deal na razvoj OIE i energetsku efikasnost
15. Navedite korake koje EU preduzima kako bi postigla klimatsku neutralnost do 2050. Godine.
16. Navedite šta je ključno za postizanje klimatske neutralnosti i prelazak na čist energetski sistem.
17. Objasnite kako energetski efikasne zgrade doprinose razvoju održivog turizma.
18. Kako hoteli i turistički objekti mogu integrisati OIE kako bi smanjili troškove i ugljenični otisak, a istovremeno zadržali konkurentnost na tržištu?
19. Kakav uticaj ima primena energetske efikasnosti na imidž hotela i ekološki svesne turiste?
20. Šta su najveći izazovi i prednosti ulaganja u energetsku efikasnost i OIE u turističkim destinacijama koje zavise od sezonskog turizma?

Vežbe

- ✓ Kreirajte energetski efikasan hotel (grupna vežba)
- ✓ Analizirajte troškove i uštede od primene OIE u hotelu (individualna vežba)

PRIMERI DOBRE PRAKSE

A - Hipertermalne banje u Srbiji: Banja „Jokin Grab" u Bogatiću i Vranjska Banja (Vasić et al., 2021)

Banja „Jokin Grab" se nalazi u Bogatiću, u Mačvanskom okrugu, između reka Drine i Save. Hidrogeotermalna istraživanja u ovom regionu započeta su 1982. godine. Temperatura vode u ovim termalnim izvorima dostiže 39°C, a voda je hemijski visoko kvalitetna i ima značajno hidrotermalno, hidrohemijsko i hidromehaničko dejstvo. Banja je u potpunosti iskorist[ila] svoj geotermalni potencijal za balneološke118 svrhe, koristeći vodu za lečenje raznih bolesti. Pored toga, akva park „Termalna Rivijera" nudi razne usluge i sadržaje koji ga čine atraktivnim za parove i porodice (Slika 41). Geotermalni potencijal, dobra transportna infrastruktura i blizina susednih zemalja, poput Bosne i Hercegovine i Hrvatske, obećavaju intenzivniji razvoj banjskog turizma u ovom regionu u budućnosti.

Vranjska Banja, koja se nalazi u Vranjskoj kotlini na nadmorskoj visini od 380 metara, poznata je po svojim geotermalnim izvorima, koji su se koristili još od antičkih vremena (Slika 41). Termomineralne vode, sa temperaturama od 96°C do 111°C, čine ovu banju jednom od najtoplijih u Evropi, te se smatra hipertermalnim izvorom. Ove vode su mineralne i bogate sumporom, što ih čini pogodnim za lečenje različitih bolesti, uključujući reumatizam, ginekološke i kožne bolesti, kao i bolesti organa za varenje. Vranjska Banja ima širok spektar medicinskih usluga, kao što su kineziterapija, masaža i hidroterapija. Lekovita svojstva vode su podržana prisustvom sumporovodoničnog gasa, kao i visokom koncentracijom fluora. Geotermalna energija se aktivno koristi u grejanju javnih objekata, kao što su škole, vrtići i hotel „Železničar". Budućnost geotermalnih resursa u Vranjskoj banji obećava dodatni razvoj industrijskih i turističkih aplikacija, sa posebnim naglaskom na dugoročno korišćenje ovih resursa za različite ekonomske i zdravstvene svrhe.

147 Balneologija (lat. balneum, grč. logfa) proučavanje banja, nauka o mineralnim izvorima koji služe kao lek (pijenjem, kupanjem i dr.) (https://worlddata.info/developing-countries.php).

Slika 41. Vranjska Banja

Izvor: https://gdenaodmor.rs/

B - Energetska efikasnost u hotelijerstvu – primer hotela Rochestown Park (Gas Network Ireland, 2014)[148]

Rochestown Park hotel nalazi se u Daglasu, u gradu Kork, Irska. Ovaj hotel nudi 149 komfornih soba za goste, kao i brojne dodatne sadržaje, uključujući zdravstveni klub, bazene i 12 konferencijskih i banket sala sa kapacitetom za prijem do 700 gostiju.

Sredinom 1990-ih godina, hotel je uložio u tehnologiju kombinovane proizvodnje toplote i električne energije (Combined Heat and Power – CHP) kako bi smanjio operativne troškove i poboljšao energetsku efikasnost svog poslovanja.

Nakon investicije od 18 miliona evra 2008. godine u renoviranje, hotel Rochestown Park fokusirao je svoju strategiju na dodatno unapređenje povraćaja investicije od energetske tehnologije, koja je prethodnih 13 godina pokazala izuzetnu efikasnost i smanjenje troškova.

Renoviranjem su dodati novi sadržaji: 50 novih soba, novi bar, restoran i veći prostor recepcije, što je značajno povećalo energetske potrebe hotela. Imajući iskustvo sa uštedama koje je donela CHP tehnologija (Kombinovana proizvodnja toplote i električne energije), menadžment je odlučio da uloži u veći CHP sistem, kombinovan sa apsorpcionim rashladnim uređajem za klimatizaciju, čime su postignute dodatne energetske efikasnosti i finansijske uštede.

148 https://gasnetworks.ie/docs/connect/Case-Study-Rochestown-Park-Hotel.pdf

Ključne prednosti i rezultati od primene energetske tehnologije u hotelu:

* *Godišnje uštede na energetskim troškovima*: Više od 40%, uz smanjenje troškova za oko 115.000 evra godišnje.
* ***Povraćaj investicije***: Projekat je ostvario povraćaj sredstava za samo dve godine, s obzirom na početnu investiciju od oko 240.000 evra.
* *Smanjenje emisija:* Hotel je postigao smanjenje emisije CO_2 za 33%, što je ekvivalentno uklanjanju 150 automobila sa ulica. Ukupno je emitovano 77 tona manje ugljenika i 278 tona manje CO_2 u atmosferu.
* *Kontinuitet u snabdevanju energijom*: Zahvaljujući proizvodnji značajnog dela električne energije na licu mesta, hotel ima pouzdano snabdevanje strujom čak i u slučaju prekida napajanja u regionalnoj elektromreži.

Rochestown Park hotel danas predstavlja moderan i održiv smeštajni objekat, idealan za turiste, poslovne putnike i organizovanje raznih događaja i primer je uspešnog povezivanja održive energije i poslovne efikasnosti, čime je znatno unapredio svoje poslovanje i smanjio negativan uticaj na životnu sredinu.

TEST ENERGETSKE SVESTI I EFIKASNOSTI

Ovaj test pomaže da procenite svoje navike u očuvanju energije i otkrijete oblasti u kojima možete doprineti energetskoj efikasnosti i održivosti.

Označite ✓ sve tvrdnje koje se odnose na vaše navike:

1. Redovno beležim svoju potrošnju električne energije.
2. Uvek gasim svetlo kada izlazim iz kuće.
3. Koristim mašinu za pranje veša samo kada je potpuno puna.
4. Frižider mi se nalazi u hladnoj prostoriji.
5. Nameštaj nije postavljen ispred grejnih tela.
6. Koristim štedljive sijalice za osvetljenje.
7. Umesto centralne rasvete, koristim lokalnu (npr. stonu lampu).
8. Provetravam prostoriju brzo i efikasno, u trajanju od samo nekoliko minuta.
9. Tokom zime oblepljujem prozore zaštitnom trakom.
10. Noću zatvaram prozore radi očuvanja toplote.
11. Prilikom kuvanja stavljam poklopac na lonac.
12. Često odmrzavam frižider radi bolje efikasnosti.
13. Za pranje sudova koristim sudoperu umesto mašine za sudove.
14. Radije se tuširam nego što se kupam u kadi.
15. U školu i na posao idem biciklom ili pešice.
16. Smanjujem temperaturu u kući kada izlazim.
17. Tokom noći smanjujem temperaturu u kući.
18. Redovno recikliram staklo, papir i metal.
19. Ne kupujem proizvode za jednokratnu upotrebu.
20. Ne kupujem robu u velikim količinama kako bih smanjio otpad.
21. Radije popravljam stvari nego što ih menjam.
22. Koristim električne uređaje sa energetskom efikasnošću A il višom.
23. Isključujem punjače i uređaje iz struje kada ih ne koristim.
24. Kuvam samo onoliko vode koliko mi je potrebno (npr. u ketleru ili loncu).
25. Koristim energetski efikasne kućne aparate (npr. mašinu za pranje veša, frižider)

26. Instalirao/la sam termostat radi bolje kontrole temperature u kući.
27. Koristim zavese ili roletne kako bih smanjio/la potrebu za grejanjem ili hlađenjem.
28. Izbegavam korišćenje sušilice za veš i sušim veš prirodno.
29. Razmatram korišćenje obnovljivih izvora energije (npr. solarni paneli).
30. Kupujem proizvode sa minimalnom ambalažom kako bih smanjio otpad.
31. Izbegavam upotrebu plastičnih kesa i koristim platnene ili višekratne torbe.
32. Izbegavam brzu modu i preferiram odeću održivih brendova.

Rezultat:

✓**26-32 tačnih odgovora** – Izuzetan rezultat! Živite energetski odgovorno i održivo.

✓**20-25 tačnih odgovora** – Vrlo dobro! Većina vaših navika doprinosi uštedi energije.

✓**14-19 tačnih odgovora** – Dobar rezultat, ali postoji prostor za poboljšanje.

✓**7-13 tačnih odgovora** – Trebalo bi da obratite više pažnje na načine uštede energije.

✓**0-6 tačnih odgovora** – Vreme je za velike promene! Počnite sa malim koracima i postepeno poboljšavajte svoje navike.

Sedmo poglavlje

ODRŽIVO KORIŠĆENJE ZAŠTIĆENIH PRIRODNIH DOBARA

1. ZAŠTIĆENA PRIRODNA DOBRA

U Srbiji su zaštićena prirodna dobra, prema zakonskoj definiciji - zaštićena područja, zaštićene divlje vrste i pokretna zaštićena prirodna dokumenta. Pravna lica, preduzetnici i fizička lica su zakonski obavezni da obavljaju delatnosti u zaštićenom području u skladu sa planom upravljanja koji donosi upravljač za period od deset godina.[149]

Detaljnije raščlanjena, zaštićena prirodna dobra su: 1) zaštićena područja: strogi rezervat prirode, specijalni rezervat prirode, nacionalni park, spomenik prirode, zaštićeno stanište, predeo izuzetnih odlika, park prirode; 2) zaštićene vrste: strogo zaštićena divlja vrsta, zaštićena divlja vrsta; 3) pokretna zaštićena prirodna dokumenta.[150]

1.1. ZAŠTIĆENA PODRUČJA

Prema zakonu, zaštićena područja su definisana kao „područja koja imaju izraženu geološku, biološku, ekosistemsku i/ili predeonu raznovrsnost i zbog toga se aktom o zaštiti proglašavaju zaštićenim područjima od opšteg interesa" a režim njihove zaštite kao "skup mera i uslova kojima se određuje način i stepen zaštite, korišćenja, uređenja i unapređenja zaštićenog prirodnog dobra".[151]

„Strogi rezervat prirode je područje neizmenjenih prirodnih odlika sa reprezentativnim prirodnim ekosistemima, namenjeno isključivo za očuvanje izvorne prirode, genskog fonda, ekološke ravnoteže, praćenje prirodnih pojava i procesa, naučna istraživanja kojima se ne narušavaju prirodna obeležja, vrednosti, pojave i procesi."[152]

„Specijalni rezervat prirode je područje sa neizmenjenom ili neznatno izmenjenom prirodom, od naročitog značaja zbog jedinstvenosti, retkosti ili reprezentativnosti, a koje obuhvata stanište ugrožene divlje vrste biljaka, životinja i gljiva, bez naselja ili sa retkim naseljima u kojima čovek živi usklađeno sa prirodom, namenjeno očuvanju postojećih prirodnih odlika, genskog fonda, ekološke ravnoteže, praćenju prirodnih pojava i procesa, naučnim istraživanjima i obrazovanju, kontrolisanim posetama i očuvanju tradicionalnog načina života. Specijalni rezervat prirode može biti floristički, mikološki, šumske i druge vegetacije, zoološki (ornitološki, ihtiološki i drugi), geološki, paleontološki, hidrogeološki, hidrološki i drugi."[153]

149 Zakon o zaštiti prirode, Sl. grasnik RS br.36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021
150 Isto
151 Isto
152 Isto
153 Isto

U strogom i specijalnom rezervatu prirode su zakonom zabranjene aktivnosti koje mogu narušiti svojstva zbog kojih su proglašeni kao takvi: branje i uništavanje biljaka, uznemiravanje, hvatanje i ubijanje životinja, uvođenje novih bioloških vrsta, melioracijski radovi, razni oblici privrednog i drugog korišćenja i slično. Obrazovne posete ovim rezervatima su moguće uz dozvolu upravljačima ovih područja. Naučna istraživanja kao i praćenje prirodnih pojava i procesa u ovim rezervatima su moguća uz dozvolu Ministarstva zaštite životne sredine i u prisustvu upravljača ovih prostora. Mere zaštite ovih rezervata bliže se određuju aktom o proglašenju zaštićenog područja.[154]

1.1.1. Nacionalni park

„Nacionalni park je područje sa većim brojem raznovrsnih prirodnih ekosistema od nacionalnog značaja, istaknutih predeonih odlika i kulturnog nasleđa u kome čovek živi usklađeno sa prirodom, namenjeno očuvanju postojećih prirodnih vrednosti i resursa, ukupne predeone, geološke i biološke raznovrsnosti, kao i zadovoljenju naučnih, obrazovnih, duhovnih, estetskih, kulturnih, turističkih, zdravstveno-rekreativnih potreba i ostalih aktivnosti u skladu sa načelima zaštite prirode i održivog razvoja.[155]

U nacionalnom parku su zakonski dozvoljene obrazovne, zdravstveno-rekreativne i turističke aktivnosti kojima se ne ugrožava izvornost prirode, kao i nastavak tradicionalnog načina života lokalnih zajednica, a na način kojim se ne ugrožava opstanak vrsta, prirodnih ekosistema i predela. Aktivnosti moraju biti u skladu sa Zakonom o zaštiti prirode i planom upravljanja koji donosi upravljač nacionalnog parka. Šume u nacionalnom parku nisu obuhvaćene šumskim područjem i njima gazduje pravno lice koje upravlja nacionalnim parkom. Mere zaštite nacionalnog parka i način njegovog korišćenja, bliže se određuju posebnim zakonom.[156]

154 Isto
155 Zakon o zaštiti prirode, Sl. grasnik RS br.36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021
156 Isto

1.1.2. Spomenik prirode

„Spomenik prirode je manja neizmenjena ili delimično izmenjena prirodna prostorna celina, objekat ili pojava, fizički jasno izražen, prepoznatljiv i/ili jedinstven, reprezentativnih geomorfoloških, geoloških, hidrografskih, botaničkih i/ili drugih obeležja, kao i ljudskim radom formirana botanička vrednost od naučnog, estetskog, kulturnog ili obrazovnog značaja. Spomenik prirode može biti geološki, geomorfološki, speleološki, hidrološki i botanički."[157]

Na spomeniku prirode su zakonom zabranjene aktivnosti koje ugrožavaju njegova obeležja i vrednosti. Mere zaštite spomenika prirode i način njegovog korišćenja se bliže određuju aktom o proglašenju zaštićenog područja.[158]

1.1.3. Zaštićeno stanište

„Zaštićeno stanište je područje koje obuhvata jedan ili više tipova prirodnih staništa značajnih za očuvanje jedne ili više populacija divljih vrsta i njihovih zajednica."[159]

Na zaštićenom staništu su zakonom zabranjene aktivnosti kojima se ugrožava ili oštećuje jedan ili više tipova staništa. Aktom o proglašenju zaštićenog staništa bliže se utvrđuje njegov značaj, namena i mere zaštite.[160]

1.1.4. Predeo izuzetnih odlika

"Predeo izuzetnih odlika je područje prepoznatljivog izgleda sa značajnim prirodnim, biološko-ekološkim, estetskim i kulturno-istorijskim vrednostima, koje se tokom vremena razvijalo kao rezultat interakcije prirode, prirodnih potencijala područja i tradicionalnog načina života lokalnog stanovništva."[161]

U predelu izuzetnih odlika su zakonom zabranjene aktivnosti kojima se narušavaju primarne prirodne i stvorene vrednosti i karakter predela. Aktom o proglašenju zaštićenog područja se blize utvrđuju i mere njegove zaštite, način obavljanja privrednih i tradicionalnih delatnosti i korišćenje prirodnih i stvorenih vrednosti u njemu.[162]

157 Isto
158 Isto
159 Isto
160 Isto
161 Zakon o zaštiti prirode, Sl. grasnik RS br.36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021
162 Isto

1.1.5. Park prirode

„Park prirode je područje dobro očuvanih prirodnih vrednosti sa pretežno očuvanim prirodnim ekosistemima i živopisnim pejsažima, namenjeno očuvanju ukupne geološke, biološke i predeone raznovrsnosti, kao i zadovoljenju naučnih, obrazovnih, duhovnih, estetskih, kulturnih, turističkih, zdravstveno-rekreativnih potreba i ostalih delatnosti usklađenih sa tradicionalnim načinom života i načelima održivog razvoja."[163]

U parku prirode su zakonom zabranjene privredne i druge aktivnosti kojima se ugrožavaju njegova bitna obeležja i vrednosti. Aktom o proglašenju parka prirode se bliže određuju i mere njegove zaštite, način obavljanja privrednih delatnosti i korišćenje prirodnih vrednosti u parku prirode.[164]

1.1.6. Režimi zaštite zaštićenih područja

Na zaštićenim područjima postoje tri stepena zaštite. Režim zaštite I stepena je stroga zaštita na zaštićenom području ili njegovom delu kojom se omogućavaju procesi prirodne sukcesije i očuvanje staništa i životnih zajednica u uslovima divljine. Zabranjeno je korišćenje prirodnih resursa i izgradnja objekata, a aktivnosti su ograničene na naučna istraživanja i praćenje prirodnih procesa, kontrolisanu posetu u obrazovne, rekreativne i opštekulturne svrhe, kao i sprovođenje zaštitnih, sanacionih i drugih neophodnih mera u slučaju požara, elementarnih nepogoda i udesa, pojava biljnih i životinjskih bolesti i prenamnožavanja štetočina, uz saglasnost Ministarstva zaštite životne sredine.[165]

Režim zaštite II stepena je aktivna zaštita na zaštićenom području ili njegovom delu kojom su dozvoljene upravljačke intervencije radi restauracije, revitalizacije i ukupnog unapređenja zaštićenog područja, bez posledica po primarne vrednosti njihovih prirodnih staništa, populacija, ekosistema, obeležja predela i objekata geonasleđa, kao i obavljanje tradicionalnih delatnosti i ograničeno korišćenje prirodnih resursa na održiv i strogo kontrolisan način. Zabranjena je izgradnja industrijskih, metalurških, rudarskih i sličnih objekata kao i vikendica i drugih objekata za odmor, eksploatacija mineralnih sirovina i drugog materijala, preoravanje prirodnih travnjaka, unošenje invazivnih alohtonih vrsta, obrazovanje deponija itd.[166]

163 Isto
164 Isto
165 Isto
166 Isto

Režim zaštite III stepena je proaktivna zaštita na zaštićenom području ili njegovom delu kojom su dozvoljene upravljačke intervencije radi restauracije, revitalizacije i ukupnog unapređenja zaštićenog područja, razvoj sela i unapređenje seoskih domaćinstava, uređenje objekata kulturno-istorijskog nasleđa i tradicionalnog graditeljstva, očuvanje tradicionalnih delatnosti lokalnog stanovništva, selektivno i ograničeno korišćenje prirodnih resursa i prostora uz potrebnu infrastrukturnu i drugu izgradnju. Zabranjena je izgradnja objekata naftne, hemijske i drugih industrija, energetskih objekata, unošenje invazivnih alohtonih vrsta, obrazovanje deponija itd.[167]

Zakonom o zaštiti prirode su načelno dozvoljene neke turističke i rekreativne aktivnosti u zaštićenim područjima, ali se pre njihovog pokretanja, od slučaja do slučaja, moraju razmotriti svi detalji tih aktivnosti sa pravnim licima koja upravljaju tim područjima. Generalno, aktivnosti moraju biti u skladu sa merama zaštite i dozvoljenim aktivnostima koje čine sastavni deo Akta o proglašenju zaštićenog područja.

U strogom rezervatu prirode dozvoljena su naučna istraživanja kojima se ne narušavaju prirodna obeležja, vrednosti, pojave i procesi te su time dozvoljene naučne posete i naučni turizam. Dozvoljene su i obrazovne posete tj. obrazovni turizam. Sve ostale turističke i rekreativne aktivnosti su zabranjene u strogom rezervatu prirode. Isto važi i za specijalni rezervat prirode. Pri navedenim dozvoljenim aktivnostima je zabranjeno branje i uništavanje biljaka, uznemiravanje, hvatanje i ubijanje životinja, uvođenje novih bioloških vrsta, melioracijski radovi, razni oblici privrednog i drugog korišćenja i slično.[168]

U nacionalnom parku su dozvoljene obrazovne, zdravstveno-rekreativne i turističke aktivnosti uz uslov da ne remete tradicionalni način života lokalnih zajednica i ne ugrožavaju opstanak vrsta, prirodnih ekosistema i predela.[169]

Spomenici prirode su vrlo raznovrsni: geološki (istorijskogeološko-stratigrafski, paleontološki, petrološki, sedimentološki, mineraloški, strukturnogeološki, hidrogeološki i drugi), geomorfološki, speleološki (pećina, jama i drugo), hidrološki (ceo ili deo vodotoka, slap, jezero, tresava i drugo), botanički (retki ili značajni primerci biljnog sveta, pojedinačno stablo ili skupina stabala, drvoredi, parkovi, arboretumi, botaničke bašte i drugo). Na njima su dozvoljene sve turističke i rekreativne aktivnosti koje ne ugrožavaju njihova obeležja i vrednosti.[170]

167 Zakon o zaštiti prirode, Sl. grasnik RS br.36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021
168 Isto
169 Isto
170 Isto

Na zaštićenom staništu su dozvoljene sve turističke i rekreativne aktivnosti koje ga ne ugrožavaju ili oštećuju.[171]

U prirodnim i kulturnim predelima izuzetnih odlika su dozvoljene sve turističke i rekreativne aktivnosti koje ne narušavaju primarne prirodne i stvorene vrednosti i karakter predela.[172]

U parku prirode su dozvoljene sve turističke i rekreativne aktivnosti ako su usklađene sa tradicionalnim načinom života i načelima održivog razvoja tj. ne ugrožavaju bitna obeležja i vrednosti parka prirode.[173]

U svim navedenim zaštićenim područjima se, po zakonu, uspostavljaju režimi zaštite. Zavisno od režima zaštite, dozvoljene tuirstičke i rekreativne aktivnosti su one koje su u skladu sa listom dozvoljenih aktivnosti:

- I stepen zaštite: naučna istraživanja i praćenje prirodnih procesa, kontrolisane posete u obrazovne, rekreativne i opštekulturne svrhe;
- II stepen zaštite: aktivnosti u objektima turističkog smeštaja, ugostiteljstva, nautičkog turizma, turističke infrastrukture i javnim skijalištima;
- III stepen zaštite: aktivnosti u objektima turističkog smeštaja, ugostiteljstva, nautičkog turizma, turističke infrastrukture i javnim skijalištima.[174]

1.2. ZAŠTIĆENE VRSTE I POKRETNA PRIRODNA DOKUMENTA

Prema Zakonu o zaštiti prirode, zaštićene divlje vrste su "divlje vrste koje su zaštićene međunarodnim ugovorima i/ili ovim zakonom".[175] Prema istom zakonu „pokretna zaštićena prirodna dokumenta su delovi geološkog, paleontološkog i biološkog nasleđa, koji imaju izuzetan naučni i obrazovni značaj".

Zaštićene vrste flore i faune u Srbiji, određene na osnovu nacionalnih i međunarodnih crvenih lista ili crvenih knjiga, moraju biti u potpunosti zaštićene tokom realizacije turističkih i rekreativnih aktivnosti na za to dozvoljenim lokacijama. Ovo se odnosi i na njihova staništa. Zakonom je zabranjeno sakupljanje i/ili uništavanje pokretnih prirodnih dokumenata - delova geološkog i paleontološkog nasleđa, kao i bioloških dokumenata koja imaju izuzetan naučni, obrazovni i kulturni značaj. U ova dokumenta se ubrajaju, između ostalog, tipske vrste fosila, pojedinačni minerali i/ili kristali i mineralne druze na ležištu itd.[176]

171 Isto
172 Isto
173 Isto
174 Zakon o zaštiti prirode, Sl. grasnik RS br.36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021
175 Isto
176 Isto

1.3. OSTALI ZAŠTIĆENI PRIRODNI ENTITETI

Uz napred navedena prirodna dobra koja su zakonski definisana i zaštićena, zakonom su definisane i zaštićene i: biološka raznovrsnost; staništa; staništa unutar agroekosistema; šumski, visokoplaninski, vodeni, vlažni, osetljivi, agro i drugi ekosistemi; genetička raznovrsnost; speleološki objekti; predeli.[177]

Radi očuvanja tipova staništa od posebnog značaja za zaštitu, za obnavljanje i/ili unapređivanje narušenih staništa i za očuvanje staništa divljih vrsta flore i faune, po zakonu se uspostavlja ekološka mreža kao koherentna, funkcionalno i prostorno povezana celina. Ekološku mrežu čine: ekološki značajna područja i ekološki koridori. Ekološki značajna područja su područja koja su biogeografskom zastupljenošću i reprezentativnošću nacionalno, evropski ili međunarodno značajna za očuvanje tipova staništa i staništa vrsta uključujući područja za očuvanje ptica. Vlada utvrđuje ekološku mrežu Republike Srbije. Ciljevi i mere zaštite ekološke mreže odnose se na pravna lica, preduzetnike i fizička lica koja svojim aktivnostima i radovima mogu uticati na područja ekološke mreže i ekološke koridore. Zabranjeni su radovi, aktivnosti i delatnosti koje mogu dovesti do ugrožavanja i narušavanja funkcija ekološke mreže i do narušavanja ili trajnog oštećenja svojstava i vrednosti pojedinih delova ekološke mreže. Ovo se odnosi i na turističke i rekreativne aktivnosti i njihove organizatore.[178]

Međunarodna unija za zaštitu prirode (IUCN) je ustanovila sledeće kategorije zaštićenih područja:

Ia Strogi rezervat prirode,

Ib Područje divljine,

II Nacionalni park,

III Spomenik prirode,

IV Područje upravljanja staništem ili vrstama,

V Zaštićeni predeo ili marinski predeo,

VI Zaštićeno područje za održivo upravljanje prirodnim resursima.

U definisanju kategorija zaštićenih područja se prepoznaje važnost turizma u više njih, a najviše kod nacionalnih parkova (Stojanović, 2023).

177 Isto
178 Isto

Međunarodni statusi u zaštiti prirode predstavljaju inicijative globalno poznatih međunarodnih organizacija u zaštiti prirode i očuvanju nasleđa.

Rezervati biosfere su precizno ograničena geografskih područja u kojima su realizuju aktivnosti zaštite prirode i održivog ekonomskog razvoja uz uvažavanje lokalnih društvenih i ekoloških posebnosti. Rezervati biosfere su sastavni deo međuvladinog i naučnog UNESCO programa „Čovek i biosfera" iz 1971. godine.

Objekti Svetske baštine su „izuzetna univerzalna vrednost" tj. imaju toliko poseban kulturni ili prirodni značaj da prevazilazi granice jedne države, i od zajedničkog su interesa za sadašnje i buduće generacije čitavog čovečanstva. Proglašavaju se na osnovu UNESCO Konvencije o zaštiti prirodne i kulturne baštine iz 1972. godine.

Geoparkovi predstavljaju geografski jedinstvena područja tj. lokalitete i predele od međunarodnog geološkog značaja, kojima se upravlja uz primenu holističke koncepcije zaštite, obrazovanja i održivog razvoja.

Ramsarska područja su vlažna staništa od međunarodnog značaja, posebno kao prebivališta ptica močvarica (Stojanović, 2023).

2. ODRŽIVO KORIŠĆENJE ZAŠTIĆENIH PRIRODNIH DOBARA

Održivo korišćenje zaštićenih prirodnih dobara kao prirodnog resursa znači osiguranje njihove raspoloživosti u budućnosti i smanjenje uticaja njihovog korišćenja na životnu sredinu. Održivo korišćenje i upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima zahteva primenu ključnih načela:

- Korišćenje obnovljivih resursa ne sme da pređe stopu njihovog obnavljanja,
- Korišćenje neobnovljivih resursa ne sme da pređe stopu po kojoj se razvijaju zamene za te resurse,
- Količina zagađujućih materija koje se ispuštaju u životnu sredinu ne sme da pređe kapacitet transformacije zagađujućih materija u neškodljive ili manje škodljive po živi svet.[179]

Na svim turističkim destinacijama, uključujući i zaštićena prirodna dobra, planinska i ruralna područja kojima se detaljnije bavi ovaj udžbenik, uočavaju se tri dominantna uticaja turizma: ekološki, društveni i ekonomski (Stojanović, 2023).

Turizam uvek ima razne uticaje na životnu sredinu. To se dešava čak i kada je niskog intenziteta, i uprkos najvećim naporima i najefektnijim aktivnostima onih koji upravljaju zaštićenim područjem. Ekološki uticaji turizma su na nivou konkretne turističke lokacije ali i u široj zoni oko nje. Zaštićeno područje je sredina koja je sama po sebi osetljiva, tako da je za nju od vitalnog značaja da se uticaji turizma unapred procene što je moguće preciznije kako bi se utvrdilo da li su ti uticaji prihvatljivi (Eagles et al., 2002).

Zbog pomenute osetljivosti zaštićenih prirodnih dobara, u planiranju i realizaciji turističkih aktivnosti u njima potrebno je:

- odrediti noseći kapacitet - maksimalan broj posetilaca koji koristi neko mesto bez nepoželjnih posledica i pada kvaliteta doživljaja (za svaki tip aktivnosti treba da postoji predložen kapacitet – broj osoba po jedinici površine itd.),
- odrediti granice prihvatljivih promena - uslovi, nivoi i obrasci upotrebe treba da budu u okviru prihvatljivih standarda,
- uraditi ekološku procenu uticaja - predviđanje efekata razvoja na prirodno okruženje,

179 Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, Sl. glasnik RS broj 33/2012

- uraditi zoniranje turizma - korišćenje pojedinih teritorija kroz ravnomernu raspodelu turističkih kapaciteta,
- osmisliti etičke kodekse - pomoć turistima da usklade svoje aktivnosti sa vrednostima životne sredine (Cvetković i Đorđević, 2011).

Turizam u zaštićenim oblastima donosi prihode i druge koristi ali istovremeno stvara troškove i probleme koje treba rešavati. Na pravnom licu koje upravlja zaštićenom oblasti je da maksimizira prihode i koristi i minimizira troškove i probleme i da kroz planiranje i razvoj turizma u toj oblasti poboljša lokalnu ekonomiju i unapredi kvalitet života svih zainteresovanih i angažovanih učesnika, kao i da zaštiti prirodnu i kulturnu baštinu na upravljanom prostoru.

Tabela 22. Potencijalne koristi od turizma u zaštićenim područjima

Potencijalne koristi od turizma u zaštićenim područjima	
Koristi	**Aspekti**
Poboljšanje ekonomskih prilika	- Povećanje broja radnih mesta za lokalno stanovništvo - Povećanje prihoda - Podsticanje stvaranje novih turističkih preduzeća - Podsticanje lokalnu proizvodnju razne robe - Dobijanje novog tržišta i deviza - Poboljšanje životnog standarda - Povećanje lokalnih prihoda od poreza - Omogućavanje zaposlenima sticanje novih veština - Uvećavanje sredstava za zaštićena područja i lokalne zajednice
Zaštita prirodne i kulturne baštine	- Zaštita ekoloških procesa i vodenih granica - Očuvanje bioraznolikosti (geni, vrste,ekosistemi) - Zaštita, očuvanje i vrednovanje kulturnih i građenih dobara - Stvaranje ekonomslih vrednosti i zaštita resursa koji inače nemaju vrednosti ili predstavljaju trošak za lokalno stanovništvo - Prenošenje značaja očuvanja kroz obrazovanje i interpretaciju - Pomaganje u komunikaciji i interpretaciji vednosti prirodne i kulturne baštine posetiocima i stanovnicima zaštićenih područja , čime se gradi nova generacija odgovornih potrošača - Podržavanje istraživanja i razvoja dobre prakse zaštite okoline i sistema upravljanja koji utiču na putnička i turistička preduzeća, kao i na ponašanje posetilaca na destinacijama - Poboljšanje lokalnih objekata, prevoza i komunikacije - Pomaganje u razvoju mehanizama samofinansiranja za operacije u zaštićenim područjima
Poboljšanje kvaliteta života	- Promovisanje estetske, duhovne i druge vrednosti vezane za dobrobit - Podržavanje ekološkog obrazovanja - Uspostavljanje privlačnog okruženja za stanovnike i posetioce destinacija, zarad podržavanja drugih kompatibilnih aktivnosti (uslužnih delatnosti itd.) - Poboljšavanje međukulturnog razumevanja - Podsticanje razvoj kulture, zanata i umetnosti - Podsticanje ljudi da uče strane jezike - Podsticanje lokalnog stanovništva da ceni svoju kulturu i okruženje

Izvor: Eagles, McCool, Haynes, 2002

Tabela 23. Potencijalne rizici od turizma u zaštićenim područjima

Rizici od turizma u zaštićenim područjima	
Rizici	**Aspekti**
Finansijsko – ekonomski	- Povećanje troškova i veći porezi u lokalnoj zajednici - Povećanje potreba za specijalizovanim osobljem: policajcima, vatrogascima, medicinskim osobljem - Povećanje potrebe za opremom za specijalizovano osoblje - Povećanje troškova pravnog lica koje upravlja zaštićenim područjem
Društveno –kulturni	- Povećanje količine komunalnog otpada koga treba sakupljati, odnositi i iskoristiti - Povećanje rizika od požara - Povećanje gužve i buke - Povećanje broja kriminalnih dela - Pojava konflikata između lokalnog stanovništva i turista - Gubljenje autohtonosti i suštine lokalnih proizvoda i manifestacija zbog nekontrolisane komercijalizacije - Prekomerna izgradnja infrastrukture - Oštećenje arheoloških lokaliteta i prirodnih dokumenata
Ekološki	- Povećanje fizičkog i biološkog zagađenja voda - Povećanje razbacanog otpada i divljih deponija - Povećanje zagađenja vazduha - Povećanje zagađenja zemljišta - Uznemiravanje životinja i remećenje njihovih životnih navika povećanim prisustvom ljudi i prevoznih sredstava - Gubitak staništa flore i faune zbog uvećanja poljoprivrednih površina, izgradnje puteva, prostora za kampovanje itd. - Nekontrolisano unošenje strane flore i faune - Uzimanje flore i faune kao suvenira

Izvor: Eagles, McCool, Haynes, 2002

Tabela 24. Indikatori održivog turizma u zaštićenim prirodnim dobrima

Oblast	Indikatori održivog turizma
Broj posetilaca	- Ukupan broj posetilaca u zaštićenom području - Ukupan broj turista u špicu (danu, mesecu) - Dužina boravka - Intenzitet korišćenja na glavnim lokacijama (broj posetilaca po km^2) - Prihodi od plaćanja usluga i proizvoda - Dozvoljeni broj vodiča u zaštićenom prirodnom dobru - Procenat posetilaca pod kontrolom vodiča i turističkih organizatora
Integritet i sistem zaštite	- Broj manjih lokaliteta, ekosistema i vrednosti za koje se smatra da mogu biti degradirane i njihov ukupan procentualni deo celog lokaliteta - Indikatori zdravlja značajnih biljnih i životinjskih vrsta - Procenat zaštićenog prirodnog dobra koji je betoniran ili na neki drugi način prilagođen korišćenju u turizmu - Procenat zaštićenog područja koje ima neki nivo zaštite (IUCN kategorije ili drugo)
Šteta izazvana dolaskom posetilaca	- Procenat zaštićene teritorije u degradiranom stanju i klasifikacija prema vrsti degradacije - Procenat dužine staza i puteva u degradiranom stanju - Troškovi sanacije degradirane površine - Procenat zaštićene teritorije pogođen ilegalnim aktivnostima (lov, seča šuma itd.) - Broj incidenata i slučajeva lovokrađe
Nivo kontrole i monitoringa posetilaca	- Broj slučajeva kriminala uperenih na posetioce - Broj slučajeva vandalizma - Procenat posetilaca koji nisu platili ulaznicu kada je ona obavezna - Broj čuvara i rendžera i odnos prema broju turista
Marketing	- Sredstva utrošena na marketing zaštićenog prirodnog dobra
Menadžment	- Broj zaposlenih u upravi parka - Troškovi zaštie - Broj susreta svih zainteresovanih strana uključujući i lokalne zajednice - Odnos prihoda od posetilaca i rashoda za upravljanje zaštićenim područjem

Izvor: WTO, 2004

Da bi se što više i što bolje očuvala zaštićena prirodna dobra, a da istovremeno budu dostupna zainteresovanim ljubiteljima prirode, nekontrolisani masovni turizam ustupa mesto drugim oblicima turizma. Tu su turisti dosta zainteresovani, na prvom mestu, za ekologiju, a potom i za etnologiju, gastronomiju i druge karakteristika novih, do tada za njih nepoznatih, lokacija. Često turisti već imaju neka znanja o specifičnim temama koje ih zanimaju i koje žele više da neposredno istraže i upoznaju na posećenoj lokaciji. Tipologija međunarodnih turista u zaštićenim područjima data je u narednoj tabeli.

Tabela 25. Tipologija međunarodnih turista u zaštićenim područjima

Kategorija	Karakteristike
Istraživač	Usamljeni individualista i avanturista koji ne zahteva posebne objekte. Odbija namenske turističke objekte i više koristi domaće. Može biti i finansijski relativno dobrostojeći ali više voli da ne potroši mnogo novca.
Turista sa rancem	Putuje onoliko koliko mu omogućava lični budžet. Često uzima duge pauze (meseci, godine) između škole, fakulteta ili posla da bi otišao na putovanje. Uživa u prirodi a teškoće na putovanjima smatra iskustvom a ne karakteristikama lokalne zajednice. Zahteva jeftine smeštajne i druge objekte i retko putuje na daleke destinacije zbog visokih troškova.
Napredni turista sa rancem	Iskusniji putnik sa višim životnim standardom. Zahtevniji je u izboru objekata i ima veću dnevnu potrošnju od običnog turiste sa rancem. Želi da uči o lokalnoj prirodii kulturi i zahteva dobre informacije.
Turista velikog obima	Voli da putuje u velikim grupama, neiskusan je na putovanjim i može biti bogat. Uživa u lokalnoj prirodi, životinjama i kulturi samo ako su mu lako dostupne. Zahteva dobre objekte. Putovaće na udaljene destinacije samo ako je putovanje udobno. Ovde spadaju i turisti na kružnim putovanjima.
Turista opšteg interesovanja	Može da putuje nezavisno, ali voli i organizovana i sigurna putovanja. Obično ima ograničeno vreme za putovanje na odmor. Može biti relativno bogat i zaiteresovan za kulturu, prirodu i životinjski svet. Zahteva dobre objekte, mada može na kratko da prihvati i samo osnovne uslove. Voli putovanja i na duge relacije i može da bude aktivan na putovanjima.
Turista posebnih interesovanja	Avanturista je, često posvećen nekom hobiju i spreman je da plati da ne propusti takva putovanja. Može da ima malo interesa za kulturu. Preferira putovanje i boravak u malim grupama. Može imati aktivno učešće na putovanjima, na primer istraživački projekti zaštite životne sredine. Zahteva posebne objekte za avanturističke i adrenalinske aktivnosti.

*Izvor: T*apper, Cochrane, 2015

Kao rezultat navedenog trenda, u zaštićenim područjima su sve prisutnija dva oblika turirističkih aktivnosti -„tvrde“ i„meke“ aktivnosti.„Tvrdi ekoturisti“ su ozbiljno zainteresovani za ekologiju i imaju znanje o određenim ekološkim temama. Uz to su spremni na određene fizičke i mentalne napore i manjak udobnosti zarad autentičnog doživljaja prirode i lokalne zajednice u toj prirodi. Nasuprot njih su„meki ekoturisti“ sa dosta površnim interesovanjima za prirodu i lokalne zajednice koje upoznaju i doživljavaju obično uz posrednike - putničke agencije i vodiče. Za razliku od prve grupe, manje su spremni da prihvate nesigurnost, kao i fizičke teškoće i neugodnosti kao deo turističkog iskustva (Rabotić, 2013).

Tabela 26. Karakteristike aktivnosti u ekoturizmu

Karakteristike aktivnosti u ekoturizmu	
„Meke“ aktivnosti	**„Tvrde“ aktivnosti**
Slaba ekološka povezanost	Jaka ekološka povezanost
Izletnička putovanja	Specijalizovana putovanja
Kraća putovanja	Duža putovanja
Veće grupe posetilaca	Manje grupe posetilaca
Fizički pasivno sudelovanje	Fizički aktivno sudelovanje
Udobna putovanja	Izazovna putovanja
Dobra ponuda usluga na putovanju	Slaba ponuda usluga na putovanju
Slaba interakcija sa prirodom	Jaka interakcija sa prirodom
Važnost zadovoljstva aranžmanom	Važnost ličnog zadovoljstva putovanjem
Organizacija turoperatora i agencija	Samostalna organizacija ili ekskluzivan paket putovanja

Izvor: Rabotić, 2013

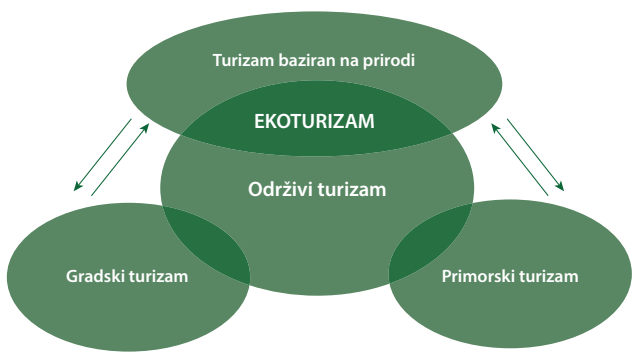
Tabela 27. Turističke aktivnosti u nacionalnim parkovima i zaštićenim područjima

Vrste turističkih aktivnosti u nacionalnim parkovima i zaštićenim područjima	
„Meke" aktivnosti	**„Tvrde" aktivnosti**
Pešaćenje	Brdski biciklizam
Posmatranje ptica	Planinarenje
Plivanje	Ronjenje
Jahanje	Paraglajding
Vožnja brodom	Skijanje
Posmatranje divljih životinja	Speleologija
Ribolov	Jedrenje
Plivanje sa ronilačkom maskom (snorkeling)	Penjanje

Izvor: Konte, 2021

Ekoturizam je po ICS definiciji "odgovorno putovanje u područja u prirodi, koje čuva životnu sredinu, održava dobrobit lokalnog stanovništva i uključuje interpretaciju i obrazovanje"[180] „Ekoturizam treba posmatrati kao potkomponentu u okviru oblasti održivog turizma, koja predstavlja prvenstveno održivu verziju turizma zasnovanog na prirodi, a uključuje i ruralne i kulturne elemente turizma" (Cvetković, Đorđević, 2011)-

Slika 42. Položaj ekoturizma u šemi odnosa održivog turizma prema odabranim selektivnim oblicima turizma

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Stojanović, 2023)

180 https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/

Praksa je pokazala da ne postoji „prosečni posetilac" zaštićenog područja. Svaki turista ima različite karakteristike, očekivanja, aktivnosti i obrasce ponašanja i potrošnje. Segmentacijom posetilaca se može predvideti njihovo ponašanje i prema njemu razvijati atrakcije i kompletna ponuda zaštićenog dobra kao turističke destinacije. Marketing destinacije treba da upoređuje i usklađuje segmente turista sa prirodnim i kulturnim obeležjima zaštićenog područja i prikladno promoviše atribute tog područja ciljanom segmentu. Na taj način se smanjuju štetni uticaji na zaštićeno područje, a povećavaju se ekonomske koristi i verovatnoća da su turisti zadovoljni i da će se ponovo vraćati. Najbolje je raditi kontinuirano direktno ispitivanje uzorka populacije usmenom ili pismenom anketom o motivaciji, očekivanju i stavovima. Tako se radi segmentacija ponude i ispravljaju uočeni nedostaci dosadašnjih usluga (Konte, 2021).

Segmentacija posetilaca obuhvata:

- Socijalno demografske karakteristike (uzrast, pol, poreklo, etničku pripadnost, veru, zanimanje, nivo prihoda, nivo obrazovanja);
- Geografske karakteristike (udaljenost od mesta stanovanja i način prevoza);
- Psihološke karakteristike ("begunci" traže avanturu i beže od svega, "zeleni" aktivno traže ekološki osetljive proizvode i usluge itd.);
- Vrste aktivnosti (šatorski kamperi, posmatrači divljih životinja i ptica, rekreativci itd. uz napomenu da se jedna osoba može baviti brojnim aktivnostima);
- Učestalost (prvi posetilac, ponovi posetilac itd.);
- Uočene prednosti destinacije (izazovna priroda za planinarenje i slično, druženje sa porodicom i prijateljima itd.). (Konte, 2021).

Da bi turizam u zaštićenom području kontinuirano napredovao bitan je nadzor tj. praćenje dva njegova aspekta kao pokazatelja napretka prema ciljevima koje su sebi postavili oni koji upravljaju zaštićenim područjem. Praćenje uticaja posetilaca zaštićenih područja na prirodnu sredinu i lokalnu zajednicu omogućava nadležnima da upravljaju tim uticajima kroz proces planiranja razvoja područja. Praćenje kvaliteta usluga za posetioce prikupljanjem, analizom i ocenama informacija o ispunjenju potreba posetilaca, omogućava nadležnima da unapređuju postojeće i uvode nove usluge (Konte, 2021).

2.1. TURIZAM I ZAŠTIĆENA PODRUČJA U SVETU I EVROPI

Generalna skupština UN je svojom rezolucijom A/RES/53/200 proglasila godinu 2002. kao Međunarodnu godinu ekoturizma (UN, 2003). Prema Svetskoj bazi podataka o zaštićenim područjima (The World Database of Protected Areas - WDPA), u svetu krajem 2024. godine postoji 303.309 morskih i kopnenih zaštićenih područja u 244 država i teritorija. (WDPA, 2024)[181] Ova područja zahvataju 17,6% kopna i kopnenih voda (23,7 miliona km^2) i 8,4% mora i priobalja (30,5 miliona km^2) (UN, 2024).

Turizam u zaštićenim oblastima je manja niša eko turizma, fokusiran je na očuvanje prirodnih resursa i treba da ima pozitivan doprinos za sva tri stuba održivog turizma: životna sredina, ekonomija i društvo. Ekonomski razvoj mnogih regiona u svetu zavisi od zaštićenih područja tj. raznih vidova prihoda od turizma u tim područjima (Birendra, 2022).

Do studije grupe autora (Balford et al., 2015) nije se znalo koliko često ljudi u svetu posećuju zaštićena područja. Za potrebe studije urađena je globalna reprezentativna baza podataka o posetama tim područjima i urađeni su regionalno specifični modeli koji predviđaju broj poseta na osnovu veličine zaštićenih područja, brojnosti lokalnog stanovništva, udaljenosti i prirodne privlačnosti područja i nacionalnog dohotka države u kojoj se nalazi. Primena ovih modela je pokazala oko 8 milijardi poseta godišnje u svetu, od kojih je više od 80% u Evropi i Severnoj Americi. Povezivanjem ovih rezultata sa studijama koje su procenjivale finansijski efekat, došlo se do procene da turističke posete zaštićenim područjima tih godina u svetu rezultiraju sa ukupno potrošenih oko 600 milijardi dolara uz suficit davalaca usluga od 250 milijardi dolara (Balmford et al., 2015). Od publikovanja ove studije nije bilo dostupnih novijih podataka ili procena o broju poseta zaštićenim područjima u svetu niti o njihovom finasijskom efektu.

U Evropi se u 2024. godini nalazi 184.442 zaštićenih područja u 62 države. Ova područja zahvataju 13,9% kopna i kopnenih voda (3,9 miliona km^2) i 8,8% mora i priobalja (1,5 miliona km^2) (UNEP-WCMC, 2024).

181 https://www.protectedplanet.net/en/resources/november-2024-update-of-the-wdpa-and-wd-oecm

2.2. ZAŠTIĆENA PODRUČJA U SRBIJI

Zaštićena prirodna dobra su glavni ekološki i turistički potencijali Srbije. Najvećim delom se nalaze u brdskim i planinskim predelima. Među zaštićenim prirodnim dobrima, najbrojnije turističke destinacije su zaštićena područja. Još uvek očuvani prirodni ekosistemi, živopisni pejzaži, reprezentativna geomorfološka, geološka, hidrografska, botanička i druga obeležja kao i velike rekreativne mogućnosti su glavni elementi atraktivnosti zaštićenih područja. U njima se, u skladu sa propisanim režimima zaštite, mogu razviti različiti oblici održivog turizma. Glavni nosioci turizma u zaštićenim područjima su nacionalni parkovi (Cvetković i Đorđević, 2011).

U 2020. godini je u Srbiji bilo zaštićeno 678.240 ha ili 7,66% državne teritorije. U režimu zaštite I stepena je bilo 33.750 ha ili 5%, II stepena je bilo 169.915 ha ili 25%, III stepena je bilo 454.255 ha ili 67%. Za 20.310 ha ili 3% nije formalno i eksplicitno utvrđen ni jedan od tri režima zaštite jer na tim zaštićenim područjima nije sprovedena revizija i usaglašavanje sa aktuelnom zakonskom regulativom. [182]

Prostornim planom Republike Srbije od 2021. do 2035. godine je predviđeno da se do 2035. godine ukupna zaštićena površina poveća na 909.530 ha ili 10,28% državne teritorije. Po stepenima zaštite je planirano da bude: I stepen - 40.880 ha (4,49%), II stepen - 229.975 ha (25,28%), III stepen – 638.675 ha (70,23%).[183]

U Centralnom registru zaštićenih prirodnih dobara Republike Srbije je 2024. godine upisano: 5 nacionalnih parkova, 20 parkova prirode, 31 predeo prirode, 66 rezervata prirode, 5 zaštićenih staništa, 310 spomenika prirode, 35 prirodnih prostora oko spomenika kulture i spomenika od istorijskog značaja, 1.784 strogo zaštićenih divljih vrsta i 865 zaštićenih divljih vrsta. Većina od njih je zakonom zaštićena. Prva prirodna retkost upisana je 1948. godine u ovaj registar - strogi prirodni rezervat „Ostrozub" na teritoriji grada Leskovca i opštine Crna Trava. Ovde navodimo samo nacionalne parkove kao prostorno najveća zaštićena prirodna dobra: Đerdap, Šar planina, Fruška gora, Tara i Kopaonik. Za detalje o njima kao i o ostalim registrovanim prirodnim dobrima pogledati na: https://zzps.rs/централни-регистар-заштићених-приро/.[184]

U Srbiji ne postoji statističko praćenje broja turističkih poseta zaštićenim područjima i finansijskih pokazatelja tih poseta. Ni u naučnim radovima nije bilo moguće naći navedene podatke.

182 Prostorni plan Republike Srbije od 2021. do 2035. godine
183 Isto
184 Zavod za zaštitu prirode Srbije (2024): Pregled zaštićenih područja u Republici Srbiji, Centralni registar zaštićenih prirodnih dobara

Slika 43. Zaštićena prirodna dobra u Srbiji

Izvor: Zavod za zaštitu prirode Srbije

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Na koji način su zaštićena prirodna dobra u Republici Srbiji. Definicija prirodnih dobara, na koja se prirodna dobra zaštita odnosi.
2. Zaštićeno područje – objasniti definiciju i navesti zakonski zabranjene aktivnosti na ovim područjima.
3. Objasnite definiciju nacionalnog parka i navedite zakonski dozvoljene aktivnosti na ovim područjima kao i nekoliko primera u RS.
4. Spomenik prirode, predeo izuzetnih odlika i park prirode – objasnite definiciju, koje su aktivnosti zakonom zabranjene na prostoru ovih prirodnih dobara i navedite nekoliko prirodnih dobara ovog karaktera u RS.
5. Navedite koji zakonski akt reguliše zaštitu prirodnih dobara u RS, objasnite režime stepena zaštite prirodnih dobara.
6. Prema Zakonu o zaštiti prirode, koje su turističke i druge aktivnosti dozvoljene u zaštićenim područjima.
7. Na koje zaštićene vrste, pokretna prirodna dokumenta i prirodne entitete se odnosi regulatorna zaštita u Republici Srbiji i na međunarodnom nivou?
8. Šta podrazumeva održivo korišćenje prirodnih dobara i koji su benefiti koje ono obezbeđuje za turizam i zaštitu životne sredine?
9. Koje su potencijalne koristi od razvoja turizma u zaštićenim prirodnim područjima i koje rizike po njihovo očuvanje takve aktivnosti nose?
10. Objasnite indikatore održivog turizma prema WTO.
11. Koji su mogući motivi savremenih turista za posetu određenom zaštićenom prirodnom dobru i kako izgleda njihova tipologija na osnovu dosadašnjih istraživanja?
12. Objasnite podelu na "meke" i "tvrde" aktivnosti, njihove karakteristike u sferi ekoturizma i pojavne oblike u nacionalnim parkovima i zaštićenim predelima.
13. Na koji način se ispituje uzorak populacije u vezi sa motivacijom, očekivanjima i stavovima posetilaca zaštićenih prirodnih dobara i koji je značaj takve analize?
14. Kada je reč o zaštiti prirodnih dobara koje su najposećenije turističke destinacije, zbog čega i koji je značaj globalne reprezentativne baze podataka?
15. Koji je obim zaštićenih prirodnih dobara u Evropi i Republici Srbiji i koji je ključni dokument nacionalne evidencije zaštićenih dobara (navesti broj zaštićenih dobara po vrstama)?

Vežbe

- ✓ Identifikacija prirodnog i kulturnog nasleđa na odabranoj turističkoj destinaciji dobra i FAS analiza.

PRIMERI DOBRE PRAKSE

Specijalni rezervat prirode „Zasavica“

Specijalni rezervat prirode„Zasavica“ se nalazi oko istoimene reke u Mačvi, na teritoriji opština Sremska Mitrovica i Bogatić, 10 km jugoistočno od Sremske Mitrovice. Prostire se na 3.400 ha, od kojih je trećina u režimu I, II i III stepena zaštite a dve trećine je zaštitna zona. Pod zaštitu države je stavljen 1997. godine kao prirodno dobro od izuzetnog značaja I kategorije. Predstavlja ostatak nekadašnjih močvara i tresetišta koje su pokrivale veliki deo Mačve do početka XX veka, kada je počelo isušivanje zemljišta i njegovo pretvaranje u poljoprivredne površine sa gustom mrežom kanala za odvodnjavanje.

Rezervat sa svojom okolinom je jedna od poslednjih oaza divlje prirode u Srbiji i izuzetan primer zaštićenog biodiverziteta plavne rečne doline i netaknutih primarnih prirodnih vrednosti. Skup je različitih ekosistema karakterističnih za rečne doline: mrtvaje, rečno-barske močvare, vlažne livade itd. Značajno je mesto za očuvanje nacionalnog i međunarodnog diverziteta vrsta. Do sada je registrovano 160 vrsta flore i faune od kojih je veliki broj endemičnih i ugroženih. Na svetskoj crvenoj listi ugroženih vrsta su dve a na evropskoj oko 50 vrsta. Između ostalih, evidentirano je 216 vrsta ptica, od koji je po jedna ranjiva i udrožena vrsta i šest vrsta zavisnih od zaštite.

Osnivač rezervata i njegov upravnik je Slobodan Simić. Rezervatom upravlja Pokret gorana Sremske Mitrovice, prvo udruženje građana koje je odlukom nadležnih organa dobila na staranje zaštićeno prirodno dobro.

Upravljač rezervata smatra razvoj turizma jednim od stubova upravljanja „Zasavicom“ radi: stvaranja prihoda rezervata, otvaranja radnih mesta i stvaranja prihoda za egzistenciju stanovnika oko rezervata, doprinosa dobrobiti posetilaca i lokalnog stanovništva kroz rekreaciju i relaksaciju i podizanje svesti o potrebi zaštite prirode.

Slika 44. Vizitorski centar u SRP Zasavica

Izvor: https://zasavica.org.rs/

U praksi se ovde radi o više vrsta turizma: seoskom, naučnom, edukacionom, eko itd. U 2025. godini se realno očekuje oko 50.000 posetilaca, od kojih su 45.000 domaći. Broj posetilaca i intenzitet njihovih poseta svakoj celini „Zasavice" je usklađen sa očuvanjem bioloških karakteristika tih celina.

Iz perspektive održivog razvoja turizma, jedna od najvažnijih aktivnosti „Zasavice" je proizvodnja i prodaja atraktivnih domaćih tradicionalnih proizvoda, specifičnog ukusa i kvaliteta. Među njima se ističu proizvodnja i prerada mesa od mangulice i proizvodnja i prerada magarećeg mleka. Mangulica i Balkanski magarac se gaje u okviru programa zaštite genetičkih resursa starih domaćih rasa životinja. Prodaju se i kao žive životinje. U rezervatu je zabranjen lov a uz plaćenu dozvolu je dozvoljen sportski ribolov (Specijalni rezervat prirode Zasavica, 2025).

Osmo poglavlje

ODRŽIVO KORIŠĆENJE ZAŠTIĆENE KULTURNE BAŠTINE

1. KULTURNI RESURSI – POJAM I VRSTE

Oblik turizma koji čuva i promoviše kulturno nasleđe, pokazujući poštovanje tradiciji i identitetu lokalne zajednice uključujući različite strategije i prakse koje imaju za cilj ekonomki razvoj prostora, načina života i standarda lokalnog stanovništva, uz brigu o životnoj sredini naziva se **održivi kulturni turizam**. U osnovi ovog oblika turizma, kao resursi za formiranje turističke ponude ubrajaju se **materijalna i nematerijalna baština tj. kulturni resursi destinacije**.

Kulturni resursi destinacije obuhvataju materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu jedne lokalne zajednice i doprinose očuvanju identiteta, atraktivnosti i autentičnosti destinacije, a utiču na položaj destinacije na turističkom tržištu. Svedoci su formiranja, razvoja i trajanja lokalne zajednice i društva u celini i imaju istorijsku, kulturnu, društvenu i umetničku vrednost.

Materijalna kulturna baština predstavlja opipljiva mesta i objekte, a obuhvata:

- **nepokretna kulturna dobra** u koja ubrajamo: spomenike kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta;
- **pokretna kulturna dobra** u koja ubrajamo: umetnička dela, muzejsku građu, arhivsku građu, stare i retke knjige, filmsku i ostalu audio-vizuelnu građu.

U industriji turizma, kao značajni turistički resursi valorizuju se objekti kulturne baštine, i to: muzeji, galerije, tvrđave, dvorci, verski/sakralni objekti, spomenici, arheološka nalazišta, mostovi, piramide.

Nematerijalna kulturna baština obuhvata izražavanje, udružena znanja i neophodne veštine, koje zajednice, grupe i u nekim slučajevima pojedinci prepoznaju kao deo svoje kulturne baštine (Maksin, 2010). Nematerijalna kulturna baština, koja se ponekad naziva i **živa kulturna baština**, manifestuje se putem: usmene tradicije i jezika, scenske umetnosti, društvenih praksi, rituala, veština, tradicionalne muzike, igre, pesme i umetnosti, garderobe, pripremanja hrane.

2. OSNOVE ODRŽIVOG UPRAVLJANJA KULTURNOM BAŠTINOM

Održivo upravljanje kulturnom baštinom podrazumeva upravljanje i očuvanje kulturnih resursa i turističkih aktivnosti u prostoru, kroz saradnju lokalne zajednice i relevantnih državnih institucija, u funkciji stvaranja društvenih, ekoloških i ekonomskih koristi za sve učesnike. U ovom konceptu, cilj je sačuvati kulturne vrednosti od prekomernog turizma, komercijalizacije, fizičkog propadanja i uticaja globalizacije. Ovakav pristup omogućava očuvanje autentičnosti i pružanje jedinstvenog doživljaja turistima, uz istovremeno jačanje lokalne ekonomije i životnog standarda stanovništva. Korišćenjem kružnog turističkog pristupa, lokalne zajednice mogu sarađivati s turističkim operaterima i ostalim relevantnim akterima u cilju smanjenja negativnih uticaja na životnu sredinu, kroz efikasno upravljanje otpadom, očuvanje prirodnih resursa, korišćenje ekološkog prevoza i podsticanje lokalne proizvodnje.

Aktivnosti usmerene ka zaštiti kulturnih resursa omogućavaju uspostavljanje ravnoteže između interesa turista, lokalnog stanovništva, ekonomije i zaštite kulturnog nasleđa. Neophodno je sprovesti mere koje će sprečiti devastaciju i degradaciju vrednih kulturnih lokaliteta usled (Radović, Vujko, 2025):

- vandalizma, nepažnje i fizičkog narušavanja od strane posetilaca,
- oštećenja izazvanih starošću objekata,
- posledica ratnih sukoba,
- uticaja atmosferskih pojava poput kiselih kiša.

Prema Maksin (2010), **zaštita prostora** podrazumeva trajnu upotrebu i očuvanje određenog prostora, za šta država definiše odgovarajući režim zaštite. Istovremeno, postoje okolnosti koje zahtevaju rezervaciju prostora, što znači zaštitu prostora uz vremenska ograničenja i specifične uslove korišćenja, uređenja i izgradnje, u skladu s važećim prostornim i urbanističkim planovima. Postoje tri osnovna oblika zaštite kulturnih dobara (Maksin, 2010):

- Stroga zaštita prostora
- Selektivna zaštita prostora
- Sanacija i revitalizacija prostora i resursa.

Režimi zaštite predstavljaju skup definisanih mera zakonskom regulativom koje uređuju način korišćenja i unapređenja određenog prostora. Za zaštićena područja primenjuju se različiti **stepeni zaštite**:

- **Prvi stepen zaštite** obuhvata stroge mere koje se sprovode u najvrednijim delovima zaštićenih zona. Ograničeno je kretanje i aktivnosti, dok su dozvoljena naučna istraživanja, edukativne posete i sprovođenje sanacionih mera;
- **Drugi stepen zaštite** definiše aktivnu zaštitu prostora sa delimično izmenjenim ekosistemima i vrednim prirodnim i kulturnim predelima. Dozvoljene su tradicionalne aktivnosti i revitalizacija, ali bez gradnje i narušavanja prirodnog ambijenta;
- **Treći stepen zaštite** omogućava proaktivno očuvanje prostora uz određena ograničenja. Ovaj nivo dozvoljava razvoj seoskog i ekoturizma, uređenje kulturno-istorijskih objekata i očuvanje tradicionalnih zanata, uz ograničenu izgradnju turističkih i industrijskih objekata;
- **Prelazni režim zaštite** primenjuje se na prostore u neposrednoj blizini zaštićenih područja, uz selektivna ograničenja.

Zbog specifičnosti kulturnih resursa, posebno u pogledu njihove starosti i istorijskog značaja, neophodno je primeniti **visitor management** – sistem upravljanja posetiocima. Ovaj koncept podrazumeva analizu načina upravljanja turistima u prostorima od kulturnog značaja, kroz kontrolu broja posetilaca, veličine grupa, dužine boravka, kao i stalnu edukaciju i komunikaciju. Aktivnosti visitor managementa imaju za cilj očuvanje lokaliteta za buduće generacije i unapređenje kvaliteta turističkog doživljaja (McArthur & Hill, 1996).

Da bi se očuvao identitet turističke destinacije, važno je izbegavati prekomerni turizam (overtourism), koji može negativno uticati na kulturne resurse i lokalne zajednice (Santos et al., 2022). Uz očuvanje autentičnosti, održivost je ključna za razvoj konkurentske prednosti destinacije (Ranković i drugi, 2022). S tim u vezi, značajno je ukazati na specifičnost prostora Srbije sa aspekta slojevitosti prema periodima nastanka brojnih kulturnih resursa, od perioda praistorije, pa do danas (Radović, Vujko, 2025). Primena principa visitor managementa omogućava bolju prezentaciju kulturno-istorijskog nasleđa, njegovo očuvanje i kvalitetniji doživljaj turista. Uz inovacije, dodatno se podstiče interesovanje za destinaciju i povećava turistička potražnja.

Praktične metode za regulaciju poseta uključuju (Radović, Vujko, 2025):

- **Zoniranje prostora prema režimima i stepenima zaštite**, što je često u zaštićenim prirodnim i kulturnim područjima poput nacionalnih parkova, arheoloških lokaliteta i fortifikacija;
- **Analiza koncentracije posetilaca** i određivanje nosivog kapaciteta prostora, kao u slučaju Maču Pikčua (mešoviti UNESKO lokalitet u Peruu), gde je broj posetilaca ograničen na 2500 ujutro i 2500 popodne, s obaveznom online kupovinom karata i maksimalnim boravkom od četiri sata;
- **Cenovna ograničenja** prilikom ulaska turista tj. naplata ulaza sa ciljem praćenja broja posetilaca, ali i potencijalnog smanjenja broja posetilaca.

PRIMERI DOBRE PRAKSE

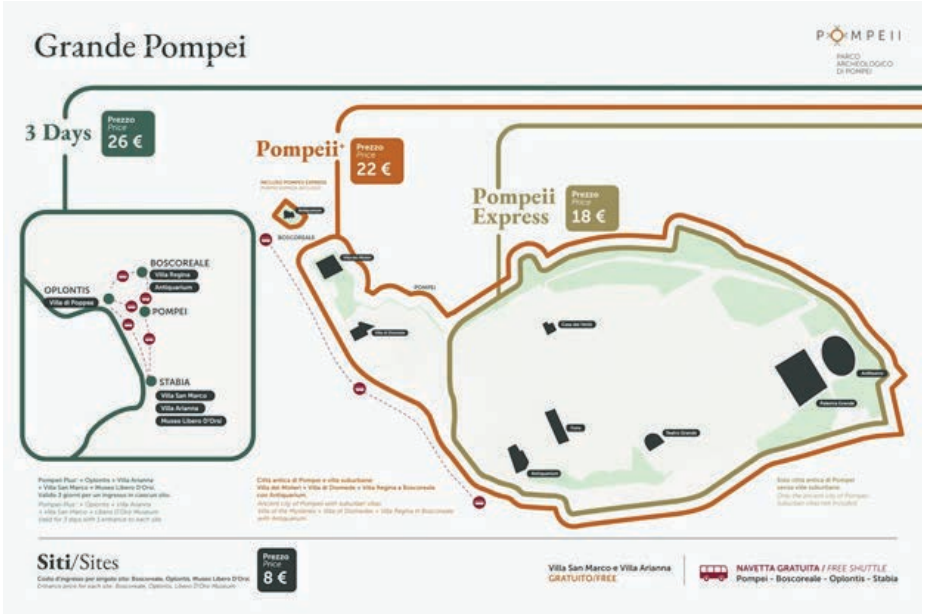
Ograničenja u broju posetilaca na primeru arheološkog lokaliteta Pompeja, Italija

Usled velikog interesovanja za obilazak Arheološkog parka Pompeja, 4 miliona posetilaca, a prve nedelje u mesecu kada je ulaz besplatan 36.000 posetilaca, uprava ovog UNESKO lokaliteta donela je odluku da se od 15. novembra 2024. godine uvedu personalizovane ulaznice i ograniči dnevni broj posetilaca na 20.000 ljudi.

U periodu najveće zainteresovanosti za obilazak ovog lokaliteta od 1. aprila do 31. oktobra, plan opterećenja lokaliteta brojem posetilaca je sledeći:

- od 9.00 do 13.00 časova, maksimalno 15.000 ulaznica (podeljeno na 12.000 za Pompeji ekspres i 3.000 za Pompeji+)
- od 13.00 do 17.30 časova, maksimalno 5.000 ulaznica (podeljeno na 3.000 za Pompeji ekspres i 2.000 za Pompeji+).

Slika 45. Mapa Arheološkog parka Pompeja i diferenciranje cena po lokalitetima.

Izvor: https://pompeiisites.org/en/

3. ODRŽIVI RAZVOJ KULTURNIH VREDNOSTI I AKTIVNOSTI ORGANIZACIJE UJEDINJENIH NACIJA ZA OBRAZOVANJE, NAUKU I KULTURU (UNESKO)

Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESKO) je osnovana 1945. godine sa ciljem promovisanja mira i međunarodne saradnje kroz obrazovanje, nauku, kulturu i slobodu izražavanja, a ima značajnu ulogu u očuvanju kulturne i prirodne baštine, unapređenju obrazovanja, rodne ravnopravnosti, kao i podršci održivom razvoju država članica. Sedište ove globalno važne institucije nalazi se u Parizu.

UNESKO sprovodi brojne aktivnosti u kontekstu održivog razvoja i očuvanja kulturne baštine u svetu, te je u skladu sa tim pokrenuto nekoliko programa, kao što su:

- Lista svetske prirodne i kulturne baštine
- Lista nematerijalne kulturne baštine
- Program "Pamćenje sveta"
- Lista geoparkova
- Mreža kreativnih gradova
- Atlas ugroženih jezika.

3.1. LISTA SVETSKE PRIRODNE I KULTURNE BAŠTINE

Program Lista svetske prirodne i kulturne baštine ustanovljen je Konvencijom donetom na Generalnoj konferenciji UNESKO-a 16. novembra 1972. godine u Parizu, a ima za cilj očuvanje lokaliteta prirodnih ili kulturnih dobara koji imaju univerzalnu vrednost. UNESKO pri donošenju odluke da li će neko dobro biti uvršteno na listu sagledava deset kriterijuma definisanih Operativnim smernicama za sprovođenje Konvencije o svetskoj baštini. Ovi kriterijumi sagledavaju kulturnu i prirodnu vrednost lokaliteta, autentičnost i integritet lokaliteta i značaj lokaliteta na globalnom nivou.

Prema UNESKO Operativnim smernicama za sprovođenje Konvencije o svetskoj baštini formirani su sledeći kriterijumi za izbor i upis dobra na listu prirodne i kulturne baštine:

I - da predstavlja remek-delo ljudskog kreativnog genija;

II - da pokazuje važnu razmenu ljudskih vrednosti, tokom određenog vremenskog perioda ili unutar kulturnog područja sveta, o razvoju arhitekture ili tehnologije, monumentalne umetnosti, urbanizma ili pejzažnog dizajna;

III - da nosi jedinstveno ili barem izuzetno svedočanstvo o kulturnoj tradiciji ili o civilizaciji koja je živa ili koja je nestala;

IV - da bude izvanredan primer tipa zgrade, arhitektonskog ili tehnološkog ansambla ili pejzaža koji ilustruje (jednu) značajnu fazu(e) u ljudskoj istoriji;

V - da bude izvanredan primer tradicionalnog ljudskog naselja, korišćenja zemljišta ili korišćenja mora koji je reprezentativan za kulturu (ili kulture) ili ljudsku interakciju sa životnom sredinom, posebno kada je postala ranjiva pod uticajem nepovratnih promena;

VI - da bude direktno ili opipljivo povezano sa događajima ili živim tradicijama, sa idejama ili sa verovanjima, sa umetničkim i književnim delima od izuzetnog univerzalnog značaja. (Komitet smatra da bi ovaj kriterijum trebalo poželjno koristiti u kombinaciji sa drugim kriterijumima);

VII - da sadrže vrhunske prirodne fenomene ili područja izuzetne prirodne lepote i estetskog značaja;

VIII - da budu izvanredni primeri koji predstavljaju glavne faze istorije Zemlje, uključujući evidenciju života, značajne tekuće geološke procese u razvoju oblika reljefa ili značajne geomorfološke ili fiziografske karakteristike;

IX - da budu izvanredni primeri koji predstavljaju značajne tekuće ekološke i biološke procese u evoluciji i razvoju kopnenih, slatkovodnih, priobalnih i morskih ekosistema i zajednica biljaka i životinja;

X - da sadrže najvažnija i najznačajnija prirodna staništa za očuvanje biološke raznolikosti in-situ, uključujući ona koja sadrže ugrožene vrste od izuzetne univerzalne vrednosti sa stanovišta nauke ili zaštite prirode.

Prema ovim smernicama prvih šest kriterijuma analiziraju se za kulturna dobra, a od sedmog do desetog za prirodna dobra.

Lokaliteti koji su na UNESKO listi mogu biti kategorisani kao:

- **lokaliteti kulturne baštine** (spomenici, verski objekti, arheološki lokaliteti);
- **lokaliteti prirodne baštin**e (planine, šume, reke);
- **lokaliteti mešovitog karaktera** kod kojih je prisutna i kulturna i prirodna vrednost.

Države čija su dobra upisana na UNESKO listu prirodne i kulturne baštine obavezne su da čuvaju upisana dobra i spreče uticaje urbanizacije, zagađenja i prekomernog turizma. Početkom 2025. godine, lista prirodne i kulturne baštine obuhvatala je 1223 lokaliteta (952 kulturna, 231 prirodna, 40 mešovitih) (https://whc.unesco.org).

Na UNESKO listu svetske prirodne i kulturne baštine upisana su prirodna i kulturna baština iz 168 država sveta. Prema broju zaštićenih lokaliteta izdvaja se nekoliko država koje su u 2024. godini imale najviše UNESKO lokaliteta svetske prirodne i kulturne baštine:

1. Italija – 60
2. Kina – 59
3. Nemačka – 54
4. Francuska – 53
5. Španija – 50
6. Indija – 43
7. Meksiko – 35
8. V. Britanija i Severna Irska – 35
9. Rusija – 32
10. Iran – 28

Na UNESKO listi svetske prirodne i kulturne baštine nalaze se kulturni lokaliteti koji su poznati velikom broju ljudi širom sveta kao što su:

- Veliki kanjon Kolorado – SAD;
- Venecija, terme iz Toskane – Italija;
- Veliki kineski zid – Kina;
- Tadž Mahal – Indija;
- Palata i park Versaj – Francuska;
- Petra – Jordan;
- Stari grad Rodos, Stari grad Krf, Meteori – Grčka;
- Čičenica – Meksiko.

STUDIJA SLUČAJA
UNESKO LOKALITET MEŠOVITOG KARAKTERA
Planina i poluostrvo Atos – Sveta Gora, Grčka

Ogrnute prelepim kestenovim i drugim vrstama mediteranske šume, strme padine planine Atos isprekidane su sa dvadeset impozantnih manastira i njihovih pomoćnih objekata. Pokrivajući površinu od nešto više od 33.000 hektara, prostor Svete Gore obuhvata celu usku stenovitu traku najistočnijeg trećeg prsta poluostrva Atos na Halkidikiju u severnoj Grčkoj. Sveta Gora je samoupravna zajednica pravoslavnih monaha. Prvi put se spominje 885. godine u povelji cara Vasilija I koji je tada stavlja pod svoju zaštitu. Najstariji manastir na Svetoj Gori je Velika lavra koju je 963. godine osnovao Sveti Atanasije Atonski. Danas na Svetoj Gori postoji 20 suverenih manastira i nema drugih naselja osim monaških. Manastiri čine Sveštenu opštinu čije je administrativno sedište u varošici Kareji. Kao pravoslavni duhovni centar od 10. veka, Sveta Gora uživa samoupravni status još od vizantijskog vremena. Prostor Svete Gore, prema tipiku zabranjen je za pristup ženama i deci.

Na ovom prostoru bogata je i očuvana flora i fauna pažljivim upravljanjem šumama i tradicionalnim poljoprivrednim praksama. Iako je prirodno okruženje održavano, ono je takođe ranjivo na šumske požare, razvoj infrastrukture (uglavnom puteva) i seizmičku aktivnost. Manastirske aktivnosti su zadržale svoj tradicionalni karakter zahvaljujući pravilima koja su ostala relativno nepromenjena tokom vekova, a evolucija manastirskog života ne bi trebalo da šteti životnoj sredini.

Usko povezana sa istorijom pravoslavnog hrišćanstva, Sveta Gora zadržava svoju izuzetnu univerzalnu vrednost kroz svoje manastirske ustanove i umetničke kolekcije. Svi manastiri su dobro očuvani zahvaljujući tekućim projektima restauracije koji se sprovode prema odobrenim planovima. Materijali koji se koriste za restauraciju su tradicionalni i ekološki prihvatljivi. Pomoćni objekti obuhvataju: skitove, kelije i katizme (stambene jedinice kojima upravljaju monasi), gde poljoprivreda predstavlja važan deo svakodnevnog života monaha.

Imajući u vidu specifičnost i ispunjenost kriterijuma koji slede lokalitet poluostrva Atos, planinskog predela i pravoslavne Svete Gore upisan je i zaštićen na UNESKO listi kao mešovito dobro sa prostora Grčke.

Slika 46. Manastir Hilandar

Izvor: https://manastiri-crkve.com/

Slika 47. Manastir Grigorijat

Izvor: http://svetagora.info/

Kriterijum I: Transformacija planine i poluostrva Atos u sveto mesto učinila je Svetu Goru jedinstvenom umetničkom tvorevinom koja kombinuje prirodnu lepotu lokaliteta sa proširenim oblicima arhitektonskog stvaralaštva. Štaviše, manastiri na Atosu su pravi konzervatorijum remek-dela, od zidnih slika (kao što su dela Manuila Panselinosa u crkvi Protaton oko 1290. i Frangosa Katelanosa u Velikoj lavri 1560. godine) do prenosivih ikona, zlatnih predmeta, vezova i iluminiranih rukopisa koje svaki manastir ljubomorno čuva.

Kriterijum I: Transformacija planine i poluostrva Atos u sveto mesto učinila je Svetu Goru jedinstvenom umetničkom tvorevinom koja kombinuje prirodnu lepotu lokaliteta sa proširenim oblicima arhitektonskog stvaralaštva. Štaviše, manastiri na Atosu su pravi konzervatorijum remek-dela, od zidnih slika (kao što su dela Manuila Panselinosa u crkvi Protaton oko 1290. i Frangosa Katelanosa u Velikoj lavri 1560. godine) do prenosivih ikona, zlatnih predmeta, vezova i iluminiranih rukopisa koje svaki manastir ljubomorno čuva.

Kriterijum II: Sveta Gora je imala trajan uticaj u pravoslavnom svetu, čiji je duhovni centar, na razvoj verske arhitekture i monumentalnog slikarstva. Ikonografske teme, kodifikovane školom slikarstva na Svetoj Gori i detaljno opisane u Vodiču za slikarstvo (otkrivenom i objavljenom od strane Didrona 1845. godine), korišćene su i razrađene od Krita do Balkana od 16. veka pa nadalje.

Kriterijum IV: Manastiri na Atosu predstavljaju tipičan raspored pravoslavnih manastirskih ustanova: kvadratno, pravougaono ili trapezoidno utvrđenje okruženo kulama, koje predstavlja peribolos osvećenog mesta, u čijem središtu stoji crkva zajednice. Strogo organizovani prema principima koji datiraju iz 10. veka su prostori rezervisani za zajedničke aktivnosti (trpezarija, kelije, bolnica, biblioteka), oni rezervisani isključivo za liturgijske svrhe (kapele, fontane) i odbrambene strukture (arsenal, utvrđene kule). Organizacija poljoprivrednog zemljišta u idioritmičkim skitovima, kelijama i katizmama takođe je veoma karakteristična za srednjovekovni period.

Kriterijum V: Monaški ideal na Svetoj Gori je očuvao tradicionalna ljudska staništa, koja su reprezentativna za agrarne kulture Mediterana i postala su ranjiva pod uticajem promena u savremenom društvu. Sveta Gora je takođe konzervatorijum narodne arhitekture, kao i poljoprivrednih i zanatskih tradicija.

Kriterijum VI: Pravoslavni duhovni centar od 10. veka, sveta planina Atos postala je glavni duhovni dom Pravoslavne crkve 1054. godine. Zadržala je ovu istaknutu ulogu čak i nakon pada Carigrada 1453. godine i uspostavljanja autokefalne moskovske patrijaršije 1589. godine. Sveta planina Atos je direktno i opipljivo povezana sa istorijom pravoslavnog hrišćanstva koje je, u različitom stepenu, prisutno u više od 20 zemalja u 20. veku. Nije preterivanje reći da je ovo hiljadugodišnje mesto, gde je težina istorije opipljiva u prirodi, spomenici i dragocene kolekcije su izgrađene tokom vremena, zadržalo i danas svoj univerzalni i izuzetan značaj.

Kriterijum VII: Harmonična interakcija tradicionalnih poljoprivrednih praksi i šumarstva povezana je sa strogim poštovanjem monaških pravila tokom vekova, što je dovelo do odličnog očuvanja mediteranskih šuma i prateće flore Svete planine Atos.

Imovina adekvatno odražava kulturne vrednosti prepoznate u kriterijumima za upis kroz okruženje manastira i njihovih zavisnih objekata, zajedno sa oblikom, dizajnom i materijalima zgrada i farmi, njihovom upotrebom i funkcijom, kao i duhom i osećajem mesta.

Sveta Gora ima specifičan samoupravni sistem prema grčkom ustavnom pravu. Dok suverenitet grčke države ostaje netaknut (član 105), upravljanje vrše predstavnici Svetih manastira, koji čine Svetu zajednicu (član 105). Grčka država je odgovornost za zaštitu i očuvanje prirodnih i kulturnih dobara poverila javnim agencijama, naime Ministarstvu prosvete i verskih poslova, kulture i sporta, Generalnom sekretarijatu za kulturu, preko nadležnog 10. eforata vizantijskih starina, Centru za očuvanje svetogorskog nasleđa, Ministarstvu za životnu sredinu, energetiku i klimatske promene i Ministarstvu spoljnih poslova (Direkcija za crkve – Administracija Svete Gore).

Održavanje izuzetne univerzalne vrednosti imovine zahteva kontinuiranu konzervaciju zgrada, uključujući njihove završne obrade i zidne slike, kao i rukopisa i umetničkih dela. Sprovedene su studije o postavljanju infrastrukture u manastirskim zgradama, uključujući zaštitu od požara. Spomenici su zaštićeni odredbama Arheološkog zakona 3028/2002 „O zaštiti starina i kulturnog nasleđa uopšte" i posebnim ministarskim dekretima objavljenim u Službenom glasniku. Radove na restauraciji i konzervaciji, koje sufinansira Evropska unija, izvodi Grčka država (10. eforat vizantijskih starina i Centar za očuvanje svetogorskog nasleđa), ipak trebalo bi naglasiti da zakazivanje i izvršenje svih radova koji se tiču pojedinačnih Svetih manastira zahteva njihovu saglasnost, kao i saglasnost Svete zajednice.

Zaštita i upravljanje šumama, uključujući obezbeđivanje glavne infrastrukture, predmet je specijalizovanih programa koje planiraju manastiri, u saradnji sa Svetom zajednicom i relevantnim naučnicima. Plan upravljanja koji je pripremila Sveta zajednica baviće se upravljanjem šumama u smislu ekološke održivosti; izgradnjom i održavanjem puteva i luka (arsana); upravljanjem otpadom; potrebom za doslednim pristupom očuvanju za sve manastire; kao i planom spremnosti za rizike za sve manastire i njihove zavisne teritorije.

Sveta Gora ima ogromno bogatstvo istorijskih, umetničkih i kulturnih elemenata koje je sačuvala monaška zajednica koja postoji poslednjih dvanaest vekova i predstavlja živi zapis ljudskih aktivnosti.

Izvor: https://whc.unesco.org/en/list/454

UNESKO nudi tehničku pomoć i finansijsku podršku putem Fonda za zaštitu svetske baštine, naročito zemljama pogođenim ratovima i prirodnim nepogodama. Ključni izazovi sa kojima se UNESKO suočava u procesima zaštite prirodne i kulturne baštine su uglavnom **klimatske promene** koje dovode do poremećaja klimatskih elemenata u prostoru (temperatura, padavina, vetrova), a to utiče na ekosisteme i materijalnu baštinu, problem stvara prekomeran broj posetilaca na lokalitetima (overtourism), kao i geopolitički **sukobi i ratna dejstva** koja često doprinose uništavanju prirodne i kulturne baštine destinacije. S tim u vezi, UNESKO je fomirao **listu ugrožene svetske prirodne i kulturne baštine** kojom su obuhvaćena dobra ugrožena nekim od navedenih negativnih faktora, a što utiče na opstanak i održivost. Ugrožena dobra su klasifikovana kao:

- **ugrožena dobra pod uticajem overtourisma** npr. Istorijski centar Beča, Venecija;
- **ugrožena dobra pod uticajem prirodnih faktora** npr. rezervat zaštićene vrste okapi u Kongu, tropske šume na Sumatri;
- **ugrožena dobra pod uticajem sukoba i ratnih dejstava** npr. spomenici u Palmiri, Damasku, srednjevekovni manastiri na Kosovu i Metohiji.

Države članice su dužne da se pridržavaju pravila i kriterijuma koje je propisao UNESKO kako lokalitet ne bi bio u potpunosti ugrožen ili delistiran. Ugrožena dobra podrazumevaju adekvatne reakcije i angažovanja u cilju normalizovanja stanja i njihovog očuvanja. Komitet za svetsku baštinu odlučio je da 2009. godine ukloni nemačku Drezdensku dolinu Labe sa UNESKO liste svetske prirodne i kulturne baštine zbog izgradnje mosta sa četiri trake u srcu kulturnog pejzaža. To je bilo neophodno jer zaštićena imovina nije uspela da zadrži svoju „izuzetnu univerzalnu vrednost kako je upisana“ (Radović, Vujko, 2025).

3.2. LISTA NEMATERIJALNOG KULTURNOG NASLEĐA

UNESKO je 2003. godine usvojio Konvenciju o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa prema kojoj nematerijalno nasleđe obuhvata verovanja, običaje, izraze, znanja, veštine, kao i instrumente, predmete, artefakta i kulturne prostore koji su sa njima povezani, a koje zajednice, grupe i u pojedinim slučajevima, pojedinci, prepoznaju kao deo svog kulturnog nasleđa. Prenosi se sa generacije na generaciju, a zajednice i grupe ga iznova stvaraju, u zavisnosti od okruženja i istorijskih situacija, pružajući im osećaj identiteta i kontinuiteta. Na taj način promoviše se poštovanje kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti.

Prema Konvenciji nematerijalno kulturno nasleđe, ispoljava se kao društveni običaji, rituali i svečani događaji, usmena tradicija i izrazi, uključujući i jezik kao nosioca nematerijalnog kulturnog nasleđa, izvođačke umetnosti i tradicionalni zanati i veštine.

U okviru UNESKO liste nematerijalnog kulturnog nasleđa upisano je 788 dobara iz 150 zemalja sveta. Upisana dobra ubrajaju se u:

- tradicionalne običaje i verovanja
- tradicionalnu muziku i igru,
- tradicionalna takmičenja,
- autentičnu garderobu - nošnju,
- tradicionalno pripremanje jela i pića,
- tradicionalne zanate i veštine,
- narodne rukotvorine i umotvorine.

Očuvanje nematerijalnog kulturnog nasleđa podrazumeva delovanje u cilju njegovog prenošenja na sledeće generacije i obezbeđivanja održivosti, uz stalnu interakciju sa prirodom i poštovanje kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti brojnih zajednica u svetu (Radović, Vujko, 2025).

Na UNESKO listu nematerijalnog kulturnog nasleđa sa prostora Srbije upisani su:

- Porodična slava (2014)
- Tradicionalna narodna igra – kolo (2017)
- Pevanje uz gusle (2018)
- Ručna izrada posuđa od gline, Zlakuska grnčarija (2020)
- Društvene prakse i znanja u vezi sa pripremom i upotrebom tradicionalne rakije od šljive – šljivovica (2022)
- Naivno slikarstvo u Kovačici (2024).

Sa prostora Bosne i Hercegovine na UNESKO listu nematerijalnog kulturnog nasleđa upisani su:

- Zmijanjski vez (2014)
- Konjički duborez (2017)
- Branje trave ive na planini Ozren (2018)

- Običaj u takmičenju košenja trave na Kupresu (2020)
- Tradicija uzgoja konja lipicanera (2022)
- Sevdalinka, tradicionalna gradska narodna pesma (2024).

Iz Crne Gore na UNESKO listu nematerijalnog kulturnog nasleđa upisano je:

- Kulturno nasleđe Bokeljske mornarice Kotora: prikaz sećanja i kulturnog identiteta (2021).

STUDIJA SLUČAJA
NACIONALNI REGISTAR NEMATERIJALNOG KULTURNOG NASLEĐA SRBIJE

Snaga i opstanak kulturnog identiteta ogledaju se u očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa svake zajednice ponaosob. U okviru Etnografskog muzeja u Beogradu 2012. godine otvoren je Centar za nematerijalno kulturno nasleđe Srbije čiji je zadatak briga i podizanje svesti o nematerijalnom kulturnom nasleđu, tzv. živom nasleđu zajednica koje žive na prostoru Republike Srbije. Zakonom o kulturnom nasleđu (2021) i Zakonom o muzejskoj delatnosti (2021) ovo je centralna ustanova za očuvanje nematerijalnog kulturnog nasleđa, a aktivnosti njenog delovanja se odnose na vođenje registra nematerijalnog kulturnog nasleđa, izradu nominacionih dosijea za upis nematerijalnog kulturnog nasleđa Srbije na UNESKO liste, učešće u izradi Programa razvoja zaštite i očuvanja kulturnog nasleđa u Republici Srbiji, kao i izrade strategije razvoja ustanova zaštite. Nacionalni registar nematerijalnog kulturnog nasleđa Republike Srbije ubraja 64 elementa. Predlog za upis elemenata u Nacionalni registar mogu da podnesu lokalna zajednica, institucija ili organizacija koji doprinose očuvanju elementa nematerijalnog kulturnog nasleđa, uz odgovarajuću dokumentaciju. Registar nematerijalnog kulturnog nasleđa čine: tradicionalna zanatska znanja i veštine, društvene prakse, običaji i verovanja, izvođačke umetnosti - igre, pesme, muzika, koje su zajednice u Srbiji sačuvale do današnjih dana, prepoznajući ih kao deo identiteta.

Lista elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa republike Srbije

1. **Krsna slava**, predlagač: Etnografski muzej u Beogradu
2. **Molitva, đurđevdanski obred**, predlagač: Opština Knjaževac u saradnji sa Zavičajnim muzejom Knjaževac, Turističkom organizacijom Knjaževac, Mesnom kancelarijom Kalna i Udruženjem za negovanje tradicije „Izvor" iz Knjaževca

3. **Belmuž**, predlagač: Opština Knjaževac u saradnji sa Zavičajnim muzejom Knjaževac, Mesnom kancelarijom Kalna i Udruženjem za negovanje tradicije „Izvor" iz Knjaževca
4. **Običaj izlivanja i paljenja ratarskih sveća**, predlagač: Srpska pravoslavna crkva – Manastir Tronoša
5. **Izrada pirotskog kačkavalja**, predlagač: Opština Pirot u saradnji sa Muzejom Ponišavlja iz Pirota
6. **Pirotsko ćilimarstvo**, predlagač: Opština Pirot u saradnji sa Muzejom Ponišavlja iz Pirota
7. **Filigranski zanat**, predlagač: Narodni muzej Kraljevo u saradnji sa Gradom Kraljevom
8. **Klesarski zanat**, Bela Voda, predlagač: Mesna zajednica Bela Voda, u saradnji sa Vajarskom kolonijom „Belovodski peščar" i Mozaičarskom školom „Mladen Srbinović"
9. **Pazarske mantije**, tradicionalni način pripreme, predlagač: Grad Novi Pazar, u saradnji sa Muzejom „Ras" iz Novog Pazara i Kulturnim centrom Novi Pazar
10. **Zlakuska lončarija**, predlagač: Udruženje lončara „Zlakusa"
11. **Kosovski vez**, predlagač: KUD „Kopaonik" Leposavić, u saradnji sa Udruženjem „Vredne ruke" iz Novog Sada
12. **Pevanje uz gusle**, predlagač: Opština Vrbas, u saradnji sa Guslarskim društom „Vuk Mandušić" iz Vrbasa i Savezom guslara Srbije

Nastavak na https://nkns.rs/cyr/lista-elemenata-nematerijalnog-kulturnog-nasledja-republike-srbije-1

Izvor: https://nkns.rs/

Od 2023. godine ustanovljen je Međunarodni dan nematerijalnog kulturnog nasleđa koji se obeležava svakog 17. oktobra, na dan kada je 2003. godine usvojena Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa. Ovaj dan uspostavljen je sa namerom da se ukaže na izazove sa kojima se nematerijalno nasleđe suočava, da se utiče na podizanje svesti o ugroženosti zbog ubrzanih izmena načina života, kao i u cilju otvaranja tema o primerima dobrih praksi koje bi trebalo slediti u procesima očuvanja nematerijalne kulturne baštine širom sveta.

Uloga nematerijalnog kulturnog nasleđa u turizmu ogleda se višestruko. Naime, nematerijalno nasleđe daje autentičan karakter destinaciji i razlikuje je od drugih mesta uz doprinos kroz obogaćivanje turističke ponude jer turisti danas žele da "dožive kulturu". Učešćem u običajima, festivalima ili radionicama tradiconalnih zanata stvara se dublja povezanost sa lokalnim stanovništvom i samom destinacijom. Uključivanjem lokalnog stanovništva u turističke aktivnosti zasnovane na nematerijalnom nasleđu, npr. edukacija u okviru radionice tkanja, jača se ekonomski položaj zajednice i podstiče očuvanje tradicije.

U procesima valorizacije nematerijalnog kulturnog nasleđa javljaju se brojni izazovi te je neophodno balansirati između promocije i očuvanja, uključiti lokalnu zajednicu u odlučivanje i pridržavati se etičkih standard kako komercijalizacija ne bi ugrozila autentičnost, uz minimiziranje praksi da se običaji prilagođavaju turistima.

3.3. PROGRAM "PAMĆENJE SVETA"

UNESCO je 1992. godine pokrenuo program "Pamćenje sveta" u cilju očuvanja i promocije svetskog kulturnog dokumentarnog nasleđa od univerzalne vrednosti. Svetsko dokumentarno kulturno nasleđe pripada svima, treba da bude u potpunosti sačuvano i zaštićeno za sve, a uz uvažavanje kulturnih običaja i praktičnosti, treba da bude trajno dostupno svima bez smetnji.

Program „Pamćenje sveta" ima za cilj da:

- Olakša očuvanje svetskog dokumentarnog nasleđa, posebno u područjima pogođenim sukobima i/ili prirodnim katastrofama
- Omogući univerzalni pristup dokumentarnom nasleđu širom sveta
- Poveća javnu svest o značaju dokumentarnog nasleđa među širom javnošću.

U okviru programa "Pamćenje sveta" iz Srbije je upisano nekoliko predmeta:

- Arhiv Nikole Tesle (2004),
- Miroslavljevo jevanđelje (2005),
- Telegram – ultimatum Austrougarske Srbiji o objavi Prvog svetskog rata (2015),
- Arhiv Prvog samita Pokreta nesvrstanih (2023).

Dokumentarno nasleđe je nasleđe čovečanstva, kroz koje možemo da se osvrnemo u prošlost, obogatimo naše sadašnje živote i gledamo u budućnost, u cilju očuvanja i prenošenja kulturnog nasleđa narednim generacijama. Dokumentarno nasleđe je stoga važan sastojak održivog razvoja, povezujući svih sedamnaest Ciljeva održivog razvoja (SDGs) (COR) sa kulturnim tkivima koja drže društva na okupu (https://www.unesco.org/en/memory-world).

3.4. LISTA GLOBALNIH GEOPARKOVA

UNESKO globalni geoparkovi (UGGp) su jedinstvena, objedinjena geografska područja gde se lokalitetima i pejzažima od međunarodnog geološkog značaja upravlja holističkim konceptom zaštite, obrazovanja i održivog razvoja. Geoparkovi promovišu vezu između geološkog nasleđa i kulturnog nasleđa, čime se jasno potvrđuje da je geodiverzitet osnova svih ekosistema i interakcije ljudi i predela. Njihov pristup „odozdo nagore" koji kombinuje očuvanje sa održivim razvojem, uz uključivanje lokalnih zajednica, postaje sve popularniji.

Trenutno postoji 229 UNESKO globalnih geoparkova u 50 zemalja sveta. Ovo obeležje koje dobije jedan zaštićeni prostor važi četiri godine, nakon čega se sprovodi nova evaluacija za naredni period. Srbija ima svog predstavnika na listi, a to je **geopark Đerdap**. Đerdap UNESKO geopark osim prirodnih dobara koji su sastavni deo geoturizma ima brojna kulturna dobra iz raznih istorijskih perioda, koji privlače posetioce i upotpunjuju doživljaj onih koji borave na destinaciji. Posetioci mogu uživati obilazeći Lepenski vir ili rudnik u Rudnoj Glavi, a koji su potvrde prisustva ljudi na ovom prostoru još u periodu praistorije. Na prostoru Geoparka Đerdap moguće je obići i brojne spomenike iz perioda Rimskog carstva: Trajanovu tablu, stub impresivnog Trajanovog mosta i kastrum Dianu. U okviru ovog atraktivnog kulturnog pejzaža moguće je obići kulturna dobra koja su svedoci dešavanja u periodu srednjeg veka: tvrđava Golubački grad, tvrđava Fetislam, manastiri Tumane, Vratna i Svete Trojice.

Zahvaljujući bogatim potencijalima prirodnog i kulturnog nasleđa na prostoru ovog geoparka formirani su novi oblici turizma koji privlače veliki broj domaćih i stranih posetilaca, a to su: biciklističke rute, geo-rute, pešačke staze, izgrađeni vizitorski centri.

3.5. MREŽA KREATIVNIH GRADOVA

Mreža kreativnih gradova UNESKO-a je projekat osmišljen 2004. godine radi promocije saradnje gradova koji su identifikovali kreativnost kao strateški faktor održivog urbanog razvoja. Gradovi širom sveta koji trenutno čine ovu mrežu rade zajedno na ostvarivanju zajedničkog cilja, a to je stavljanje kreativnosti i kulturnih industrija u fokus svojih planova razvoja na lokalnom nivou, kao i aktivno angažovanje na međunarodnom nivou.

Mrežu kreativnih gradova čini 350 gradova, a oni zajedno učestvuju u brojnim akcijama i aktivnostima održivog razvoja u okviru kojih su analizirane i razvijane aktivnosti kulturnih i kreativnih industrija prepoznajući njihovu ulogu moćnih pokretača za stimulisanje održivog razvoja. S tim u vezi, projekat Mreže kreativnih gradova podržava sedam kreativnih oblasti: **muziku, gastronomiju, film, dizajn, književnost, digitalnu/medijsku umetnost i zanate i narodnu umetnost**.

Ciljevi ovog projekta zasnivaju se na unapređenju i razvoju gradova, sa fokusom na kulturne resurse koji ih izdvajaju na turističkom tržištu, međusobno kroz formiranje partnerstava u okviru kreativnih aktivnosti koje su u osnovi njihovog razvoja. Takođe, ovaj projekat doprinosi unapređenju, razvoju i uključivanju kulturnih i kreativnih industrija koje utiču na ekonomski i društveni razvoj lokalne zajednice. U okviru ovog projekta razmenjuju se znanja, iskustva, istraživačke ideje, sa ciljem održivog urbanog razvoja i podizanja svesti populacije.

U okviru Mreže kreativnih gradova pojedini gradovi su se izdvojili na turističkom tržištu kao značajne destinacije kulturnog turizma prema kreativnim oblastima za koja su uvršteni, a koje se oslanjaju na nematerijalno nasleđe i autentičnost lokalne zajednice:

- grad muzike – Sevilja, Španija
- grad filma – Sidnej, Australija
- grad gastronomije – Bergamo, Italija
- grad knjige – Krakov, Poljska
- grad dizajna – Kolding, Danska
- grad zanatstva i narodne umetnosti – Bursa, Turska
- grad medijske umetnosti – Novi Sad, Srbija.

Valorizacija i održivo upravljanje prostorima, vrednostima i aktivnostima destinacija „kreativnih gradova" doprinose razvoju održivog kulturnog turizma.

3.6. ATLAS UGROŽENIH JEZIKA

Jezik je deo kulture, obeležje identiteta i tradicije jednog naroda, a ubraja se u najznačajnije elemente nematerijalnog nasleđa. Danas se u svetu govori oko 7.000 jezika, ali mnogi od njih su u ozbiljnoj opasnosti da potpuno nestanu. Prema podacima UNESCO-a, oko 40% jezika u svetu smatra se ugroženim, a svakih nekoliko nedelja jedan jezik izumre. Ovo predstavlja ogroman gubitak za čovečanstvo, jer nestankom jezika nestaje i deo kulturnog identiteta, znanja i istorije zajednice koja ga govori.

Glavni razlozi za nestajanje jezika su globalizacija, urbanizacija i dominacija velikih jezika kao što su engleski, španski, kineski ili arapski. Manje zajednice često prelaze na upotrebu dominantnih jezika kako bi se lakše zaposlile, obrazovale ili uključile u savremeno društvo. Mnogi roditelji prestaju da govore svoj maternji jezik sa decom, verujući da će im znanje globalnog jezika doneti više koristi.

U mnogim delovima sveta pokrenute su inicijative za očuvanje i revitalizaciju ugroženih jezika. To uključuje snimanje i dokumentovanje jezika, kreiranje rečnika i gramatika, podučavanje jezika mlađim generacijama, kao i uključivanje jezika u obrazovni sistem i medije. Tehnologija danas igra važnu ulogu – postoje aplikacije, veb-sajtovi i digitalne biblioteke posvećene manjinskim jezicima.

Sagledavajući značaj očuvanja autentičnosti i opstanka jezika u svetu UNESKO je formirao **Atlas ugroženih jezika**[185] koji je interaktivni i dinamični onlajn alat koji dokumentuje različite aspekte i karakteristike statusa jezika u zemljama i jezicima širom sveta. Cilj ovog projekta je da pruži detaljan zapis o jezicima kao komunikativnim alatima i resursima znanja u njihovim socio-kulturnim i socio-političkim kontekstima.

Prema podacima iz Atlas ugroženih jezika, u svetu postoji 8324 jezika, govornih ili znakovnih, dokumentovanih od strane vlada, javnih institucija i akademskih zajednica, a oko 7000 jezika je još uvek u aktivnoj upotrebi. U Svetskom atlasu jezika, svaki jezik je jasno označen prema svom tipu, strukturi i pripadnosti, svom položaju, stanju i status, kao i svojim funkcijama, korisnicima i upotrebi.

Atlas ugroženih jezika se oslanja na anketu za prikupljanje informacija o jezicima u zemlji od zemalja članica UNESKO-a. Ovi jezici u profilima zemalja izgrađeni su na zvaničnim informacijama koje pružaju vlade, nacionalni odeljenja za statistiku, organizacije za harmonizaciju i standardizaciju javnih jezika i visokoškolske organizacije, koje su zadužene za sprovođenje fundamentalnih

185 Prema: https://en.wal.unesco.org/en/about-unesco-wal/introduction

istraživanja i prikupljanje zvaničnih podataka. Ovaj projekat primenjuje široku definiciju jezika koja uključuje i obuhvata sve komunikacione sisteme koji su stvoreni, definisani, opisani i korišćeni. Međutim, glavni fokus je na prirodnim ljudskim znakovnim/govornim jezicima, koji se koriste u zemljama, regionima i zajednicama i unutar njih. S tim u vezi, značajno je ukazati sledeće:

- jezik je nosilac ljudskog nasleđa (u identitetu, istorijskom, kulturnom i jezičkom materijalu);
- jezik je lokalni sistem skladišta znanja (u identitetu i etničkim pitanjima, tradicionalnom znanju, biodiverzitetu);
- jezik je sistem za komunikaciju između ljudi (uključujući političke, sociokulturne i ekonomske domene);
- jezik je regionalni, nacionalni i globalni ekonomsko-politički resurs kojim se upravlja kao imovinom zajedno sa prirodnim, ljudskim, finansijskim i drugim resursima, kao deo dobrog upravljanja i društvenog razvoja.

Održivo upravljanje kulturnim resursima u funkciji razvoja kulturnog turizma suočava se sa izazovima koje je neophodno permanentno prevazilaziti pridržavajući se održivih strategija i principa. Kao ključni izazovi izdvajaju se:

- balansiranje očuvanja lokaliteta kulturne baštine i pružanja zadovoljavajućih iskustava posetiocima
- prekomerni turizam
- minimiziranje komercijalizacije sa potrebom očuvanja kulturne autentičnosti
- socio-ekonomskih nejednakosti u okviru lokalne zajednice uz mogućnosti prevazilaženja problema razvojem i integracijom populacije u aktivnosti kulturnog turizma
- minimiziranje štetnog uticaja na životnu sredinu
- investicije u infrastrukturu.

Rešavanje ovih izazova doprinosi razvoju potencijala održivog i odgovornog kulturnog turizma koji bi uticao na pozitivne promene u svetu, uz dalji razvoj industrije turizma.

Turizam na prostorima gde se nalaze zaštićena kulturna dobra donosi prihode i brojne druge koristi, ali istovremeno stvara rashode i probleme koje treba rešavati. Zadatak upravljača ovim prostorom je da maksimizira prihode i koristi i minimizira rashode i probleme, uz obaveznu zaštitu kulturnih resursa, a da kroz planiranje i razvoj turizma poboljša lokalnu ekonomiju i unapredi kvalitet života svih zainteresovanih i angažovanih učesnika na destinaciji.

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Objasnite pojmove materijalna i nematerijalna kulturna baština.
2. Pojasnite način zaštite kulturnih dobara
3. Koje UNESKO liste poznajete?
4. Navedite dobra upisana na UNESKO liste, iz Srbije/drugih zemalja u regionu.
5. Nematerijalno kulturno nasleđe i UNESKO.
6. Objasnite Program pamćenje sveta.
7. Objasnite Program kreativnih gradova.
8. Šta je Atlas ugroženih jezika?

Vežbe

- ✓ Izdvojite lokalitete materijalne kulturne baštine koje biste predložili za upis na UNESKO listu. Argumentujte zašto, kao i da li bi bilo benefita ili ne.
- ✓ Izdvojite dobra nematerijalne kulturne baštine koje biste predložili za upis na UNESKO listu. Argumentujte zašto, kao i da li bi bilo benefita ili ne.

Deveto poglavlje

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA NA PLANINSKIM PODRUČJIMA

1. PLANINSKA PODRUČJA

Planinska područja su, posle priobalnih područja, druga najpopularnija i najposećenija svetska turistička destinacija (Stojanović, 2023). Vegetacija planinskih predela je osetljiva na promene raznih vrsta. Kratak vegetacioni period, zbog niskih temperature tokom većeg dela godine, zemljište male dubine i ograničene količine hranljivih materija otežavaju naknadnu regeneraciju oštećene vegetacije (Holden, 2008). U tim specifičnim uslovima su se razvile razne životne zajednice i biljne vrste, koje se ne mogu naći ni na jednom drugom mestu na planeti - endemske vrste kao, na primer, alpski runolist ili Pančićeva omorika.

2. TURIZAM I PLANINSKA PODRUČJA

Turizam u planinskim regijama se razvija prvenstveno kao zimski (skijanje i snoubording) ali sve više i kao letnji (planinski biciklizam, paraglajding, rafting, jahanje, trekng itd.). Kada se radi o zimskim ski centrima, i alpskom skijanju i snoubordingu kao najmasovnijim turističkim aktivnostima u njima, oni pored toga što ljudima donose finansijske koristi imaju i negativan uticaj na životnu sredinu oko sebe. U sledećoj tabeli su navedeni negativni uticaji izgradnje ski staza sa pratećim sadržajima na životnu sredinu u planinskom području.

Tabela 28. Uticaj skijališta na životnu sredinu

Glavne poslovne aktivnosti na destinaciji	Opis	Posledice
Priprema ski staza	Deforestacija terena, uklanjanje vegetacije i kamenja do dubine od 20 cm radi akumulacije snega	- Degradacija ekosistema - Estetska degradacija prostora koja je naročito vidljiva leti - Povećan rizik od snežnih i blatnih lavina - Povećan rizik od pojave klizišta - Uznemiravanje divljih životinja i ptica
Postavljanje ski liftova	Izgradnja puteva za dopremanje stubova žičara, postavljanje stubova i kablova žičara, montaža okretnica i gondola	- Narušavanje ekosistema: uništavanje vegetacije, uznemiravanje divljih životinja i ptica, gubitak staništa... - Stradanje ptica zbog naletanja na kablove

Glavne poslovne aktivnosti na destinaciji	Opis	Posledice
Postavljanje opreme za pripremu veštačkog snega	Snežni topovi su obavezan deo opremljenog skijališta koji troše 200.000 l vode za pokrivanje 1 ha ski staze	- Velika potrošnja vode zbog koje se smanjuje nivo dostupnosti vode na destinaciji - Povećana potrošnja energije na destinaciji - Zagađenje bukom - Aditivi za kristalizaciju vode degradiraju zemljište
Pojačan razvoj osnovne infrastrukture	Izgradnja dodatnih puteva za transport skijaša, hidro i energetske mreže za rad skijališta i smeštajnih kapaciteta	- Promene načina korišćenja zemljiišta - Buka i zagađenje vazduha - Povećanje saliniteta zemljišta i gubitak flore
Razvoj infrastrukturne nadgradnje	Izgradnja hotela, restorana, barova, kafea itd.	- Promene načina korišćenja zemljiišta - Zagađenje vazduha i vode

Izvor: Holden, 2008

Tabela 29. Indikatori održivog turizma u planinskim područjima

Oblast	Indikatori održivog turizma
Gubitak biljnih i životinjskih vrsta usled turističke aktivnosti	- Broj najznačajnijih biljnih i životinjskih vrsta - Broj vrsta živog sveta nastradalih u saobraćaju - Frekvencija turista koji posmatraju neke vrste živog sveta - Teritorije pod nekim vidom zaštite i primene mera zaštite prirode
Erozija	- Procenat erodirane površine kao posledica razvoja turizma - Procenat površine bez drveća ili žbunja nastale uticajem turizma
Vizuelno zagađivanje	- Procenat padina bez šume i vegetacije usled razvoja turizma - Mišljenje turista o stanju predeonih odlika destinacije koje čine njen imidž
Pristupačnost	- Troškovi ulaza za destinacije koja imaju kontrolisani pristup - Mišljenje turista i lokalnih stanovnika o tome koliko je jednostavno prići glavnim delovima lokaliteta - Procenat stanovnika države koji su prethodne godine posetili destinaciju - Nivo razvijenosti saobraćaja

Oblast	Indikatori održivog turizma
Upravljanje čvrstim otpadom	- Količina mesečno odvezenog otpada u tonama - Mišljenje turista o količini prisutnog smeća - Mišljenje lokalnog stanovništva o količini prisutnog smeća
Uticaj aktivnosti na kvalitet vode	- Procenat lokalnih potoka, reka i jezera u koje se uliva kanalizacija - Procenat kanalizacije na značajnim lokalitetima koja ima odgovarajući tretman
Uticaj turizma na lokalne zajednice	- Koristiti indikatore za male i tradicionalne zajednice - Zadovoljstvo lokalnog stanovništva razvojem turizma
Ekonomski profit	- Lokalna uposlenost u poslovima turizma i zaštite - Procentni udeo zaposlenih u turizmu i zaštiti u ukupnom broju zaposlenih - Indikatori ekonomske dobiti: potrošnja po turisti, lokalni bruto dohodak itd.
Sezonalnost	- Procenat turista u špicu sezone u odnosu prema ukupnom broju turista godišnje - Procenat zaposlenih u turizmu tokom cele godine - Procenat turističkog poslovanja koje je zastupljeno cele godine

Izvor: WTO, 2004

Ekonomska korist od zimskog turizma tj. bavljenja zimskim sportovima na planinama, uticala je na podsticanje razvoja ovog vida turizma kroz vladine politike u brojnim državama, između ostalog i kao sredstva za razvoj ruralnih područja u planinskim krajevima. Da bi se izbegle ili bar umanjile negativne posledice uticaja turizma na planine, u Evropi i u svetu su urađene brojne istraživačke studije i akcije za zaštitu planinskih predela. Kao primer tih aktivnosti i njihovih rezultata je Konvenciju o Alpima iz 1991. godine kojom je koncept zaštite najpoznatije planinske turističke destinacije u Evropi podignut na međunarodni nivo i uključuje sve alpske države. Konvencija predstavlja okvirni ugovor, a potom su razrađene pojedinačne mere zaštite i podsticanje održivog razvoja alpskog područja. Na drugom kraju sveta, u oblasti Himalaja - Anapurna u Nepalu, turizam je razvijen kao sredstvo za ublažavanje siromaštva i pomoć u očuvanju životne sredine. To jeste pomoglo lokalnom stanovništvu i široj zajednici u poboljšanju ekonomskog stanja, ali je, između ostalog, prouzrokovalo probleme u životnoj sredini, naročito krčenjem šuma (Stojanović, 2023).

Kao što je već ranije navedeno, konstantno se menja sezonski karakter planinskog turizma koji je do pre nekoliko decenija bio prvenstveno vezan za sneg i ski turizam – alpsko, nordijsko i turno skijanje, ski skokovi, sankanje, vožnja motornih sanki, vožnja daske za sneg (snowboarding), vožnja kajta po snegu i ledu uz korišćenje paraglajdera (snowkiting) itd. Tome je doprinelo i globalno otopljavanje koje skraćuje zimsku sezonu i smanjuje količinu snega na planinama. Ovo je primetno u visokim planinama umerenog pojasa gde se nalaze najveći i najposećeniji zimski skijaški centri. Zbog toga se, kroz planiranje i investicije, sve više pažnje posvećuje turističkim aktivnostima na planinama tokom toplijeg ili bar ne mnogo hladnog perioda godine. One su brojne a broj im se još uvećava: rekreativne šetnje, hodanje na dugim stazama (hiking, trekking), planinarenje, alpinizam, slobodno penjanje, jahačke ture na konjima, planinski biciklizam, vožnja terenskim motociklima, kvadovima i džipovima, vožnja rekom na gumenim ili drvenim splavovima (rafting), vožnja rekom u kanuima i kajacima, ribolov, lov, posmatranje ptica i životinja, fotosafari, speleologija, vožnja motornih i običnih paraglajdera, letenje u odelu sa krilima (wingsuit flying) itd.

Savremena turistička terminologija koristi termine planinski i snežni turizam da bi pratila diferenciranje dva vida turizma u planinskim područjima.

Međunarodno partnerstvo za održivi razvoj planinskih regiona, poznato kao „Planinsko partnerstvo" pokrenuto je 2002. godine i sada ima preko 550 članova: vlada, međuvladinih organizacija i značajnih grupa iz civilnog društva, nevladinih organizacija i privatnog sektora (FAO, 2024).

"Planinsko partnerstvo" je kao jedini dobrovoljni savez u UN - dobrovoljni savez partnera posvećenih poboljšanju života stanovnika planina i zaštiti planinske životne sredine u celom svetu, zajedno sa UNWTO preporučio 2021. godine sledeće akcije u planinskom turizmu u neposrednoj budućnosti:

- Promovisanje planinskog turizma koji je klimatski osetljiv i niskog uticaja na okruženje.
- Praćenje planinskog turizma i njegov uticaj na okruženje radi boljeg upravljanja resursima i nastalim otpadom, poštujući kapacitete destinacija.
- Jačanje javno-privatnog partnerstva radi inoviranja i razvoja godišnje turističke ponude.
- Investiranje u infrastrukturu udaljenih planinskih regiona, naročito u digitalizaciju turističkih usluga (Romeo et al., 2021).

2.1. TURIZAM U PLANINSKIM PODRUČJIMA U SVETU

Tema Internacionalnog dana turizma 2021. godine je bio odživi planinski turizam. Održivi turizam u planinskim područjima može doprineti stvaranju dodatnih i alternativnih opcija za život lokalnog stanovništva. On je i način da se očuva lokalna prirodna, kulturna i duhovna baština kao i da se promovišu lokalni zanati i proizvodi visoke vrednosti (FAO, 2021).

Turizam je jedna od najbrže rastućih industrija u planinskim područjima. Udeo planinskog i snežnog turizma u globalnom turizmu je oko 15 do 20% (FAO, 2024). U zimskoj sezoni 2021/2022. godina je turistima bila na raspolaganju oko 2.000 skijališta u 68 država. U njima je boravilo preko 370 miliona skijaša i ljubitelja planinskog turizma (Vanat, 2023). Globalno tržište planinskog i snežnog turizma je u 2023. godini vredelo 4,9 hiljada milijardi dolara uz procenu da će 2033. godine vredeti 8 hiljada milijardi dolara (Future Market Insights, 2024).

2.2. TURIZAM U PLANINSKIM PODRUČJIMA U EVROPI

Zimski skijaški turizam je značajna komponenta privrede planinskih regiona Evrope. Klimatske promene već izazivaju nedostatak snega tokom skijaške sezone, a očekuje se da će taj problem postajati sve veći u godinama koje dolaze. On nije jednako izražen u svim planinskim područjima i u svim državama Evrope. Istraživanje (Hugues et al., 2023) je pokazalo da će od proučavanih 2.234 skijališta u 28 evropskih zemalja veliki broj njih uskoro imati veoma visoki rizik od nedovoljno snega u skijaškoj sezoni. Naime, ako globalno zagrevanje bude vrednosti 2 °C, oko 53% skijališta će biti vrlo ugroženo nedostatkom snega. Ako globalno zagrevanje bude vrednosti 4 °C, čak 98% skijališta će biti vrlo ugroženo nedostatkom snega. Ako bi se veštačkim snegom pokrilo 50% staza, navedene proporcije bi se umanjile na 27% i 71% respektivno. Međutim, to bi dovelo do povećane potrošnje vode i električne energije za rad snežnih topova i posledično izgradnje neophodne dodatne vodovodne i energetske infrastrukture što sve zajedno pravi dodatne troškove za vlasnike skijališta i lokalnu zajednicu.

OECD predviđa da do 2030. godine skijališta u evropskim Alpima ispod 1.050 metara nadmorske visine neće biti održiva. Do kraja XXI veka će samo skijališta iznad 2.000 metara zagarantovano imati snega. Naučnici sa Univerziteta u Cirihu predviđaju da do 2030. godine, 50 od 230 švajcarskih skijališta neće imati dovoljno redovnog snega za rad skijališta (Holden, 2008).

Jedan od načina na koji se EU bavi ovim problemom je i osmišljavanje i realizacija odgovarajućih nacionalnih i međudržavnih projekata. Kao primer se navodi Interreg projekat „Posle snega" (BeyondSnow). Zbog klimatskih promena će snežni pokrivač na Alpima verovatno nastaviti da se smanjuje u budućnosti. Male turističke destinacije na srednjim nadmorskim visinama i lokalne zajednice na tim prostorima moraju, pored ekoloških uticaja, posebno uzeti u obzir i socio-ekonomske posledice smanjenja snežnog pokrivača. Trogodišnji višemilionski projekat BeyondSnow ima za cilj da poveća socio-ekološku klimatsku otpornost destinacija snežnog turizma kako bi im omogućio da zadrže ili čak povećaju svoju atraktivnost za stanovnike i turiste. Tokom realizacije projekta će biti osmišljeni novi putevi održivog razvoja, procesi tranzicije i primenljiva rešenja u okviru deset specifičnih pilot radnih oblasti, prostorno raspoređenih u šest alpskih zemalja, koje se razlikuju po veličini, nivou razvoja i kritičnosti. Zahvaljujući obukama i aktivnostima podizanja svesti, u ovaj proces će biti uključeni građani i donosioci odluka na različitim tehničkim i političkim nivoima.[186]

Slika 48. Planinsko selo na Alpima

Izvor: Romeo et al.., 2021

186 https://www.alpine-space.eu/project/beyondsnow/

2.3. TURIZAM U PLANINSKIM PODRUČJIMA U SRBIJI

Srbija ima značajan prirodni potencijal za razvoj planinskog turizma. Oko 38,5% ukupne površine Srbije se svrstava u planinski reljef koji je po nadmorskim visinama: niskoplaninski (500-1.000 m), srednjeplaninski (1.000-2.000 m), visokoplaninski (preko 2.000 m) (Ilić, Stanković, 2005). Oko 11% državne teritorije Srbije se nalazi iznad 1.000 m nadmorske visine (Dražić, 2020). U visokoplaninskim predelima su 32 planinska vrha nadmorske visine iznad 2.000 m.[187] Prema podacima Planinarskog saveza Srbije, u Srbiji ima 188 planina različitih visina (Planinarski savez Srbije, 2024).

U aktuelnoj Strategiji razvoja turizma u Srbiji se navodi da su naše planine atraktivne za letnji i zimski turizam. Između ostalog, leti su na raspolaganju brojne i raznovrsne pešačke, planinarske, alpinističke i speleološke rute i aktivnosti. Zimi su na raspolaganju brojne skijaške i snowboard staze raznih dužina i težina za sve kategorije korisnika – od početnika do takmičara. Planinski turizam je jedan od jedanaest turističkih proizvoda od posebnog značaja za razvoj turizma u Srbiji i jedan od četiri turistička proizvoda visokog prioriteta razvoja u periodu 2016-2021. godina. U Strategijji je navedeno da je neophodno uraditi detaljan Program razvoja turističkih proizvoda i Strateški marketing plan kao osnovu za koordinisane aktivnosti na svestranoj i efikasnoj promociji postojećih turističkih destinacija I kontinuirana ulaganja u aktivnosti na razvoju postojećih i naročito novih turističkih proizvoda.[188]

Program razvoja turističkih proizvoda nije urađen do 2024. godine. Urađen je 2023. godine samo Pravilnik o sadržini i načinu izrade Programa razvoja turističkog proizvoda i sadržini i načinu podnošenja predloga za donošenje Programa razvoja turističkog proizvoda.[189] Urađen je Strategijski marketing plan turizma Republike Srbije do 2025. godine.[190]

Urađen je nacrt Prostornog plana Republike Srbije od 2021. do 2035. godine. Plan je 2021. godine dat na javni uvid, ali nije nikada zvanično usvojen. Iz njega su date referentne karte: Turizam i zaštita prostora i Sistem urbanih centara i ruralna područja.[191]

187 Statistički godišnjak R. Srbije 2022, Republički zavod za statistiku

188 Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025., Sl glasnik RS br.98/2016

189 Pravilnik o sadržini i načinu izrade Programa razvoja turističkog proizvoda i sadržini i načinu podnošenja predloga za donošenje Programa razvoja turističkog proizvoda, Sl glasnik RS br. 82/2023.

190 Strategijski marketing plan turizma Republike Srbije do 2025. godine (https://mto.gov.rs/extfile/sr/201/Strategijski%20marketing%20plan%20turizma%20RS%20do%202025..pdf)

191 Prostorni plan Republike Srbije od 2021. do 2035. godine - Nacrt (2019), Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture, https://www.mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/javni-uvid-u-nacrt-prostornog-plana-republike-srbije-od-2021-do-2035-godine-i-izveshtaj-o

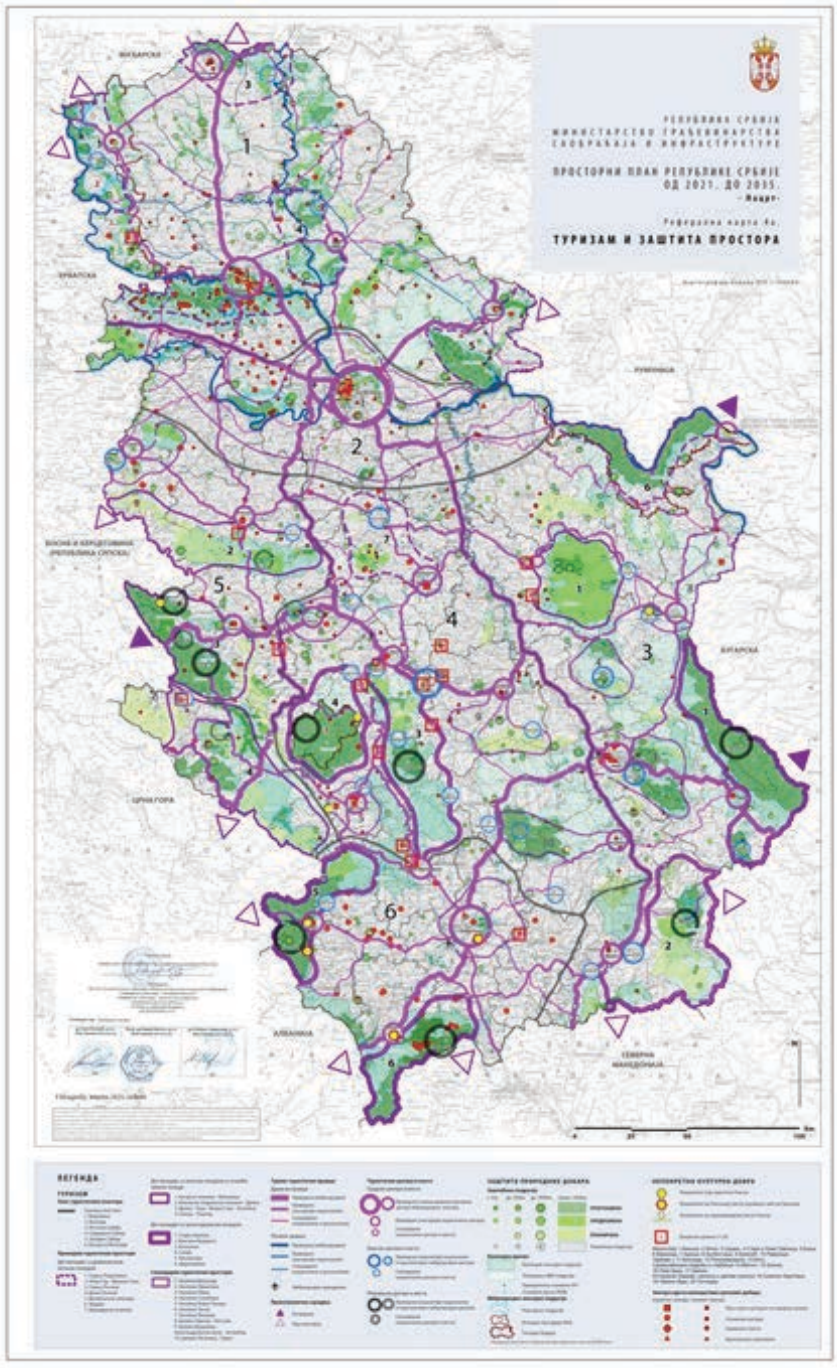
Kada se radi o planinskim područjima u Srbiji, osnovni problem ne samo njihovog turističkog razvoja već i ukupnog razvoja je ograničenost potencijala za razvoj. Ograničenost može biti apsolutna ili relativna. Apsolutno ograničenje može biti nedostatak kritične mase visokoplaninskog prostora i prirodnih resursa, značajno degradirana priroda itd. Relativno ograničenje može biti otežana saobraćajna dostupnost, slab elemenat ili elementi infrastrukture itd. Dominantni ograničavajući faktori održivog razvoja planinski područja Srbije su:

- Demografski faktor - depopulacija prostora; starenje stanovništva (prosečna starost raste iz godine u godinu, bila je 43,8 godina 2022. godine pri čemu su najbrojniji stanovnici starosti 65-69 godina);[192] negativna stopa prirodnog priraštaja (-7,0 ‰);[193] značajna neobrazovanost (od 5,7 miliona stanovnika starijih od 15 godina je oko 58.000 bez školske spreme i oko 300.000 sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem);[194]
- Socio-politički i ekonomski faktor - migracija stanovništva ka gradskim centrima u potrazi za poslom ili boljim poslom; dugogodišnje zapostavljanje planinskih područja zarad industrijalizacije i urbanizacije; nedovoljna primena dugoročnih strategija i operativnih programa razvoja; nepostojanje dovoljno svesti, na svim nivoima upravljanja, o mogućnostima razvoja; loša putna i komunalna infrastruktura (nedostatak savremenih saobraćajnica, slabo razvijena infrastruktura za smabdevanje pijaćom vodom i nedostatak pogona za prečišćavanje otpadnih voda);
- Faktor prostora i životne sredine - pretežno periferan geografsko-saobraćajni položaj, razbijena morfološka struktura i nedovoljna opremljenost naselja komunalnom infrastrukturom, javnim službama i drugim urbanim sadržajima; neadekvatna zaštita i prezentacija prirodnih vrednosti); degradacija šuma i malih vodotokova itd.;
- Upravni faktor - neprilagođenost zakonskog i planskog osnova realnim uslovima; administrativna i privredna podeljenost planinske teritorije; neadekvatna institucionalna organizovanost; neuspostavljanje GIS-a itd. (Dražić, 2020).

U Srbiji je u 2022. godini u planinskim centrima zabeleženo 2,8 miliona turističkih noćenja što je oko 23% od ukupnog broja turističkih noćenja u Srbiji. Najviše ih je bilo na Zlatiboru i Kopaoniku. Oko 85% noćenja u planinskim centrima su zabeležili domaći turisti. Broj turista je bio preko 804.000 domaćih i oko 145.000 stranih (Republički zavod za statistiku, 2023).[195]

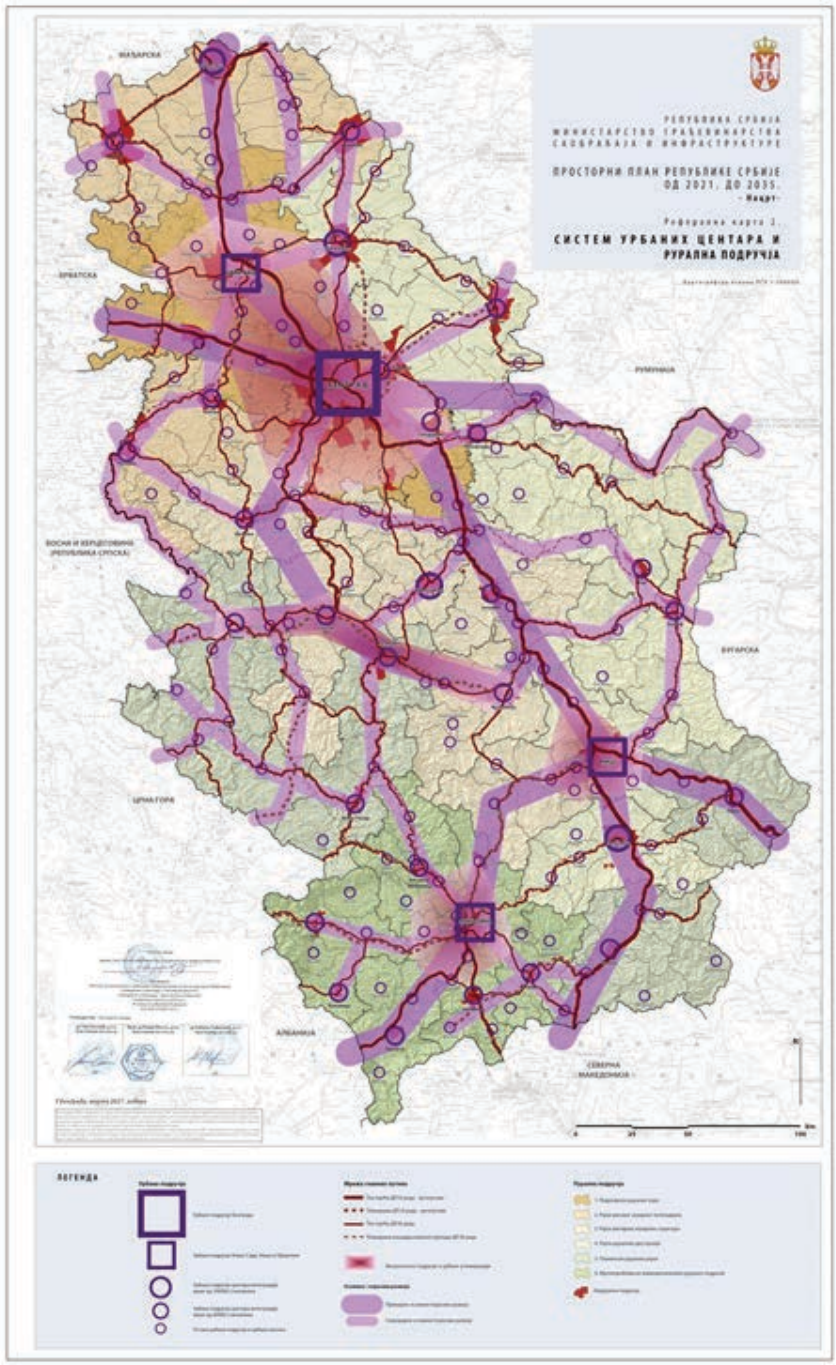
192 Republički zavod za statistiku (2023): Statistički godišnjak 2023, https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20232056.pdf
193 Isto
194 Isto
195 Isto

Slika 49. Referentna karta: Turizam i zaštita prostora

Izvor: Prostorni plan Republike Srbije od 2021. do 2035. godine - Nacrt (2019)

Slika 50. Referentна karta: Sistem urbanih centara i ruralna područja

Izvor: Prostorni plan Republike Srbije od 2021. do 2035. godine - Nacrt (2019)

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Objasnite specifičnosti planinskih područja kada je reč o uslovima za razvoj turizma i njegov održivi razvoj u takvim predelima?
2. Koji je dominantni oblik turizma zastupljen u planinskim područjima kakve su njegove implikacije na životnu sredinu?
3. Objasnite indikatore održivog turizma u planinskim područjima.
4. Da li je razvoj zimskog turizma i ekonomska korist koju donosi uticao na njegovo podsticanje od strane vlada u brojnim državama i koji su uočeni pozitivni uticaji ovog vida turizma na lokalnu zajednicu?
5. Navedite najpoznatije koncepte zaštite planinskih predele u Evropi i svetu.
6. Kako se ispoljava uticaj globalnog otopljavanja na paradigmu sezonskog karaktera planinskog turizma i koji je značaj "Planinskog partnerstva" za zaštitu ovih područja?
7. Opišite značaj održivog planinskog turizma u svetu njegov doprinos stvaranju alternativa za lokalnu zajednicu.
8. Kakav je karakter planinskog turizma u Evropi i koja su predviđanja OECD s tim u vezi?
9. Na koji način klimatske promene menjaju dosadašnju turističku privredu u planinskim regionima Evrope i koja su nova rešenja za prevazilaženje problema.
10. Objasnite potencijal Republike Srbije za razvoj planinskog turizma.
11. Na koji način aktuelna Strategija razvoja turizma Republike Srbije sagledava domaći planinski turizam.
12. Navedite i objasnite dominante ograničavajuće faktore održivog razvoja planinskog turizma u Republici Srbiji..
13. Koji su ključni dokumenti koji se tiču razvoja planinskog turizma u Republici Srbiji doneti u prethodnoj deceniji i šta govore statistički podaci o posećenosti ovih destinacija?
14. Prema referentnoj karti o turizmu i zaštiti prostora u Republici Srbiji, kakva je distribucija istih i u kom delu zemlje figurira najveći broj valorizovanih planinskih destinacija?
15. Da li blizina urbanih gradskih sredina i urbanizacija uopšte može biti ugrožavajući faktor za razvoj planinskog turizma i lokalnih zajednica u Republici Srbiji. Da li poznajete takav primer iz prakse'

Vežbe

- ✓ Analiza mogućnosti doprinosa turizma održivom korišćenju šumskih i lovnih resursa na odabranom planinskom području

PRIMER DOBRE PRAKSE

"Planinska sela" za održivi razvoj turizma u Alpima

"Planinska sela" je inicijativa pokrenuta da bi se pozabavila negativnim posledicama razvoja turizma na životnu sredinu i društvo. Ona promoviše više održivi oblik turizma usvajanjem osećaja odgovornosti za prirodno i kulturno nasleđe evropskih Alpa. Cilj joj je da doprinese primeni Alpske konvencije, međunarodnog sporazuma za zaštitu i održivi razvoj Alpa, na lokalnom nivou. Osam alpskih država – Austrija, Francuska, Nemačka, Italija, Lihtenštajn, Monako, Slovenija i Švajcarska, kao i EU su potpisnici sporazuma. Inicijativa je pokrenuta 2008. godine a sredinom 2021. godine je uključivala 35 sela u Austriji, Nemačkoj, Italiji, Sloveniji i Švajcarskoj, sa preko 44 hiljade stanovnika i na površini od oko 3.000 km2. Sela koja žele da budu uključena moraju da ispunjavaju set strogih kriterijuma, uključujući:

- davanje podrške lokalnoj kulturi i tradiciji,
- realizovanje održivih turističkih opcija, sa fokusom na planinske aktivnosti,
- aktivno čuvanje prirode i predela, uključujući izbegavanje velikih novih infrastrukturnih aktivnosti,
- planiranje razvoja u harmoniji sa onim što već postoji,
- podržavanje lokalnih farmskih, šumarskih i drugih proizvođača,
- promovisanje razmene među selima uključenim u inicijativu.

Definisana je i grupa ciljeva koja osigurava napredak u održivom turizmu, uključujući: budući razvoj javnog transporta i infrastrukture, povezanost među inicijativama za promociju lokalne kulture koje se organizuju na turističkoj destinaciji, razvoj specifičnih vodiča i mapa, uspostavljanje usluga u rezervatima prirode koji kombinuju turizam i zaštitu prirode itd.

Jedinstvenost inicijative "Planinska sela" čine dva ključna elementa: transnacionalnost i pristup baziran na uključivanju aktera na turističkoj destinaciji i njihovoj saradnji, kao i uključivanju i međusobnoj saradnji sela uključenih u mrežu.

Sela održavaju godišnje sastanke radi razmene iskustava i razvoj novih projekata. Jedan od najvećih izazova inicijative "Planinska sela" je održavati lokalne aktere zainteresovanim i angažovanim. Na početku je često samo jedna osoba vodila lokalne aktivnosti. Pet godina kasnije je odgovornost za vođenje aktivnosti često počela da se deli na više osoba.

Svako selo je jedistveno kada se radi o postojećoj infrastrukturi, ekonomskoj snazi, kulturi i pristupu životu generalno. Ali, sva ona dele ubeđenost da se razvoj turizma ne povezuje striktno sa razvojem infrastrukture. Bogatstvo turističkih objekata i usluga može se takođe graditi i na temeljima zasnovanim na prirodi i kulturnim specifičnostima a osnova je ulaganje lokalne zajednice.

Kreairanje zajedničke vizije turističkog razvoja među različitim akterima je i izazovno i nagrađujuće. Ideal inicijative "Planinska sela" je da meštani treba da stanu iza svojih sela što je još jedna važna lekcija koju treba istaći iz dosadašnjeg uspeha projekta (Romeo et al., 2021).

Deseto poglavlje

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA NA RURALNIM PODRUČJIMA

1. RURALNA PODRUČJA

Ne postoji jedinstveni međunarodni standard sa jedinstvenim kriterijumima za definisanje ruralnih područja. Prema metodologiji OECD-a, postoje dva hijerarhijska nivoa geografskih jedinica - lokalne zajednice i regioni, za koje postoji kriterijum ruralnosti. Lokalne zajednice su ruralne ako je njihova gustina naseljenosti ispod 150 stanovnika po kvadratnom kilometru. Regioni su: izrazito ruralni ako više od 50% stanovnika živi u ruralnim lokalnim zajednicama sa manje od 150 stanovnika po km^2, značajno ruralni ako 15-50% stanovnika živi u ruralnim lokalnim zajednicama sa manje od 150 stanovnika po km^2, izrazito urbani ako manje od 15% stanovnika živi u ruralnim lokalnim zajednicama sa manje od 150 stanovnika po km2 (Vujičić i dr., 2015).

2. RURALNI TURIZAM

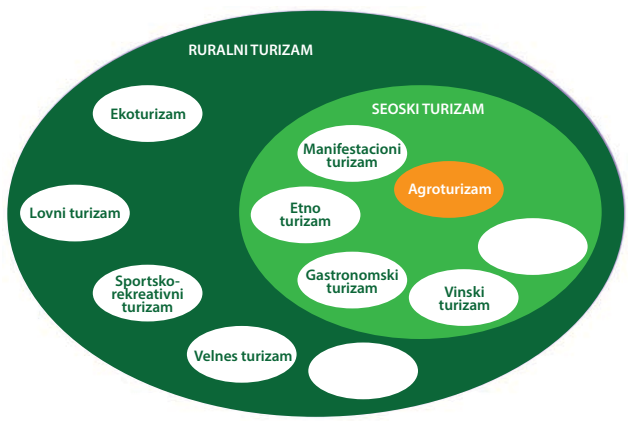
Prema definiciji UNWTO, ruralni turizam je "vrsta turističke aktivnosti u kojoj je iskustvo posetioca povezano sa širokim spektrom proizvoda i usluga koje su generalno povezane sa aktivnostima u prirodi, poljoprivredom, ruralnim načinom života i kulturom". Takođe prema UNWTO, "aktivnosti u ruralnom turizmu se odvijaju u neurbanim, odnosno ruralnim područjima koja poseduju sledeće karakteristike: niska gustina naseljenosti, pejzaž i korišćenje zemljišta u kojima dominiraju poljoprivreda i šumarstvo, tradicionalna društvena struktura i način života" (UNWTO, 2008). Iz navedenog se može zaključiti da pojam ruralnog područja nije striktno definisan i ruralno područje se može opisati kao prostor sa selima, zaseocima i pojedinačnim poljoprivrednim gazdinstvima u kojima su poljoprivreda i šumarstvo glavne ekonomske delatnosti.

Ruralni turizam je, možda, najkompleksniji segment savremenih turističkih trendova. On nema dugu tradiciju. U Evropi se pojavio krajem 18. veka, kada su pojedinci, inspirisani duhom romantizma, krenuli u potragu za idiličnim selima kao potencijalnim „utočištem". U početku, više su ih zanimali romantični pejsaži nego seoska kultura. Ruralni turizam se danas svrstava u selektivni turizam. Pojam „selektivni turizam" se pojavio početkom 70. godina 20. veka. U selektivni turizam spadaju putovanja čiji je primarni razlog ostvarenje nekog posebnog interesovanja i uživanje u njemu: hobi, fizička aktivnost, određena tema ili vrsta destinacije, tj. atrakcije. Razvoj selektivnih oblika turizma se zasniva na supersegmentaciji tražnje i velikoj fleksibilnosti ponude. Turisti u selektivnom turizmu su, po pravilu, obrazovaniji, iskusniji i odgovorniji no što je to slučaj sa „tipičnim" turistima.

Najčešće su srednje životne dobi. Neretko se radi o pojedincima koji putuju sami. Destinacije selektivnog turizma mogu računati na posetioce sa većim platežnim mogućnostima (Rabotić, 2013).

U "Vodiču za ruralni turizam", bliže su određeni pojmovi: ruralni turizam, seoski turizam i agroturizam. **Ruralni turizam** je najširi pojam koji obuhvata sve turističke usluge u ruralnim sredinama, uključujući, na primer, seoski turizam, turizam u nacionalnim parkovima i parkovima prirode, avanturistički turizam, vinski turizam, gastro turizam, zdravstveni turizam (spa), lovni turizam, ribolovni turizam, verski turizam, kulturni turizam itd. Ruralni turizam ne mora obavezno da bude dopunska privredna delatnost kojom se ostvaruje dodatni prihod, već može biti i profesionalna delatnost: mali porodični hotel, konjički centar itd. **Seoski turizam** je uži pojam od ruralnog turizma i uključuje, na primer, agroturizam, ruralni kamp, sobe za degustaciju, etno sela, područja za piknik, etnografske zbirke, ruralne kuće za odmor, seoske manifestacije, ruralni pansion (noćenje sa doručkom), folklor, ruralni porodični hotel itd. Seoski turizam je širi pojam od turizma na poljoprivrednim gazdinstvima (turističko seosko porodično gazdinstvo) i vezan je za ambijent sela i njegovu užu okolinu i sve njegove delatnosti (poljoprivreda, manifestacije, gastronomija, folklor, etnologija itd). Turizam u ruralnom domaćinstvu (gazdinstvu) ili **agroturizam**, se isključivo odnose na oblik turističke usluge koja predstavlja dodatnu delatnost na imanju sa živom poljoprivrednom delatnošću, u sklopu koje se nude proizvodi proizvedeni na takvom gazdinstvu i usluge noćenja, služenja hrane i ostale usluge aktivnog odmora na turističkom seoskom porodičnom gazdinstvu. Agroturizam je oblik seoskog turizma (Erazmus +, 2023).

Slika 51. Odnos ruralnog, seoskog i agroturizma

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (Marković, 2019)

U ruralnu turističku ponudu se uz brojne pojedinačne lokacije – poljoprivredna gazdinstva, ruralni hoteli, ruralni kampovi i slično, mogu uključiti i čitava seoska naselja u atraktivnim predelima koja imaju očuvano graditeljsko nasleđe, dovoljno su infrastrukturno opremljena i saobraćajno dostupna. Seoska turistička naselja i njihova okolina moraju da raspolažu dovoljno atraktivnim prirodnim i antropogenim resursima za korišćenje u turizmu i da postoje dovoljni ljudski resursi – radno sposobni i edukovani stalni stanovnici. Uz to mora da:

- Postoji stalna poljoprivredna proizvodnja kojom se bavi lokalno stanovništvo a u kojima su turisti posmatrači i učesnici;
- Živ je tradicionalni način života koji obuhvata kulturu ishrane i oblačenja, tradicionalne zanate, običaje i tradicionalna okupljanja (posela, svetkovine, vašari itd.);
- Lokalno stanovništvo nije izolovano od turista niti je bezimeni davalac usluga u turizmu sa određenim radnim vremenom već prema turistima odnosi kao prema lokalnim stanovnicima;
- Turista živi sa domaćinom pod istim krovom i preko njega se uključuje u život porodice domaćina i čitavog sela.

Seoska turistička naselja prema sadržajima turističke ponude mogu biti:

- Samostalna naselja sa kompletnom turističko-kulturnom ponudom: smeštaj, ishrana, turističko-kulturni sadržaji;
- Naselja sa delimičnom turističko-kulturnom ponudom koja su uključena u druge oblike turističke tražnje – banje, zimske I letnje turističke centre i slično;
- Naselja sa manifestacionom turističko-kulturnom ponudom – vašari, sajmovi, festivali, umetničke kolonije i slično;
- Izletnička naselja u blizini gradskih centara;
- Ostala naselja koja se bave davanjem usluga: spremanje domaće hrane ili zimnice, prerada čajeva, davanje kurseva starih zanata: pletenje, tkanje i slično (Radonjić, 2011).

3. ODRŽIVI RAZVOJ RURALNOG TURIZMA

Često se smatra da je održivost sama po sebi svojstvena ruralnom turizmu jer privlači mali broj posetilaca koji su vrlo zainteresovani za lokalnu kulturu i tradiciju, nije potreban razvoj krupne infrastrukture itd. Međutim, dublja analiza pokazuje da to baš i nije tako tj. da održivost ruralnog turizma ima više dimenzija i time više ciljeva koje akteri treba da dostignu. Potrebno je ostvariti:

- ekološku održivost – razvoj turizma ne uzrokuje nepovratne promene u ekosistemu destinacije;
- društvenu održivost – lokalna zajednica je sposobna da prihvati turizam bez stvaranja društvenog nesklada;
- kulturnu održivost – lokalna zajednica je sposobna da sačuva svoju karakterističnu kulturu;
- ekonomsku održivost – ekonomska dobit od turizma je veća od troškova koje ima lokalna zajednica kao i pojedinačni akteri (Radonjić, 2011).

Tabela 30. Pozitivni i negativni efekti ruralnog turizma

Društveno – ekonomski uticaji ruralnog turizama	
Pozitivni	- Obezbeđuje izvor novih alternativnih prihoda i zaposlenja - Pomaže da se smanji nejednakost polova i druge nejednakosti u društvu - Podstiče kolektivnu aktivnost lokalne zajednice - Pomoć pri obnovi napuštenih imanja - Daje mogućnost ponovnog naseljavanja oblasti koje bi se inače praznile od stanovništva
Negativni	- Privredni odliv - Porast cena na lokalnom nivou - Promena lokalne strukture zaposlenosti
Ekološki uticaji ruralnog turizama	
Pozitivni	- Doprinos očuvanju i zaštiti životne sredine
Negativni	- Uništavanje staništa lokalne flore i faune - Bacanje smeća i drugi vidovi zagađenja - Zakrčenja i drugi problemi u saobraćaju - Širenje građevinske aktivnosti - Malverzacije oko zemljišta

Kulturni uticaji ruralnog turizma	
Pozitivni	- Ojačavanje lokalne kulture - Oživljavanje nekih starih folklornih vrdnosti - Uvećanje ponosa, samopoštovanja i identiteta lokalnog stanovništva
Negativni	- Promene raznih aspekata lokalne kulture radi prilagođavanja potrebama tržišta - Uništavanje autohtone kulture, folklornih i običajnih vrednosti

Izvor: Plavša, 2007

Ruralni turizam zbog svoje kompleksnosti ima dve grupe indikatora održivosti:

- Indikatori održivog turizma malih i tradicionalnih ruralnih zajednica,
- Indikatori održivog turizma prirodnih predela i ekološki osetljivih lokaliteta.

Tabela 31. Indikatori održivog turizma malih i tradicionalnih ruralnih zajednica

Oblast	Indikatori održivog turizma
Uticaj infrastrukture i usluga	- Procenat prodavnica i usluga otvoren tokom godine - Nivoi investicija u infrastrukturu ili usluge - Procenat poslovanja koje je lokalnog karaktera
Prekoračenje lokalnih normi ponašanja	- Broj incidentnih situacija - Zadovoljstvo lokalnog stanovništva nivoom razvoja turizma - Procenat lokalnog stanovništva koje favorizuje turizam i želi da se on više razvija I onih koji su suprotnog mišljenja
Turizam kao katalizator društvenih i kulturnih promena	- Odnos prosečnog broja turističkih dolazaka prema broju lokalnih stanovnika - Procenat stanovnika koji govori neki strani jezik - Procenat promena tradicionalnih običaja (jezik, religija, ceremonije itd.) - Procenat lokalnog stanovništva koje je zabrinuto za gubitak lokalne kulture - Procenat novih zgrada koje se svojim izgledom uklapaju u tradicionalnu arhitekturu i ambijent
Preusmeravanje dohotka od turizma ka zajednicama	- Procenat lokalnog stanovništva koje je zaposleno u turizmu i vezano za njega - Procenat lokalnog dohotka koji potiče od bavljenja turizmom - Prosečna plata u turizmu - Procenat mladih kojima je omogućeno da se zaposle u turizmu

Oblast	Indikatori održivog turizma
Učešće u turističkom razvoju i menadžmentu	- Količina mesečno odvezenog otpada u tonama - Mišljenje turista o količini prisutnog smeća - Mišljenje lokalnog stanovništva o količini prisutnog smeća
Zadovoljstvo turista lokalnom tradicijom i autentičnim nasleđem	- Nivo zadovoljstva turista

Izvor: WTO, 2004

Tabela 32. Indikatori održivog turizma prirodnih predela i ekološki osetljivih lokaliteta.

Oblast	Indikatori održivog turizma
Ekološka vrednost	
Reprezentativnost – da li resursi imaju izvorne odlike	- Broj tipičnih vrsta na lokalitetu - Broj jedinstvenih retkih vrsta na lokalitetu
Jedinstvenost – osobenost mesta u poređenju sa nekim drugim	- Procenat zastupljenosti areala retkih i vrednih vrsta na području - Broj pojedinačnih primeraka u populaciji retkih i jedinstvenih vrsta - Procenat endemičnih vrsta nalokalitetu
Nivo zaštite lokaliteta	- Procenat teritorije koja se nalazi pod nekim vidom zaštite - Zastupljenost međunarodnih statusa zaštite: UNESKO baština, MAB rezervati biosfere, RAMSAR… - Indikatori koji se odnose na zaštićena prirodna dobra
Turistička vrednost	
Krhkost – stepen osetljivosti na uticaje turizma i rekreativnih aktivnosti	- Broj vrsta i broj endemičnih vrsta - Broj ugroženih vrsta i broj ugroženih endemičnih vrsta - Populacija svih zastupljenih vrsta - Promenljivost broja vrsta i jedinki u nekom vremenskom periodu

Oblast	Indikatori održivog turizma
Izvodljivost turizma: pristupačnost, menadžment, kapaciteti zaštite i unapređenja, ekonomska održivost u regeneraciji, poslovanju i troškovima održavanja itd.	- Procenat prihvatljivosti turističkih aktivnosti za lokalnu zajednicu - Popis atraktivnosti – pirodnih pojava, biljnih i životinjskih vrsta, predela itd. - Broj opservacija biljnih I životinjskih vrsta tokom određenog perioda vremena - Broj dana po sezoni sa opservacijama prirodnih pojava - Profitabilnost turističkih aktivnosti na lokalitetu - Kapacitet menadžmenta: postojanje organa menadžmenta, planovi, program regeneracije - Troškovi organizacije, zaštite i regeneracije područja - Neophodno vreme za potpunu regeneraciju predela u slučaju degradacije
Edukativno-interpretativna vrednost predela u važnim temama – prirodne nauke, istorija i lokalna tradicija	- Mogućnost za edukaciju i interpretaciju lokaliteta: prisustvo turističkog vodiča, štampanih materijala, info tabli, tematskih staza, vizitorskih centara, škola u prirodi itd. - Prirodna i edukativna vrednost koju ocenjuju edukatori, nevladine organizacije, turoperateri itd.
Pristupačnost – koliko je jednostavno doći do destinacije	- Broj kvalitetnih i pristupačnih pravaca ka destinaciji kopnom, vodom i vazduhom - Procenat lokaliteta koji je dostupan osobama sa invaliditetom
Atraktivnost – parametri: estetski, emocionalni i opažene prirode	- Estetska procena resursa i vrednost kod turista - Prisustvo ključnih ekoloških pojava na lokalitetu u medijima i turističko-promotivnim materijalima
Noseći kapacitet lokaliteta	- Prihvatljiv broj turista iz ugla opažanja posetilaca - Prihvatljiv broj turista iz ugla kapaciteta opreme i turističkih objekata - Prihvatljiv broj turista prema stručnim procenama - Prihvatljiv broj turista prema arealu biljnih i životinjskih vrsta
Menadžment lokaliteta	
Menadžment plan turizma za lokalitet	- Postojanje plana
Regulacija i uređenje prema relevantnim zakonima	- Postojanje zakona koji regulišu lov, ribolov, šumarstvo itd. - Procenat teritorije uređene zoniranjem i procena obima turističkog korišćenja po zonama

Oblast	Indikatori održivog turizma
Intenzitet korišćenja	- Broj i poreklo posetilaca tokom dana, meseca i sezone - Prosečna dužina boravka posetilaca - Broj turoperatora kojima je dozvoljeno da posluju na lokalitetu
Turistički menadžment kapaciteta lokaliteta	- Izdaci za menadžment i kontrolu - Procenat resursa koji su dodeljeni ili zahtevani u administraciji menadžmenta lokaliteta
Doprinos turizma zaštiti destinacije	- Prihod ostvaren od turističkih poseta - Dozvole za boravak na teritoriji - Donacije posetilaca i turoperatera - Prihodi od usluga vodiča I drugih usluga - Donacija opreme - Prodaja informativnog materijala, rukotvorina, suvenira itd.
Menadžment turističkog korišćenja prostora	
Putevi i staze	- Procenat gubitka zemljišta na stazama - Broj lokaliteta sa erozijom zemljišta duž pešačkih ili biciklističkih staza - Procenat zaštićenog područja koje je erodirano ili degradirano - Saobraćajna gužva: prosečno vreme prelaska puta u sezoni i van sezone
Kampovi i materijalna baza	- Površina za kampovanje po jednom šatoru - Broj dozvoljenih ložišta za vatru na površini za kampovanje - Broj lokaliteta sa pojavom erozije na površini za kampovanje - Ukupna koncentracija kamping aktivnosti u broju osoba po m^2 - Odnos broja kampera i toaleta - Broj smeštajnih jedinica - Procenat poseda kampa unutar destinacije
Učešće lokalnog stanovništva	
Zajednice lokalnog stanovništva	- Procenat lokalnih proizvoda i usluga koje konzumiraju turisti. Najmanje 70% roba i usluga u turističkom poslovanju mora biti proizvedeno i naručeno kod lokalnog stanovništva ili firmi. - Zaposlenost lokalnog stanovništva u institucijama zaštite i turističke delatnosti - Nivo zadovoljstva lokalnog stanovništva razvojem turizma u njihovom području, naročito po pitanju stanja prirode i životne sredine - Nivo pomoći usmerene na stanje lokalne životne sredine: broj lokalnih akcija radi podizanja svesti o životnoj sredini – kursevi, sastanci, promocije ekoloških sadržaja itd.

Oblast	Indikatori održivog turizma
Upravljanje ekosistemima	
Kvalitet vode	- Zagađenost površinskih i podzemnih voda - Zamućenost vodenih tokova
Zagađivanje vazduha i buka	- Intenzitet buke zbog prisustva vozila na motorni pogon što je za turiste remetilački faktor u prirodnim predelima
Uticaj na biljni i životinjski svet	- Popis biljnih i životinjskih vrsta - Veličina populacije vrsta od posebnog značaja - Broj vrsta flore I faune koje nisu autohtone - Nivo krivolova i ilegalnog izlova ribe u špicu sezone - Prpcentni gubitak vrsta zbog toga što se koriste za izradu suvenira - Broj životinjski jedinki stradalih u ilegalnoj trgovini tokom sezone u poređenju sa vansezonom - Procenat infektivnih bolesti kod vrsta flore i faune - Učestalost popisa vrsta - Procenat promena vrsta - Primena indikatora koji se odnose na zaštićena prirodna dobra
Estetski kriterijumi	- Količina smeća u prirodnim predelima u korelaciji sa brojem turista - Prisustvo estetski degradiranih i vizuelno ružnih objekata - Prisustvo vidikovaca
Zadovoljstvo turista	
Posetioci	- Nivo zadovoljstva turista
Posrednici	- Procenat lokalnih turoperatera koji imaju pozitivno mišljenje - Procenat stranih turoperatera koji imaju pozitivno mišljenje

Izvor: WTO, 2004

Generalni cilj planiranja i upravljanja razvojem ruralnog turizma je ostvarivanje održivog razvoja odeđenog ruralnog područja uz poštovanje njegovih specifičnosti, očuvanje i afirmaciju autentičnih vrednosti predela i kulture kao i kvaliteta životne sredine. Razvoj ruralnog turizma je teritorijalno određen proces u kome, naročito u svetlu imperativne potrebe za održivim razvojem, moraju da učestvuju i daju svoj pozitivni doprinos razni akteri. Bitan činilac uspešnog planiranja i upravljanja razvojem ruralnog turizma je postojanje ravnoteže tj. partnerskog odnosa među brojnim akterima njegovog razvoja: individualnih pružalaca usluga, ruralnih organizacija i udruženja, lokalnih vlasti, turističkih organizacija, turoperatora, agencija, nevladinih organizacija, finansijskih organizacija i obrazovnih institucija. Potrebno je njihovo međusobno povezivanje

i koordinacija interesnih grupa u korišćenju prirodnih, ljudskih i finansijskih resursa zarad ostvarivanja boljeg životnog standarda ruralnog stanovništva i raznovrsnijeg i kvalitetnijeg doživljaja turista. Naročito je važna podrška javnog sektora u pogledu infrastrukture, što uključuje ne samo fizičke elemente, kao što su saobraćajna i turistička signalizacija, putevi, staze i atrakcije, vizitorski centri i slično, već i pomoć u organizaciji, edukaciji i marketingu. Osim javnog sektora i nevladine organizacije mogu značajno da doprinesu obrazovanju i savetodavnim uslugama ruralnom stanovništvu u oblasti ruralnog turizma, naročito onima koji su novi u tom poslu: osnovna znanja o turizmu, načinu njegovog funkcionisanja, principima održivog razvoja, ali i konkretne veštine koje se tiču samog „vođenja posla“ (Rabotić, 2013).

“Vodič za ruralni turizam” (Erazmus +, 2023) daje i detaljnije objašnjava korake u razvoju održivog poslovanja u ruralnom turizmu, a koje treba preći za nekoliko godina:

- Evidentirati sve svoje resurse,
- Informisati se o trenutnoj tržišnoj ponudi i potražnji,
- Konsultovati potencijalne turiste,
- Istražiti konkurente i potencijalne saradnike,
- Pridružiti se odgovarajućim grupama, uzdruženjima, klasterima itd.,
- Učiti o poslovanju od razvojnih agencija, privrednih komora, lokalnih akcionih grupa itd.,
- Osigurati imovinu i sve drugo što može napraviti problem u poslovanju,
- Napisati poslovni i marketinški plan,
- Početi poslovanje štedljivo i u malom obimu,
- Učiti iz svog iskustva i prilagođavati se situaciji,
- Širiti se samo kada to ispunjava ciljeve određene na početku pokretanja poslovanja.

3.1. RURALNI TURIZAM U SVETU

U svetu je 2023. godine preko 3,4 milijarde ljudi (oko 43% ukupne svetske populacije) živelo u ruralnim oblastima.[196] Globalno tržište ruralnog turizma je vredelo preko 102 milijarde dolara u 2023. godini uz realnu projekciju da će vredeti preko 198 milijardi dolara 2033. godine. Ovo tržište posebno napreduje u zemljama u razvoju gde je ruralni turizam način da siromašniji deo stanovništva pristojno zarađuje. U razvijenim zemljama je ruralni turizam više okrenut odmoru i opuštanju nego doživljavanju lokalnih kultura. Dok seoski turizam postaje sve popularniji među svim starosnim grupama, najviše privlači populaciju starosti 55-59 godina. Razloga za to ima više: zainteresovanost za upoznavanje lokalnih ruralnih kultura, laka transportna pristupačnost, relativno jeftiniji boravak u odnosu na druge vidove turizma, bekstvo od gužve i užurbanog načina života, uživanje u samoći itd. (Future Market Insights, 2024).

Ruralna područja, naročito u zemljama u razvoju, retko imaju komunalnu infrastrukturu koja je dovoljna da podrži masovni turizam. Na primer, problem je komunalna infrastruktura za prikupljanje, transport i tretman otpada. Pre pojave ruralnog turizma su se stanovnici ruralnih oblasti uglavom bavili poljoprivredom. Otpad koji su stvarali je bio količinski ograničen i u značajnoj meri organski pa se mogao bezbedno vratiti u prirodu u ciklus kruženja organske materije. Sada se, zahvaljujući rastu ruralnog turizma, stvara više otpada, naročito neorganskog otpada. Bezbedno odlaganje otpada postaje sve više problematično u ruralnim regionima jer im nedostaje neophodna infrastruktura pa otpad spaljuju i/ili odlažu na otvorene deponije što nije dobro za životnu sredinu a ni za ruralni turizam (Future Market Insights, 2024).

Svetska turistička organizacija (UNWTO) je 2021. godine pokrenula inicijativu „Best Tourism Villages“[167] u cilju promovisanja sela širom sveta koja uspešno implementiraju turizam za očuvanje kulturne baštine i podsticanje održivog razvoja. Ova sela nude autentična kulturna, prirodna i društvena iskustva, dok istovremeno doprinose ekonomskom razvoju lokalnih zajednica. Prema UNWTO da bi neko selo bilo kandidovano, mora da ispunjava određene uslove: da ima do 15.000 stanovnika, da se nalazi u ruralnom pejzažu sa tradicionalnim aktivnostima poput poljoprivrede ili ribolova, i da čuva stil života i vrednosti zajednice. Poseban značaj se pridaje očuvanju kulturne baštine, prirodne lepote, primeni održivih turističkih praksi i uključivanju lokalnog stanovništva u turistički razvoj.

196 https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL?locations=ET2

Svake godine UNWTO bira nova sela na osnovu njihove predanosti održivosti, jedinstvene kulture i tradicije. Primeri prepoznatih sela uključuju:

1. **Alberobelo (Italija)** – poznato po Trulli kućama i tradicionalnoj arhitekturi.
2. **Macuri (Japan)** – selo s bogatim festivalima i očuvanom tradicijom.
3. **Ollantaitambo (Peru)** – poznato po istorijskim ruševinama Inka i prirodnim lepotama.
4. **Mokra Gora (Srbija)** – selo koje se ističe obnovljenom železnicom „Šarganska osmica", prirodnim lepotama i očuvanom tradicijom, koje je 2021. godine uvršteno među najbolja turistička sela prema UNWTO.

3.2. RURALNI TURIZAM U EVROPSKOJ UNIJI

U 2023. godini je u ruralnim oblastima Evropske unije živelo preko 109 miliona stanovnika što je preko 24% od ukupnog broja stanovnika EU.[198]

Prema podacima Eurostat-a iz 2021. godine, u ruralnim područjima EU je oko 44% ukupnog broja ležaja u turističkom smeštaju. U ruralnom turizmu je ostvareno oko 37% od ukupnog broja turističkih noćenja. U apsolutnim brojevima, najveći broj kreveta u ruralnim područjima su imale EU države: Francuska, Italija, Nemačka, Španija, Grčka, Austrija i Hrvatska, a većina njih (osim Italije i Španije) takođe imaju više kreveta u ruralnim oblastima nego u gradovima, mestima ili predgrađima (Šajn, Finer, 2023). Koristeći ove proporcije i podatak Eurostat-a da je u 2023. godini bilo 2,9 milijardi turističkih noćenja u EU,[199] dolazi se do preko 1 milijarde noćenja u ruralnom turizmu u EU u 2023. godini.

Ruralni turizam se udaljio od svojih početaka kao "turizam na farmi" i prerastao u kompleksan biznis koji danas obuhvata smeštaj, usluge ishrane i pića, atrakcije, sport i aktivnosti vezane za prirodu, umetnost i zanate, muzeje, biblioteke, zabavu, itd. Mnoge farme su postepeno odustale od poljoprivrede i fokusirale se samo na turizam. Novi preduzetnici, koji nikad nisu bili poljoprivrednici, preselili su se iz gradova na selo i takođe ušli u sektor ruralnog turizma. Ruralni turizam je tokom korona ludila dobio na privlačnost, jer su ljudi počeli da daju prioritet

197 https://tourism-villages.unwto.org/en/
198 https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL?locations=EU
199 https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240308-1

osamljenim odredišta do kojih se moglo doći automobilom. Ruralni turizam se, kao i drugi vidovi turizma, suočava sa izazovima novih EU ludila – zelene i digitalne tranzicije, i realnim izazovima specifičnim za ruralna područja kao što su neadekvatna infrastruktura i nedostatak ljudskih resursa zbog depopulacije i sve veće konkurencije gradskog turizma, obnovljenih odmarališta i krstarenja (Šajn, Finer, 2023).

3.3. RURALNI TURIZAM U SRBIJI

Na osnovu Master plana održivog razvoja ruralnog turizma u Republici Srbiji iz 2010. godine, urađen je i usvojen Program razvoja održivog ruralnog turiizma u Republici Srbiji. Prema navedenom Programu, 85% teritorije Srbije je ruralno. [200]

U 2023. godini je u ruralnim oblastima Srbije živelo preko 2,8 miliona stanovnika što je oko 43% od ukupnog broja stanovnika Srbije.[201]

Prema podacima Ministarstva turizma i omladine Srbije, u Srbiji početkom 2024. godine, na portalu E-turista ima oko 800 registrovanih seoskih turističkih domaćinstava sa oko 2.600 soba ukupnog kapaciteta preko 6.000 kreveta. U 2023. godini je zvanično registrovano oko 155.000 noćenja u seoskim turističkim domaćinstvima, od čega je oko 120.000 noćenja domaćih turista.[202]

Prema vodiču "Kako započeti posao u ruralnom turizmu Srbije" (Selaković, 2019), elementi snage, mogućnosti, slabosti i pretnje uspostavljanju i razvoju ruralnog turizma u Srbiji su:

200 Program razvoja održivog ruralnog turiizma u Republici Srbiji, Sl. glasnik RS br. 85/2011
201 https://data.worldbank.org/country/serbia?view=chart
202 https://biznis.rs/vesti/srbija/u-srbiji-za-trecinu-vise-seoskih-turistickih-domacinstava-nego-pre-dve-godine/

Snage ruralnog turizma

- Skrivene lepote i vrednosti prostora;
- Prirodne i antropogene turističke vrednosti;
- Zaštićena prirodna područja;
- Uključivanje lokalne zajednice;
- Lokalno znanje i potencijali lokalne radne snage;
- Poslovi u lokalnom vlasništvu;
- Dostignut stepen razvoja i organizovanosti ruralnog turizma;
- Konkurentne cene;
- Prepoznatljiva gastronomija;
- Gostoljubivost i pozitivan stav lokalnog stanovništva prema turistima.

Slabosti ruralnog turizma

- Demografska struktura ruralnog područja i depopulacija ruralnih područja;
- Nedovoljna koordinacija na svim nivoima na rešavanju problema koji utiču na razvoj i unapređenje održivog razvoja ruralnih područja (saobraćajna infrastruktura, komunalna mreža, PTT, zdravstvena zaštita, policija, trgovina, ugostiteljstvo...);
- Nedovoljno poznavanje destinacije;
- Nedostatak adekvatnih kapaciteta s obzirom na resurse (broj i kvalitet smeštajnih kapaciteta)
- Niska popunjenost smeštajnih kapaciteta seoskih turističkih domaćinstava sa visokim stepenom sezonalnosti;
- Nedovoljna osmišljenost sadržaja boravka;
- Nedostatak finansija;
- Nedovoljna turistička signalizacija;
- Nedovoljna zainteresovanost turističkih agencija i turoperatora za prodaju turističkog proizvoda;
- Nedostatak turističkih programa;
- Nedovoljna i neadekvatna promocija;
- Neobaveštenost lokalnog stanovništva o značaju turizma.

Mogućnosti ruralnog turizma

- Stvaranje novih mogućnosti za zapošljavanje;
- Stvaranje dodatnih prihoda domaćinstva;
- Lakši plasman poljoprivrednih i zanatskih proizvoda domaćinstva;
- Mogućnost učešća na javnim konkursima koji su usmereni na unapređenje života na selu i razvoj ruralnog turizma;
- Mogućnost uspostavljanja i razvoja saradnje sa drugim udruženjima koja se bave razvojem ruralog turizma na području okolnih opština, države ali i prekogranične saradnje;
- Poboljšanje infrastrukture (saobraćajne, komunalne, socijalne i si);
- Stvaranje novih turističkih lokaliteta i destinacija;
- Stvaranje izletničkih zona i pravaca;
- Stvaranje oaza mira i zadovoljstva u očuvanom okruženju;
- Stvaranje autentičnih raznovrsnih ponuda;;
- Uključivanje novih kulturnih sadržaja;
- Uključivanje turista u autentičnu lokalnu zajednicu;
- Razvijanje odgovornosti pojedinaca i društvenih zajednica za očuvanje životne sredine.

Pretnje ruralnom turizmu

- Umanjivanje vrednosti pojedinih aktivnosti lokalnog stanovništva;
- Napuštanje tradicionalnih delatnosti;
- Neadekvatno i nepotpuno tržišno pozicioniranje ponude ruralnog turističkog proizvoda
- Neadekvatno usklađivanje razvoja turizma sa razvojem aktivnosti važnih za lokalnu zajednicu;
- Neadekvatno korišćenje prirodnih i antropogenih resursa;
- Niska ekološka svest lokalnih zajednica o značaju zaštite životne sredine.

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Definišite ruralna područja u skladu sa raspoloživim saznanjima i teorijskim odrednicama.
2. U skladu sa definicijom UNWTO objasnite pojam ruralnog turizma i njegovu kompleksnost.
3. Objasnite odnos između ruralnog, seoskog i agroturizma.
4. Šta čini ruralnu turističku ponudu i na koji način se ona može proširiti?
5. Objasnite višedimenzionalnost održivog ruralnog turizma.
6. Opišite pozitivne i negativne efekte ruralnog turizma.
7. Koji su pokazatelji kompleksnosti ruralnog turizma, sa osvrtom na definisanie indikatore održivog turizma malih ruralnih zajednica, prema WTO.
8. Objasnite indikatore održivog turizma, prema oblastima u okviru prirodnih predela i ekološki osetljivih lokaliteta, u skladu sa zaključcima WTO.
9. Koji su ciljevi i svrha planiranja i upravljanja razvojem ruralnog turizma na principima održivosti?
10. Kako se zove publikacija i koja uputstva sadrži, u kojoj su data detaljna objašnjenja koraka u razvoju održivog poslovanja u ruralnom turizmu?
11. Objasnite distribuciju ruralnog turizma na globalnom nivou, ekonomske benefite koje obezbeđuje i koji su negativni efekti njegovog rasta u ruralnim područjima.
12. Šta govore statistički podaci razvoja turizma u ruralnim oblastima na prostoru EU?
13. Da li je razvoj ruralnog turizma u Evropi, prerastao svoje prvobitne oblike i koji savremeni preduzetnički trendovi ga prate?
14. Na kom, ključnom dokumentu se zasniva razvoj održivog ruralnog turizma u Republici Srbiji i šta govore podaci o njegovom razvoju.
15. Objasnite elemente uspostavljanja i razvoja ruralnog turizma u Republici Srbiji koristeći SWOT analizu.

Vežbe

✓ Studija izvodljivosti razvoja lovnog i ruralnog turizma

PRIMER DOBRE PRAKSE

GOSTOLJUBLJE

Gostoljublje[173] je seoski turistički kompleks u Mionici na obroncima planine Maljen, na nadmorskoj visini 600 metara. Osnovna delatnost je davanje usluga smeštaja i ishrane u seoskom turizmu. Poslovanje je započeto 2002. godine i od tada se stalno uvećavaju smeštajni i ostali kapaciteti kao i ponuda sadržaja. Danas se etno selo Gostoljublje prostire na 12 ha. Na 2 ha su objekti za smeštaj gostiju – vajati, apartman i luksuzna vila. Sedam vajata apartmanskog tipa, građenih u tradicionalnom stilu, je za po jednu porodicu. Osmi vajat ima tri odvojena apartmana sa zasebnim ulazima. Osim vajata, na raspolaganju su i apartman Čardak sa zasebnim dvorištem i izdvojena spratna komforna lux vila Wass House.

Gosti se hrane u restoranu kapaciteta 60 mesta u sali i 30 mesta na terasi. Restoran je zatvorenog tipa, samo za goste sa pansiona i goste po najavi. Obroci se služe u vidu polupansiona na bazi švedskog stola i domaće hrane proizvodene u domaćinstvu ili nabavljene od komšija i lokalnih proizvođača iz Kosjerića i sa Divčibara. Prostor restorana moguće je koristiti i za proslave, ručkove, seminare i slične događaje.

U okviru kompleksa je otvoreni bazen površine 54 m^2 i prostor za sunčanje, veliki dečiji park sa spravama za igru, izletište "Obrežak" sa vidikovcem i roštiljem, kao i svakodnevne poljoprivredne aktivnosti koje su često interesantan sadržaj prvenstveno za decu. U domaćinstvu se nalazi i farma sa većinom domaćih životinja tipičnih za ovo planinsko područje, kao i voćnjak sa oko 800 stabala šljiva, pa se u ponudi gostima pored domaće rakije i pekmeza od šljiva mogu naći i med, sokovi, slatka i drugi proizvodi.

Odmah iznad smeštajnog kompleksa nalazi se izletište odakle se može posmatrati zalazak sunca iznad Povlena i Medvednika. Na izletištu se nalazi letnjikovac sa velikom učionicom, kupatilima i toaletima, roštilj i nekoliko sprave za igru dece. Isti prostor može se koristiti i za kampovanje.

Gostoljublje pruža kompletnu uslugu u organizovanju poslovnih skupova, seminara i team building – a. Uz prostor restorana, na raspolaganju su WIFI internet, ozvučenje, projektor i video beam. Uz prethodnu najavu i dogovor, mogu se organizovati i usluge prevodioca, kao i druge usluge po zahtevu.

203 https://kosjericblog.wordpress.com/2015/12/24/domacinstvo-gostoljublje/https://www.gostoljublje.com/

Slika 52. Gostoljublje

Izvor: https://www.gostoljublje.com/

Takođe se mogu organizovati privatne proslave poput rođendana, svadbi, matura ili drugih proslava. Gosti mogu iznajmiti bicikle ili imati organizovan panoramski spust biciklima sa Divčibara do Gostoljublja 17 km, ili sa brda Subjel 8 km. Za ljubitelje šetnje tu su desetine kilometara staza kroz više sela. Šetnja može biti od 2 km do 30 km gde se mogu posetiti termalni izvor, vodopad Skakavci, jezero Rosići, vrh Subjel, crkve Sveti Luka u Subjelu i Uspenje Presvete Bogorodice u Ražani, vidikovac i otvorene farme gde se mogu kupiti sveže voće, povrće, sir itd.Informacije o Gostoljublju su dostupne na internetu: www.booking.com, www.facebook.com, www.instagram.com, https://selo.rs.

Jedanaesto poglavlje

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA NA MARITIMNIM PODRUČJIMA

1. TERMINOLOGIJA I KONCEPTUALNI OKVIR ODRŽIVOG MARITIMNOG TURIZMA

U skladu sa Konvencijom UN o pravu mora (United Nations Convention on the Law of the Sea - UNCLOS), **maritimna područja (eng. maritime zones)** se definišu kao *područja mora koja su utvrđena međunarodnim pravom i imaju jasno definisane granice*. Svaka zona nosi određena prava i obaveze za države koje ih kontrolišu. U slučajevima kada dve ili više država polažu pravo na isto područje, pravni status tih zona postaje ključan za pregovore i određivanje tačne granice (UN General Assembly, 1982)[204].

U geografskom kontekstu, **maritimno područje** označava područje koje se graniči sa morem ili ima najmanje polovinu svoje teritorije u krugu od 10 km od obale (European Commision, 2014).

Prema **Rečniku pojmova u turizmu Svetske turističke organizacije** (Belošević et al., 2018; UNWTO, 2025b):

- **Obalni turizam (eng. Coastal tourism)** se odnosi na aktivnosti kao što su *plivanje, surfovanje, sunčanje* i druge aktivnosti za slobodno vreme, rekreaciju i sport koje se odvijaju na obali mora, jezera ili reke. Blizina obale je uslov za usluge i sadržaje koji podržavaju obalni turizam.
- **Pomorski turizam (eng. Maritime tourism)** se odnosi na aktivnosti na moru kao što su *krstarenja, jedrenja, vožnja čamcem i nautički sportovi*, a obuhvata i sa njim povezane usluge i infrastrukturu na kopnu.
- **Turizam na unutrašnjim vodama (eng. Inland water tourism)** odnosi se na turističke aktivnosti kao što su krstarenje, jedrenje, vožnja čamcem i nautički sportovi koji se odvijaju na jezerima, rekama, barama, potocima, podzemnim vodama, izvorima, pećinskim vodama i močvarama.

U Springerovoj Enciklopediji turizma Jacob & Florido (2024) su definisali još jedan oblik turizma motivisan aktivnostima na vodi i pod vodom u morima, rekama, jezerima i sličnim sredinama radi rekreacije ili sporta - **nautički turizam.** Neke studije imaju poteškoće u njegovom jasnom razdvajanju od maritimnog/pomorskog ili obalnog/primorskog turizma. Ipak, nautički turizam se može opisati kao *odmor koji kombinuje aktivnosti na vodi sa uživanjem u prirodi, zahvaljujući turističkoj ponudi obalnih regiona*. Postoje dve glavne kategorije nautičkog turizma: **turizam krstarenja i nautičko-sportski turizam**. Nautičko-sportski turizam obuhvata aktivnosti poput navigacije na privatnim brodovima ili iznajmljenim jahtama.

204 https://un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

S druge strane, turizam krstarenja (u literaturi i praksi se mogu sresti i nazivi poput **kruz turizam** ili **kruzing turizam**) često se posmatra kao zasebna vrsta, jer turisti nemaju direktan kontakt sa morem, već je krstarenje uglavnom vid prevoza radi uživanja i opuštanja (Jacob & Florido, 2024).

Prema Papageorgiou (2016), maritimni i obalni turizam su blisko povezani, ali se razlikuju po karakteristikama. Maritimni turizam je u potpunosti zavisan od mora i obuhvata aktivnosti kao što su krstarenja, jedrenje, ronjenje, podvodni ribolov, skijanje na vodi i posmatranje morskih sisara. Iako se mnoge aktivnosti odvijaju na moru, infrastruktura i prateći objekti (luke, marine, vodičke i turističke usluge) nalaze se uglavnom na kopnu. U maritimni turizam su uključene razne kompanije – od malih operatera do velikih krstarećih korporacija. Obalni turizam se razlikuje od maritimnog turizma po tome što je njegova infrastruktura (hoteli, odmarališta i apartmani) isključivo na kopnu, obično blizu obale.

Prema Laziću i Košićevoj (2023) **primorski turizam** je najmasovniji oblik turističkih kretanja, zahvaljujući privlačnosti toplih morskih obala, suncu i čistom vazduhu. Suptropska primorska područja[205] spadaju među najposećenije turističke regione. Glavne atrakcije su **rekreativne aktivnosti**, poput kupanja, plivanja, veslanja, ribolova i sunčanja, kao i **estetska lepota obale** - ostrva, fjordovi, zalivi, koja doprinosi uživanju kroz šetnje i razgledanje. Istorijski spomenici u primorskim krajevima dodatno obogaćuju turistički doživljaj. Ovaj oblik turizma karakterišu **duže zadržavanje turista i sezonska koncentracija**, a na njegov razvoj utiču hidroklimatski faktori kao što su temperatura vode i vazduha, broj sunčanih sati i prirodne lepote. **Produžetak turističke sezone** je glavni izazov, a rešenje leži u istraživanju turističkih motiva i tržišta, kao i u stvaranju raznovrsne ponude koja će privući posetioce tokom dužeg perioda (Lazić & Košić, 2023).

Maritimni i obalni turizam su među najstarijim i najvećim segmentima turističke privrede, kao i najbrže rastuće ekonomske aktivnosti na moru. Na **Ocean Action Day** u okviru međunarodnog događaja **COP29** u Bakuu, Svetski savet za putovanja i turizam (World Travel & Tourism Council – WTTC) je izneo podatak da je **u 2023. godini obalni i maritimni turizam direktno generisao 1,5 trilion dolara i podržao 52 miliona radnih mesta širom sveta, kao i da čini 50% svetske turističke potrošnje, obezbeđujući 820 milijardi dolara direktnih poreskih prihoda** (WTTC, 2024).

205 Južna i Severna Amerika, Evropa, Afrika, Azija i Australija Južna i Severna Amerika, Evropa, Afrika, Azija i Australija

Prema Tegar & Gurning (2018), **maritimni i obalni turizam imaju značajan uticaj na životnu sredinu**. *Jahte i krstarenja*, kao najveći segment maritimnog turizma, izazivaju veliko zagađenje vode i vazduha, uglavnom zbog odlaganja otpada i emisije gasova iz brodskih motora. Degradaciji priobalnih voda doprinose i druge turističke aktivnosti, poput *dnevnih izleta i podvodnog ribolova*, koje su najčešće koncentrisane u blizini urbanih područja i obala. S druge strane, obalni turizam, sa *izgradnjom kuća za odmor, hotela i odmarališta*, značajno menja prirodni priobalni pojas. Građevinski radovi i turističke aktivnosti poput izgradnje hotela, luka, upotrebe čamaca, ronjenja i ribolova doprinose degradaciji prirodnih resursa, zagađenju i oštećenju ekosistema (Kurniawan et al., 2016). Infrastruktura ove vrste dovodi do erozije obale, zagađenja vode, prekomernog korišćenja slatke vode i pojave čvrstog otpada. Poslednjih decenija, izgradnja turističkih objekata u osetljivim priobalnim područjima je u porastu, što dodatno ugrožava prirodnu sredinu. Aktivnosti u vodi, kao što su ronjenje, plivanje i druge rekreativne aktivnosti, ugrožavaju koralne grebene. Ovo smanjuje njihovu pokrivenost i slabi njihovu prirodnu funkciju. Koralni grebeni služe kao zaštita od talasa i obezbeđuju važne ekološke usluge za druge ekosisteme, što ih čini ključnim za zdravlje priobalnog okruženja. (Tegar & Gurning, 2018)

Maritimni i obalni turizam doprineli su emisiji CO_2 od 390 miliona tona u 2023. godini, što čini 0,8% ukupnih globalnih emisija (WTTC, 2024). Prema procenama WTTC-a, ovaj sektor će zahtevati **godišnja ulaganja od 30 milijardi dolara** za smanjenje direktnih emisija, dok će ukupne potrebe, uključujući mere adaptacije, dostići čak **65 milijardi dolara**. U saradnji sa **Iberostar Group i Oxford Economics**, WTTC je pripremio izveštaj *Klima i okean: Kvantifikovanje obalnog i maritimnog turizma i zaštita destinacija (eng. Climate and Ocean: Quantifying Coastal and Marine Tourism and Protecting Destinations)*, koji naglašava potrebu za klimatskim akcijama i izgradnjom otpornosti. **Izveštaj ističe da su male ostrvske države u razvoju** (eng. Small Island Developing States - **SIDS**) i primorska područja u pacifičkom regionu među najugroženijima, sa rastućim klimatskim rizicima poput podizanja nivoa mora, ekstremnih vremenskih prilika i erozije obale. Izveštaj takođe ističe uspešne klimatske inicijative, poput **Visit Scotland**, koji je značajno uložio u OIE i niskougljeničnu infrastrukturu, i projekta **Mangrove**[206] **Action in Nai Nang** na Tajlandu koji štiti obale i jača njihovu otpornost. (WTTC, 2024)

206 **Mangrove** su drvenasta stabla sa dva kotiledona i žbunjem koja rastu iznad srednjeg nivoa mora i formiraju međuplimne šume duž suptropskih i tropskih obala (Alongi, 2016).

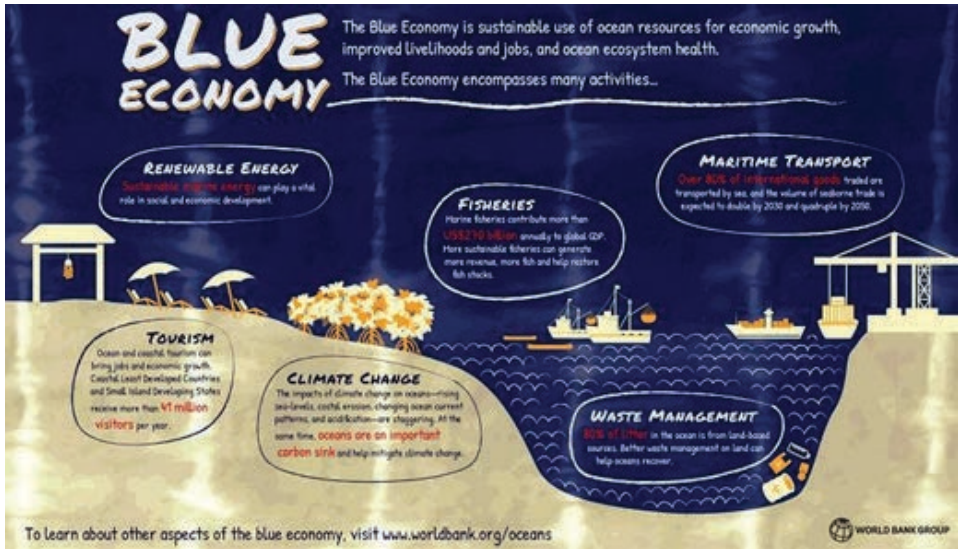
Zbog izgradnje infrastrukture i turističkih aktivnosti, razvoj maritimnog i obalnog turizma negativno utiče na životnu sredinu. Potrebno je preduzeti korake za rešavanje ovih problema kako bi se postigao održivi razvoj turizma koji neće narušavati prirodne resurse i ekosisteme na maritimnim područjima. Primena **Koncepta Plave ekonomije i Ekoturizma** može pomoći u smanjenju negativnih uticaja turizma i doprineti održivom razvoju, čime će se osigurati dugoročna zaštita prirodnih bogatstava i dobrobit lokalnih zajednica.

2. KONCEPT PLAVE EKONOMIJE

Koncept Plave ekonomije (eng. Blue Economy concept) se predlaže za rešavanje podrške održivom razvoju maritimnog i obalnog turizma (World Bank and United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2017). Koncept Plave ekonomije predstavlja ekonomski model koji je fokusiran na **zaštitu prirodnih resursa i očuvanje životne sredine, istovremeno obezbeđujući ekonomski rast**. Cilj Koncepta Plave ekonomije je održiva upotreba morskih i priobalnih resursa, očuvanje ravnoteže ekosistema, smanjenje zagađenja i efikasno upravljanje resursima. (Tegar & Gurning, 2018)

Plava ekonomija obuhvata **sve ekonomske aktivnosti povezane sa okeanima, morima i obalama**, kao što su: obnovljiva energija, ribolov, morski transport, turizam, klimatske promene i upravljanje otpadom, ali i aktivnosti u oblasti istraživanja i razvoja (eng. Research & Development – R&D) mora i obrazovanja (Slika 53). Koncept Plave ekonomije pojavio se početkom 2000-ih, u vreme kada je održivi razvoj postao globalno značajna tema. Termin je uveo belgijski preduzetnik Ginter Pauli (Gunter Pauli) u svojoj knjizi *Plava ekonomija: 10 godina, 100 inovacija, 100 miliona radnih mesta*, objavljenoj 2011. godine (Smith-Godfrey, 2016). Od tada, Koncept Plave ekonomije stekao je priznanje međunarodnih organizacija poput UN i Svetske banke (World Bank – WB), kao i vlada, akademske zajednice i privatnog sektora. Postao je važan pokretač održivog razvoja, doprinoseći ostvarenju Ciljeva održivog razvoja (SDGs) UN-a, posebno SDG 14, koji se bavi očuvanjem i održivim korišćenjem okeana, mora i morskih resursa (Rees et al., 2018).

Slika 53. Plava ekonomija[207]

Izvor: World Bank Group, 2017

207 Prevod: Blue Economy – Plava ekonomija , The Blue Economy is sustainable use of ocean resources for economic growth, improved livelhoods, and ocean ecosystem health. - Plava Ekonomija je održivo korišćenje okeanskih resursa za ekonomski rast, bolji život i zdravlje ekosistema okeana. , The Blue Economy encompasses many activities… - Plava ekonomija obuhvata mnoge aktivnosti..., RENEWABLE ENERGY. Sustainable marine energy can play a vital role in social and economic development. - OBNOVLJIVA ENERGIJA. Održiva energija mora može igrati vitalnu ulogu u društvenom i ekonomskom razvoju. , FISHERIES. Marine fisheries contribute more than US$270 billion annualy to global GDP. More sustainable fisheries can generate more revenue, more fish and help restore fish stocks. - RIBARSTVO. Morsko ribarstvo doprinosi više od 270 milijardi američkih dolara godišnje globalnom BDP-u. Održivije ribarstvo može generisati više prihoda, više ribe i pomoći u obnavljanju ribljeg fonda., MARITIME TRANSPORT. Over 80% of international goods traded are transported by sea, and the volume seaborne trade is expected to double by 2030 and quadruple by 2050. - POMORSKI TRANSPORT. Preko 80% međunarodne robe kojom se trguje transportuje se morem, a očekuje se da će se obim pomorske trgovine udvostručiti do 2030. godine i učetvorostručiti do 2050. godine. , TOURISM. Ocean and costal tourism can bring jobs and economic growth. Coastal Least Developed Countries and Small Island Developing States receive more than 41 visitors per year. - TURIZAM. Okeanski i priobalni turizam mogu doneti radna mesta i ekonomski rast. Najnerazvijene primorske zemlje i male ostrvske države u razvoju primaju više od 41 posetioca godišnje. , CLIMATE CHANGE. The impacts of climate change of oceans – rising sea-levels, costal erosion, changing ocean current patterns, and acidification – are straggering. At the same time, oceans are an important carbon sink and help mitigate climate change. - KLIMATSKE PROMENE. Uticaji klimatskih promena okeana – porast nivoa mora, obalna erozija, promena obrazaca okeanskih struja i zakišeljavanje – su zapanjujući. U isto vreme, okeani su važan ponor ugljenika i pomažu u ublažavanju klimatskih promena. , WASTE MANAGEMENT. 80% of litter in the ocean is from land-based sources. Better waste management on land can help oceans recover. - UPRAVLJANJE OTPADOM. 80% otpada u okeanu je iz kopnenih izvora. Bolje upravljanje otpadom na kopnu može pomoći okeanima da se oporave. , To learn about other aspects of the blues economy, visit - Da biste saznali više o drugim aspektima Plave ekonomije, posetite.

Prema izveštaju OECD-a iz 2016. godine, **okeanska ekonomija je doprinela globalnoj ekonomiji sa oko 1,5 biliona dolara, što je 2,5% svetskog BDP-a**. Očekuje se da bi ovaj doprinos mogao da se udvostruči do 2030. godine uz odgovarajuće politike i investicije, pri čemu su sektori poput energije vetra na moru, akvakulture i morske biotehnologije posebno perspektivni (Rigaud et al., 2018).

Izveštaj **Svetske fondacije za prirodu (eng. World Wildlife Fund - WWF)** iz 2019. navodi da će **Koncept Plave ekonomije do 2030. godine doprineti generisanju 3 biliona dolara i kreiranju do 40 miliona poslova**, naglašavajući važnost primene ovog koncepta zbog balansiranja ekonomskog rasta sa ekološkom i društvenom održivošću. Poseban potencijal imaju održivi ribolov, priobalni turizam i morska obnovljiva energija za stvaranje novih ekonomskih prilika (Pendleton et al., 2020). Studija Evropske komisije iz 2014. procenila je da je **Koncept Plave ekonomije 2018. godine doprineo sa oko 750 milijardi evra privredi EU, zapošljavajući milione ljudi**. Očekuje se da bi, uz odgovarajuće politike i investicije, **ovaj doprinos mogao porasti na 1,3 biliona evra do 2030. godine** (Dalton et al., 2019).

Koncept Plave ekonomije se razlikuje od tradicionalne ekonomije koja često dovodi do prekomerne eksploatacije i uništavanja životne sredine. **Plava ekonomija** je koncept koji posmatra okeane i druge vodene resurse kao prostor za održiv ekonomski razvoj. **Zasnovana je na principima ekosistema – sve je međusobno povezano, a otpad jednog procesa postaje resurs za drugi.** Osnovna ideja je **učiti od prirode** i oponašati način na koji funkcionišu prirodni ekosistemi.

Pet principa Koncepta Plave ekonomije (Tegar & Gurning, 2018):

1. **Efikasnost prirodnih resursa**
   Prirodni resursi se koriste racionalno, bez nepotrebnog trošenja ili zagađivanja.
2. **Nulti otpad (Zero Waste)**
   Otpad jednog procesa se koristi kao resurs u drugom procesu. Na taj način se ništa ne baca.
3. **Društvena uključenost i pravednost**
   Plava ekonomija podržava lokalne zajednice i stvara više radnih mesta, pružajući prilike siromašnima i marginalizovanim grupama.
4. **Ciklični sistemi proizvodnje**
   Umesto linearne proizvodnje (resurs → proizvod → otpad), ovaj sistem stalno reciklira resurse i balansira između proizvodnje i potrošnje.
5. **Otvorena inovacija i prilagođavanje**
   Zasnovano na zakonima fizike i prirodnoj evoluciji, ovaj princip podstiče stalno prilagođavanje i unapređenje proizvodnih procesa.

10 zemalja koje primenjuju Koncept Plave ekonomije (McAlpine, 2023):

1. **Kenija**: Razvoj Plave ekonomije je deo programa Vizija 2030, sa akcentom na razvoj ribarstva tune, uz inicijative u akvakulturi, turizmu i pomorskom transportu.
2. **Vijetnam**: Program upravljanja zajednicom u provinciji Bin Tuan obnovio je ribolov školjki, čime je prihodi ribara povećan sa 15 na 25 dolara dnevno.
3. **Samoa**: Nacionalna strategija okeana iz 2020. predviđa zaštitu 30% morskih područja do 2025. godine, uz podršku održivom ribarstvu.
4. **Indija**: Sa preko 7.500 km obale, Indija razvija dubokomorske ekspedicije za istraživanje živih i neživih resursa okeana.
5. **Kina**: Rani usvajač Koncepta Plave ekonomije, sa inicijativama poput obnavljanja morske trave u selu Čudao radi podrške akvakulturi morskih krastavaca.
6. **Trinidad i Tobago**: Ova karipska država razvija strategije Plave ekonomije kroz intersektorske politike i jačanje institucionalnih regulativa.
7. **Tunis**: U ranoj fazi razvoja nacionalne strategije, što je značajno s obzirom da preko 66% stanovništva zavisi od morskih resursa.
8. **Gambija**: Usvojila je desetogodišnji plan za podršku održivom rastu i zapošljavanju žena u sektoru uzgoja ostriga.
9. **Portugal**: Od 2015. godine aktivno razvija Plavu ekonomiju, uz pomoć od 392,6 miliona evra iz Evropskog fonda za ribarstvo i akvakulturu.
10. **Kostarika**: Bogata morskim resursima, sa projektima održivog ribarstva i morskog turizma, uz podršku Globalnog fonda za životnu sredinu.

Značaj Koncepta Plave ekonomije je u *podsticanju održivog ekonomskog rasta, očuvanju životne sredine i poboljšnju života miliona ljudi širom sveta*. **Ključni razlozi za značaj Plave ekonomije** (World Bank & United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2017):

- **Obnovljivi izvori energije (Renewable Energy Sources – RES)**

  Omogućava zemljama da smanje emisije gasova staklene bašte (eng. Greenhouse Gas Emissions – GGE) kroz izvore poput ofšor vetroparkova, plutajućih solarnih panela, energije talasa i plime i konverzije okeanske termalne energije.[208]

208 **Konverzija okeanske termalne energije (eng. Ocean Thermal Energy Conversion - OTEC)** je proces koji može proizvesti električnu energiju koristeći temperaturnu razliku između duboko hladne vode okeana i toplih tropskih površinskih voda.

- **Povraćaj investicija (Return on Investment - ROI)**

  ROI u Plavoj ekonomiji odnosi se na procenu isplativosti ulaganja u sektore koji koriste okeanske i morske resurse na održiv način (Tabela 33). Cilj je postići ekonomski rast, a da se pritom očuvaju ekosistemi i dugoročna održivost resursa.

Tabela 33. Ključni sektori Plave ekonomije i ROI

Sektor	Održivi ribolov i akvakultura
Investicija	Uvođenje održivih metoda ribolova, uzgoj morskih organizama u kontrolisanim uslovima.
Prihod	Veća dugoročna produktivnost, očuvanje ribljeg fonda, smanjenje prekomernog izlova.
ROI	Pozitivan ako se resursi pravilno upravljaju, jer se izbegava iscrpljivanje vrsta i dugoročno obezbeđuje održivi prihod.
Sektor	**Obnovljiva energija iz mora (vetroparkovi, plima i oseka, talasna energija)**
Investicija	Visoki početni troškovi izgradnje i infrastrukture.
Prihod	Čista energija, smanjenje zavisnosti od fosilnih goriva, prodaja električne energije.
ROI	Isplativa na duži rok, jer smanjuje ekološke troškove i donosi stabilne prihode kroz energetsku proizvodnju.
Sektor	**Obalni i maritimni turizam**
Investicija	Razvoj eko-turizma, održive turističke destinacije, infrastruktura.
Prihod	Veći broj posetilaca, ekonomski razvoj lokalnih zajednica, produžena turistička sezona.
ROI	Visok ako se izbegne masovni turizam koji narušava ekosisteme.
Sektor	**Morska biotehnologija (lekovi, kozmetika, biorazgradivi materijali)**
Investicija	Istraživanje i razvoj novih proizvoda baziranih na morskim resursima.
Prihod	Potencijalno veliki profiti u farmaceutskoj i biotehnološkoj industriji.
ROI	Visok ako se ostvare komercijalno uspešni proizvodi.

Izvor: Autori koristeći (World Bank Group, 2017)

- **Podrška ciljevima održivog razvoja (SDG 14)**
  Fokus je na zaštiti i održivom korišćenju morskih resursa.
- **Zaštita priobalnih ekosistema**
  Obuhvata koralne grebene, močvare, morske trave i mangrove, koji igraju važnu ulogu u apsorpciji ugljen-dioksida.
- **Obezbeđivanje prehrambene sigurnosti**
  Prehrambena sigurnost podrazumeva stabilan pristup dovoljnim količinama kvalitetne i nutritivno vredne hrane za sve ljude. U okviru **Plave ekonomije** fokusira se na održivo korišćenje morskih i priobalnih resursa za proizvodnju hrane, uz očuvanje ekosistema i dugoročnu održivost.
- **Zapošljavanje**
  Stvara nova radna mesta, posebno u zemljama u razvoju, gde će pristup okeanskim resursima omogućiti ekonomski napredak.

Izazovi Koncepta Plave ekonomije (World Bank & United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2017):

- Nelegalno i neodrživo ribarenje ugrožava biodiverzitet i dugoročni opstanak morskih resursa.
- Plastični otpad i industrijske otpadne vode imaju negativan uticaj na ekosisteme.
- Porast nivoa mora, zakišeljavanje okeana i izbeljivanje korala utiču na Plavu ekonomiju.
- Degradacija mangrova, korala i morskih trava smanjuje njihovu sposobnost da štite obalu i apsorbuju ugljenik.
- Ograničeni resursi, tehnička stručnost i finansije zaustavljaju razvoj Plave ekonomije.
- Balansiranje ekonomskog razvoja i zaštite životne sredine.

Slika 54. Korali pre i posle zagađenja

Izvor: https://www.pacificwhale.org/how-to-protect-coral-reefs-for-world-oceans-day/

Uticaj turizma na izazove Koncepta Plave ekonomije

Negativan uticaj turizma na morske ekosisteme može imati dugoročne ekonomske posledice. **Koralni grebeni** predstavljaju jedan od najosetljivijih i najdragocenijih ekosistema na planeti, ali su istovremeno i među najugroženijim. Uništavanje koralnih grebena smanjuje turističku privlačnost regiona i ugrožava lokalno ribarstvo, koje mnogim zajednicama predstavlja glavni izvor prihoda.

Degradacija koralnih grebena nastaje usled **gaženje korala** od strane turista i ronilaca, sidrenja **brodova, zagađenja vode** od kanalizacije i hemijskih otpadaka, **prekomernog ribolova** i korišćenja otrova i eksploziva u ribolovu, izrade suvenira od korala i sl. Vađenje peska i korala za izgradnju turističkih odmarališta posebno je štetno jer dovodi do gubitka staništa i degradacije ekosistema koji podržavaju lokalno ribarstvo i privlače turiste.

Očuvanje koralnih grebena i morskih staništa je ključno za biodiverzitet, ribarstvo i turističku industriju. Bez odgovornog upravljanja i održivih praksi u turizmu, uništenje ovih osetljivih ekosistema može imati dugoročne posledice po lokalne zajednice i prirodu. Ulaganje u ekološke programe, kontrolisanu izgradnju i edukaciju turista predstavlja važan korak ka očuvanju ovih prirodnih blaga za buduće generacije.

Izgradnja hotela, marina i odmarališta može dovesti do **smanjenja kvaliteta vode** usled ispuštanja otpadnih voda i hemijskih jedinjenja, **akumulacije čvrstog otpada**, buke i vibracija, što remeti životne uslove mnogih vrsta, zatim **izlivanja opasnog otpada ulja i goriva** tokom providbe, što direktno ugrožava morski život. Prekomerna urbanizacija obala i intenzivno popločavanje zemljišta ugrožavaju prirodne morske veze, kao što su mesta za gnežđenje morskih kornjača. Neplanska izgradnja ne samo da uništava staništa, već remeti prirodne procese i čini ova područja manje privlačnim za morske vrste, ali i za turiste i stanovištvo. Primena Koncepta Plave ekonomije doprinosi održivom razvoju turizma na maritimnim područjima.

3. EKOTURIZAM KAO MODEL ZA ODRŽIVI RAZVOJ MARITIMNOG TURIZMA

Ekoturizam je vrsta turističke aktivnosti zasnovane na prirodi u kojoj je suštinska motivacija posetioca da posmatra, uči, otkriva, doživljava i ceni biološku i kulturnu raznovrsnost sa odgovornim stavom da zaštiti integritet ekosistema i unapredi dobrobit lokalne zajednice (UN Tourism, 2025a)[209].

Ekoturizam povećava svest o očuvanju biodiverziteta, prirodnog okruženja i kulturnih dobara kako među lokalnim stanovništvom, tako i među posetiocima i zahteva posebne procese upravljanja kako bi se smanjio negativan uticaj na ekosistem (UN Tourism, 2025b)[210].

Kao model za održivi razvoj maritimnog područja, ekoturizam predstavlja održiv oblik turizma koji je usmeren na očuvanje morskih i priobalnih ekosistema, smanjenje negativnih uticaja turističkih aktivnosti i edukaciju posetilaca o značaju zaštite životne sredine. Ekoturizam nije samo način putovanja – to je pristup koji zbog svojih karakteristika pomaže da se maritimna područja očuvaju za buduće generacije (Tabela 34).

209 https://unwto.org/about-us
210 https://unwto.org/glossary-tourism-terms#top

Tabela 34. Karakteristike ekoturizma u maritimnom području

Karakteristike	Opis
Očuvanje prirode	Turističke aktivnosti su organizovane tako da ne štete morskim ekosistemima, već doprinose njihovoj zaštiti.
Edukacija turista	Posetioci uče o morskoj biodiverzitetu, klimatskim promenama i važnosti odgovornog ponašanja.
Podrška lokalnim zajednicama	Lokalno stanovništvo ima koristi od turizma kroz zapošljavanje i promociju tradicionalnih načina života.
Korišćenje ekološki prihvatljivih tehnologija	Održivi prevoz (na primer solarni brodovi), korišćenje OIE, sistemi za upravljanje otpadom.
Ograničen broj posetilaca	Kontrolisan pristup prirodnim resursima kako bi se sprečilo prekomerno korišćenje i degradacija okoline.

Izvor: Autori samostalno

Primeri ekoturizma u maritimnim područjima su:

- Posmatranje delfina i kitova uz poštovanje njihovih prirodnih staništa.
- Ekološki prihvatljive ronilačke ture sa vodičima koji edukuju turiste o koralnim grebenima i morskoj flori i fauni.
- Kampovanje i eko-lože (eng. eco-lodge)[211] smeštaji u priobalnim zonama, uz korišćenje održivih materijala.
- Učešće u projektima zaštite morskih kornjača i drugih ugroženih vrsta.
- Biciklističke i pešačke ture duž obale koje smanjuju uticaj motorizovanog saobraćaja.

Prednosti ekoturizma u maritimnim područjima su u očuvanju morskih ekosistema i sprečavanju zagađenja, smanjenju ugljeničnog otiska turističke industrije, poboljšanju kvaliteta života lokalnih zajednica i razvijanju svesti kod turista o važnosti održivog ponašanja

211 **Eko-loža** je vrsta održivog smeštaja, obično smeštena u prirodnim područjima, koja je dizajnirana tako da minimalno utiče na životnu sredinu i podržava lokalne zajednice. **Karakteristike eko-lože smeštaja: Održivost** – Koriste obnovljive izvore energije (solarne panele, vetroelektrane), sisteme za reciklažu vode i prirodne građevinske materijale. **Ekološki dizajn** – Često su građeni od lokalnih materijala kao što su bambus, drvo, kamen ili zemljani blokovi. **Bliskost sa prirodom** – Nalaze se u netaknutim priobalnim ili šumskim područjima, često pored morskih nacionalnih parkova ili rezervata. **Podrška lokalnoj zajednici** – Zapošljavaju lokalno stanovništvo, koriste lokalne proizvode u gastronomskoj ponudi i promovišu kulturnu baštinu. **Primeri eko-loža: Bungalovi na plaži** sa krovovima od palminog lišća, bez klimatizacije, ali sa prirodnom ventilacijom. **Plutajuće kuće** koje koriste solarnu energiju i sisteme za prečišćavanje vode. **Ronilački centri i odmarališta** sa minimalnim uticajem na morski ekosistem. Ovakav smeštaj je popularan na destinacijama kao što su *Maldivi, Bali, Kosta Rika, Tajland, Karibi i obale Sredozemlja*. (Balmforth, 2025)

3.1. GREEN TOURISM BUSINESS SCHEME (GTBS): SREDSTVO ZA EKOTURIZAM MARITIMNIH PODRUČJA

GTBS (srp. prev. Poslovna Šema Zelenog Turizma) je vodeće sredstvo u postizanju veće održivosti u razvoju turizma u Škotskoj. Šemu je uspostavila nacionalna turistička organizacija Škotske - VisitSchotland 1998. godine (Milojković, 2023).

Slika 55. Logo GTBS

Izvor: Scottish Tourism Alliance, 2004[212]

VisitScotland je nacionalna turistička organizacija Škotske zadužena za promociju i razvoj turizma u zemlji. Njena uloga obuhvata podršku turističkom sektoru kroz marketing, istraživanje tržišta, razvoj infrastrukture i inicijative za održivi turizam (Milojković, 2023).

Jedna od ključnih inicijativa koju je VisitScotland razvio je **Green Tourism Business Scheme (GTBS) – sistem ekološke sertifikacije koji pomaže turističkim preduzećima da smanje svoj uticaj na životnu sredinu**. Ova šema je posebno značajna za ekoturizam kao model održivog maritimnog turizma, jer podstiče prakse kao što su energetska efikasnost, upravljanje otpadom, očuvanje priobalnih ekosistema i korišćenje održivih metoda prevoza u pomorskom turizmu. (Milojković, 2023)

VisitScotland, kroz svoje inicijative, igra vodeću ulogu u razvoju ekološki odgovornog turizma, istovremeno podržavajući lokalne zajednice i promovišući Škotsku kao svetski primer održive turističke destinacije (Milojković, 2023).

Škotska, sa svojim bogatim priobalnim pejzažima, istorijskim lukama i raznovrsnim morskim ekosistemima, pruža velike mogućnosti za razvoj maritimnog turizma. Broj domaćih dnevnih posetilaca na obalnim destinacijama Škotske ostao je prilično stabilan. I posle i pre pandemije korona virusa (COVID-19), zabeleženo je oko 16 miliona posetilaca godišnje. Škotska godišnje ostvari milion noćenja domaćih turista i generiše prihod od 332 miliona funti (VisitScotland, 2025)[213].

212 https://scottishtourismalliance.co.uk/member/green-tourism-business/

213 https://visitscotland.org/research-insights/about-our-visitors/interests-activities/coastal-tourism#marine

Strategija razvoja maritimnog turizma u Škotskoj za period od 2020.-2025. direktno podržava svih 11 nacionalnih ciljeva i 12 od 17 SDGs (Slika 56) (Giant Strides. A Marine Tourism Strategy supporting communities, the environment and economic growth around Scotland's coasts, lochs and waterways, 2020).

Slika 56. Strateški razvoj maritimnog turizma u Škotskoj[214]

Izvor: Giant Strides. A Marine Tourism Strategy supporting communities, the environment and economic growth around Scotland's coasts, lochs and waterways, 2020:15

214 Prevod: Vision - Vizija, Marine Tourism Strategy Outcomes - Rezultati strategije morskog turizma, Our experiences:authentic and seamless - Naša iskustva: autentično i besprekorno, Our waters: clean and blues - Naše vode: čiste i plave, Our people and communities: valued and healthy - Naši ljudi i zajednice: cenjeni i zdravi, Our businesses: profitable and sustainable - Naši poslovi: profitabilni i održivi, Key national outcomes - Ključni nacionalni rezultati, International - Međunarodni, Culture - Kultura, Environment – Životna sredina, Human rights – Ljudska prava, Health - Zdravlje, Education - Obrazovanje, Children - Deca, Communities - , Fair work and businesses – Rad i preduzeća, Poverty - Siromaštvo, Economy - Privreda , Key UN Sustainable Development Goals – Ključni ciljevi održivog razvoja UN.

Strategija razvoja maritimnog turizma u Škotskoj za period od 2020. do 2025. postavlja važne smernice koje direktno podržavaju nacionalne ciljeve i UN SDGs. Ona se fokusira na ekonomski, ekološki i socijalni aspekt razvoja maritimnog turizma, uz istovremenu zaštitu životne sredine i unapređenje života lokalnih zajednica.

Neki od konkretnih doprinosa koji omogućavaju ostvarenje ovih ciljeva su (Giant Strides. A Marine Tourism Strategy supporting communities, the environment and economic growth around Scotland's coasts, lochs and waterways, 2020):

1. **Održiva ekonomija**: Razvoj turizma u priobalnim područjima i vodenim putevima Škotske doprinosi lokalnim ekonomijama, podstiče nova zaposlenja i preduzetničke aktivnosti, naročito u ruralnim i udaljenim područjima. Ovo podržava ciljeve poput ekonomskog rasta i zapošljavanja (SDG 8).
2. **Zaštita životne sredine**: Strategija uključuje mere za očuvanje morskog i priobalnog ekosistema kroz održive prakse, kao što su uvođenje standarda za ekološki prihvatljiv turizam i smanjenje zagađenja. Ove inicijative podržavaju ciljeve vezane za očuvanje voda i životnih staništa (SDG 14).
3. **Inkluzivnost i jednakost**: Promovisanje inkluzivnog turizma koji podrazumeva aktivnu uključenost svih zainteresovanih strana, kao i obrazovanje lokalnih zajednica o značaju turizma i njegovim prednostima, što doprinosi ciljevima u vezi sa smanjenjem nejednakosti i podrškom zajednicama (SDG 10 i SDG 11).
4. **Investicije u infrastrukturu**: Povećana investicija u poboljšanje infrastrukture u priobalnim područjima i lokacijama za vodene sportove, kao i modernizacija transportne i komunalne infrastrukture, doprinosi održivom razvoju i boljem pristupu turističkim destinacijama, podržavajući ciljeve u vezi sa razvojem održivih gradova i zajednica (SDG 9).

Kako bi sektor maritimnog turizma bio ekološki odgovoran i dugoročno održiv, ključnu ulogu igra GTBS – vodeća šema za ekološku sertifikaciju u Škotskoj. GTBS pomaže maritimnim turističkim preduzećima, uključujući kruzere, brodske ture, marine i obalne hotele, da smanje svoj ekološki otisak kroz:

- Efikasno korišćenje resursa, poput optimizacije potrošnje energije i vode na brodovima i u lukama.
- Upravljanje otpadom, posebno smanjenje plastičnog otpada i reciklažu.
- Zaštitu morskog ekosistema, kroz ekološki prihvatljive turističke aktivnosti poput ronjenja i posmatranja divljeg sveta.
- Podršku lokalnim zajednicama, promovišući održivi ribolov i lokalne zanate.
- Podsticanje ekološki odgovornog prevoza, kroz upotrebu hibridnih i električnih plovila.

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Maritimni turizam u Škotskoj može značajno doprineti ekonomiji, ali samo ako se razvija uz poštovanje ekoloških principa. Kroz GTBS sertifikaciju, turistička preduzeća u ovom sektoru mogu postati lideri u održivom turizmu, pružajući posetiocima jedinstvena i odgovorna iskustva, dok istovremeno štite dragocene morske resurse.

GTBS predstavlja vodeći sistem ekološke sertifikacije u turističkoj industriji Škotske, doprinoseći održivom razvoju maritimnog turizma. Ova dobrovoljna inicijativa pomaže turističkim kompanijama da poboljšaju svoje ekološke standarde, smanje negativan uticaj na maritimno područje i integrišu eko-pristup u svoje poslovanje.

GTBS je povezan sa javnim i privatnim sektorom, što omogućava dijalog između vladinih tela, turističkih kompanija i lokalnih zajednica. Program uključuje više od 2.400 turističkih kompanija koje dobijaju bronzane, srebrne ili zlatne sertifikate u zavisnosti od nivoa održivosti. Ocenjivanje obuhvata različite aspekte poslovanja, kao što su upravljanje energijom, otpadom, vodom, zaštita divljeg sveta, podrška lokalnoj ekonomiji i korišćenje javnog prevoza.

Prednosti primene GTBS-a u ekoturizmu kao modelu za održivi razvoj maritimnog turizma su brojne:

- Smanjenje ekološkog otiska turističkih kompanija kroz odgovorno upravljanje resursima.
- Podsticanje održivih praksi u turističkoj industriji, uključujući ulaganja u ljudske resurse i poboljšanje kvaliteta turističkog proizvoda.
- Povećana vidljivost i konkurentnost na tržištu kroz promociju sertifikovanih kompanija na zvaničnim platformama.
- Finansijske uštede i bolja popunjenost smeštaja, jer preduzeća u šemi beleže oko 30% uštede i 10% veću popunjenost soba.
- Poboljšana saradnja sa vladom, što omogućava pristup podsticajima poput bespovratnih sredstava i povoljnih kredita za eko-inovacije.

Iako implementacija GTBS-a zahteva administrativne napore i finansijska ulaganja, njegova primena značajno doprinosi razvoju ekološki odgovornog turizma. Turistička industrija kroz ovaj sistem postiže usklađenost sa međunarodnim standardima, što doprinosi globalnoj prepoznatljivosti održivog turizma i zaštiti prirodnog nasleđa za buduće generacije.

4. EKOSISTEM ODRŽIVOG MARITIMNOG TURIZMA

Koncept ekosistema je prvi predložio ekolog Tansli (Tansley, A. G.) 1935. godine kako bi opisao interakciju organizama i njihovog okruženja. Kasnije je ovaj pojam uveden u društvene nauke. 1993. godine ekonomista Mor (Moore, J. F.) primenio ga je na poslovni svet, definišući **poslovni ekosistem kao ekonomsku zajednicu zasnovanu na interakciji organizacija i pojedinaca** (Gao, 2021). U skladu s tim, **ekosistem održivog maritimnog turizma** je ekonomska zajednica zasnovana na interakciji zainteresovanih strana (stejkholdera) na maritimnom području koga karakteriše ***geografski položaj i prirodne karakteristike, turističke aktivnosti*, infrastruktura i usluge, ekološki, održivi i ekonomski činioci**.

Geografski položaj i prirodne karakteristike ekosistema održivog maritimnog turizma opisuje položaj područja u odnosu na obalu i uslove za razvoj maritimnog turizma (na primer: čista i raznolika obala sa peščanim i šljunkovitim plažama, blaga mediteranska ili suptropska klima, što omogućava dugu turističku sezonu, raznovrsna morska flora i fauna, što privlači ljubitelje ronjenja i ekoturizma).

Turističke aktivnosti ekosistema održivog maritimnog turizma opisuju **specifične oblike maritimnog turizma** (na primer: **turizam krstarenja** – luke regiona prihvataju kruzere, omogućavajući putnicima kraće obilaske i ekskurzije; **jahting turizam** – dobro razvijena marina infrastruktura omogućava ljubiteljima jedrenja i luksuznog turizma da istražuju priobalna područja; **nautički turizam** – uključuje iznajmljivanje čamaca, jedrenjaka i katamarana za obilazak ostrva i skrovitih uvala, ronjenje; **sportski ribolov** – bogata podvodna fauna čini region privlačnim za ronioce i sportske ribolovce) i **vodene sportove** - surfovanje, veslanje, kajakaštvo i padelbording,[215] koji su sve popularniji među aktivnim turistima.

Infrastruktura i usluge ekosistema održivog maritimnog turizma opisuje sadžaje koji uključuju: marine/luke (na primer: marine/luke su opremljene modernim pristaništima, servisnim centrima i hotelskim kapacitetima), turističke agencije i čarter kompanije (na primer: turističke agencije nude razne usluge, od iznajmljivanja plovila do organizovanih tura), ugostiteljske objekte (na primer: hoteli i restorani na obali sa specijalizovanom ponudom za pomorske turiste, uključujući gastronomske specijalitete od svežih morskih plodova), i bezbednosne i spasilačke službe koje obezbeđuju sigurnost turista na moru.

215 eng. reč „paddle-board" na srpskom jeziku prevodi se kao „daska za veslanje" ili „stand-up veslačka daska". Veslanje na dasci uključuje korišćenje vesla za pomeranje po vodi dok se stoji na dasci. Ova aktivnost zahteva ravnotežu i sposobnost veslanja, te pruža mogućnost vežbanja, istraživanja prirode i uživanja u vodi. Paddle-board-i su obično duži i širi od surf dasaka, što ih čini stabilnijim za korisnike, posebno one koji su novi u ovom sportu. (https://goong.com/sr/word/paddleboard-sta-znaci--prevod-na-srpski/)

Ekološki, održivi i ekonomski činioci ekosistema održivog maritimnog turizma podrazumevaju sagledavanje mera poput očuvanja morskog ekosistema kroz kontrolisanu upotrebu obale i zaštitu osetljivih morskih staništa, smanjenja zagađenja upotrebom ekoloških goriva za brodove i inicijativama za čišćenje obala i podvodnog sveta i promovisanja ekoturizma kroz odgovorno ronilačke i jedriličarske ture, kao i doprinosa maritimnog turizma u oblasti razvoja lokalne ekonomije kroz zapošljavanje u turističkom i ugostiteljskom sektoru, podsticanja preduzetništva u sektoru nautičkog turizma i povezivanja sa drugim granama privrede, poput poljoprivrede i ribarstva, što doprinosi autentičnoj turističkoj ponudi.

Upravljanje uslugama ekosistema održivog maritimnog turizma je od suštinskog značaja za održivost maritimnog područja.

5. ANALIZA STEJKHOLDERA MARITIMNOG TURIZMA

Maritimni turizam uključuje više različitih stejkholdera, koji utiču na njegov razvoj i održivost:

- Državne institucije i lokalne samouprave
- Privatni sektor
- Lokalno stanovništvo
- Ekološke i nevladine organizacije
- Turisti
- Akademska zajednica
- Informaciono–tehnološki sektor (IT sektor)
- Mediji
- Finansijske organizacije
- Turističke organizacije

Različiti stejkholderi igraju ključnu ulogu u razvoju i održivosti maritimnog turizma, jer svaki od njih ima svoje specifične zadatke i odgovornosti koji utiču na uspeh ovog sektora. Njihova saradnja je od suštinskog značaja za postizanje održivih turističkih praksi i očuvanje prirodnih resursa.

Državne institucije i lokalne samouprave su odgovorne za donošenje zakona i regulativa koje postavljaju pravni okvir za održivi turizam maritimnog područja. One imaju moć da investiraju u obalnu infrastrukturu i zaštitu životne sredine, čime obezbeđuju održivost turističkih aktivnosti u regionu. Njihova saradnja sa privatnim sektorom i ekološkim organizacijama je ključna za implementaciju efikasnih politika i strategija.

Privatni sektor, uključujući marine, hotele, restorane i turističke agencije, pruža usluge i direktno zapošljava lokalno stanovništvo. On može igrati važnu ulogu u podsticanju održivog turizma tako što će usvojiti zelene prakse, kao što su korišćenje ekoloških resursa, recikliranje i smanjenje otpada. Saradnjom sa ekološkim organizacijama i lokalnim vlastima, oni mogu ulagati u OIE i razvoj eko-turističkih usluga.

Lokalno stanovništvo koristi ekonomske prednosti koje donosi turizam, ali takođe može biti pogođeno negativnim posledicama masovnog turizma. Kroz saradnju sa turističkim i ekološkim organizacijama, lokalno stanovništvo može biti uključeno u upravljanje turizmom i unapređenje održivih praksi, što će doprineti većoj svesti i edukaciji o važnosti zaštite životne sredine.

Ekološke i nevladine organizacije imaju zadatak da nadgledaju ekološke aspekte maritimnog turizma i sprovode inicijative za zaštitu mora i priobalja. Njihova saradnja sa državnim institucijama i privatnim sektorom je ključna za razvoj i primenu strategija koje minimiziraju negativan uticaj turizma na ekosisteme maritimnih područja.

Akademska zajednica pruža istraživanja i podatke koji pomažu u razvoju politika i strategija održivog maritimnog turizma. Ona takođe razvija edukativne programe koji podržavaju svest o ekološkoj odgovornosti i promovišu najbolje prakse u turizmu. Saradnjom sa drugim stejkholderima, akademska zajednica može osigurati da se održivi turizam maritimnih područja zasniva na naučnim i analitičkim osnovama.

Informaciono–tehnološki sektor razvija digitalna rešenja koja omogućavaju efikasno upravljanje turizmom i praćenje ekološkog uticaja u maritimnim područjima. Ova saradnja sa turističkim sektorom omogućava implementaciju pametnih tehnologija koje pomažu u smanjenju potrošnje resursa i optimizaciji turističkih aktivnosti.

Mediji igraju važnu ulogu u podizanju svesti javnosti o značaju održivog turizma i zaštiti životne sredine maritimnih područja. Promovišu dobre prakse i ističu pozitivne primere, ali takođe osvetljavaju i negativne aspekte turizma, čime motivišu različite interesne grupe na razvoj održivih rešenja.

Finansijske organizacije investiraju u infrastrukturu koja podržava održivi turizam maritimnih područja i obezbeđuju finansijsku podršku za projekte koji se bave zaštitom životne sredine. Kroz saradnju sa vladama i privatnim sektorom, one mogu razvijati finansijske instrumente koji podstiču održivi rast maritimnog turizma.

Turističke organizacije koordiniraju rad svih ovih grupa i sarađuju sa svim ostalim stejkholderima na promociji održivog turizma maritimnih područja. Njihova uloga je da osiguraju da se sve aktivnosti u turističkom sektoru odvijaju u skladu sa principima održivosti.

Uključivanjem svih ovih stejkholdera u razvoj i implementaciju održivih turističkih praksi, mogu se stvoriti integrisani modeli upravljanja koji vode ka balansu između ekonomskog rasta, zaštite životne sredine i socijalne odgovornosti. Time će se osigurati dugoročna održivost maritimnog turizma i pozitivan uticaj na sve zainteresovane strane.

6. ODRŽIVI RAZVOJ MARITIMNOG TURIZMA: SAVREMENI TRENDOVI, IZAZOVI I PERSPECTIVE

Maritimni turizam čini najmanje 50% globalnog turizma i predstavlja ključni ekonomski sektor, naročito za mala ostrvske i priobalne zemlje u razvoju, gde je on u velikoj meri zavisan od zdravih morskih i priobalnih ekosistema. Međutim, sektor je veoma osetljiv na klimatske promene, zagađenje i gubitak biodiverziteta. (Ocean Panel, 2023)

U decembru 2020. godine, Okeanski panel (eng. Ocean Panel)[216] je pokrenuo plan *Transformacije za održivu okeansku ekonomiju: Vizija za zaštitu, proizvodnju i prosperitet (eng. Transformations for a Sustainable Ocean Economy: A Vision for Protection, Production and Prosperity)*, sa ambicioznim ciljem da do 2030. godine obezbedi održiv, otporan i regenerativan turizam na obali i u okeanu. Zemlje Okeanskog panela čine otprilike: 44% globalnih EEZ,[217] 26% svetskog ribarstva,

216 Okeanski panel (eng. Ocean Panel) čine članovi iz Australije, Kanade, Čilea, Fidžia, Francuske, Gane, Indonezije, Jamajke, Japana, Kenije, Meksika, Namibije, Norveške, Palaua, Portugala, Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Država, a podržava ga specijalni izaslanik generalnog sekretara UN za okean. Sekretarijat panela lociran je na World Resources Institute i obavlja poslove analitike, komunikacije i pobavlja analitiku analitičkim radom, komunikacije i angažovanja stejkholdera. Za više informacija posetiti link: www.oceanpanel.org

217 „Ekskluzivna ekonomska zona" (eng. Exclusive Economic Zone - EEZ) je oblast okeana, koja se generalno proteže 200 nautičkih milja (230 milja) izvan teritorijalnog mora nacije, unutar koje obalna država ima jurisdikciju i nad živim i neživim resursima. (https://oceanexplorer.noaa.gov/facts/useez.html)

20% svetske brodarske flote i 50% globalnih obala. Plan *Transformacije za održivu okeansku ekonomiju: Vizija za zaštitu, proizvodnju i prosperitet* naglašava potrebu za (Ocean Panel, 2023):

- Investicijama u održivi turizam koji obnovljuje ekosisteme i gradi otpornost primorskih zajednica.
- Implementacijom održivih strategija upravljanja koje integrišu ekonomske, socijalne i ekološke aspekte.
- Reinvestiranjem prihoda od turizma u lokalne i autohtone zajednice radi jačanja kapaciteta i stvaranja zaposlenja.
- Promovisanjem rešenja zasnovanih na prirodi i poboljšanjem infrastrukture (na primer, sistema za tretman otpadnih voda).

Globalna pandemija COVID-19 dodatno je osnažila potrebu za transformacijom turističkog sektora, što je dovelo do implementacije novih modela koji pružaju ekonomske, ekološke i socio-kulturne koristi. Primeri uspešnih intervencija iz različitih zemalja (npr. Australija, Palau, Indonezija, Gana, Jamajka, Čile, Portugal i Japan) ilustruju kako inkluzivna saradnja između vlada, turističke industrije i lokalnih zajednica može doprineti obnovi i očuvanju prirodnih resursa. (Ocean Panel, 2023)

Ovi napori su od suštinskog značaja za ostvarivanje ambicija Pariskog sporazuma, Globalnog okvira za biodiverzitet i Ciljeva održivog razvoja (SDGs) Agende 2030, obezbeđujući dugoročnu održivost i prosperitet priobalnih i morskih destinacija.

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Navedite i objasnite UNCLOS definiciju maritimnog područja.
2. Objasnite pojmove: obalni turizam, maritimi turizam, turizam na unutrašnjim vodama i nautički turizam.
3. Sa aspekta globalne statistike (prihod od turizma, broj radnih mesta u turizmu i direktni poreski prihodi), navedite ekonomske i socio-kulturne prednosti razvoja maritimnog i obalnog turizma.
4. Sa aspekta emisije CO_2, degradacije vode i erozije obale, objasnite kako turističke aktivnosti u maritimnom i obalnom sektoru utiču na životnu sredinu.
5. Objasnite principe ekosistema.
6. Navedite mere i koncepte koji mogu doprineti smanjenju negativnih uticaja turističkih aktivnosti i osigurati održiv razvoj maritimnih područja.
7. Objasnite kako primena Koncepta Plave ekonomije može uticati na smanjenje negativnih efekata turizma na morske ekosisteme.
8. Navedite glavne prepreke za implementaciju principa Plave ekonomije u sektoru priobalnog i maritimnog turizma.
9. Objasnite kako održivi ribolov i morska obnovljiva energija mogu doprineti ekonomskom rastu i očuvanju životne sredine u okviru Plave ekonomije.
10. Objasnite kako inicijativa GTBS doprinosi održivom razvoju maritimnog turizma u Škotskoj.
11. Navedite prednosti i izazovi implementacije GTBS-a za turistička preduzeća u sektoru maritimnog turizma.
12. Objasnite kako ekoturizam može doprineti očuvanju morskih ekosistema i istovremeno podržati lokalne zajednice u priobalnim područjima.
13. Navedite glavne karakteristike ekosistema održivog maritimnog turizma i njihov doprinos očuvanju prirodnog okruženja.
14. Objasnite ulogu stejkholdera u razvoju i održivosti maritimnog turizma.
15. Navedite potencijalne izazove održivog maritimnog turizma.
16. Navedite ključne strategije iz Plana Transformacije za održivu okeansku ekonomiju i objasnite kako mogu doprineti održivom razvoju maritimnog turizma.

Vežbe

- ✓ Opisati ekosistem kruz turizma na destinaciji po izboru (grupna vežba)
- ✓ Razmotriti ključne izazove i mogućnosti za razvoj održivog kruz turizma na destinaciji po izboru (grupna vežba)
- ✓ Istražiti kako turizam utiče na vodene ekosisteme (grupna vežba)
- ✓ Pronađite primere dobrih i loših praksi u održivom maritimnom turizmu (individualna vežba)

PRIMERI DOBRE PRAKSE

A - Eko-loža Kosrae Vilidž i Div Rizort, Mikronezija (eng. Kosrae Village Ecolodge and Dive Resort, Micronesia) (Balmforth, 2022)

Istočno od većeg ostrva Palau, u srcu kristalno čistih voda južnog Pacifika, nalazi se malo ostrvo Kosrae, deo ostrvske grupe Mikronezije. Ova eko-loža je jedini smeštaj ove vrste na ostrvu, okružena strmim smaragdnim planinama i prelepim plažama. Smeštena na ivici džungle, među palmama, posetiocima pruža priliku da upoznaju lokalno stanovništvo i nauče njihove običaje i tradicije, uključujući tkanje, pripremu hrane i ribolov. Zahvaljujući kristalno čistim vodama Pacifika, posetioci mogu učestvovati u praćenju koralnih grebena i pritom steći vredno i nezaboravno iskustvo u ronjenju.

Slika 57. Kosrae Village Ecolodge

Izvor: Balmforth, 2022

B - Očuvanje koralnih grebena kroz održivi turizam (The Nature Conservancy, 2017; Spalding et al., 2017)

Jedan od najboljih primera kako održivi turizam može doprineti očuvanju prirodnih ekosistema jeste način na koji koralni grebeni širom sveta podržavaju lokalne ekonomije, dok se istovremeno ulaže u njihovu zaštitu. Koralni grebeni u svetu privlače oko 70 miliona turista godišnje, generišući ekonomsku vrednost od 36 milijardi dolara, pri čemu 19 milijardi dolazi direktno iz aktivnosti kao što su ronjenje i snorkeling,[218] a 16 milijardi iz indirektnih prihoda, poput obližnjih plaža i restorana. Ova ekonomska vrednost motivisala je lokalne zajednice, turističke kompanije i vlade da ulažu u zaštitu grebena.

Turizam na koralnim grebenima u istočnim Karibima donosi prihod od preko 500 miliona dolara svake godine. Koralni grebeni privlače preko 400.000 posetilaca u Mikroneziju svake godine, trošeći preko 90 miliona dolara samo u Palau. Preko 60% koralnih grebena na Bahamima se koristi za turizam svake godine. Skoro 75% prihoda od koralnog turizma na Floridi potiče od turizma u blizini grebena - plaže, mirno more, pogled, morski plodovi. Na Britanskim Devičanskim ostrvima, 68% prihoda od turizma dolazi od turizma na grebenu kao što su snorkeling i ronjenje.

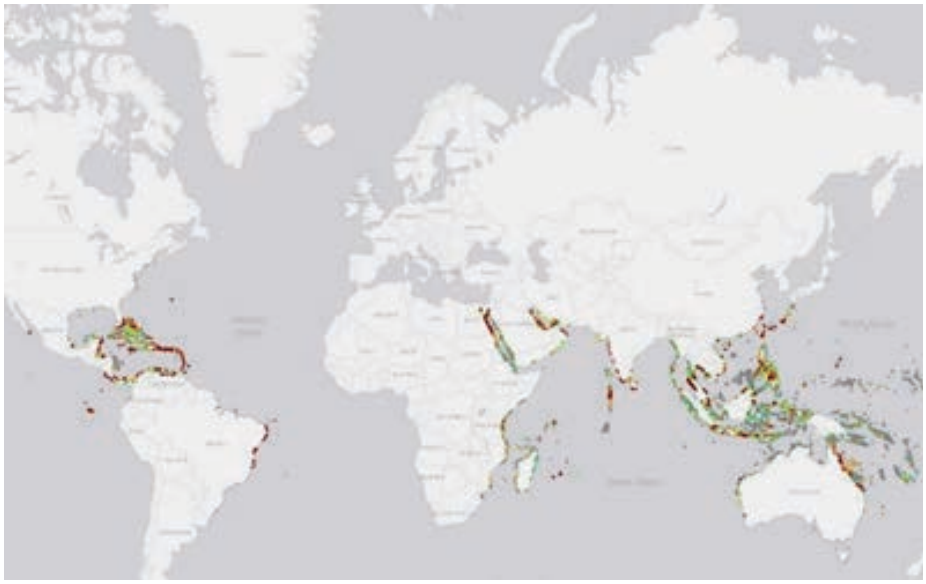
Inicijative poput *Mapping Ocean Wealth (MOW)* i *Atlas of Ocean Wealth* koriste podatke iz akademskih istraživanja, društvenih mreža i podataka o turizmu kako bi precizno mapirale ekonomsku korist koju koralni grebeni donose različitim regionima. Ove informacije omogućavaju **donosiocima odluka** da prepoznaju **značaj koralnih grebena** i primene **politike očuvanja**, poput ***ograničenja broja posetilaca, strožih ekoloških propisa i ulaganja u obnovu grebena***.

Uspešni primeri dolaze iz destinacija poput Florida Kis,[219] Bahama, Meksika i Australije, gde su lokalne vlasti i turističke organizacije prepoznale vrednost grebena i uložile u njihovu zaštitu. Na primer, Great Barrier Reef Marine Park Authority u Australiji koristi sredstva iz turističkih taksi za očuvanje grebena, dok su Maldivi uveli stroge ekološke standarde za ronilačke centre kako bi smanjili negativan uticaj turizma.

218 Snorkeling (eng. Snorkeling) je ronjenje je tehnika plivanja licem okrenutim nadole, uz korišćenje disalice – posebne cevi koja omogućava disanje vazduha iznad vode. Obično se koriste i naočare za plivanje ili maska za ronjenje, kao i peraja radi lakšeg kretanja kroz vodu. U hladnijim uslovima, ronioci mogu nositi mokro odelo za zaštitu. Disalica može biti zaseban dodatak ili deo maske za ronjenje.

219 Florida Kis (eng. Florida Keys) je arhipelag koralnog zaliva na južnim obalama Floride, koji čini najjužniji deo kontinentalnih Sjedinjenih Država.

Slika 58. Mapping Ocean Wealth: Svet ima skoro 250.000 km^2 koralnih grebena. Samo 30% stvara turističku vrednost

Izvor: The Nature Conservancy, 2017

Dvanaesto poglavlje

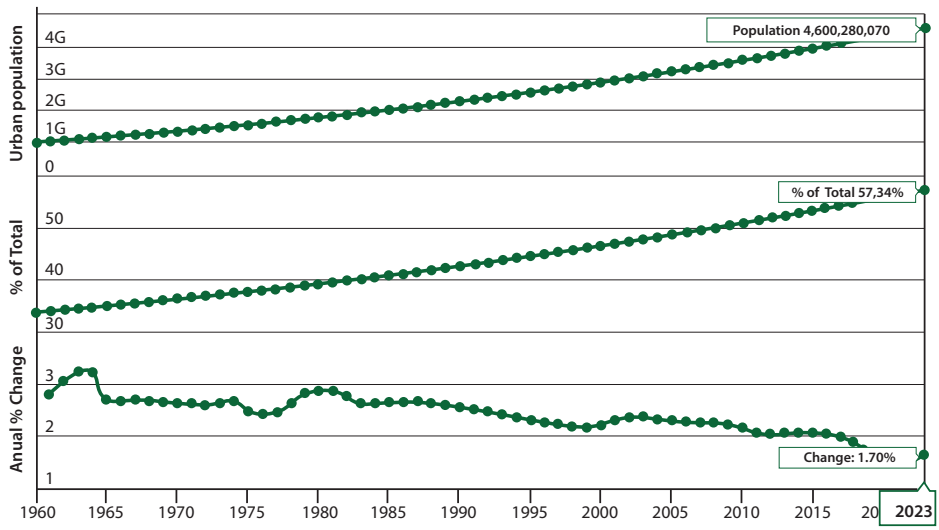
ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA URBANIH PODRUČJA

1. URBANIZACIJA I ODRŽIVI RAZVOJ

Održivi razvoj turizma u urbanim područjima postao je ključni izazov za mnoge gradove širom sveta. Gradovi često privlače veliki broj posetilaca zbog svojih kulturnih, istorijskih i arhitektonskih vrednosti, ali veliki broj posetilaca stvara pritisak na resurse, infrastrukturu i životnu sredinu, a utiče i na kvalitet života lokalne zajednice. Održivi turizam u urbanim sredinama ima za cilj da balansira ekonomske, socio-kulturne i ekološke aspekte turizma, omogućavajući gradovima da rastu i razvijaju se, ali i da očuvaju kulturnu baštinu, kvalitet života svojih građana i zaštite okolinu.

Globalni problem predstavlja pojava urbanizacije tj. proces kojim se veliki broj ljudi trajno koncentriše na određenim područjima. Projekcije Ujedinjenih nacija do 2050. godine ukazuju da je očekivano da 68% svetskog stanovništva bude naseljeno u urbanim područjima. Prema podacima za 2025. godinu svetska populacija broji oko 8.220.916.370 ljudi.[220] Analiza podataka Svetske banke ukazuje da je na kraju 2023. godine 57,34% svetske populacije naselilo urbana područja, a to čini oko 4.600.280.070 ljudi koji prema tome žive u gradovima.[221]

Slika 59. Pregled podataka o broju stanovnika u svetu

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/wld/world/urban-population)

220 https://www.worldometers.info/world-population
221 https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/wld/world/urban-population

Danas pod uticajem urbanizacije formiraju se prostorne celine u koje ubrajamo:

- **konurbacije** - regione koji nastaju spajanjem više gradskih oblasti da bi se formirale u kontinuitetu urbane i industrijski razvijene oblasti (npr. Rurska konurbacija);
- **anglomeracije** - proširena područja gradova koja se sastoje od centra i izvesnog broja prigradskih naselja, a koji zajedno čine neprekinuto urbano područje (npr. anglomeracija Beograd koja obuhvata teritoriju grada Beograda sa svih 17 opština). Prema Uredbi o određivanju zona i anglomeracija na teritoriji Republike Srbije postoji osam anglomeracija.[222]
- **megagradove** – prostore na kojima živi više od 10 miliona stanovnika.

U svetu postoji 612 gradova sa više od million stanovnika, a 35 gradova su prostori sa preko 10 miliona stanovnika.[223]

Tabela 35. Gradovi sa najvećim brojem stanovnika u svetu u 2024. godini

Tokyo 37,036,200	Delhi 34,665,600	Shanghai 30,482,100	Dhaka 24,652,900	Cairo 23,074,200
Sao Paulo 22,990,000	Mexico City 22,752,400	Beijing 22,596,500	Mumbai 22,089,000	Osaka 18,921,600

Ilustracija: Miloš Višnjić, prema (https://worldpopulationreview.com/cities)

Trend naglog porasta broja stanovnika i koncentracija populacije u urbanim prostorima donosi brojne probleme i izazove. Pojavljuju se ozbiljni problem uključujući zagađenje vazduha, nedovoljno zelenih površina i narušavanje postojećih, veliku količinu otpada, nedostatak pijaće vode, isušivanje močvara, problem sa otpadnim vodama, saobraćajne gužve, nedostatak stambenog prostora, klimatske promene, sveukupni negativni efekat na život lokalnog stanovništva. S tim u vezi, razvoj i primena koncepta održivih gradova postaje ključan izazov za budućnost života u urbanim područjima.

U skladu sa Ciljevima održivog razvoja do 2030. godine neophodno je usklađivanje stanja i poštovanje 11. cilja - Održivi gradovi i zajednice. Kroz zajednički rad vlada, građana i privatnog sektora, moguće je stvoriti urbane sredine koje ne samo da zadovoljavaju današnje potrebe, već i utiču na zdraviju i odgovorniju budućnost za sve.

222 www.ekologija.gov.rs
223 https://worldpopulationreview.com/cities

Održivi gradovi podnose određene uticaje različitih faktora i to se sagledava kao „kapacitet podnošenja" (eng. carrying capacity), a obuhvata:[224]

- intraurbani kapacitet - sposobnost grada da se nosi sa uticajima na životnu sredinu unutar svog prostora, uz minimiziranje zagađenja vazduha, vode, upravljanje problemima u saobraćaju, upravljanje otpadom i sl.;
- ekstraurbani kapacitet - upravljanje korišćenjem zemljišta i drugih resursa neophodnih da se osigura kontinuitet života u gradu (šume, poljoprivredna proizvodnja, obnovljivi energenti).

Održivi gradovi su naseljeni prostori u okviru kojih menadžment razvija i primenjuje politike, prakse i infrastrukturna rešenja koja omogućavaju dugoročni ekonomski prosperitet, socio-kulturni razvoj uz očuvanje autentičnosti i zaštitu životne sredine. Težnja je da se minimiziraju negativni uticaji na prirodne resurse, smanji emisija štetnih gasova, poboljša kvalitet života lokalne zajednice i unaprede njihovi socijalni, ekonomski i kulturni uslovi, dok se razvijaju na način koji je dugoročno održiv. Održivi gradovi predstavljaju viziju budućnosti koja balansira ekološke, socio-kulturne i ekonomske potrebe.

2. IZAZOVI ODRŽIVOG UPRAVLJANJE URBANIM PODRUČJIMA

Migracije u urbane centre nude veće mogućnosti za obrazovanje, zaposlenje, lečenje i kulturno uzdizanje, ali cena se plaća povećanjem stresa uzrokovanim porastom nivoa buke i smanjenjem otvorenih prostora, svežeg vazduha i prirodne sredine tj. narušenosti prostora sa ekološkog aspekta.

Održivi gradovi nastoje da smanje svoj ekološki otisak kroz efikasnu potrošnju energije, smanjenje emisije ugljen-dioksida, korišćenje obnovljivih izvora energije, smanjenje otpada, povećanje reciklaže i očuvanje prirodnih resursa. Na primer, gradovi mogu koristiti zelene zgrade (koje štede energiju), ugraditi sisteme za solarne panele, promovirati biciklizam i javni prevoz kako bi smanjili upotrebu privatnih automobila, te očuvati parkove i zelene površine.

224 Milutinović S. (2011). *Održivi gradovi, Putokaz ka održivom razvoju*, Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj

Odgovorno upravljanje urbanim prostorima dovodi do smanjenja ekološkog otiska kroz različite strategije. Korišćenje obnovljivih izvora energije je od suštinske važnosti. Gradovi poput Kopenhagena i San Franciska ulažu u vetroelektrane i solarne elektrane, čime smanjuju zavisnost od fosilnih goriva, smanjuju emisiju ugljen-dioksida i doprinose energetskoj nezavisnosti i smanjenju zagađenja vazduha.

U gradovima je sve manje zelenih površina, a svake godine niču novi stambeni i poslovni objekti zato je povećanje zelenih površina u gradovina prioritet svih prioriteta. Stanovnici "zelenih" gradova osećaju se *srećno, zdravo* i *manje depresivno*, smanjuje se i rasprostranjenost bolesti savremenog načina života, a posebnu važnost imaju veća apsorpcija štetnih gasova kao i snižavanje temperatura u letnjim mesecima.

Na prostoru održivih gradova implementiraju se zelene površine, kao što su parkovi i vrtovi, koji osim što doprinose poboljšanju kvaliteta vazduha pružaju građanima i mogućnost za odmaranje i rekreaciju. Na primer, projektovanje urbanih vrtova u gradovima kao što su Tokijo i Njujork omogućava lokalnim zajednicama da se povežu s prirodom. U cilju prevazilaženja problema sa zagađenjem životne sredine globalni trend u arhitekturi su "zelene zgrade". U velikom broju kineskih anglomeracija u cilju smanjenja zagađenja stambene zgrade su projektovane sa ozelenjenim terasastim ispustima i krovovima na kojima je prirodno rastinje, a čija je uloga osim estetskog i prečišćavanje zagađenog vazduha.

Bez obzira što više od polovine svetske populacije živi u urbanim sredinama, na zelenilo se i dalje gleda kao na luksuz, a ne na dugoročnu investiciju koja donosi zdravstvenu korist i čini gradove otpornijim na klimatske promene, dok je i estetski utisak o "zelenim gradovima" nemerljiv. Investicije u zelenu infrastrukturu imaju ključnu ulogu u održivom i odgovornom upravljanju urbanim prostorima. Zeleni krovovi, energetski efikasne zgrade i održive saobraćajne opcije kao što su biciklističke staze i električni javni prevoz smanjuju troškove života i poboljšavaju kvalitet života građana. Gradovi koji ulažu u ovakve projekte često beleže i smanjenje troškova za zdravstvo, jer zdraviji građani troše manje na medicinske usluge.

PRIMER DOBRE PRAKSE

ZELENA PRESTONICA EVROPE - "EUROPEAN GREEN CAPITAL AWARD"

Evropska komisija od 2010. godine svake godine bira jedan evropski grad koji je nosilac nagrade "Zelena prestonica Evrope". Nagrada se dodeljuje gradu koji:

- ima rekord u postizanju visokih ekoloških standarda;
- posvećen je stalnim i ambicioznim ciljevima za dalje unapređenje životne sredine i održivi razvoj;
- uzor je i inspiracija drugim evropskim gradovima.

Pravo na prijavu za učešće imaju svi gradovi sa više od 100.000 stanovnika. Prijave se procenjuju na osnovu 12 kriterijuma: lokalni doprinos globalnim klimatskim promenama, razvijen eko pristup saobraćaju, odgovarajuća količina zelenih područja, kontrolisana buka, adekvatno upravljanje otpadom, očuvana priroda i biodiverzitet, minimiziranje zagađenja vazduha, upravljanje potrošnjom vode, adekvatan tretman otpadnih voda, implementacija eko-inovacija, briga o zaposlenju i životnom standardu lokalnog stanovništva, kao i kvalitetu života stanovništva i njihove svakodnevice.

Kao prva Zelena prestonica Evrope 2010. godine proglašen je Stokholm (Švedska). Jedna od interesantnih Zelenih predstonica Evrope je Ljubljana koja je ovu titulu nosila 2016. godine. Ljubljana je glavni grad Republike Slovenije. Izdvojila se po svojim naporima poslednjih 10 - 15 godina u transformaciji grada u pravcu održivog razvoja, eko gradskom prevozu i izmeštanju motornog saobraćaja iz centra grada. Značajna mera koja je preduzeta je modifikacija režima saobraćaja na magistralnoj ulici (Slovenska ulica) čime je formiranjem tzv. "pešačke zone" minimizirana buka, zagađenje vazduha i svakodne .

Napredak je zapažen i u očuvanju i zaštiti zelenih površina, koje revitalizuju i transformišu već izgrađene i urbanizovane prostore (brownfield spaces). Realizovane su i brojne urbane zelene mere u odnosu na proteklu deceniju (sadnja 2000 stabala, izgradnja novih parkova, revitalizacija nasipa reke Save, zelena oaza drvoreda 7000 stabala).

Ljubljana je napredovala u pogledu tretmana otpadnih voda, a dragoceno je njeno iskustvo u rešavanju i upravljanju prirodnim katastrofama (značajno za balkanski region koji je zahvatila poplavna kriza). To je jedan od prvih gradova u svetu koja na autobuskim stajalištima ima elektronski papir (e-papir). E-papir pruža bolju vidljivost od obične signalizacije, vrlo malo energije troši, displeji mogu biti sa solarnim napajanjem. Pored autobuskog rasporeda e-papir na displeju pokazuje tačno vreme dolaska autobusa, putničke informacije, turističke informacije.

Održivi gradovi se fokusiraju na poboljšanje kvaliteta života svih svojih stanovnika, obezbeđujući jednaka prava i pristup resursima za sve. To uključuje poboljšanje uslova stanovanja, pristup obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i zapošljavanju, kao i stvaranje društveno inkluzivnog okruženja koje podstiče participaciju građana u donošenju odluka.

Socijalna inkluzija je ključni elemenat održivosti. Održivi gradovi teže stvaranju ravnoteže između različitih društvenih slojeva, osiguravajući pristup osnovnim uslugama svim građanima. Društvena odgovornost je značajna u angažovanju lokalne zajednice u okviru aktivnosti da "gradovi budu pristupačni za sve" u smislu rešavanja problema dostupnosti osobama koje imaju određena ograničenja u kretanju i posebne potrebe. Poželjno je urediti pristupne rampe, pešačke prelaze, parking mesta, liftove i slično, kako bi svi mogli na adekvatan način da koriste prostor urbanog područja.

Takođe, razvoj participativnih modela u donošenju odluka može osnažiti zajednice. Građani bi trebalo da imaju mogućnost da aktivno učestvuju u planiranju svojih gradova kroz javne rasprave i radionice. Ovaj pristup ne samo da povećava transparentnost, već i jača zajednički identitet i odgovornost.

Značajan poduhvat u okvirima održivog razvoja urbanih prostora obuhvata UNESKO mreža kreativnih gradova čije aktivnosti se baziraju na razmeni znanja, ideja, iskustava u okviru sedam različitih oblasti (muzika, gastronomija, film, dizajn, književnost, digitalna/medijska umetnost, zanati i narodna umetnost), za koje se gradovi posebno kandiduju. Ove aktivnosti doprinose održivim investicijama, lokalnom razvoju i unapređenju životnog statusa lokalnog stanovništva.

Ekonomski model održivih gradova se oslanja na inovacije i održive prakse. Podsticanje lokalne ekonomije kroz podršku malim preduzećima i održivim inicijativama može stvoriti nova radna mesta. Na primer, gradovi poput Barselone razvijaju strategije za podršku lokalnim proizvođačima i umetnicima, čime se jača lokalna ekonomija i smanjuje zavisnost od globalnih lanaca snabdevanja.

Ekonomija urbanog prostora podrazumeva racionalnu upotrebu zemljišta i resursa. Održivo planiranje prostora podrazumeva balans između izgradnje stambenih, poslovnih i javnih objekata, uz očuvanje zelenih površina i infrastrukture. Time se smanjuju troškovi javnih usluga, saobraćaja, energije i otpada, a povećava se ekonomska vrednost prostora. Odgovorno upravljanje uključuje i dostupnost prostora za sve članove lokalne zajednice. Pristupačno stanovanje, javne usluge i prostori za zajedničke aktivnosti doprinose smanjenju socijalne nejednakosti, čime se podstiče socijalna kohezija i stabilnija lokalna ekonomija.

Kroz pametno planiranje i ulaganja u infrastrukturu, gradske vlasti mogu smanjiti troškove održavanja i maksimizirati prihode (npr. putem poreza na imovinu, koncesija, boravišnih taksi). Takođe, odgovorno upravljanje smanjuje rizik od urbanih problema poput prenatrpanosti, zagađenja i saobraćajnog kolapsa, koje imaju visoke ekonomske posledice.

3. SAVREMENI TRENDOVI U URBANIM PODRUČJIMA I DŽENTRIFIKACIJA

Džentrifikacija predstavlja vid urbanizacije pojedinih delova grada i industrijskih objekata, uglavnom starih i zapuštenih, transformišući ih u moderna naselja namenjena visokoj srednjoj klasi stanovništva. Ovaj proces podrazumeva rušenje svih postojećih objekata i izgradnju novih blokova stambenih zgrada, sa pripadajućim pratećim objektima kao što su tržni centri, škole, vrtići, objekti koji su poželjni novom stanovništvu u njihovoj svakodnevici. Situaciona analiza je pokazala da se u najvećem broju slučajeva dosadašnje stanovništvo iseljavalo, a da se naseljavala potpuna druga struktura stanovnika.

Prema Backović[225] džentrifikacija se sagledava kao postmodernističko tumačenje grada koji je centar potrošnje, kulture, događaja i igre u okviru kog revitalizovani objekti koji postaju poslovni centri, šoping centri, rezidencijalni objekti, muzejski kompleksi, galerijski prostori, restorani, kafići postaju usmereni na privlačenje pripadnika servisne/kreativne klase, koja svoj visoki dohodak neprestano trošiti u gradu, čime se obezbeđuje konstantna potrošnja. Džentrifikacija je prisutna u svim većim gradovima sveta, a u mnogim je prisutna kao noviji način prilagođavanja tražnji i trendovima. Na ovaj način podiže se ekonomski standard pojedinih delova u urbanom području, a istovremeno doprinosi i mogućnosti razvoja turističkih aktivnosti u novouređenom prostoru.[226] Nažalost, iako u određenoj meri u industriji turizma džentrifikacija donosi dobro sa ekonomskog aspekta, sa društvenog aspekta utiče na uniformnost gradova u smislu istovetnih ulica sa identično uređenim restoranima i kafićima, sa pojavom globalnih korporacija hrane i pića (Starbucks, McDonalds, Burger King) koji dominiraju u odnosu na tradicionalne restorane, a sve ovo utiče na autentičnost i atraktivnost velikog broja turističkih destinacija u svetu i menja sliku i doživljaj turista. Kao značajni primeri atraktivnih lokaliteta, a obuhvaćenih procesom džentrifikacije izdvajaju se: predgrađe Pekam u Londonu; Lower East Side u Njujorku; priobalje Barselone i slično.

225 Backović V. (2018). *Džentrifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada*, Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

226 Radović N., Vujko A. (2025). *Kulturna baština i turizam*, Univerzitet Singidunum, Beograd

Prema principima održivog razvoja urbanih područja imajući u vidu potencijalno ugrožavanje nematerijalnog nasleđa lokalnog stanovništva, kao i rušenje i nestajanje objekata materijalnog nepokretnog nasleđa ova pojava je okarakterisana kao negativna. Takođe, izgradnja novih objekata doprinosi prisustvu ekološki neodrživog izgleda novog prostora zbog velike količine betona i asfalta, velikog broja vozila i sl.

Džentrifikacija kod članova lokalne zajednice utiče na:

- osećaj socijalne nepravde jer dotadašnje lokalno stanovništvo više ne može da priušti život u delu grada u kome je do tada živelo, a zbog pojave inflacije cena nekretnina i rasta troškova života;
- gubitak identiteta zajednice jer se zbog promene strukture stanovništva lokalni karakter i duh naselja menja i/ili nestaje;
- pritisak na infrastrukturu koji nastaje pod uticajem velike količine otpada, gužve u saobraćaju, a sve uglavnom zbog lose organizovanog upravljanja u prostoru.

Sa aspekta održivog razvoja urbanih područja značajno je ukazati na proces transformacije, revitalizacije i obnove zapuštenih prostora, najčešće industrijskog karaktera, u prostore čija sadržina ima kulturnu namenu koja često ima značajan doprinos na turističkom tržištu. Pojedini primeri transformacije su: transformacija industrijskih pogona u Pečuju u Žolnai kulturnu četvrt; pogona stare svilare u Novom Sadu u Kulturnu stanicu Svilara; stare cedionice maslina u Elefsini u kulturni kvart; fabrike obuće Solid u Subotici u kulturni centar; Remontnog centra Arsenal u Tivtu u marinu Porto Montenegro; kompleksa Stari mlin u Beogradu u hotelsko-poslovni kompleks i td.

4. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA U URBANIM PODRUČJIMA

Sagledavajući trendove na turističkom tržištu, a u saglasnosti sa globalnim kretanjima vodeći tipovi turističkih destinacija su gradski turistički centri. Pojam gradskih turističkih centara podrazumeva nacionalne i regionalne centre koji imaju funkcije administrativnih, političkih, ekonomskih, kulturnih, sportskih, istorijskih i turističkih centara.[227] Ova urbana područja imaju veliki broj turističkih atrakcija, razvijenu turističku infrastrukturu, turističku suprastrukturu te mogu zadovoljiti najveći broj potreba turista čiji je motiv putovanja u kontekstu poslovnog ili gradskog (city-break) turizma.

Savremeni trendovi na turističkom tržištu upućuju nas na činjenicu da su danas prisutne učestalije turističke potrebe populacije, imajući u vidu promene u načinu i stilu življenja, kao i u količini slobodnog vremena i novčanih sredstava. S tim u vezi, pojavljuju se učestalija putovanja, koja kraće traju, a odredišta su najčešće gradovi, pa tako danas imamo poznat oblik turističkog proizvoda pod nazivom gradski (city-break) turizam. Gradski turizam obuhvata kratka putovanja od 3 do 6 dana u cilju obilaska urbanih područja koja nude raznovrsne sadržaje i aktivnosti, a turisti se upoznaju sa značajnim atrakcijama, kulturom, gastronomijom ili prisustvuju događajima. Ovaj oblik turizma najčešće predstavlja dopunu glavnom odmoru u toku godine i fleksibilan je u određivanju vremena putovanja.

Putovanja koja obuhvata gradski turizam prilagodljiva su budžetima u skladu sa različitim motivima i potrebama, što ih čini popularnim među putnicima. Destinacije su lako dostupne zahvaljujući različitim vidovima prevoza, pogotovo intenziviranjem poslovanja low-cost avio kompanija. U mnogim gradskim destinacijama unutrašnji (gradski) saobraćaj je dobro organizovan, što upotpunjuje kvalitet i planiranje obilaska urbanog područja. Urbane destinacije, mali i veliki gradovi, nude mnogo za istraživanje, od muzeja i galerija do istorijskih spomenika, živopisnih kvartova i restorana nacionalnih i internacionalnih kuhinja, a turistima su na raspolaganju raznovrsni tipovi smeštajnih kapaciteta. Uz dobro planiran i organizovan itinerer, turisti u kratkom vremenu mogu posetiti, videti i iskusiti mnogo toga. Upoznavanje nove kulture, ljudi i mesta je izuzetno obogaćujuće za svakog pojedinca, a ova vrsta turističkog proizvoda to nudi.

227 Štetić S., Šimičević G. (2009). Značaj specifičnih geoprostora u gradskim turističkim centrima, Glasnik Srpskog geografskog društva, SANU, Beograd

Prema podacima portal Euromonitor International[228] podstaknuti velikom turističkom tražnjom međunarodna kretanja turista su u 2024. godina dostigla rast od 19%. Evropa je i dalje najpopularniji region, dostigavši 793 miliona putnika. Prema ovom portalu lista 50 najposećenijih gradova je sledeća:

Tabela 36. Pregled Top 50 destinacija u svetu

1. Pariz	26. Dublin
2. Madrid	27. Kjoto
3. Tokio	28. Beč
4. Rim	29. Lisabon
5. Milano	30. Venecija
6. Njujork	31. Kuala Lumpur
7. Amsterdam	32. Atina
8. Sidnej	33. Orlando
9. Singapure	34. Toronto
10. Barselona	35. Majami
11. Taipei	36. San Francisko
12. Seul	37. Šangaj
13. London	38. Frankfurt na Majni
14. Dubai	39. Kopenhagen
15. Berlin	40. Cirih
16. Osaka	41. Vašington
17. Bangkok	42. Pataja
18. Los Anđeles	43. Vankuver
19. Istanbul	44. Štokholm
20. Melburne	45. Meksiko Siti
21. Hong Kong	46. Oslo
22. Minhen	47. São Paulo
23. Las Vegas	48. Puket
24. Florens	49. Helsinki
25. Prag	50. Brisel

Izvor: https://www.euromonitor.com/

228 https://www.euromonitor.com/

Najveći rast, kada je u pitanju broj posetilaca u odnosu na prethodnu godinu, imao je Bangkok 37%, a ostvario je 32,4 miliona posetilaca u 2024. godini. Iako je vodeća destinacija već tri godine uzastopno, Pariz je u 2024. godini imao porast broja posetilaca svega 2%, a bilo je 17, 4 miliona posetilaca.[229] Imajući u vidu da je u 2024. godini ovaj broj posetilaca obuhvatio i posetioce koji su dolazili u Pariz da učestvuju ili posmatraju XXXIII Letnje olimpijske igre pojavljuje se dilema o kontinuitetu zainteresovanosti posetilaca za ovu destinaciju. Najveći problem sa kojim se suočavaju kako turisti, tako i lokalno stanovništvo u Parizu, ali i ostalim gradovima sveta je prekomerni broj ljudi na jednom mestu jer utiče na doživljaj posetilaca i stvara pritisak koji oseća lokalno stanovništvo. Euromonitor International navodi da su brojne destinacije pojednostavile svoje vizne procese, implementirajući elektronska ovlašćenja za putovanja i proširujući kratkoročni bezvizni ulazak što je doprinelo većem broju kretanja na turističkom tržištu. Da bi se upravljalo prevelikim brojem posetilaca u najprometnijim turističkim destinacijama, gradovi uvode različite mere kao što su:

- uvođenje taksi vezanih za turizam (boravišna taksa, klimatska taksa);
- ograničeno radno vreme kulturnih institucija, trgovinskih i ugostiteljskih objekata;
- limitiran broj posetilaca po grupama;
- suzbijanje iznajmljivanja stanova preko Airbnb-a.

Jasno je da je industrija turizma snažna i značajni su benefiti koje ostvaruju destinacije u kojima je turizam kao privredna delatnost dominantna. Pozitivan uticaj turizma na destinaciju ogleda se u investicijama koje se pojavljuju, prihodima od turizma i doprinosu BDP-u, mogućnosti za zaposlenje lokalnog stanovništva, kao i njihovoj edukaciji, uticaj na životni standard stanovništva, briga o okruženju i sl. Istovremeno, prisutan je i negativan uticaj turizma koji se reflektuje kao: prekomeran broj posetilaca, narušavanje kulturnog identiteta lokalnog stanovništva, porast kriminala i sl.

Najprisutniji i vidljiviji problem koji je prisutan u urbanim područjima, a razvija se kao posledica prekomernog broja posetilaca i lose organizacije na destinaciji u odnosu na procenjeni kapacitet prihvata turista na destinaciji naziva se **overtourism tj. prekomerni broj turista**. Fenomen prekomernog broja posetilaca je prepoznat u brojnim destinacijama gradskog turizma kao što su: Venecija, Pariz, Beč, Barselona, Prag, Dubrovnik, Tivat i td. Prevazilaženje problema prekomernog broja turista u okviru turističkog prostora realizuje se primenom alata **visitor management** tj. veština upravljanja posetiocima.

229 Isto

Proces formiranja aktivnosti visitor managementa u gradovima destinacijama podrazumeva jasno definisane procedure održivog razvoja turizma, kao i da bi trebalo da budu uključene organizacije javnog sektora kao što su lokalne vladine agencije ili regionalne turističke organizacije, lokalno stanovništvo, kao i nevladine i organizacije drugih sektora.[230]

Na osnovu dobijenih rezultata analiza u Tabeli 36. dati su definisani pozitivni i negativni uticaji razvoja turizma u gradovima kao turističkim destinacijama:[231]

Tabela 37. Uticaj turizma na gradove kao turističke destinacije

Uticaj	Pozitivni	Negativni
Ekonomski	Mogućnost zaposlenja Povećanje životnog standarda Povećanje troškova Porast investicija Povećanje radne podrške	Nerealne cene nekretnina Odliv novca u veće centre Nemoć privlačenja investicija Lokalna inflacija Nepoželjni troškovi
Ekološki	Zaštita nasleđa Jačanje lokalne infrastrukture Razvoj novih usluga Strategija menadžmenta broja posetilaca	Degradacija arhitekture Narušavanje životne sredine Prekomerni broj turista Biodiverzitet
Socio-kulturni	Očuvanje i unapređenje regionalne kulturne baštine Učešće lokalnog stanovništva u aktivnostima i dešavanjima	Promene u strukturi stanovništva Isključenost lokalnog stanovništva iz dešavanja Viša stopa kriminala Promena prirode događaja i aktivnosti radi zadovoljenja turističkih potreba

Izvor: Milićević, Đorđević, 2016, prema: Hall&Page, 2002 i Stojanović 2006

Korišćenjem aktivnosti najčešće definisanih strategijama upravljanja prostorom kao što su: raspodela posetilaca, edukacija, unapred prodaja ulaznica i održivo upravljanje resursima, može se stvoriti ravnoteža između očuvanja kulturne baštine i zadovoljstva posetilaca.

230 Ranković K., Radović N., Nešić M. (2023). *Primena Visitor management u funkciji održivog razvoja i očuvanja kulturne baštine na prostoru Niša*, Zbornik radova sa konferencije IMCSM23 - Volume XIX, Issue (2), ISSN 2620-0597, pp. 130 - 138

231 Milićević S., Đorđević N. (2016). *Glavni gradovi kao turističke destinacije,* HiT menadžment, God. 4(1): 21-30.

PRIMER DOBRE PRAKSE

DOBROVOLJNA NACIONALNA OZNAKA ODRŽIVOG TURIZMA U URBANOJ DESTINACIJI – ORANGE FLAG, ITALIJA

Narandžasta zastava (Orange flag) ili Bandiera Arancione je turističko-ekološki znak kvaliteta koji je 1998. godine kreirao Italijanski turistički klub kako bi istakao turistički potencijal manje poznate Italije i malih gradova u unutrašnjosti.

Italijanski turistički klub dodeljuje Narandžastu zastavu gradovima koji, na osnovu 250 parametara analize, mogu da ponude svojim posetiocima kombinaciju umetnosti, prirode, dobre hrane, gostoprimstva i ekološko-društvene održivosti.

Slika 60. Emilia Romagna

Izvor: https://railtour.ch/en/holiday-inspiration/italy/emilia-romagna

Slika 61. Narandžasta zastava

Izvor: https://www.comune.troia.fg.it/

U jednoj od regija Italije, Emiliji-Romanji postoji 24 grada sertifikovana Narandžastom zastavom. Uprkos različitim prirodnim okruženjima, Apenini, brda, ravnice i različitom istorijskom poreklu, rimskom, srednjevekovnom ili renesansnom, imaju jednu zajedničku stvar: to su sve autentična mesta gde putnike dočekuju gostoljubivi stanovnici lokalne zajednice koji sa posvećenošću i entuzijazmom čuvaju tradiciju, unapređujSliu lokalno nasleđe i oživljavaju teritoriju događajima i festivalima.

Ovi mali gradovi su prave riznice istorije, a šetnja njihovim uskim ulicama znači uranjanje u jedinstvenu atmosferu sporih ritmova i istinskih ukusa. Od Castell'Arquato, sa svojim srednjovekovnim šarmom, do Brisighella, poznate po svom drevnom magarećem putu, svako selo priča drugačiju priču i nudi nezaboravno iskustvo.

Narandžasta zastava favorizuje društveni i ekonomski rast kroz održivi razvoj i turizam. Neki od ciljeva su sledeći: unapređenje lokalnih resursa, razvoj smeštaja, jačanje lokalnog identiteta i promocija tipične lokalne hrane i rukotvorina.

Izvor: https://www.travelemiliaromagna.it/en/orange-flag-villages-emiliaromagna/

5. ODRŽIVI PAMETNI GRADOVI

Pod uticajem četvrte industrijske revolucije i nezaustavljivog razvoja informacionih tehnologija i veštačke inteligencije u urbanim područjima dolazi do automatizacije brojnih procesa i ubrzanog formiranja tzv. pametnih gradova. **Održivi pametni gradovi** su inovativni gradovi koji koriste informaciono- komunikacione tehnologije kako bi optimizovali funkcije urbanih područja u cilju poboljšanja života lokalnog stanovništva, očuvanja životnog okruženja, kao i ekonomskog rasta. Ideja je da funkcionisanje održivih pametnih gradova zadovolji potrebe sadašnjih i budućih generacija u pogledu ekonomskih, društvenih, ekoloških i kulturnih aspekata. Nekoliko glavnih karakteristika koristi se za određivanje pametnih gradova:

- infrastruktura zasnovana na tehnologiji;
- visoko funkcionalan sistem javnog prevoza;
- razvijene i implementirane ekološke inicijative;
- samopouzdan osećaj za urbano planiranje, kao i da
- lokalno stanovništvo živi i radi u gradu i koriste njegove resurse.

Pametni gradovi koriste kombinaciju uređaja Interneta stvari (IoT), softverskih rešenja, korisničkog interfejsa i komunikacionih mreža. Međutim, oslanjaju se pre svega na IoT. IoT je mreža povezanih uređaja poput vozila, senzora ili kućnih aparata koji mogu da komuniciraju i razmenjuju podatke. Podaci koje prikupljaju i isporučuju IoT senzori i uređaji čuvaju se u „oblaku" ili na serverima. Povezivanje ovih uređaja i upotreba analitike podataka olakšava konvergenciju fizičkih i digitalnih gradskih elemenata, poboljšavajući na taj način efikasnost javnog i privatnog sektora, omogućavajući ekonomske koristi i poboljšavajući život građana. Pametni čvorovi omogućavaju nesmetani prolazak kroz grad, koristeći veštačku inteligenciju (AI) senzore i 5G mrežu za komunikaciju i procenu protoka saobraćaja, zagušenja i sigurnosti, označavajući upozorenja za korisnike. Najfunkcionalniji primeri u ovakvim gradovima su: pametni parking, pametna javna rasveta, pametni javni prevoz, pametna autobuska stajališta, solarno napajanje ulične rasvete, javni solarni internet punjači za mobilne telefone, reklamni prostori.

Inicijative pametnih gradova takođe imaju za cilj praćenje i rešavanje ekoloških problema kao što su klimatske promene i zagađenje vazduha. Upravljanje otpadom i sanitacija takođe se mogu poboljšati pametnom tehnologijom, sakupljanje i uklanjanje otpada, ili pomoću senzora za merenje parametara vode i garantovanje kvaliteta vode za piće.

Građani mogu pomoći u ovom pitanju, obaveštavanjem nadležnih organa putem aplikacije pametnog grada kada su potrebne popravke zgrada i druge javne infrastrukture, poput rupa. Senzori se takođe mogu koristiti za otkrivanje curenja u vodovodima i drugim cevnim sistemima, pomažući u smanjenju troškova i poboljšanju efikasnosti radnika na održavanju. Tehnologija pametnih gradova sve se više koristi za poboljšanje javne bezbednosti, od nadgledanja područja visokog kriminala do komponenti sistema ranog upozoravanja pre suše, poplava, klizišta ili uragana.

Pametan grad opisuje sposobnost grada da stvori dobrobit za svoje građane. Porodice, male društvene grupe, velike društvene organizacije, kao i formalne institucionalne strukture - obrazovne, političke, ekonomske i pravne na taj način igraju dvostruku ulogu u pametnom gradu. Oni pomažu u negovanju i transformaciji individualnih kapaciteta u lične uspehe i pomažu da se pojedinačni uspesi usmere u kolektivno dobro.

Primarni cilj pametnog grada je stvaranje urbanog okruženja koje svojim stanovnicima donosi visok kvalitet života, istovremeno generišući ukupan ekonomski rast. Stoga je glavna prednost pametnih gradova njihova sposobnost da omoguće povećano pružanje usluga građanima sa manje infrastrukture i troškova. Njujork je jedan od najrazvijenijih pametnih gradova na svetu. Sa populacijom koja prelazi 8,5 miliona, koristi 1 milijardu galona vode svaki dan. Kao deo svog pametnog gradskog plana, gradsko odeljenje za zaštitu životne sredine koristi obiman sistem automatizovanog očitavanja brojila kako bi dobio bolji podatak potrošnje vode, istovremeno pružajući klijentima korisno sredstvo da svakodnevno provere potrošnju vode. Grad se takođe okrenuo Bigbelli-ovim „pametnim“ kantama sa solarnim napajanjem, koje prate nivo smeća.

Aplikacije pametnih gradova omogućavaju gradovima da pronađu i stvore novu vrednost iz postojeće infrastrukture. Poboljšanja olakšavaju nove tokove prihoda i operativnu efikasnost, pomažući vladama i građanima da uštede novac.

Pametni gradovi se ne dešavaju građanima; pametne gradove stvaraju građani!

PRIMER DOBRE PRAKSE

EVROPSKA PRESTONICA PAMETNOG TURIZMA

Inicijativa Evropske komisije je od 2019. godine pokrenula projekat "Evropska prestonica pametnog turizma"[232] putem kog se daje mogućnost gradovima da promovišu svoje prakse kao destinacije za pametni turizam. Inicijativa se fokusira na oblasti: kulturnog nasleđa, stvaralaštva, dostupnosti, održivosti, digitalizacije.

Gradovi koji su uvršteni u ovaj program primenjuju inovativna, inteligentna i fleksibilna rešenja u oblasti turizma. Koristi svoj prostorni i ljudski kapital za: prosperitet grada, rast svog turističkog sektora, kvalitetniji život lokalne zajednice, a nudi obogaćeno i prilagođeno turističko iskustvo putem valorizovanja lokalnih dobara uz poštovanje i uključivanje lokalnih zajednica.

Slika 62. Logo Evropska prestonica pametnog turizma

Izvor: https://smart-tourism-capital.ec.europa.eu/press_e

Osmišljen je i olakšan pristup turističkim uslugama i proizvodima putem novih tehnologija, uzajamne povezanosti i operativne kompatibilnosti usluga.[233] U skladu sa tim, smatra se da je "Evropska prestonica pametnog turizma":

- održiva u smislu očuvanja i poboljšanja prirodne sredine i resursa, podržavajući balansiran ekonomski i socijalno-kulturni razvoj;
- fizički dostupan grad putnicima sa posebnim potrebama za pristup, nezavisno od njihovog uzrasta, socijalne ili ekonomske situacije, sa ili bez invaliditeta. Lako dostupan putem različitih transportnih sredstava i sa dobro organizovanim transportnim sistemom unutar grada;
- prostor na kome se nude inovativne informacije u sferi turizma i gostoprimstva, kao i proizvode, usluge, prostore i iskustvo adaptirane za potrebe potrošača putem rešenja baziranih na informacionim i komunikacionim tehnologijama i digitalnim alatkama;
- angažovana da domišljato koristi kulturno nasleđe i stvaralačke industrije za obogaćenje turističke ponude i iskustva posetilaca.

232 https://smart-tourism-capital.ec.europa.eu/

233 Radović N., Vujko A. (2025). *Kulturna baština i turizam*, Univerzitet Singidunum, Beograd

Pitanja za utvrđivanje gradiva

1. Objasnite pojam urbanizacije
2. Objasnite pojmove: konurbacija, anglomeracija, megagrad.
3. Šta podrazumeva održivo upravljanje urbanim područjima.
4. Savremeni trendovi u urbanim područjima i džentrifikacija.
5. Uticaj turizma na gradove kao turističke destinacije.
6. Izazovi razvoja turizma u urbanim područjima.
7. Objasnite pojam džentrifikacije.
8. Objasnite pojam pametnog grada.
9. Navedite glavne karakteristike kategorisanja pametnih gradova.

Vežbe

- ✓ Osmislite svoj plan za neki grad po izboru i implementaciju inovacija i predlog novog "pametnog grada".
- ✓ Formirajte predlog za prostore koje biste Vi podvrgnuli džentrifikaciji.

PRILOG

Participativna analiza potencijala za održivi razvoj turizma – FAS analiza (na primeru opštine Pale - iz Studije o razvoju ruralnog turizma, prof. dr Suzana Đorđević-Milošević)

Participativna analiza potencijala za održivi razvoj turizma – FAS analiza (na primeru opštine Pale - iz Studije o razvoju ruralnog turizma, prof. dr Suzana Đorđević-Milošević)

UNWTO FAS metodologija je metodologija koju je kreirala Svetska turistička organizacija Ujedinjenih nacija (*UNWTO*), u cilju efikasne analize stanja potencijala za razvoj turizma. Cilj primene FAS analize (FAS je skraćenica engleskih reči za faktore, atraktore i podršku) u opštini Pale, u sklopu ove studije, je da identifikuje trenutnu situaciju na njenoj teritoriji u pogledu nivoa razvijenosti njenih resursa za razvoj seoskog turizma i turizma u širem smislu. Identifikacija atraktora (A) je polazna tačka i osnova za identifikaciju faktora (F) i nosećih (S) elemenata - postojeće podrške, odnosno servisa ruralnom turizmu. Proces identifikacije, klasifikacije i ocenjivanja različitih turističkih elemenata zasnovan je na participativnom radu sa grupom stejkholdera iz različitih segmenata javnog i privatnog sektora od značaja za ruralni turizam.

UNWTO FAS je primenjen sa ciljem da identifikuje nivo generalne atraktivnosti područja za razvoj turizma, s obzirom da je privlačnost svake destinacije ruralnog turizma direktno zavisna od njene privlačnosti kao generalne turističke destinacije. Relevantni turistički elementi klasifikovani su u tri grupe i to: Faktori, Atraktori i Podrška. Svaki element je klasifikovan u podelemente - Faktori (Prirodni: voda, zemlja, klima; Čovek: uslovi zapošljavanja, kulturne tradicije, ljudski kapital; Kapital: nivo potencijala za ulaganja, Fizički kapital i Finansijska sredstva), Atraktori (Prirodni: prirodni područja i aktivnosti u prirodi; Kultura: životni stil, događaji i istorija; Čovek stvara: kupovina, festivali, slobodno vreme) i Podrška (Dodatne usluge: organizacije putovanja, bezbednost i zdravlje, distribucija informacija; Transport: unutrašnji i drugi; Ugostiteljstvo: hoteli, pansioni, restorani itd.). Jednom klasifikovani, ovi elementi su dalje analizirani i procenjeni, kako bi se potvrdila hipoteza da je opština Pale povoljna destinacija za ruralni turizam i kako bi se otvorili segmenti za diskusiju o prioritetnim ciljevima aktivnosti za podizanje njihove vrednosti i kvaliteta, kao i odabir proizvoda.

Faktori

Faktori su prirodni, kulturni, kreacija čoveka, ljudski i finansijski resursi turističkih destinacija, koji još nisu dovoljno razvijene da bi privukle turiste. Prema evaluaciji faktora turističkog razvoja u opštini Pale koju su uradili stejkholderi, FAS analizom je dobijena prosečna ocena od 3,6 (Tabela 1). To znači da su potencijali za razvoj buduće turističke ponude Opštine Pale veliki. Najveće vrednosti su dodeljene faktorima koje je kreirao čovek (prosečno 4,3) i prirodnim faktorima

(prosečno 4,2), dok se ljudski i finansijski potencijali čine prosečnim. Veliki broj identifikovanih faktora čini opštinu Pale delimično razvijenom turističkom destinacijom, što je u koliziji sa imidžom razvijenosti, koja dolazi od ubeđenosti da je sama Jahorina i njen olimpijski zimski centar dovoljan element za procenu uspešnosti u ovoj grani privrede cele opštine. Šta više, u koliziji je ocena ljudskih i finansijskih faktora sa obimom angažovanosti istih na samoj Jahorini. Stiče se utisak da je ova „teritorija u teritoriji" u nekom smislu otuđena od ostatka opštinskog prostora, a posebno od njenih ruralnih delova.

Tabela 1. Evaluacija faktora turističkog razvoja

Faktori	Rezultat
Prirodni	4,20
Kulturni	3,95
Kreacija čoveka	4,30
Ljudski	2,70
Finansijski	2,80
Prosek	3,60

Prirodni faktori

Intervjuisani stejkholderi su naveli 23 nevalorizovana prirodna faktora, čija je prosečna ocena 4,2 vrlo značajna (Tabela 2). Nevalorizovani prirodni faktori kriju najznačajnije atrakcije za kreiranje buduće turističke ponude opštine Pale.

Trenutno stanje valorizovanosti često nije crno-belo tj. često se konkretni faktor može okarakterisati kao malo, slabo, delimično ili nedovoljno valorizovan. Zbog toga se u tabeli 2. pojavljuju i faktori koji, po mišljenju nekih učesnika u analizi, nisu apsolutno nevalorizovani. Stejkholderi su, zbog svog neiskustva u kategorisanju faktora, ovde navodili i valorizovane prirodne faktore ali i ljudske kreacije i kulturna dobra kao i aktivnosti koje je kreirao čovek. Svi ti primeri su iskorišćeni u FAS analizi, ali su u nekim slučajevima morali da budu izmešteni na mesta gde po logici stvari više pripadaju.

Navedeni prirodni faktori se mogu podeliti u nekoliko grupa:

- Predeoni diverzitet i biodiverzitet i aktivnosti koje su za njih vezane,
- Bogata flora i fauna,
- Geodiverzitet,
- Vode i aktivnosti na vodama.

Češće od ostalih (3-5 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Omladinska pećina na Ravnoj planini; Planina Romanija – vrhovi i litice i planina kao vazdušna banja; Lov na divlju svinju, srndaća, vuka i medveda; Raznolikost flore i tradicija branja lekovitog bilja i priprema lekovitih čajeva, tinktura i sl.; Vazdušna banja Stambulčić; Planina Jahorina – predeli i vrhovi „nepopularni za skijanje"; Ribolov u kanjonu Miljacke; Prerast u kanjonu Paljanske Miljacke i sam kanjon; Reke (Prača, Mokranjska Miljacka, Jesenjeva), potoci i mnogobrojni kraški izvori i vrela (Tabela 2). Neki od faktora koji su u osnovi prirodni, kriju i nematerijalno kulturno nasleđe, koje nije valorizovano. Tako npr. za Novakovo vrelo je izvor, pored koga vodi planinarska staza do Novakove pećine za koji postoji legenda da voda sa ovog izvora podmlađuje onoga ko je pije.[234]

Nedovoljno je valorizovana: Planina Romanija kao vazdušna banja na 750-1.542 m n.v.[235]

Delimično su valorizovani: Vrhovi i litice Romanije – kroz planinarstvo, alpinizam i *Via ferrata*; Planina Jahorina: predeli i vrhovi „nepopularni za skijanje" – kroz planinarstvo ali ima vrlo mnogo prostora za poboljšanje; Reka Miljacka – kroz ribolov; „Retko kvalitetna voda za piće na Romaniji" i drugde. Po mišljenju stejkholdera, reke, kao prirodna kupališta, treba urediti jer imaju maksimalnu ocenu za atraktivnost/zanimljivost/lepotu, vrednost i potencijal za privlačenje turista.

Poseban slučaj (ne)valorizovanog prirodnog faktora je: branje divljih vrsta voća (posebno borovnica) i njihova tradicionalna prerada. Kada se radi o raznolikosti flore i tradiciji branja lekovitog bilja i priprema čajeva, tinktura i sličnih proizvoda treba pomenuti i postojanje retkih vrsta biljaka čuvenih po lekovitom dejstvu na ljude, kao što je, na primer, lincura. Divlje

vrste voća, a takođe i lincura, se beru, prerađuju i koriste za potrebe lokalnog stanovništva, a ne nude se u velikoj meri kroz turizam i ugostiteljstvo.

Postoje podaci da je Austrougarska štitila planinu Romaniju isključivo radi eksploatacije i sakupljanja lekovitog bilja, što i ovaj segment prirodnog nasleđa čini interesantnim i kao kulturno nasleđe, posebno kada se imaju u vidu sveprisutni metodi lečenja i lekoviti pripravci (u zvaničnoj farmaciji pomoćna lekovita sredstva), koji se danas smatraju elementima etnomedicine i etnobotanike.

234 https://seesrpska.com/novakova-pecina-i-vrelo-koje-podmladjuje/?fbclid=iwar3lafrc-hx6fkdxidadxihx59qs6sy80scbs3poqhb6xs1nlxupj8k8omo i https://mapcarta.com/18847942

235 https://www.dinarskogorje.com/romanija.html

Tabela 2. Ocena nevalorizovanog prirodnog nasleđa – detaljan pregled

Naziv faktora	Ocena atraktivnosti/ zanimljivosti/ lepote	Ocena vrednosti	Ocena potencijala za privlačenje turista	Prosečna vrednost	Učestalost pojavljivanja u anketama
Predeoni diverzitet i biodiverzitet i aktivnosti koje su za njih vezane					
Planina Romanija – vazdušna banja na 750-1.542 m n.v.	4,8	5	5	4,9	4
Vrhovi i litice Romanije	4,5	4,8	4,8	4,7	4
Vazdušna banja Stambulčić	4,3	4,7	4,7	4,6	3
Planina Jahorina – predeli i vrhovi „nepopularni za skijanje“	4,3	4,7	4,7	4,6	3
Klima	3	3	3	3	1
Bogata fauna	3	3	4	3,3	1
Lov na divlju svinju i srndaća	4,3	4,3	4,5	4,4	4
Lov na predatore (vuk i medved)	4,3	4,3	4,5	4,4	4
Ribolov u kanjonu Miljacke	4,3	4,3	4,7	4,4	3
Raznolikost flore i tradicija branja lekovitog bilja i priprema lekovitih čajeva, tinktura i sl.	4,3	4,5	4,5	4,4	4
Branje divljih vrsta voća (posebno borovnica) i njihova tradicionalna prerada	5	5	5	5	1
Branje gljiva, njihova tradicionalna prerada i korišćenje u gastronomiji	3,5	3,5	4	3,7	2
Geodiverzitet					
Omladinska pećina na Ravnoj planini	4,2	4,6	4,2	4,3	5
Prerast u kanjonu Paljanske Miljacke i sam kanjon	3,7	4	3,7	3,8	3
Zečija pećina – Ledenjača[236]	3,8	5	3,9	4,2	2

236 http://www.futurmedia.info/speleologija-pale-jahorina/

Naziv faktora	Ocena atraktivnosti/ zanimljivosti/ lepote	Ocena vrednosti	Ocena potencijala za privlačenje turista	Prosečna vrednost	Učestalost pojavljivanja u anketama
Buloška serija fosila (amoniti)	5	5	4	4,7	1
Pećina na Gornjem Pribinju	3	4	3	3,3	1
Ostali speleološki objekti opštine Pale	5	5	4	4,7	1
Vode i aktivnosti na vodama					
Reke (Prača, Mokranjska Miljacka, Jesenjeva), potoci i mnogobrojni kraški izvori i vrela	3,7	3,7	4	3,8	3
Reka Bistrica	1	3	2	2	1
Reka Miljacka	4	4	5	4,3	1
Retko kvalitetna planinska voda za piće (na Romaniji i drugde)	5	5	5	5	1
Novakovo vrelo	5	5	5	5	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	4	4,3	4,2		
Ukupna prosečna ocena	**4,2**			**4,2**	

Kulturni faktori

Prosečna ocena nevalorizovanih faktora iz domena materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa je 3,95 (Tabela 3). Visoka vrednost za ove faktore ukazuje da je, prema mišljenju stejkholdera, nevalorizovano kulturno nasleđa, materijalno i nematerijalno, značajan faktor za razvoj buduće turističke ponude opštine Pale.

Tabela 3. Evaluacija kulturnih faktora turističkog razvoja FAS analizom prema stejkholderima

Kulturni faktori	Rezultat
Materijalno kulturno nasleđe	3,8
Nematerijalno kulturno nasleđe	4,1
Prosek	3,95

Materijalno kulturno nasleđe

Grupa stejkholdera je navela 25 elemenata nevalorizovanog materijalnog kulturnog nasleđa u opštini Pale. Gotovo svi su objekti ili grupe objekata. Njihova ukupna prosečna ocena je 3,8 (Tabela 21). To znači da je nevalorizovano materijalno kulturno nasleđa jedan od ključnih faktora za razvoj buduće turističke ponude Opštine Pale.

Trenutno stanje valorizovanosti često nije crno-belo tj. često se konkretni faktor može okarakterisati kao malo, slabo, delimično ili nedovoljno valorizovan. Zbog toga se u tabeli 21. pojavljuju i faktori koji nisu apsolutno nevalorizovani. Češće od ostalih (3-7 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Šabanović vila; Uskotračna austrougarska pruga Pale-Sarajevo voza „Ćiro" sa tunelima i železničkim stanicama; Brojne nekropole stećaka; Arheološko nalazište iz 14-15 veka „Gradina" Pale – tvrđava na vrelu Paljanske Miljacke u Gornjim Palama; Stari srednjovekovni grad Hodidjed i Stari grad Lipovac na sastavu dve Miljacke (Tabela 4).

Novakova pećina je slabo valorizovana kao kulturno dobro, ali ima dobre mogućnosti za povećanje valorizovanosti. Kasnije u ovoj analizi su je stejkholderi svrstali u prirodne atraktore. U nevalorizovanom materijalnom kulturnom nasleđu pojavljuju se i Careve vode, zaselak mesta Ćemanovići na Romaniji, u podnožju Novakove pećine, poznat je po istoimenoj česmi, za koju se pak vezuje i segment nematerijalnog kulturnog nasleđa iz sfere predanja i legendi.[237]

237 Istorijski izvori navode osmanski period, bez preciznije odrednice, kao vreme nastanka Carevih voda. U predanjima se pominje da se sultan Mehmed Faht vodeći vojsku zaustavio na ovom mestu da bi vojska predahnula i ručala. Bila im je potrebna voda, ali je nije bilo nigde u blizini. Jedan vojnik je počeo da kopa rupu u zemlji iz koje je ubrzo potekla voda. Na tom mestu sultan napravi česmu a samo mesto se nazva Careve vode. Pre poslednjeg rata zaselak je bio poznat po velikom broju vikend kuća i po planinarskom domu „Slaviša Vajner Čiča", koji je tokom rata srušen. Planinari, alpinisti i izletnici se na putu za pećinu rado zadržavaju na Carevim vodama.

Tabela 4. Ocena nevalorizovanog materijalnog kulturnog nasleđa

Naziv faktora	Ocena atraktivnosti/ zanimljivosti/ lepote	Ocena vrednosti	Ocena potencijala za privlačenje turista	Prosečna ocena	Učestalost pojavljivanja u anketama
Šabanović vila	4,1	4,1	4,1	4,1	7
Uskotračna austrougarska pruga Pale- Sarajevo voza Ćiro sa tunelima i železničkim stanicama	4,2	4,2	4,4	4,3	7
Brojne nekropole stećaka (Buđ,...)	3,7	4,3	4,3	4,1	6
Arheološko nalazište iz 14-15 veka „Gradina“ Pale – tvrđava na vrelu Paljanske Miljacke u Gornjim Palama	3,6	4,2	4,4	4,1	5
Stari srednjovekovni grad Hodidjed	2,7	3	3,3	3	3
Železnička stanica Pale	5	5	5	5	2
Stare građevine iz perioda Austrougarske	4	4,5	4	4,2	2
Stari grad Lipovac na sastavu dve Miljacke	2,8	3	3,5	3,1	3
Stari grad Pavlovac – ostaci srednjovekovnog grada	2	2,5	3	2,5	2
Novakova pećina	5	5	4,5	4,8	2
Stari grad Gradina	5	5	5	5	1
Karakteristična sela razbacanog tipa	5	5	5	5	1
Linija fronta Otadžbinskog rata 1992- 1995	2	4	3	3	1
Spomenik borcima otadžbinskog rata 1992-1995	3	4	4	3,7	1
Spomenik žrtvama fašističkog i ustaškog terora 1941-1945 na području Opštine Pale	3	4	4	3,7	1
Arheološko nalazište „Mramorje“ Jelovci	3	4	4	3,7	1

Naziv faktora	Ocena atraktivnosti/ zanimljivosti/ lepote	Ocena vrednosti	Ocena potencijala za privlačenje turista	Prosečna ocena	Učestalost pojavljivanja u anketama
Kuća Trifka Grabeža	2	4	3	2	1
Objekat „Panorama“	2	3	4	3	1
Cekovića kuća	4	3	3	3,3	1
Katolička crkva	3	3	3	3	1
Stara crkva u Palama	3	3	3	3	1
Kula Pavlovića	3	3	4	3,3	1
Lovački dom na Majdanu	4	4	4	4	1
Careve vode	2	3	2	2,3	1
Narodne nošnje sa područja Opštine Pale i okoline (npr. romanijska i sl.)	**5**	**5**	**5**	**5**	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	**3,6**	**3,9**	**3,9**		
Ukupna prosečna ocena	**3,8**			**3,8**	

Nematerijalno kulturno nasleđe

Grupa stejkholdera je navela 14 primera nevalorizovanog nematerijalnog kulturnog nasleđa u opštini Pale. Njihova ukupna prosečna ocena je 4,1 (Tabela 5). To znači da je nevalorizovano nematerijalno kulturno nasleđa veoma značajan faktor za buduću turističku ponudu opštine Pale. Ovaj segment kulturnog nasleđa je osnova čitavog niza aktivnosti/animacije u različitim turističkim proizvodima, posebno u obrazovnom turizmu i edutainmentu.

Trenutno stanje valorizovanosti ni ovde često nije crno-belo tj. često se konkretni faktor može okarakterisati kao malo, slabo, delimično ili nedovoljno valorizovan u zavisnosti od aspekta sa koga se posmatra, odnosno vrste proizvoda koji ga koristi. Zbog toga se u tabeli 22. pojavljuju i faktori koji nisu apsolutno nevalorizovani. Češće od ostalih (2-4 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Tradicionalni način proizvodnje hrane i pića; Krsna slava i običaji svih krajeva u opštini Pale (Tabela 5).

Tabela 5. Ocena nevalorizovanog nematerijalnog kulturnog nasleđa

Naziv faktora	Ocena atraktivnosti/ zanimljivosti/ lepote	Ocena vrednosti	Ocena potencijala za privlačenje turista	Prosečna vrednost	Učestalost pojavljivanja u anketama
Običaji i tradicija					
Krsna slava i običaji svih krajeva u opštini Pale	5	5	4,5	4,8	2
Paljenje Badnjaka u vreme Božićnih praznika	4	4	4	4	1
Istorijski značaj Pala (Mlada Bosna, Veliki rat, Kraljevina Jugoslavija, 2. svetski rat, nastanak Republike Srpske)	3	3	4	3,3	1
Tradicionalna proizvodnja hrane i pića					
Tradicionalni način proizvodnje hrane i pića	4,3	4,3	4,3	4,3	4
Pečenje rakije, afirmacija kao domaćeg proizvoda	4	4	4	4	1
Proizvodnja Romanijskog kajmaka i sira	3	4	4	3,7	1
Tradicionalna izrada svakodnevnih predmeta					
Tradicionalni zanati	4	3	4	3,7	1
Ručni radovi	4	4	4	4	1
Folklor					
Tradicija, običaji i etnopevanje	4	4	4	4	1
Kolo "Gara"	3	3	3	3	1
Romanijske ojkače	5	5	5	5	1
Pevanje uz gusle	5	5	5	5	1
Folklor	4	4	5	4,3	1
Izrada i sviranje na guslama	4	3	4	3,7	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	**4**	**4**	**4,2**		
Ukupna prosečna ocena		**4,1**		**5**	**1**

Faktori koje je kreirao čovek

Grupa stejkholdera je navela 34 primera nevalorizovanih faktora koje je kreirao čovek u opštini Pale i koji se mogu svrstati u tri grupe: objekti i lokaliteti, aktivnosti, manifestacije. Njihova ukupna prosečna ocena je 4,3 (Tabela 6). To znači da lokalni stejkholderi faktore koje je kreirao čovek smatraju izuzetno značajnim faktorom za buduću turističku ponudu opštine Pale.

Faktore koji se ovde pojavljuju, stejkholderi posmatraju iz različitih uglova. Zbog toga se u tabeli 23. pojavljuju i faktori koji su malo, slabo, delimično ili nedovoljno valorizovan. Češće od ostalih (2-3 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Narodni sabori (zbor, vašar, teferič); Đurđevdanski uranak i izbor Romanijskog harambaše; Planinarenje; Alpinizam; Speleologija (Tabela 6).

Pojedini faktori nose imena lokacija (toponime), ali se iza njih u suštini kriju neki objekti, koji imaju skrivene potencijale. Tako se toponim prevoja Stambulčić[238] vezuje za nekadašnju trasu karavana, a kasnije i voza „Ćire" i njegovu železničku stanicu. Zapušteni izviđački/studentski dom, koji se nalazi na lokalitetu sela Kalovita brda je takođe jedan od faktora ove vrste.[239]

Ratišta i ratno nasleđe iz različitih epoha, koje pominju stejkholderi, su potencijal za razvoj ratnog turizma, koji za sada ne postoji.

Turistička staza Crvene stijene – Đeva stijena (Devojačka stena) na Romaniji za rekreativnu šetnju, panoramsko posmatranje i fotografisanje je u ovom trenutku skoro nevalorizovana.

Vožnja četvorotočkaša postoji, ali je više zastupljena zimi. Može se ubrojati i u atraktore sa velikom mogućnošću poboljšanja u letnjoj sezoni.

238 https://www.palelive.com/stambulcic

239 https://katera.news/lat/opstina-pale-nijema-na-katastrofalno-stanje-nekadasnjeg-studentskog-doma-na-kalovitim-brdima-video

Tabela 6. Ocena nevalorizovanih faktora koje je kreirao čovek

Naziv faktora	Ocena atraktivnosti/ zanimljivosti/ lepote	Ocena vrednosti	Ocena potencijala za privlačenje turista	Prosečna vrednost	Učestalost pojavljivanja u anketama
Objekti i lokaliteti					
Prevoj Stambolčić	5	5	5	5	1
Selo Vrhprača podno Jahorine	4	4	5	5	1
Studentski dom na lokalitetu (selu) Kalovita brda	2	3	3	3	1
Ratišta i ratno nasleđe iz različitih epoha	4	4	4	4	1
Poligon za obuku i sertifikaciju alpinista na Romaniji	5	5	5	5	1
Staze za šetanje na Ravnoj planini	5	5	5	5	1
Sportski kompleks „Goli Koran“	5	5	5	5	1
Staze za bicikliste i šetače	4	4	4	4	1
Lovački dom u Podgrabu	5	5	5	5	1
Lovački dom „Gorski vukovi“	4	4	4	4	1
Romanijske ojkače	4	4	4	4	1
Aktivnosti					
Planinarenje	5	4,5	4,5	4,5	2
Alpinizam	5	4,5	4,5	4,5	2
Speleologija	5	4,5	4,5	4,5	2
Jahanje u prirodi	5	5	5	5	1
Vožnja četvorotočkaša	5	5	5	5	1
Kupovina domaćih poljoprivrednih i zanatskih proizvoda (romanijski med, kajmak, gusle i drugi tradicionalni instrumenti i utilitarni predmeti)	5	5	5	5	1
Trail trke	5	5	5	5	1

Naziv faktora	Ocena atraktivnosti/ zanimljivosti/ lepote	Ocena vrednosti	Ocena potencijala za privlačenje turista	Prosečna vrednost	Učestalost pojavljivanja u anketama
Letnja priprema sportskih ekipa	5	5	5	5	1
Škola prirode za decu	5	5	5	5	1
Medicinski tretmani u letnjem periodu, oporavak posle bolničkog lečenja	5	5	5	5	1
Tradicionalna gastronomija i proizvodi regije	5	5	5	5	1
Manifestacije					
Narodni sabori (zbor, vašar, teferič)	3,3	3,3	3	3	3
Đurđevdanski uranak i izbor Romanijskog harambaše	4	4	3,5	3,5	2
Kotlićijada	3	3	3	3	1
Manifestacija „Štraparijada“ posvećena tradiciji korišćenja konja u šumarstvu	3	3	3	3	1
Ilindanski sabor u Mokrom	3	4	3	3	1
Petrovdanski sabor u Palama	3	4	3	3	1
„Konferencija beba“ u Palama	5	5	4	4	1
Fest promocija zanatskog pivarstva „Birokrata“	3	3	3	3	1
Guslarske večeri i slične manifestacije sa tradicionalnom muzikom (frulaši…)	4	4	4	4	1
Folklorne večeri	5	5	5	5	1
Dani koševine na lokalnim planinama	4	4	4	4	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	**4,3**	**4,3**	**4,3**		
Ukupna prosečna ocena	**4,3**				**4,3**

Uz prethodno navedene faktore, stejkholderi su naveli i sela sa tradicionalnim stočarstvom na području Romanije, konkretno selo Mokro, u kojima bi dalji razvoj stočarstva takođe bio dobar i za razvoj turizma.

Prema analizi nivoa znanja i razvijenosti veština ljudi koje su od značaja za ruralni turizam i prateće usluge u opštinu Pale, ukupna srednja ocena ljudskog faktora je 2,8 (Tabela 7). To znači da su ljudski faktori manje značajni za buduću turističku ponudu opštine Pale.

Tabela 7. Ljudski faktori u opštini Pale prema stejkholderima

Naziv faktora	Ocena nivoa znanja i razvijenosti veština od značaja za ruralni turizam i prateće usluge
Formalno edukovani turizmolozi (BSc, MA itd.)	2,8
Formalno edukovani turistički radnici (SSS, VSS)	3,5
Školovani kuvari	3,1
Školovani konobari	3,5
Školovani menadžeri	2,5
Licencirani turistički vodiči	2,1
Licencirani turistički animatori	1,8
Kuvari laici u seoskim domaćinstvima	3,3
Animatori laici, zanatlije, umetnici i slično	2,5
Licencirani planinski vodiči i slično	2,7
Licencirani sportski treneri	3,9
Licencirani instruktori skijanja, jahanja, penjanja	4,5; 3,9 (videti napomenu 2)
Vodiči za terensko jahanje	1,4
Vodiči za turno skijanje i slično	2,9
Animatori za decu	2,6
Vodiči za ratni turizam	1 (videti napomenu 1)
Vodiči za tumačenje istorijskog nasleđa i događaja	1 (videti napomenu 1)
Ukupna srednja ocena	**2,7**

Napomena 1: Poslednje dve stavke (Vodiči za ratni turizam i Vodiči za tumačenje istorijskog nasleđa i događaja) je ocenio samo jedan intervjuisani stejkholder i to ocenama 1 i 1. Ostali su te stavke izbrisali iz svojih upitnika kao da ih nema.

***Napomena 2*:** Dvoje intervjuisanih stejkholdera su kod stavke Licencirani istruktori skijanja, jahanja, penjanja dali dve ocene: za skijanje – 5, za jahanje i penjanje – 2. Zbog toga su i navedene dve ocene za ovu stavku.

Finansijski faktori

Prema analizi nivoa dostupnosti finansija, razvijenosti infrastrukture i potencijala za privlačenje stranih investicija u opštinu Pale, ukupna srednja ocena je 2,8 (Tabela 8), što znači da su ovi faktori za budući razvoj turističke ponude opštine Pale ocenjeni kao manje značajni.

Tabela 8. Ocena finansijskih faktora i infrastrukture

Naziv faktora	Ocena nivoa znanja i razvijenosti veština od značaja za ruralni turizam i prateće usluge
Finansijski kapital	3
Dostupnost povoljnih kredita	2,5
Dostupnost grantova za ruralni razvoj	2,3
Dostupnost podsticaja za razvoj turizma	2,5
Atraktivnost za investiranje	4,3
Aerodromi	3,5
Putna infrastruktura	3,1
Železnička infrastruktura	1,2
Ukupna srednja ocena	**2,8**

Atraktori

Klasifikacija atraktora, kao već valorizovanih elemenata koji donose novac, je na prirodne, kulturne i atraktore koje je stvorio čovek. Oni odražavaju relevantnu turističku privlačnost opštine Pale. Na osnovu liste i ocene turističkih atraktora koju je uradila grupa stejkholdera, ocena trenutnog stanja je značajnih 3,4 a ocena potencijala za budućnost je vrlo značajnih 4 (Tabela 9).

Vrlo veliki broj faktora iz prethodnog odeljka su stejkholderi takođe ubrojali i u atraktore. Veliki broj atraktora su, zbog neiskustva, ubrojali u prirodne i kulturne iako oni pripadaju atraktorima koje je stvorio čovek. Svi oni su upotrebljeni u ovoj aalizi nakon što su premešteni u kategoriju kojoj pripadaju.

Tabela 9. Evaluacija turističkih atraktora opštine Pale

Atraktori	Trenutno stanje	Potencijal za budućnost
Prirodni	3,5	4
Kulturni	3,1	3,7
Napravio ih čovek	3,6	4,2
Prosek	3,4	4

Prirodni atraktori

U opštini Pale je grupa stejkholdera identifikovala 15 najvećih prirodnih atraktora i dala im prosečnu prosečnu ocenu 3,5 svedočeći o njihovoj velikoj vrednosti za privlačenje turista. Istovremeno im je dala prosečnu ocenu 4 kao potencijala za budućnost, pokazujući time značajan potencijal za povećanje njihove atraktivnosti u budućnosti (Tabela 10).

Češće od ostalih (5-10 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Pećina „Orlovača"; Vrelo reke Miljacke; Planina Romanija; Ravna planina; Novakova pećina; Izvorište reke Prače „Kadino vrelo"; Planina Jahorina (Tabela 10).

Tabela 10. Ocena prirodnih atraktora

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije			Prosečna ocena potencijala za budućnost			
	Broj posetilaca	Lepota	Pristupačnost za turizam	Mogućnost unapređenja	Porast broja posetilaca	Povećanje pristupačnosti za turizam	Učestalost opjavljivanja u anketama
Pećina „Orlovača"	3,2	4,7	3,5	4,4	4,2	4,2	10
Vrelo reke Miljacke	3,2	4,8	3,7	4,4	4,3	4,1	9
Planina Romanija	1,9	4,9	2,9	4,2	3,6	3,6	7
Ravna planina	3,5	4,3	3,7	4,3	4,3	4,2	6
Novakova pećina	3	4,6	3,6	3,6	3,6	3,6	5
Izvorište r.Prače „Kadino vrelo"	2,6	4	3,6	3,8	4	3,8	5
Planina Jahorina	4,6	4,8	3,8	4	4,2	4	5
Područja za lov i ribolov	2,3	5	3,3	4,3	4,3	4,3	3
Omladinska pećina	1	4,5	2	4,5	4	4	2
Kanjon reke Miljacke	2	5	4	4,5	4	4	2

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije			Prosečna ocena potencijala za budućnost			
	Broj posetilaca	Lepota	Pristupačnost za turizam	Mogućnost unapređenja	Porast broja posetilaca	Povećanje pristupačnosti za turizam	Učestalost opjavljivanja u anketama
Dolina reke Prače	3,5	4	4	4,5	5	4	2
Pećina Miljacka i druge	1,5	3	3,5	4	3	3	2
Mokranjska Miljacka i Mokro	2	3	3	4	4	4	1
Pale kao vazdušna banja	1	4	3	3	4	4	1
Područje za branje lekobilja	3	5	4	3	3	3	1
Prosečna ocena po datom kriterijumu	2,6	4,4	3,4	4	4	3,9	

Tabela 11. Prosečna ocena prirodnih atraktora

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije	Prosečna ocena potencijala za budućnost
Pećina „Orlovača“	3,8	4,3
Vrelo reke Miljacke	3.9	4,3
Planina Romanija	3,2	3,8
Ravna planina	3,8	4,3
Novakova pećina	3,7	3,6
Izvorište reke Prače „Kadino vrelo“	3,4	3,9
Planina Jahorina	4,4	4,1
Područja za lov i ribolov	3,5	4,3
Omladinska pećina	2,5	4,2
Kanjon reke Miljacke	3,7	4,2
Dolina reke Prače	3,8	4,5
Pećina Miljacka i druge	2,7	3,3
Mokraljska Miljacka i Mokro	2,7	4
Pale kao vazdušna banja	2,7	3,7
Područje za branje lekobilja	4	3
Prosečna ocena za sve atraktore	3,5	4

Kulturni atraktori

U opštini Pale je grupa stejkholdera identifikovala 34 najveća kulturna atraktora i dala im prosečnu ocenu 3,1, pokazujući na taj način njihovu značajnu vrednost za privlačenje turista. Istovremeno im je dala prosečnu ocenu 3,7 kao potencijala za budućnost, pokazujući time značajan potencijal za povećanje njihove atraktivnosti u budućnosti (Tabela 12).

Tabela 12. Evaluacija kulturnih atraktora turističkog razvoja

Kulturni atraktori	Trenutno stanje	Potencijal za budućnost
Materijalni	2,8	3,5
Nematerijalni	3,4	3,9
Prosek	3,1	3,7

Materijalni kulturni atraktori

U opštini Pale je grupa stejkholdera identifikovala 27 materijalnih kulturnih atraktora i dala im prosečnu ocenu 2,8 demonstrirajući njihovu osrednju vrednost za privlačenje turista. Istovremeno im je dala prosečnu ocenu 3,5 kao potencijala za budućnost, pokazujući time značajni potencijal za povećanje njihove atraktivnosti u budućnosti (Tabela 13).

Češće od ostalih (4-8 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Cekovića kuća; Katolička crkva „Sv. Josipa Radnika" u Palama – drvena crkva; Arheološko nalazište iz 14-15 veka „Gradina" Pale – tvrđava na vrelu Paljanske Miljacke u Gornjim Palama; (Tabela 14).

Tabela 13. Ocena materijalnih kulturnih atraktora

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije			Prosečna ocena potencijala za budućnost			
	Broj posetilaca	Lepota	Pristupačnost za turizam	Mogućnost unapređenja	Porast broja posetilaca	Povećanje pristupačnosti za turizam	Učestalost opjavljivanja u anketama
Cekovića kuća	2,5	4,5	3,6	4,4	4,1	4	8
Drvena katolička crkva „Sv. Josipa Radnika“ u Palama	2,3	4,3	3,8	4,2	4	4,2	6
Arheološko nalazište iz 14-15 veka „Gradina“ Pale – tvrđava na vrelu Paljanske Miljacke u Gornjim Palama	2	3,8	3,2	4,2	4	4,1	6
Crkva „Uspenja presvete Bogorodice“ u Palama	3,8	4,8	4	4,3	4,8	5	4
Brojne nekropole stećaka	1,3	2,7	2,7	3,7	3,3	4	3
Džamija u Podvitezu	2	3,3	3	3	3	3	3
Hram Sabora „Sv. Arhangela Gavrila“ u Palama	3,5	4,5	3,5	4	4,5	5	2
Crkva „Uspenja presvete Bogorodice“ u Mokrom	3,5	4,5	3	3,5	4	4,5	2
Stari grad na sastavu dve Miljacke	0,5	2	2	3,5	2	3,5	2
Pravoslavna crkva opštine Pale	3,5	4	4	4,5	4,5	4	2
Stari grad Pavlovac – ostaci srednjovekovnog grada	1,5	1,5	1,5	3,5	3	3,5	2
Romanijska narodna nošnja	2	5	2	5	5	5	2
Crkva „Sv, proroka Ilije“ na Lukama	3	5	3	4	5	5	1
Linija fronta otadžbinskog rata 1992-1995 na Jahorini i Trebeviću	1	2	1	3	4	3	1
Crkva „Vaznesenja Gospodnjeg“ u Podgrabu	-	-	-	-	-	4	1
Spomenik žrtvama iz I sv. rata	-	-	-	-	-	4	1

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije			Prosečna ocena potencijala za budućnost			
	Broj posetilaca	Lepota	Pristupačnost za turizam	Mogućnost unapređenja	Porast broja posetilaca	Povećanje pristupačnosti za turizam	Učestalost opjavljivanja u anketama
Spomenik žrtvama iz II sv. rata	-	-	-	-	-	4	1
Spomenik žrtvama iz Otadžbinsko-odbrambenog rata	-	-	-	-	-	4	1
Izvorište Careve vode	-	-	-	-	-	4	1
Kuća Trifka i Đorđa Grabeža	-	-	-	-	-	4	1
Objekat „Panorama“	-	-	-	-	-	4	1
Stari grad Hodidjed	-	-	-	2	2	2	1
Uskotračna pruga sa svojim aktivnostima	-	-	-	2	2	2	1
Šabanovića vila	-	-	-	3	3	3	1
Grob Starine Novaka	3	4	5	5	5	3	1
Spomenik Milana Simovića	1	1	1	1	1	1	1
Spomenik Patrijarha Pavla	1	1	1	1	1	1	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	2	3,4	3,1	3,5	3,3	3,6	

Tabela 14. Ocena materijalnih kulturnih atraktora

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije	Prosečna ocena potencijala za budućnost
Cekovića kuća	3,5	4,2
Katolička crkva „Sv. Josipa Radnika“ u Palama – drvena crkva	3,5	4,1
Arheološko nalazište iz 14-15 veka „Gradina“ Pale – tvrđava na vrelu Paljanske Miljacke u Gornjim Palama	3	4,1
Crkva „Uspenja presvete Bogorodice“ u Palama	4,2	4,7
Brojne nekropole stećaka	2,2	3,7
Džamija u Podvitezu	2,8	3
Hram Sabora „Sv. Arhangela Gavrila“ u Palama	3,8	4,5
Crkva „Uspenja presvete Bogorodice“ u Mokrom	3,7	4
Stari grad na sastavu dve Miljacke	1,5	3
Pravoslavna crkva opštine Pale	3,8	4,3
Stari grad Pavlovac – ostaci srednjovekovnog grada	1,5	3,3
Romanijska narodna nošnja	3	5
Crkva „Sv, proroka Ilije“ na Lukama	3,7	4,7
Linija fronta otadžbinskog rata 1992-1995 na Jahorini i Trebeviću	1,3	3,3
Crkva „Vaznesenja Gospodnjeg“ u Podgrabu	3	3,3
Spomenik žrtvama iz I sv. rata	3	3,7
Spomenik žrtvama iz II sv. rata	3	3,7
Spomenik žrtvama iz Otadžbinsko-odbrambenog rata	3,7	3,7
Izvorište Careve vode	3	3,7
Kuća Trifka i Đorđa Grabeža	2,3	3,3
Objekat „Panorama“	2	3,7
Stari grad Hodidjed	-	2
Uskotračna pruga sa svojim aktivnostima	-	2
Šabanovića vila	-	3
Spomenici (grob Starine Novaka, spomenici iz NOB-a, spomenici iz poslednjeg rata)	4	4,3
Spomenik Milana Simovića	1	1
Spomenik Patrijarha Pavla	1	1
Ukupna prosečna ocena	**2,8**	**3,5**

Nematerijalni kulturni atraktori

U opštini Pale je grupa stejkholdera identifikovala 7 materijalnih kulturnih atraktora i dala im prosečnu ocenu 3,4 za značajnu trenutnu vrednost. Istovremeno im je dala prosečnu ocenu 3,9 kao potencijala za budućnost, pokazujući time značajan potencijal za povećanje njihove atraktivnosti u budućnosti (Tabela 16). Češće od ostalih (2-4 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Krsna slava i običaji romanijskog i paljanskog kraja; Proizvodnja romanijskog kajmaka (skorupa); Spremanje zimnice i hrane (Tabela 15).

Tabela 15. Ocena nematerijalnih kulturnih atraktora

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije			Prosečna ocena potencijala za budućnost			
	Broj posetilaca	Lepota	Pristupačnost za turizam	Mogućnost unapređenja	Porast broja posetilaca	Povećanje pristupačnosti za turizam	Učestalost opjavljivanja u anketama
Krsna slava i običaji romanijskog i paljanskog kraja	3	3,8	3,5	3,8	3,8	3,5	4
Proizvodnja romanijskog kajmaka „Skorupa“	2,3	4,3	3,7	4,7	4,7	4,7	3
Spremanje zimnice i hrane	3,5	3,5	3,5	4	4	4	2
Folklor	4	5	4	5	5	5	1
Kolo „Gara“	5	4	3	4	4	4	1
Petrovdanske lile (Paljenje petrovdanskih lila)	3	4	3	3	3	3	1
Pečenje rakijekao atrakcija	2	2	2	3	3	3	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	**3,3**	**3,8**	**3,2**	**3,9**	**3,9**	**3,9**	

Tabela 16. Prosečna ocena nematerijalnih kulturnih atraktora

Naziv atraktora	Prosečna ocena trenutne situacije	Prosečna ocena potencijala za budućnost
Krsna slava i običaji romanijskog i paljanskog kraja	3,4	3,7
Proizvodnja romanijskog kajmaka „Skorupa“	3,4	4,7
Spremanje zimnice i hrane	3,5	4
Folklor	4,3	5
Kolo „Gara“	4	4
Petrovdanske lile (Paljenje petrovdanskih lila)	3,3	3
Pečenje rakije kao atrakcija	2	3
Ukupna prosečna ocena	**3,4**	**3,9**

Atraktori koje je napravio čovek

U opštini Pale je grupa stejkholdera identifikovala 66 atraktora koje je napravio čovek i dala im prosečnu ocenu 3,6 demonstrirajući njihovu značajnu vrednost za privlačenje turista. Istovremeno im je dala prosečnu ocenu 4,2 kao potencijala za budućnost, pokazujući time veliki potencijal za povećanje njihove atraktivnosti u budućnosti.

Češće od ostalih (6-11 puta) se pominju (poređani po opadajućoj brojnosti): Olimpijski ski centar Jahorina; Ski centar Ravna planina; Etno selo „Dolina mira“; *Via Ferrata* „Sokolov put“; Izletište „Goli Koran“.

Ishrana i smeštaj

Grupa od 10 stejkholdera ocenila je kapacitete ishrane i smeštaja u Opštini Pale prosečnom ocenom 3,7 u ovom trenutku, pokazujući na taj način njihovu značajnu vrednost za privlačenje turista. Istovremeno im je dala prosečnu ocenu potencijala za budućnost 4, pokazujući time veliki potencijal za povećanje vrednosti ovog segmenta podrške u budućnosti (Tabela 17).

Stejkholderi su mahom mišljenja da opština Pale raspolaže značajnim smeštajnim kapacitetima, koji mogu da prihvate sve goste kako u zimskoj tako i letnjoj sezoni. Ovo je mahom smeštaj u urbanizovanim sredinama samog opštinskog centra i zimskog centra na Jahorini. Mišljenja su da postoji trend unapređenja ponude u hotelskim i restoranskim kapacitetima, apartmanima, vilama, ponudama stan na dan. Trend dalje izgradnje je takođe prepoznat. Ono što smatraju da nedostaje je razvijen smeštaj u seoskim domaćinstvima, pomoćnim objektima i drugim oblicima smeštaja u seoskom-ruralnom ambijentu.

Tabela 17. Ocena usluga ishrane i smeštaja

Naziv smeštaja	Ocena sadašnjeg stanja		Potencijal za dalji razvoj	Broj pojavljivanja u anketama
	Kategorija	Kapacitet/ popunjenost generalno		
Hotelski kapaciteti, apartmani, vile, stan na dan	4	4	5	1
Hotel „Jet set" Pale	3	3,9	4	8
Hotel „Zlatna žita" Pale		3,6	3,9	7
Hotel „Damis" Pale	3	3,6	4,4	6
Hotel „Rajska dolina" Jahorina	4	4,3	4,3	4
Hotel „Vučko" Jahorina	4	4,7	4	4
Hotel „Dva goluba" Pale		3,3	4,3	4
Hotel „Bord" Jahorina	4	4	3,3	4
Hotel „Bistrica" Jahorina	3	3,3	3,3	4
Hotel „Lavina" Jahorina	4	4,7	3,3	4
Hotel „Termag" Jahorina	4	5	4,5	3
Hotel „Nebojša" Jahorina	3	3,5	4	3
Hotel „San" Jahorina	3	3	3	2
Hotel „Tihe noći" Pale	3	3	4	2
Hotel „Bergkranc" Pale		3,5	3	2
Hotel „Kristal" Jahorina		3	3	1
Hotel „Sport Granzov" Jahorina		4	3	1
Hotel „Dva javora" Jahorina	3			1
Hotel „Winter" Jahorina	3			1
Hotel „Snežna kraljica" Jahorina	3			1
Hoteli na Jahorini	5	4	5	1
Apartmani i privatni smeštaj	3	4	5	1
Domaćinstvo "Zavičaj" Pale (apartmani/restoran)	3	3	3	1
Etno selo „Dolina mira" Jahorina	2	3	4	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	3,3	3,7	3,9	
Ukupna prosečna ocena	**3,5**		**3.9**	

Kvalitet restorana je nešto bolje ocenjen od smeštaja, i to i u sadašnjosti i u perspektivama. I ovde to nije maksimom, niti se dostizanje maksimuma predviđa u dogledno vreme. Ocena je 3,8 odnosno 4.

Tabela 18. Ugostiteljska delatnost

Naziv restorana	Kategorija	Kapacitet/ popunjenost generalno	Potencijal za dalji razvoj	Broj pojavljivanja u anketama
Restoran „Garden" Sumbulovac	3	4,3	4,4	8
Riblji restoran „Gradina" Pale	4	4	4,5	4
Riblji restoran i ribnjak „Vrelo Miljacke" Pale	4	4	4,5	4
Restoran „Gondola"	4	4,3	4,3	4
Kafe restoran „Tema"	4	4,5	3,7	3
Restoran „Kumbara"	2,3	3,3	3,7	3
Restoran „Domino" Pale	4	4	4	3
Restoran „Točak" Pale	4	4	4	3
Restoran „Zavičaj" Pale	3,5	3,3	3,3	3
Restoran „Jet set"	4	3	4	2
Restoran „Dva goluba"	3	3	4	2
Kafe/restoran/picerija „VBC"	3	5	5	1
Kafe/restoran/picerija „Amphora"	3	4	3	1
Kafe/restoran/picerija „Astoria"	3	4	3	1
Kafe/bar/picerija „Olimpijski bar"	3	5	4	1
Restoran „Koliba"	4			1
Restoran „Olimp"	4			1
Restoran „Ognjište"	3			1
Restoran „BIT"		4	5	1
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu	**3,5**	**4**	**4**	

Transport

Grupa od 10 stejkholdera ocenila je uslugu transporta u Opštini Pale prosečnom ocenom 2,7 u ovom trenutku, pokazujući na taj način njihovu manju vrednost za privlačenje turista (Tabela 19).

Tabela 19. Ocena usluge transporta – detaljan pregled prema stejkholderima

Vrsta transporta	Povezanost	Frekvencija	Kvalitet/ obnova voznog parka	Prosečna ocena
Avionski				
Međunarodni saobraćaj	2,7	3,1	2,5	2,8
Domaći saobraćaj	2,6	2,7	2,5	2,6
Kopneni				
Autobusi prema regionalnim centrima (Beograd, Novi Sad, Podgorica itd.)	3,7	3,4	2,8	3,3
Autobusi prema Banjaluci	2,9	2,8	2,8	2,8
Autobusi prema Sarajevu	3,4	3,6	3,5	3,5
Autobusi prema selima	1,8	2	1,7	1,8
Autobusi prema sportskim centrima	2	2,2	2,1	2,1
Voz	1,2*	3*	4*	2*
Taxi	3,8	3,9	3,9	3,9
Iznajmljivanje transportnih sredstava i opreme				
Rent-a-car	3	3,1	3,4	3,2
Iznajmljivanje terenskih vozila 4WD	2,8	2,7	2,9	2,8
Iznajmljivanje bicikala	2,8	2,9	3,3	3
Iznajmljivanje konja za jahanje	1,4	1,9	1,8	1,7
Iznajmljivanje skija	4,8	4,9	4,4	4,7
Iznajmljivanje kampera i kamp opreme	1,1	1	1	1
Drugo, šta...				
Ukupna prosečna ocena po datom kriterijumu				**2,7**

Napomena: Polovina anketiranih je izjavila da voz ne postoji ili nije dala ocenu za njega. Prosečne ocene pod stavkom voz su prosek onih koji su dali ocene (ne i ukupno anketiranih).

Pomoćne usluge

Grupa od 10 stejkholdera ocenila je ostale pomoćne usluge u Opštini Pale prosečnom ocenom 3,2 u ovom trenutku, pokazujući na taj način njihovu značajnu vrednost za privlačenje turista (Tabela 36).

Tabela 20. Ocena ostalih pomoćnih usluga – detaljan pregled prema stejkholderima

Naziv podrške	Ocena stepena razvijenosti u ruralnim područjima
Turističke informacione tačke	2,3
Turističke agencije	2,3
Turistička organizacija opštine	3,3
Turistički vodiči	2,3
Specijalizovani vodiči u prirodi, planinarski, speleološki, za terensko jahanje i sl. (podvucite na koje se vaša ocena odnosi)	3,2
Štampani turistički vodiči, mape, informativni materijali	3,3
Turistička signalizacija	3,1
Bezbednost imovine	4
Bezbednost lica	4,1
Zdravstvena zaštita i hitna pomoć	3,6
Spasilačke službe	4,3
Bezbednost hrane i sanitarna provera objekata za ishranu i smeštaj	3,7
Snabdevenost vodom, monitoring i kontrola njenog kvaliteta u ruralnim oblastima	3,6
Organizacija i upravljanje turističkih destinacija	2,8
Lokalne turističke inspekcije	2,4
SEoske turističke organizacije, zajednice, klubovi, partnerstva u lokalu (podvucite na koje se vaša ocena odnosi)	1,8
Prodavnice osnovnih životnih namirnica	3,5
Snabdevenost gorivom za vozila	3,9
Ukupna prosečna ocena	**3,2**

Spisak literature

Alongi, D.M. (2016). Mangroves. In the book: Encyclopedia of Estuaries. Springer Science. Editors: Michael J. Kennish, 393-404. DOI:10.1007/978-94-017-8801-4_3.

Backović V. (2018). Džentrifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada. Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Balmford A, Green JMH, Anderson M, Beresford J., Huang C., Naidoo R., Walpole M., & Manica A. (2015). Walk on the wild side: Estimating the global magnitude of visits to protected areas. PLoS Biology, 13(2): e1002074.

Balmforth, E. (2022). Eco Lodges. https://pygmy-elephant.com/blog/eco-lodges pristup 16.2.2025.

Barefoot College. (2016). The Barefoot model for global sustainability. https://barefootcollege.org/wp-content/themes/barefoot-college/download/barefoot-white-paper.pdf pristup 17.9.2024.

Becken, S. (2010). The importance of climate and weather for tourism, literature review. Land Environment and People (LEaP), Lincoln University.

Belošević, B., Tokić, K., Maruđić, Z., & Čorak, S. (2018). Konkurentnost turističke destinacije i vrste turizma: Prijedlog prijevoda UNWTO-ovih definicija. Zagreb. https://mint.gov.hr/UserDocsImages/AA_2018_c-dokumenti/180926_unwto_definicije.pdf pristup 13.2.2025.

Benac, Č., & Knežević, R. (2011). Utjecaj geološkoga hazarda na razvoj turizma na području Kvarnera (Sjeveroistočni Jadran), Hrvatski geografski glasnik, 73(2):35 – 47.

Berbeka, K., Alejziak, W., & Berbeka, J. (2024). Sustainable development goals of Agenda 2030 in the declarations and aims of international tourism organisations. Journal of Travel & Tourism Marketing, 41(1):142–153. https://doi.org/10.1080/10548408.2023.2239862.

Birendra, K.C. (2022). Complexity in balancing conservation and tourism in protected areas: Contemporary issues and beyond.Tourism and Hospitality Research 2022, 22(2):241-246, Sage Journals.

Blagojević, S. (2009). Planiranje razvoja turizma. Prirodno-matematički fakultet, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

Bogdanov, N., Tomanović, S., Cvejić, S., Babović, M., & Vuković, O. (2011). Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje stanja. UNICEF Srbija, Beograd, ISBN 978-86-82471-89-9.

Buhalis, D., Leung, X.Y., Fan, D., Darcy, S., Chen, G., Xu, F., Tan, G.W.H., Nunkoo, R., & Farmaki, A. (2023). Editorial: Tourism 2030 and the contribution to the sustainable development goals: the tourism review viewpoint. Tourism Review, 78 (2):293–313. https://doi.org/10.1108/TR-04-2023-620.

Butler, R. (1980). The concept of a tourist area cycle of Evolution: Implications for management of resources. Canadian Geographer, 24(1):5-12.

Centralni registar zaštićenih prirodnih dobara Srbije. (2024). Pregled zaštićenih područja u Republici Srbiji. https://zzps.rs/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80-%D0%B7%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B8%D1%9B%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE/ pristup 10.8.2025.

Chen, H., Xu, J., Zhang, K., Guo, S., Lv, X., Mu, X., Yang, L., Song, Y., Hu, X., Ma, Y., Manirakiza, B., & Zhang, S. (2022). New insights into the DPSIR model: Revealing the dynamic feedback mechanism and efficiency of ecological civilization construction in China. Journal of Cleaner Production, 348, 131377. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.131377.

Cimbaljević, M., Pantelić, M., Kovačić, S., & Vukosav, S. (2023). Destination competitiveness and sustainability indicators: Implementation of the European Tourism Indicator System (ETIS) in Serbia. Hotel and Tourism Management, 11(2): 27–43. https://doi.org/10.5937/menhottur2302027C

Cvetković, D., & Đorđević, S. (2011). Održivi turizam u zaštićenim područjima Srbije, Ecologica, 18(62), UDC:502.47.48:338.48(497.11).

Dalton, G., Bardócz, T., Blanch, M., Campbell, D., Johnson, K., Lawrence, G., Lilas, T., Friis-Madsen, E., Neumann, F., Nikitas, N., Ortega, S. T., Pletsas, D., Simal, P. D., Sørensen, H. C., Stefanakou, A., & Masters, I. (2019). Feasibility of investment in Blue Growth multiple-use of space and multi-use platform projects; results of a novel assessment approach and case studies. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 107:338–359. https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.01.060.

Daly, H.E. (1996:253). Beyond Growth: The economics of sustainable development. Beacon Press.

Daly, H.E., & Cobb, J.B. (1989:534). For the common good: Redirecting the economy toward community, the environment, and a sustainable future. Beacon Press.

Dašić, T., Đorđević, B., & Moskovljević, J. (2022). Hidroenergetski potencijal – najpouzdaniji i sve neophodniji obnovljivi izvor energije. Vodoprivreda 0350-0519, 54(319-320):225-238.

David, L. (2010). The effect of natural hazards and disasters for tourism: case studies in the Carpathian Basin. WIT Transactions on Ecology and the Environment 139:253 - 259. DOI:10.2495/ST100221.

Demonja, D. (2011). Croatian congresses on rural tourism: Experiences and guidelines. Journal of Central European Agriculture, 12(4):667-679, DOI: 10.5513/JCEA01/12.4.972.

Devo, K. (2013). Obnovljivi izvori energije. Vodič za parlamentarce. https://undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/rs/UNDP_SRB_Obnovljivi-izvori-energije-Vodic-za-parlamentarce.pdf pristup 16.1.2025.

Đorđević Milošević, S., & Milovanović, J. (2012). Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja. Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Univerzitet Singidunum, Beograd, Agroznanje,Vršac, FAO, Budimpešta.

Đorđević-Milošević, S. (2020). Economic diversification policies and rural tourism in South East Europe, Standing working group for regional rural development (SWG), Skopje, North Macedonia, and Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.

Dražić, G. (2020). Održivi turizam. Univerzitet Singidunum, Beograd.

Državna revizorska institucija. (2023). Izveštaj o reviziji svrsishodnosti poslovanja. Unapređenje turizma u Republici Srbiji. https://dri.rs/storage/newaudits/2023-4-SV%20Unapredjenje%20turizma%20u%20Republici%20Srbiji.pdf pristup 14.10.2024.

Eagles, P.F.J., McCool, S.F., & Haynes, C.D. (2002). Sustainable tourism in protected areas: Guidelines for planning and management, best practice protected area guidelines series no. 8, World Commission on Protected Areas.

Ecorys. (2016). European Commission: Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises, Study on specific challenges for a sustainable development of coastal and maritime tourism in Europe – Final report, Publications Office. https://data.europa.eu/doi/10.2826/94993 pristup 9.8.2025.

Elkington, J. (1997:417). Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business. Capstone.

Encyclopedia of Tourism. (2016). 1st Ed. Editors: Jafar, J. & Honggen, X. Springer Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-01384-8

Erazmus +. (2023). Vodič za ruralni turizam. https://ruraltourism.ipp.rs/wp-content/uploads/2023/09/Guide-for-rural-tourism-SRB.pdf pristup 9.8.2025.

European Commission. (2014). Questions and Answers on the European strategy for coastal and maritime tourism. Brussels. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/memo_14_120#footnote-1 pristup 10.2.2025.

European Commission. (2019). The European Green Deal. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en pristup 5.2.2025.

European Commission. Farm to Fork Strategy. For a fair, healthy, and environmentally-friendly food system. EUGreenDeal. https://food.ec.europa.eu/system/files/2020-05/f2f_action-plan_2020_strategy-info_en.pdf. Datum pristupa 5.2.2025.

European Environment Agency. (2024). https://eea.europa.eu/en/topics/in-depth/energy-efficiency pristup 5.2.2025.

European Tourism Agenda 2030: Commission welcomes the commitment of EU countries to make tourism greener, more digital and resilient. https://single-market-economy.ec.europa.eu/news/european-tourism-agenda-2030-commission-welcomes-commitment-eu-countries-make-tourism-greener-more-2022-12-02_en pristup 9.8.2025..

European Tourism Indicator System – ETIS toolkit for sustainable destination management, Publications Office, 2016, https://data.europa.eu/doi/10.2873/983087

Europski revizorski sud. (2021). Potpora EU-a za turizam, tematski izvještaj, https://eca.europa.eu/lists/ecadocuments/sr21_27/sr_eu-invest-tourism_hr.pdf pristup 9.8.2025.

Eurostat supports the SDGs. (2024). Sustainable development in the European Union. Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context. https://ec.europa.eu/eurostat/documents/15234730/19397895/KS-05-24-071-EN-N.pdf/730c983a-fa93-6ce2-7905-2379de04f3e9?version=1.0&t=1718611411114 pristup 27.9.2024.

FAO. (2021). International Mountain Day. https://fao.org/international-mountain-day/previous-years/2021-sustainable-mountain-tourism/en/ pristup 9.8.2025.

FAO. (2024). Sustainable mountain tourism. https://fao.org/mountain-partnership/our-work/focusareas/sustainable-tourism/en/pristup 9.8.2025.

FAO. (2024). Mountain partnership secretariat: Annual report 2023. Rome, Italy. https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/cd1691en pristup 10.8.2025.

Future Market Insights. (2024). Rural tourism market, https://futuremarketinsights.com/reports/rural-tourism-market pristup 9.8.2025.

Gao, R. (2021). The theory and development of business ecosystems. Proceedings of the 2021 3rd International Conference on Economic Management and Cultural Industry (ICEMCI 2021), 2255-2260, ISSN 2352-5428, ISBN 978-94-6239-483-4. Atlantis Press. http://dx.doi.org/10.2991/assehr.k.211209.370 .

Genç, R. (2018). Catastrophe of environment: The impact of natural disasters on tourism industry, Journal of Tourism & Adventure, 1(1):86-94. https://www.nepjol.info/index.php/jota/article/view/22753/19329 pristup 10.8.2025.

Glass, R. (1964). Aspects of change. Ed. by the Centre for Urban Studies. London: MacGibbon & Kee. https://hakka3.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/11/glass-aspects-of-change.pdf pristup 3.10.2024.

Goodland, R. (1995). The concept of environmental sustainability. Annual review of ecology, evolution, and systematics, 26:1-24. https://doi.org/10.1146/annurev.es.26.110195.000245

Grgur, B.N. (2015). Alternativni izvori energije: principi konverzije i skladištenja. Inženjersko društvo za koroziju, Beograd.

Gstaettner, A. M., Lee, D., & Rodger, K. (2016). The concept of risk in nature-based tourism and recreation – a systematic literature review. Current Issues in Tourism, 21(15), 1784–1809. https://doi.org/10.1080/13683500.2016.1244174

Guo, M., Song, W., & Buhain, J. (2015). Bioenergy and biofuels: History, status, and perspective. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 42:712-725. https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.10.013.

Holden, A. (2008). Environment and tourism. Second edition, Routledge, London & New York.

Hugues, F., Samacoits, R., Neil Bird, D., Köberl, J., & Prettenthaler, F. (2023). Climate change exacerbates snow-water-energy challenges for European ski tourism. Nature Climate Change 13:935–942. https://doi.org/10.1038/s41558-023-01759-5.

Ikeda, R. (2016). What do you think you are? Identity in the Anthropocene. DOI:10.13140/RG.2.1.2491.5448.

Ilić, J., & Stanković, S. (2005). Planine Republike Srbije i izabrana rastojanja u odnosu na njihove vrhove, Srpsko geografsko društvo, Globus 30. http://sgd.org.rs/sr/globus-br-30-2005/pristup 9.8.2025.

Jacob, M., & Florido, C. (2024). Nautical Tourism. In: Jafari, J., Xiao, H. (eds) Encyclopedia of Tourism. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-74923-1_134 pristup 12.2.2025.

Konte, D. (2021). Turizam nacionalnih parkova i zaštićenih područja, Univerzitet Pula, Sveučilište Jurja Dobrile. https://zir.nsk.hr/islandora/object/unipu%3A5810/datastream/PDF/view pristup 10.8.2025.

Kurniawan, F., Adrianto, L., Bengen, D. G. & Prasetyo, L. B. (2016). Vulnerability assessment of small islands to tourism: The case of the Marine Tourism Park of the Gili Matra Islands, Indonesia. Global Ecology and Conservation, 6:308-326. ISSN 2351-9894. https://doi.org/10.1016/j.gecco.2016.04.001.

Lazić, L., & Košić, K. (2023). Turistička geografija. Ponovljeno izdanje. Univerzitet u Novom Sadu Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo. http://dgt.uns.ac.rs/dokumentacija/udzbenici/turisticka_geografija1.pdf pristup 10.2.2025.

Li, H., Sun, X., & Zhou, H. (2022). Wave energy: history, implementations, environmental impacts, and economics, Proc. SPIE 12326, 2nd International Conference on Materials Chemistry and Environmental Engineering (CONFMCEE 2022), 123260N. DOI: 10.1117/12.2646119.

Marković, J. (2019). Tematski turizam, PMF Novi Sad.

Matiru, V. (2000). Conflict and natural resource management. FAO. https://www.fao.org/sustainable-forest-management/toolbox/tools/tool-detail/zh/c/231387/ pristup 10.8.2025.

McAlpine, A. (2023). Countries with blue economy strategies. The Borgen Project. https://borgenproject.org/blue-economy/ pristup 11.2.2025.

Milićević S., & Đorđević N. (2016). Glavni gradovi kao turističke destinacije, HiT menadžment, 4(1):21-30.

Milojković, D. (2023). The Role of Soft Projects for Managing Local Sustainable Development. Abstract. 4th ISPEC International Congress on Contemporary Scientific Research, Ganja, Azerbaijan, 14-15.11.2023, p. 971. ISBN: 978-1-955094-61-0.

Milojković, D., Milojković, H., & Milojković, K. (2023). The Green Tourism Business Scheme (GTBS). Full Paper. 20th International Conference Man and Working Environment SEMSIE Safety Engineering & Management – Science, Industry, Education, Niš, Serbia,

7-8.12.2023, pp. 71-74. ISBN: 978-86-6093-115-5. COBISS.SR-ID 132040457. https://znrfak.ni.ac.rs/SEMSIE/assets/Proceedings/e-PROCEEDINGS%20-%20SEMSIE%202023.pdf pristup 9.8.2025.

Milojković, D., Nikolić, M., Milenković Anđelković, A., & Marković Blagojević, M. (2024). Sustainable tourism: The role of green finance in enhancing energy efficiency in the hospitality industry. Singidunum University International Scientific Conference SITCON 2024 "Tourism Transformed: Rethinking Strategies for Modern Tourism", Belgrade, pp. 21-27, October 2024. DOI: 10.15308/Sitcon-2024-21-27.

Milojković, H., Milojković, D., & Milojković, N. (2024). Strategic management of digitalization in travel agencies, Review of Socio-Economic Perspectives, 9(1):19-28. https://doi.org/10.19275/RSEP171.

Milutinović, S. (2011).Održivi gradovi. Poglavlje u knjizi "Putokaz ka održivom razvoju: Nacionalna strategija održivog razvoja" (58–73 str.). Urednik: Darinka Radojević. Izdavač: Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. https://www.researchgate.net/publication/256089809_Odrzivi_gradovi pristup 10.8.2025.

Mumford, L. (1934:264). Technics and civilization. Routledge & Kegan Paul LTD, London.

Mumford, L. (1961:657). The city in history: Its origins, its transformations, and its prospects. Harcourt, Brace & World.

Ness, J.N., & Moghtaderi, B. (2007). Biomass and Bioenergy. In book "Coal-Biomass Cofiring Handbook" (pp. 1-36). Editors: Behdad Moghtaderi, James Nes. Publisher: Cooperative Research Centre for Coal in Sustainable Development. https://www.researchgate.net/publication/309127353_Chapter_1_Biomass_and_Bioenergy pristup 10.8.2025.

Obratov-Petković, D., Bjedov, I., Radulović, S., Skočajić, D., Đunisijević-Bojović, D., & Đukić, M. (2009). Ecology and distribution of an invasive species Aster¬lanceolatus willd. on wet habitats in Belgrade. Glasnik Sumarskog fakulteta Beograd, 100:159-178. https://doi.org/10.2298/GSF0900159O

Ocean Panel. (2023). Advancing action towards sustainable coastal and marine tourism. https://oceanpanel.org/wp-content/uploads/2023/03/WRI_Tourism_Booklet_Web_v3-1.pdf pristup 16.2.2025.

OECD. (2024). Survey on drivers of trust in public institutions – 2024 results. https://oecd.org/en/publications/oecd-survey-on-drivers-of-trust-in-public-institutions-2024-results_9a20554b-en.html pristup 17.9.2024.

Our Common Future. (1987). Report of the world commission on environment and development: Our common future. http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf pristup 17.9.2024.

Papageorgiou, M. (2016). Coastal and marine tourism: A challenging factor in marine spatial planning. Ocean & Coastal Management, 129:44-48. http://dx.doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2016.05.006.

Pendleton, L., Evans, K., & Visbeck, M. (2020). We need a global movement to transform ocean science for a better world. Proceedings of the National Academy of Sciences, 117(18):9652-9655. https://doi.org/10.1073/pnas.2005485117.

Petroman, I., Amzulescu, O., Sărăndan, H., Petroman, C., Coman, S., Orboi, D.M., & Ivu, M. (2010). Blue Flag: A symbol of environmental protection. Animal Science and Biotechnologies, 43(2):426-428. https://spasb.ro/index.php/public_html/article/view/1555/1482 pristuo 10.2.2025.

Pirdaus bin Yusoh, M., Mapjabil, J., Hanafi, N., & Idris, M.A.B.M. (2021). Tourism carrying capacity and social carrying capacity: A literature review. SHS Web Conf., 124 (2021) 02004. DOI: https://doi.org/10.1051/shsconf/202112402004.

Planinarski savez Srbije. (2024). Planine Srbije. https://pss.rs/planine-srbije/pristup 9.8.2025.

Plavša, J., Lazić, L., Stamenković, I., & Stojanović, V. (2007). Ruralni turizam: skripta. Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad. ISBN 8670311224, 9788670311220.

Rabotić, B. (2013). Selektivni oblici turizma. Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd.

Radivojević, V., Rađenović, T., & Dimovski, J. (2024). The role of circular economy in driving economic growth: evidence from EU countries. SAGE Open, 1(11). DOI: 10.1177/21582440241240624.

Radonjić, D. (2011). Održivi razvoj ruralnog turizma: master rad. Univerzitet Singidunum, Beograd.

Radović N., & Vujko A. (2025). Kulturna baština i turizam. Univerzitet Singidunum, Beograd.

Radović, G. (2015). Modaliteti finansiranja ruralnog turizma u Republici Srbiji: doktorska disertacija. Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Raj Sharma, V., & Bisht, K. (2019). Carrying capacity assessment and sustainable tourism management in Agra City, Uttar Pradesh (India). GeoJournal of Tourism and Geosites, 25(2):399–407. https://doi.org/10.30892/gtg.25211-369.

Ranković K., Radović N., & Nešić M. (2023). Primena Visitor management u funkciji održivog razvoja i očuvanja kulturne baštine na prostoru Niša. Zbornik radova sa konferencije IMCSM23 19(2):130–138. ISSN 2620-0597.

Rees, S. E., Foster, N. L., Langmead, O., Pittman, S., & Johnson, D. E. (2018). Defining the qualitative elements of Aichi biodiversity target 11 with regard to the marine and coastal environment in order to strengthen global efforts for marine biodiversity conservation outlined in the United Nations Sustainable Development Goal 14. Marine Policy, 93:241-250. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2017.05.016.

Report of the World Commission on Environment and Development: note / by the Secretary-General. https://digitallibrary.un.org/record/139811?v=pdf pristup 10.8.2025.

Rigaud, K. K., de Sherbinin, A., Jones, B., Bergmann, J., Clement, V., Ober, K., Schewe, J., Adamo, S., McCusker,B., Heuser, S., & Midgley, A. (2018). Groundswell: Preparing for internal climate migration. World Bank, Washington, DC. http://hdl.handle.net/10986/29461 License: CC BY 3.0 IGO.

Rindrasih, E., Witte, P., Spit, T., & Zoomers, A. (2019). Tourism and disasters: Impact of disaster events on tourism development in Indonesia 1998-2016 and structural approach policy responses. Journal of Service Science and Management, 12(93-115). DOI:10.4236/jssm.2019.122006.

Romeo, R., Russo, L., Parisi, F., Notarianni, M., Manuelli, S., & Carvao, S. (2021). Mountain tourism – Towards a more sustainable path. Rome, FAO, UNWTO. https://doi.org/10.4060/cb7884en.

Rossell, J., Becken, S., & Santana-Gallego, M. (2020). The effects of natural disasters on international tourism: A global analysis. Tourism Management 79, 104080. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.

Sadikhova, J. (2020). The relationship between natural disasters and tourism: graduation thesis. IMC Fachhochschule Krems (University of Applied Science), Austria. https://www.researchgate.net/publication/356564401_THE_RELATIONSHIP_BETWEEN_NATURAL_DISASTERS_AND_TOURISM pristup 10.8.2025.

Šajn, N., & Finer, K. (2023). Rural tourism. European Parliamentary Research Service, PE 751.464. https://europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/751464/EPRS_BRI(2023)751464_EN.pdf pristup 9.8.2025.

Schianetz, K., Kavanagh, L., & Lockington, D. (2007). Concepts and tools for comprehensive sustainability assessments for tourism destinations: A comparative review. Journal of Sustainable Tourism, 15(4). DOI:10.2167/jost659.0.

Selaković, D. (2019). Kako započeti posao u ruralnom turizmu Srbije. SWG & GIZ, https://seerural.org/wp-content/uploads/2021/06/Kako-zapoceti-posao-u-ruralnom-turizmu-SRB.pdf pristup 9.8.2025.

Sen, A. (1999:366). Development as Freedom. Oxford University Press, Oxford.

Smith-Godfrey, S. (2016). Defining the blue economy. Maritime Affairs: Journal of the National Maritime Foundation of India, 12(1):58-64. https://doi.org/10.1080/09733159.2016.1175131.

Spalding, M., Burke, L., Wood, S.A., Ashpole, J., Hutchison, J., & Ermgassen, P.Z. (2017). Mapping the global value and distribution of coral reef tourism. Marine Policy, 82:104-113. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2017.05.014.

Specijalni rezervat prirode Zasavica. (2025). Plan upravljanja 2025-2034., Sremska Mitrovica, https://zasavica.org.rs/wp-content/uploads/2025/02/PLAN-UPRAVLJANJA-Zasavica-2025.-2034.god_.pdf pristup 9.8.2025.

Stefanović, V., & Gligorijević, Ž. (2010). Ekonomika turizma. SVEN, Niš.

Steiger, R., Demiroglu, O. C., Pons, M., & Salim, E. (2023). Climate and carbon risk of tourism in Europe. Journal of Sustainable Tourism, pp. 1893-1923. https://doi.org/10.1080/09669582.2022.2163653.

Štetić S., & Šimičević G. (2009). Značaj specifičnih geoprostora u gradskim turističkim centrima, Glasnik Srpskog geografskog društva. SANU, Beograd.

Štetić, S. (2012). Risks in tourism (on the example of events), QUAESTUS Multidisciplinary Research Journal, https://quaestus.ro/2012/03/stetic.snezana.pdf pristup 4.2.2025.

Stojanović, D. (2013). Unfinished capital — unfinished state: How the modernization of Belgrade was prevented, 1890-1914. Nationalities Papers, 41(1):15-34. DOI:10.1080/00905992.2012.748020.

Stojanović, V. (2023). Turizam i održivi razvoj, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.

Tawfeeq, W.M.S. (2021). Biomass energy. https://researchgate.net/publication/355204245_Biomass_Energy pristup 29.1.2025.

Tegar, D., & Gurning, R. O. S. (2018). Development of marine and coastal tourism based on Blue Economy. International Journal of Marine Engineering Innovation and Research, 2(2). http://dx.doi.org/10.12962/j25481479.v2i2.3650

The Global Sustainable Tourism Council (2019). Kriterijumi za destinacije Globalnog saveta za održivi turizam. Indikatori učinka i Ciljevi održivog razvoja, Verzija 2.0, Vašington. https://www.gstc.org/wp-content/uploads/GSTC-Destination-Criteria-v2.0-SERBIAN.pdf pristuo 10.8.2025.

The International Ecotourism Society. (2024). What is ecotourism? https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/ pristup 9.8.2025.

The Nature Conservancy. (2017). How tourism can be good for coral reefs? Data highlights opportunities for the tourism industry to support better conservation outcomes. https://nature.org/en-us/what-we-do/our-insights/perspectives/how-tourism-can-be-good-for-coral-reefs/ pristup 16.2.2025.

The NEED Project Secondary Energy Infobook. (2018). Hydropower. https://need.org/Files/curriculum/infobook/HydroS.pdf pristup 20.1.2025.

Toader, I. A., & Mocuta, D. N. (2020). The risk management in the tourism, rural tourism and agritourism. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development , 20(2), PRINT ISSN 2284-7995, E-ISSN 2285-3952.

Tutek, E., Gebbie, M., & Chan, K. Y. G. (2015). Tourism megatrends: 10 things you need to know about the future of tourism, Horwath HTL. https://www.hospitalitynet.org/file/152006051.pdf?t=1449521933 pristup 10.8.2025.

Ubavić, P. (2015). Turistička politika i mogući pravci razvoja turizma u Srbiji. EKONOMIJA teorija i praksa, 8(1):16–31, UDK: 338.481(497.11).

UN. (2003). Assessment of the results achieved in realizing aims and objectives of the International Year of Ecotourism, https://webunwto.s3-eu-west-1.amazonaws.com/2019-07/iye-rep-un-ga-2003.pdf pristup 9.8.2025.

UN. (2024). Protected Planet Report 2024 – Executive summary, https://pp-digital-report-files.s3.us-east-1.amazonaws.com/Protected+Planet+Report+2024_Executive+Summary.pdf pristup 9.8.2025.

UNEP. (2023). UNEP at the Climate COP28. https://unep.org/unep-climate-cop28 pristup 17.4.2025.

UNEP-WCMC (2024). Protected Area Profile for Europe from the World Database on Protected Areas. https://protectedplanet.net pristup 9.8.2025.

UNIDO. (2021). The Role of Bioenergy in the Clean Energy Transition and Sustainable Development. Lessons from Developing Countries. https://unido.org/sites/default/files/files/2021-07/New-Publication-Bioenergy.pdf pristup 29.1.2025.

United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division. (2024). World: Total Population. https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/900 pristup 18.9.2024.

United Nations General Assembly. (2019). UN Decade on Ecosystem Restoration. https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n19/060/16/pdf/n1906016.pdf pristup 18.9.2024.

United Nations Global Compact. (2024). The Ten Principles of the UN Global Compact. https://unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles pristup 17.9.2024.

United Nations India. (2022). UNRC India's visit to Tilonia, Rajasthan to meet the solar engineers of Barefoot College. https://india.un.org/en/192889-unrc-indias-visit-tilonia-rajasthan-meet-solar-engineers-barefoot-college pristup 17.9.2024.

United Nations Population Division Data Portal. (2024). https://population.un.org/dataportal/home?df=3e94ec4c-cd85-426a-84e5-1f0fd50c49b9 pristup 18.9.2024.

United Nations Sustainable Development Goals. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf pristup 17.9.2024.

United Nations. (2024). Department of Economic and Social Affairs. Sustainable Development. History. https://SDG.un.org/goals pristup 17.9.2024.

UNWTO. (1996). What Tourism Managers Need to Know: A Practical Guide to the Development and Use of Indicators of Sustainable Tourism. Madrid.

Ural, M. (2016). Risk management for sustainable tourism. European Journal of Tourism Hospitality and Recreation 7(1). DOI:10.1515/ejthr-2016-0007.

Urošević M., Stanojević M., & Đorđević D. (2023). Urban tourism destinations in the world. Economic Themes, 61(3):343-364. http://dx.doi.org/10.2478/ethemes-2023-0018.

Vanat, L. (2023). International report on snow & mountain tourism. https://www.vanat.ch/international-report-on-snow-mountain-tourism pristup 10.8.2025.

Vasić, I., Radović, N., Suzić, R., & Savković, M. (2021). Possibility of application of geothermal energy in sustainable development of spa tourism in Serbia. Singidunum International Tourism Conference SITCON'21 Belgrade, pp. 47–53. DOI:10.15308/Sitcon-2021-47-53.

Vujić, T. (2011). Upravljanje održivim razvojem turizma sa posebnim osvrtom na Republiku Srpsku. X Naučni skup SINERGIJA, 474-482 str., Univerzitet Sinergija, Bijeljina, R. Srpska. ISBN: 978-99955-26-25-2.

Vujičić, M., Ristić, L., & Kostić, M. (2015). Klasifikacija ruralnih područja regiona Šumadije i Zapadne Srbije prema kriterijumu gustine naseljenosti, Ekonomski pogledi 17(1):35-48. ISSN 1450-7951.

Weaver D. (2006). Sustainable Tourism. Elsevier Ltd.

Wei, J., Z. Yountao, X. Houqin, & Y. Hui. (2007). A framework for selecting indicators to assess the sustainable development of the natural heritage site. Journal of Mountain Science 4:321-330.

World Bank & United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2017). The Potential of the Blue Economy: Increasing Long-term Benefits of the Sustainable Use of Marine Resources for Small Island Developing States and Coastal Least Developed Countries. World Bank, Washington DC. https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/2446blueeconomy.pdf pristup 13.2.2025.

World Bank Group. (2017). What is the Blue Economy? https://worldbank.org/en/news/infographic/2017/06/06/blue-economy pristup 12.2.2025.

World Bank Group. (2025a). Carbon dioxide (CO2) emissions excluding LULUCF per capita (t CO2e/capita). https://data.worldbank.org/indicator/EN.GHG.CO2.PC.CE.AR5 pristup 10.4.2025.

World Bank Group. (2025b). Fertility rate, total (births per woman). https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN pristup 10.4.2025.

World Bank Group. (2025d). GDP per capita (current US$). https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD pristup 10.4.2025.

World Bank Group. (2025g). GDP, PPP (current international $). https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?most_recent_value_desc=true pristup 10.4.2025.

World Bank Group. (2025v). GDP growth (annual %). https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?most_recent_value_desc=true pristup 10.4.2025.

World Resources Institute. (2024). Where do emissions come from? 4 charts explain greenhouse gas emissions by sector. https://wri.org/insights/4-charts-explain-greenhouse-gas-emissions-countries-and-sectors pristup 10.4.2025.

World Tourism Organization and United Nations Development Programme. (2017). Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030, UNWTO, Madrid.

WTO. (2004). Indicators of Sustainable Development for Tourism Destination, Madrid, eISBN: 978-92-844-0726-2, https://e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284407262 pristup 10.8.2025.

WTTC. (2024). US$65 Billion Needed Annually to Shield Coastal and Marine Tourism from Climate Crisis, WTTC Report Finds. https://wttc.org/news-article/usd-65-billion-needed-annually-to-shield-coastal-and-marine-tourism-from-climate-crisis-wttc-report-finds pristup 10.2.2025.

Zlatanović, M. (2009). Korišćenje energije vetra u Srbiji – prirodni uslovi i praktična politika. Jefferson Institute. https://envidome.com/wp-content/uploads/2015/11/Koriscenje-energije-vetra-u-Srbiji.pdf pristup 22.1.2025.

Regulativa

International Law Association. (2020). The Role of International Law in Sustainable Natural Resources Management for Development, Kyoto Conference. https://www.ilajapan.org/doc/ILA2020_resolutions.pdf pristup 10.8.2025.

Ministarstvo rudarstva i energetike Republike Srbije. (2025). Registar izdatih energetskih dozvola i registar energetskih dozvola koje su prestale da važe. https://registared.mre.gov.rs/ pristup 22.1.2025.

Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije, Master planovi, https://arhiva.mtt.gov.rs/sektori/sektor-za-turizam/master-planovi/?0=lat pristup 9.8.2025.

Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, Sl. glasnik RS broj 33/2012.

Nacionalna strategija održivog razvoja, Sl. glasnik RS br. 57/2008, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2008/57/1/reg pristup 9.8.2025.

Nacionalna strategija održivog razvoja, Sl. glasnik RS br. 57/2008, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2008/57/1/reg pristup 9.8.2025.

Odluka o obrazovanju Međuresorne radne grupe za sprovođenje Agende Ujedinjenih nacija o održivom razvoju do 2030. Godine, Sl. glasnik RS br. 113/2015, 67/2017, 95/2017, 120/2017, 104/2018, 8/2019.

Pravilnik o sadržini i načinu izrade Programa razvoja turističkog proizvoda i sadržini i načinu podnošenja predloga za donošenje Programa razvoja turističkog proizvoda, Sl glasnik RS br. 82/2023.

Pravilnik o sadržini i načinu izrade programa razvoja turizma, Sl. glasnik RS br. 86/2020, http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2020_06/SG_086_2020_001.html.

Pravilnik o sadržini, načinu i postupku izrade dokumenata prostornog i urbanističkog planiranja, Sl. glasnik RS br. 32/2019, https://paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-sadrzini-nacinu-postupku-izrade-dokumenata-prostornog-urbanistickog-planiranja.html pristup 9.8.2025.

Program razvoja održivog ruralnog turizma u Republici Srbiji, Sl. glasnik RS br. 85/2011.

Prostorni plan Republike Srbije od 2021. do 2035. godine - Nacrt (2019), Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture, https://mgsi.gov.rs/cir/dokumenti/javni-uvid-u-nacrt-prostornog-plana-republike-srbije-od-2021-do-2035-godine-i-izvestaj-o pristup 9.8.2025..

Republički zavod za statistiku (2022): Statistički godišnjak 2022, https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20222055.pdf pristup 9.8.2025.

Republički zavod za statistiku (2023): Statistički godišnjak 2023, https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20232056.pdf pristup 9.8.2025.

Republički zavod za statistiku RS. (2024). Račun emisija u vazduhu, 2022. https://stat.gov.rs/sr-latn/vesti/statisticalrelease/?p=15291 pristup 25.3.2025.

Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025., Sl glasnik RS br.98/2016, https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf pristup 9.8.2025.

Strategija razvoja turizma Republike Srbije, Sl. glasnik RS br. 91/2006.

Strategijski marketing plan turizma Republike Srbije do 2025. godine, https://mto.gov.rs/extfile/sr/201/Strategijski%20marketing%20plan%20turizma%20RS%20do%202025..pdf pristup 9.8.2025.

Uredba o utvrđivanju Liste projekata za koje je obavezna procena uticaja i Liste projekata za koje se može zahtevati procena uticaja na životnu sredinu, Sl. glasnik RS br. 114/2008, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2008/114/2/reg pristup 9.8.2025..

Zakon o banjama, Sl. glasnik RS br. 80/1992, 67/1993 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon, https://pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/1992/80/1 pristup 9.8.2025.

Zakon o energetici. Sl. glasnik RS, br. 145/2014, 95/2018 - dr. zakon, 40/2021, 35/2023 - dr. zakon, 62/2023 i 94/2024. https://paragraf.rs/propisi/zakon_o_energetici.html pristup 22.1.2025.

Zakon o inspekcijskom nadzoru, Sl. glasnik RS br. 36/2015, 44/2018 - dr. zakon, 95/2018, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2015/36/1/reg pristup 9.8.2025.

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, Sl. glasnik RS br. 94/24

Zakon o planiranju i izgradnji. Sl. glasnik RS, br. 72/2009, 81/2009 - ispravka, 64/2010 - odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - odluka US, 50/2013 - odluka US, 98/2013 - odluka US, 132/2014, 145/2014, 83/2018, 31/2019, 37/2019 - dr. zakon, 9/2020, 52/2021 i 62/2023. https://paragraf.rs/propisi/zakon_o_planiranju_i_izgradnji.html pristup 22.1.2025.

Zakon o planskom sistemu Republike Srbije, Sl. glasnik RS br. 30/2018.

Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, Sl. glasnik RS br. 10/2013, 142/2014, 103/2015, 101/2016, 35/2023, 92/2023 i 94/2024.

Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Sl. glasnik RS br. 41/2009, 10/2013 - dr. zakon, 101/2016, 67/2021 - dr. zakon i 114/2021.

Zakon o potvrđivanju Kjoto Protokola uz Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promeni klime. „Sl. Glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 88/2007. http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2007_09/t09_0103.htm pristup 13.2.2025.

Zakon o potvrđivanju Kjoto Protokola uz Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promeni klime („Sl. Glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 88/2007). http://ekoregistar.sepa.gov.rs/zakon-o-potvrdjivanju-kjoto-protokola-uz-okvirnu-konvenciju-ujedinjenih-nacija-o-promeni-klime-sl-glasnik-rs-medjunarodni-ugovori-br-882007-85 pristup 25.3.2025.

Zakon o privrednim društvima, Sl. glasnik RS br. 36/2011. godine et al., https://pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2011/36/1/reg/20200101 pristup 9.8.2025.

Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu, Sl. glasnik RS br. 135/2004, 36/2009, https://paragraf.rs/propisi/zakon_o_proceni_uticaja_na_zivotnu_sredinu.html pristup 9.8.2025.

Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima, Sl. glasnik RS br. 101/2015, 95/2018 – dr. zakon i 40/2021

Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu, Sl. glasnik RS br. 135/2004 i 88/2010, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2010/88/5 pristup 9.8.2025.

Zakon o turizmu Republike Srbije „Sl. Glasnik RS", br. 17/2019, 3. Pojmovi, Član 3, Stav 32, Stav 33.

Zakon o turizmu, Sl. glasnik br. 17/2019, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/17/7/reg pristup 9.8.2025.

Zakon o udruženjima, Sl. glasnik RS br. 51/2009, 99/2011 - dr. zakoni, 44/2018 - dr. zakon, https://pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/51/6/reg pristup 9.8.2025.

Zakon o ugostiteljstvu, Sl. glasnik br. 17/2019, https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/17/6/reg pristup 9.8.2025.

Zakon o vodama, Sl. glasnik RS br. 30/2010, 93/2012, 101/2016, 95/2018 i 95/2018 – dr. zakon

Zakon o zaštiti prirode, Sl. grasnik RS br. 36/2009, 88/2010, 91/2010 – ispr., 14/2016, 95/2018 – dr. zakon i 71/2021

Zakon o zaštiti vazduha, Sl. glasnik RS br. 36/2009, 10/2013 i 26/2021 – dr. zakon

Zakon o zaštiti zemljišta, Sl. glasnik RS br.112/2015

Zakon o zaštiti životne sredine, Sl. glasnik RS br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – dr. zakon, 72/2009 – dr. zakon, 43/2011 – odluka US, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – dr. zakon i 94/2024 – dr. zakon

Zakon o zaštiti životne sredine. Sl. glasnik RS", br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - dr. zakon, 72/2009 - dr. zakon, 43/2011 - odluka US, 14/2016, 76/2018, 95/2018 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon i 94/2024 - dr. zakon. https://paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_zivotne_sredine.html pristup 22.1.2025.

Zakon o javnim skijalištima, Sl. glasnik RS br. 46/2006, https://pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2006/46/5 pristup 9.8.2025.

Zakon o posebnim ovlašćenjima radi efikasne zaštite prava intelektualne svojine, Sl. glasnik RS br. 46/2006, 104/2009 - dr. zakoni,129/2021, https://pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2006/46/10/reg pristup 9.8.2025.

Zakon o zaštiti potrošača, Sl. glasnik RS br. 88/2021, https://pravno-informacioni-sistem.rs/viewAct/d6b5b3e2-5558-4a50-bf54-ffa0debd6a84 pristup 9.8.2025.

Zakon o zaštiti stanovništva od izloženosti duvanskom dimu, Sl. glasnik RS br. 30/2010, https://pravno-informacioni sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2010/30/6/reg pristup 9.8.2025.

Internet linkovi

http://visokaturisticka.edu.rs/skripte/upravljanje_rizicima_i_resursima_u_turizmu/materijal_za_predmet2.pdf pristup 9.8.2025.

https://1.eere.energy.gov/solar/pdfs/solar_timeline.pdf pristup 12.6.2025.

https://adecesg.com/ pristup 12.6.2025.

https://adler-resorts.com/en/spa-hotel/1-0.html pristup 29.1.2025.

https://alpine-space.eu/project/beyondsnow/ pristup 9.8.2025.

https://americasbesthistory.com/abh-hooverdam.html pristup 29.1.2025.

https://ams.usda.gov/rules-regulations/organic/labeling pristup 22.10.2024.

https://archive.epa.gov/ged/tutorial/web/html/slide0002-2.html pristup 17.10.2024.

https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/Tourism_methodology-handbook.pdf pristup 22.10.2024.

https://biznis.rs/vesti/srbija/u-srbiji-za-trecinu-vise-seoskih-turistickih-domacinstava-nego-pre-dve-godine/ pristup 9.8.2025.

https://britannica.com/topic/Hoover-Dam pristup 29.1.2025.

https://c2ccertified.org/the-standard pristup 22.10.2024.

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6525652 pristup 12.6.2025.

https://csem.ch/en/ pristup 26.9.2024.

https://data.worldbank.org/country/serbia?view=chart pristup 9.8.2025.

https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL?locations=ET2 pristup 9.8.2025.

https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL?locations=EU pristup 9.8.2025.

https://data-gis.unep-wcmc.org/portal/home/item.html?id=1919c32890074ce5a589a1a99b48994b&sublayer=2#data pristup 9.8.2025.

https://diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/40Years_sustainable_Development_sept13_Access.pdf pristup 17.9.2024.

https://earthhour.org/ pristup 25.9.2024.

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Sustainable_development_in_the_European_Union pristup 27.9.2024.

https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240308-1 pristup 9.8.2025.

https://eco-counter.com/application/parks-recreation/ pristup 23.10.2024.

https://edutorij-admin-api.carnet.hr/storage/extracted/2438408/j_1.html pristup 12.08.2025.

https://eea.europa.eu/help/glossary/gemet-environmental-thesaurus/natural-resource pristup 9.8.2025.

https://ekolist.org/zeleni-puls-danske/ pristup 12.6.2025.

https://emec.org.uk/about-us/ pristup 4.2.2025.

https://emec.org.uk/global-ocean-energy/programme/ pristup 4.2.2025.

https://emec.org.uk/marine-energy/ pristup 4.2.2025.

https://enciklopedija.hr/clanak/industrijska-revolucija pristup 24.12.2024.

https://energetskiportal.rs/ministarstvo/fid-in-tarife/ pristup 29.1.2025.

https://energystar.gov/ pristup 22.10.2024.

https://environment.ec.europa.eu/topics/circular-economy/eu-ecolabel_en pristup 22.10.2024.

https://environmentsee.eu/sr/kolike-su-rezerve-uglja-u-srbiji-kakav-je-kvalitet/?generate_pdf=6519 pristup 20.12.2024.

https://envoy.com/products/visitors pristup 23.10.2024.

https://eportfolios.macaulay.cuny.edu/akurry/2011/12/21/sustainable-development/ pristup 17.9.2024.

https://ethz.ch/en/industry/entrepreneurship/discover-entrepreneurship-ecosystem.html#par_textimage_1406609211 pristup 26.9.2024.

https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-environment-agency-eea_en pristup 27.3.2025.

https://fairtrade.net/ pristup 22.10.2024.

https://fareharbor.com/ pristup 23.10.2024.

https://fridaysforfuture.org/ pristup 26.9.2024.

https://fsc.org/en pristup 22.10.2024.

https://fukuoka-now.com/en/event/mountain-climbing-at-acros/ pristup 12.6.2025.

https://gasnetworks.ie/docs/connect/Case-Study-Rochestown-Park-Hotel.pdf pristup 5.2.2025

https://gdenaodmor.rs/ pristup 12.6.2025.

https://globalresearchalliance.org/ pristup 26.9.2024.

https://goong.com/sr/word/paddleboard-sta-znaci--prevod-na-srpski/ pristup 14.2.2025.

https://gostoljublje.com/ pristup 9.8.2025.

https://greenseal.org/certification/ pristup 22.10.2024.

https://gstc.org pristup 9.8.2025.

https://hydro.org/waterpower/marine-energy/ pristup 4.2.2025.

https://iau-hesd.net/sites/default/files/documents/rio_e.pdf pristup 20.9.2024.

https://iisd.org/mission-and-goals/sustainable-development pristup 18.9.2024.

https://irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2024/Jul/Renewable_energy_highlights_FINAL_July_2024.pdf pristup 20.12.2024.

https://irena.org/Energy-Transition/Technology/Geothermal-energy pristup 3.2.2025.

https://iso.org.rs/iso-14001/ pristup 21.10.2024.

https://iucn.org/nature-2030 pristup 18.9.2024.

https://izvorizagadjenja.wordpress.com/2013/10/22/efekat-staklene-baste/ pristup 24.12.2024.

https://kosjericblog.wordpress.com/2015/12/24/domacinstvo-gostoljublje/ pristup 9.8.2025.

https://luxurygold.com/lg/energy-efficient-buildings/ pristup 12.6.2025.

https://medium.com/@energysolutionsfive/a-history-of-geothermal-energy-0954a75b2042 pristup 3.2.2025.

https://merriam-webster.com/dictionary/yuppify pristup 3.10.2024.

https://mit.edu/ pristup 25.3.2025.

https://nptara.rs/ pristup 4.10.2024.

https://oceanexplorer.noaa.gov/facts/useez.html pristup 16.2.2025.

https://oceanpanel.org/wp-content/uploads/2023/03/WRI_Tourism_Booklet_Web_v3-1.pdf pristup 16.2.2025.

https://oecd.org/en/publications/key-world-energy-statistics-2021_2ef8cebc-en.html pristup 24.12.2024.

https://pacificwhale.org/how-to-protect-coral-reefs-for-world-oceans-day/ pristup 12.6.2025.

https://panfilo.co/2011/03/13/pixel-building/ pristup 12.6.2025.

https://parksjournal.com/wp-content/uploads/2017/06/14_3lowres.pdf pristup 10.8.2025.

https://pixabay.com/images/search/ pristup 25.9.2024.

https://planrazvojaapv.rs/wp-content/uploads/2023/06/E_PlanRazvojaAPV2023-2030.pdf pristup 9.8.2025.

https://planrazvojaapv.rs/wp-content/uploads/2023/06/E_PlanRazvojaAPV2023-2030.pdf pristup 9.8.2025.

https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/ostalo/2015/101/1/reg pristup 22.1.2025.

https://projects.archiexpo.com/project-211246.html pristup 12.6.2025.

https://publikacije.stat.gov.rs/G2024/HtmlL/G20241024.html prisup 20.12.2024.

https://rezgo.com/ pristup 23.10.2024.

https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Srbija-i-Agenda-2030.-februar-2024.-lat.pdf & https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/Agenda-UN-2030.pdf pristup 4.10.2024.

https://sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/environmental-management pristup 18.10.2024.

https://sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/cleaner-production pristup 18.10.2024.

https://sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/ecolabelling pristup 18.10.2024.

https://scottishtourismalliance.co.uk/member/green-tourism-business/ pristup 14.2.2025.

https://sdg.iisd.org/events/world-sustainable-development-summit-2025/ pristup 17.4.2025.

https://sdg.indikatori.rs/o-ciljevima/ pristup 25.9.2024.

https://sdgs4all.rs/documents/dobrovoljni-nacionalni-izvestaj-republike-srbije-o-sprovodjenju-agende-za-odrzivi-razvoj-2030/ pristup 9.8.2025.

https://sdgs4all.rs/documents/dobrovoljni-nacionalni-izvestaj-republike-srbije-o-sprovodjenju-agende-za-odrzivi-razvoj-2030/ pristup 9.8.2025.

https://sepa.gov.rs/ pristup 27.3.2025.

https://serbia.travel/vidi-srbiju/planine-srbije/tara pristup 3.10.2024.

https://serbia.un.org/sr/170947-srbija-i-un-ja%C4%8Daju-saradnju-ka-odr%C5%BEivom-razvoju pristup 27.9.2024.

https://serbio.rs/item/149-biogoriva-tipovi-i-generacije pristup 29.1.2025.

https://skgo.org/strane/386 pristup 28.1.2025.

https://smartparks.org/applications/ pristup 23.10.2024.

https://srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije-programi-planovi-.php pristup 27.9.2024.

https://statista.com/statistics/233223/travel-and-tourism-total-economic-contribution-worldwide/ pristup 12.6.2025.

https://statista.com/statistics/268750/global-gross-domestic-product-gdp/ pristup 10.10.2024.

https://statista.com/statistics/617583/travel-and-tourism-employment-contribution-europe/ pristup 12.6.2025.

https://sustainability-directory.com/term/definition/multi-sectoral-approach/ pristup 9.8.2025.

https://sustainability-directory.com/term/definition/multi-sectoral-approach/ pristup 9.8.2025.

https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/19369Bhutan_NSDGR_Bhutan_2018.pdf pristup 3.10.2024.

https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26894second_voluntary_national_review_sdg_costa_rica.pdf pristup 3.10.2024.

https://sustainabletravel.org/what-is-overtourism/ pristup 16.10.2024.

https://theguardian.com/environment/2016/nov/09/britains-last-coal-power-plants-to-close-by-2025 pristup 20.12.2024.

https://tourismteacher.com/ pristup 9.8.2025.

https://tourism-villages.unwto.org/en/ pristup 9.8.2025.

https://un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf pristup 7.2.2025.

https://unwto.org/ pristup 27.9.2024.

https://unwto.org/about-us pristup 10.2.2025.

https://unwto.org/committee-tourism-sustainability pristup 27.9.2024.

https://unwto.org/glossary-tourism-terms pristup 10.8.2025.

https://unwto.org/glossary-tourism-terms#D pristup 16.10.2024.

https://unwto.org/glossary-tourism-terms#top pristup 10.2.2025.

https://unwto.org/sustainable-development pristup 27.9.2024.

https://urbangardensweb.com/2010/11/12/green-facade-mirrors-shape-of-europe/ pristup 27.9.2024.

https://visitcostarica.com/en/costa-rica/things-to-do/ecoturism pristup 22.10.2024.

https://visitscotland.org/research-insights/about-our-visitors/interests-activities/coastal-tourism#marine pristup 15.2.2025.

https://vokabular.net/balneologija/ pristup 20.1.2025.

https://westermeerwind.nl/en/wind-energy/ pristup 22.1.2025.

https://worlddata.info/developing-countries.php pristup 13.5.2024.

https://worlddata.info/europe/serbia/index.php pristup 13.5.2024.

https://worldwildlife.org/pages/earth-hour pristup 25.9.2024.

https://zlatibor.org.rs/sr/sta-videti/atrakcije/muzej-staro-selo-sirogojno/ pristup 3.10.2024.

Biografije autorki

Dr Đorđević Milošević Suzana

Prof. dr. Suzana Đorđević Milošević predaje na studijskom programu Životna sredina i održivi razvoj, kao i na Fakultetu za turistički i hotelski menadžment. Po vokaciji inženjer poljoprivrede, magistirala je i doktorirala u oblasti agroekologije. Zvanje višeg naučnog saradnika stekla je u Institutu za stočarstvo. *Od 2000. godina na funkciji pomoćnika ministara u saveznom ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva Srbije i Crne Gore, najpre zadužena za oblasti ribarstva, lovstva i organske poljoprivrede, a zatim međunarodne saradnje i ruralnog razvoja u istoimenom ministarstvu Republike Srbije*. Ekspert je organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO). *Osnivač je prve Mreže za podršku ruralnom razvoju u Srbiji i jedan od osnivača međuministarske organizacije Stalna radna grupa za regionalni ruralni razvoj Jugoistočne Evrope (SWG RRD)*.

Od 2008. Godine, tokom gotovo 35 godina karijere, angažovana na više projekata međunarodnih profesionalnih institucija i organizacija (UN, EC, GEF/WB itd.) i projekata iz okvira međunarodne podrške zemalja EU, kao i domaćih nevladinih organizacija u oblasti ordživog ruralnog razvoja, očuvanja agrobiodiverziteta i održivog upravljanja šumskim i resursima divljači, zaštićenih prirodnih dobara, sistematizacije i očuvanja prirodno visokovrednih poljoprivrednih oblasti (HNVF) i agroekologije, unapređenja tradicionalne prerade i malih poljoprivrednih gazdinstava, jačanju I ozelenjavanju vrednosnih lanaca tipičnih proizvoda, stočarstva, organske poljoprivrede, lokalnog ekonomskog i ruralnog razvoja i razvoja ruralnog turizma. Radila je u svim zemljama Zapadnog Balkana, kao i Bugarskoj, Italiji, Gruziji, Rusiji i drugim temljama kao ekspert u navedenim oblastima, i to kao konsultant, predavač i menadžer projekata.

Od 2010 do 2012. je tim lider FAO tima u Zajedničkom programu Ujedinjenih nacija Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja. Predavala je održivi razvoj, biodiverzitet, očuvanje prirodnih, bioloških, šumskih i lovnih resursa, upravljanje otpadom od hrane. Autor je preko 250 naučnih i stručnih članaka, studija, knjiga, brošura, turističkih vodiča, dokumentarnih i obrazovnih filmova. Pasionirani je terenac-istraživač praktičar I razvojni radnik, koji i pored funkcija i kancelarijskih obaveza, veliki deo svog radnog i slobodnog vremena provodi u ruralnim oblastima.

Dr Danka Milojković

Dr Danka Milojković je docent na Univerzitetu Singidunum u oblasti menadžmenta, gde predaje predmete iz turizma i hotelijerstva, sa fokusom na održivi turizam. Doktorirala je na Ekonomskom fakultetu u Nišu na temu razvoja klastera. Magistarske i osnovne studije je završila na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu u oblasti strateškog menadžmenta i upravljanja kvalitetom.

Tokom više od dve decenije profesionalnog rada obavljala je razvojne, istraživačke i konsultantske poslove u privredi, međunarodnim organizacijama i akademskim institucijama. Bila je rukovodilac Turističke organizacije Niš (2019–2021.) i Kuće klastera (2012–2019.), kao i koordinator komponente za razvoj poslovnih članskih organizacija Danskog programa za lokalni ekonomski razvoj na Balkanu LEDIB (2007-2012.), savetnik za trening i informisanje Regionalne agencije za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništvo Niš (2002-2007.) pod programom EU/EAR, projektant u Odeljenju za istraživanje i razvoj EMPA Aleksinac (2000-2002.) i naučni saradnik na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu (1998-2000.). Učestvovala je u brojnim međunarodnim projektima finansiranim iz evropskih, bilateralnih i globalnih fondova i razvijala modele klasterskog pristupa ekonomskom razvoju.

Autorka je i koautorka preko 70 naučnih radova, praktičnih priručnika (*LEDIB Cluster House Model, 2012.; Priručnik za pisanje projekata za EU fondove, 2019.*) i više stručnih publikacija i projekata. Recenzent je za međunarodne časopise *Sustainability, Land, Tourism and Hospitality* i *Applied Sciences* i član uredničkih saveta iz oblasti održivog turizma.

U okviru međunarodne saradnje, dr Danka Milojković je aktivno učestvovala u brojnim projektima i mrežama koje povezuju stručnjake, institucije i privredne subjekte iz različitih zemalja. Njeno iskustvo obuhvata saradnju sa evropskim, bilateralnim i globalnim fondovima (*EU IPA, COSME, FP7, EAR, CEI–KEP, BAS TAM, INTERREG CBC, ENI, LEDIB/DANIDA, LuxDev, CZ Aid for Trade, WB, ADB, UNIDO, FAO, UNWOMEN, Razvojna agencija Srbije, Fond za razvoj RS, Nacionalna agencija za razvoj MSP-NARR*), kao i vođenje projekata u oblasti održivog lokalnog ekonomskog razvoja i turizma i klasterskog umrežavanja. Kao dugogodišnji

direktor Borda *Global TCI Network u Barseloni, član radnih grupa European Cluster Collaboration Platform (ECCP) i European Secretariat for Cluster Analysis (ESCA)*, gost *International Network for Small and Medium Enterprises (INSME) u Rimu,* osnivač i koordinator *Balkan Black Sea Cluster Network (BBSCN)* i ambasador Srbije u evropskom *WORTH Partnership Project*, doprinela je razmeni znanja, transferu tehnologija i razvoju zajedničkih inicijativa između zemalja Balkana, Evrope, Latinske Amerike i Afrike. Gostovala je kao predavač na univerzitetima i konferencijama u Španiji, Holandiji, Češkoj, Rumuniji, Severnoj Makedoniji, Grčkoj, Bugarskoj, Turskoj, Hrvatskoj, BiH, Crnoj Gori, Rusiji, Južnoj Koreji, Meksiku, Azerbejdžanu i drugim državama, promovišući primenu održivih i inovativnih rešenja u lokalnom ekonomskom razvoju i turizmu zemalja u razvoju.

Dobitnica je nagrade Grada Niša za najbolji diplomski rad (Niš, 1998.), priznanja *Cvet uspeha za ženu zmaja* za uspostavljanje ženskih udruženja (Beograd, 2012.) i regionalne i nacionalne nagrade *Kapetan Miša Anastasijević* za umrežavanje klastera i razvoj preduzetništva na Balkanu (Niš, 2015. i Novi Sad, 2016.). Njeno istraživačko i projektno delovanje usmereno je na razvoj inovativnih i zelenih menadžerskih alata u turizmu i hotelijerstvu, unapređenje specifičnih oblika turizma i održivi razvoj destinacija.

dr Nikica Radović, vanredni profesor

Radović dr Nikica, rođena je 16.09.1977. godine u Beogradu. Nakon završenih osnovnih studija u oblasti hotelijerstva opredeljuje se za poslediplomske akademske master studije na smeru Računovodstvo i revizija na Univerzitetu Singidunum. Doktorske studije na Univerzitetu Singidunum, smer Menadžment u turizmu, završila je 2016. godinu odbranom teze pod naslovom „Upravljanje poslovnim pokazateljima i primena interne kontrole u hotelskom poslovanju Srbije" pod mentorstvom dr Milovana Stanišića, redovnog profesora.

Nakon desetogodišnjeg radnog iskustva u privredi Srbije 2007. godine prelazi na Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment Univerziteta Singidunum. U toku svog nastavnog rada angažovana je u izvođenju nastave na osnovnim studijama, kao i na poslediplomskim master i doktorskim studijama.

Realizator seminara za obuku nastavnika srednjih stručnih škola akreditovanih od strane ZUOV. Tokom 2007. godine učestvovala je na projektu „Obrazovanje zaposlenih u turizmu – sekcija: Finansijsko poslovanje u turizmu", u organizaciji Ministarstva trgovine, turizma i usluga Republike Srbije i Fakulteta za turistički i hotelijerski menadžment Univerziteta Singidunum.

Koautor je univerzitetskog udžbenika i autor više naučnih i stručnih radova.

Član je naučnih i organizacionih odbora međunarodnih naučnih i stručnih skupova i recenzent je u naučnim časopisima. Član je komisija za akreditaciju pri NAT RS. Redovan je član Udruženja internih revizora Srbije (UIRS) i IIA Global.

Udata je i mama dva dečaka.

www.singidunum.ac.rs

9 788679 128447

Suzana Đorđević Milošević | Danka Milojković |Nikica Radović

Održivi razvoj turizma

Turizam, kao jedna od ključnih grana globalne ekonomije, beleži konstantan rast. Međutim, intenzivan turistički razvoj, naročito kada nije planski i strateški usmeren, može dovesti do brojnih problema, uključujući degradaciju životne sredine, prekomernu eksploataciju prirodnih resursa, narušavanje kulturno-istorijskog nasleđa, kao i smanjenje kvaliteta života lokalnog stanovništva. S tim u vezi, održivi razvoj turizma nameće se kao neophodan koncept koji integriše ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije razvoja, u cilju očuvanja resursa i unapređenja dugoročne konkurentnosti turističkih destinacija.

Uvođenje i primena principa održivosti u turizmu podrazumevaju multidisciplinaran pristup koji zahteva saradnju različitih aktera – od državnih institucija i privatnog sektora, do akademske zajednice i lokalnog stanovništva. Samo integrisanim pristupom moguće je ostvariti balans između turističkog razvoja i očuvanja resursa, čime se omogućava dugoročno održiv i inkluzivan rast sektora turizma na globalnom nivou.

Udžbenik Održivi razvoj turizma prevashodno je namenjen studentima Fakulteta za turistički i hotelijerski menadžment Univerziteta Singidunum, ali i široj javnosti. Osnovni cilj je da se putem teorijskih razmatranja ukaže na značaj održivog razvoja turizma, a zatim kroz primere dobre prakse omogući i sticanje znanja neophodnih za implementaciju principa održivosti u svakodnevnim poslovnim aktivnostima.

Univerzitet Singidunum